

Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

ДУНАВ – МОСТ КОЈИ СПАЈА КУЛТУРЕ

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:

Светозар Бошков, Борис Стојковски
и Данијела Милошевић

СМЕДЕРЕВО – НОВИ САД, 2023

Издавачи:

Центар за историјска истраживања
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју
Историјски архив у Смедереву

За издавача:

Проф. др **Ивана Живанчевић Секеруш**,
декан Филозофског факултета у Новом Саду

Неда М. Мирић,
в. д. директор Историјског архива у Смедереву

Уредници:

Проф. др **Светозар Бошков**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Проф. др **Борис Стојковски**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Др **Данијела Милошевић**

Рецензенти:

Проф. др **Золтан Бере**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Научни сарадник др **Немања Девећ**, Институт за савремену историју, Београд, Филозофски факултет; Проф. др **Ђура Харди**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Проф. др **Слободан Бјелица**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Научни сарадник др Небојша Стамболија, Институт за савремену историју, Београд; Проф. др **Светозар Бошков**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет; Проф. др **Борис Стојковски**, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.

Превод резимеа на енглески: Доц. др **Александра Смирнов Бркић**; *Лектори:* Уредништво; *Стиручна каталојизација:* **Сава Живановић**; *Компјутерска обрада и њерелом:* Проф. др **Светозар Бошков**; *Штампа:* Пекограф, Земун; *Тираж:* 200 комада. Аутори су одговорни за језичку исправност својих радова.

Информације о публикацији: Дунав – мост који спаја културе, Центар за историјска истраживања, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју, Историјски архив у Смедереву, ISBN: 978-86-6065-819-9; ISBN: 978-86-900599-8-0.

Ако имате питања у вези са достављањем зборника, посетите почетну страницу издавача <http://www.ff.uns.ac.rs/biblioteka#digitalna-biblioteka>. Контакт за сва питања око објављивања, дистрибуције и ауторских права, можете добити на следећим адресама издавача: Филозофски факултет у Новом Саду, др Зорана Ђинђића 2, 21000 Нови Сад, телефон: +381214853860; e-mail: cii@ff.uns.ac.rs и Историјски архив у Смедереву, Краља Петра I бр. 2, 11300 Смедерево; e-mail: smederevskiarchiv@gmail.com.

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ.

Ниједан део ове публикације не може се прештамповати, репродуковати или употребити у било ком облику без писаног одобрења издавача, као носиоца ауторског права.

САДРЖАЈ

Реч уредника		7
The Urban Physiognomy and Architecture of Vukovar. A Concise Overview of the Development	<i>Zlatko Karač</i>	9
Поглед на социо-економски живот у римско доба у српском делу Подунавља из археолошке перспективе	<i>Гордана Д. Јеремић</i>	35
Прилог проучавању сполија са представом тријумфалног венца на деспотовој кули смедеревског града	<i>Олија З. Шћехар</i> <i>Бранка Ч. Вранешевевић</i>	55
Osi i Aravisci, Piri? Na obalama Dunava	<i>Salmedin Mesihović</i>	71
Клаудијанови стихови о Дунаву	<i>Снежана Вукадиновић</i> <i>Александра Смирнов Бркић</i>	83
Дунав као спона током антике у предриско доба	<i>Андреј М. Живојин</i>	97
Улога Дунава у средњовековној историји Јужне Угарске	<i>Недојша Карталија</i>	109
Четири париска барокна зидна алманаха са гравираним Приказима аустријских освајања Београда 1688. и 1717. године и календарима	<i>Гордана С. Крстић Фај</i>	131
Гроф Иштван Сечењи (1791–1860) и радови на пловности Доњег тока Дунава у првој половини XIX века	<i>Ференц Немет</i>	153
Суд округа смедеревског 1840-их. Прилози за историју	<i>Мирослав М. Појовић</i>	167
Паробродом поред Смедерева. Смедерево и смедеревски крај виђени очима британских путописаца тридесетих и раних четрдесетих година XIX века	<i>Мирослав П. Лазић</i>	179
Румунски путници у Београду и јужнословенским земљама. Прилог проучавању српско-румунских односа кроз векове	<i>Мирча Т. Маран</i>	207
Ђердапски пилоти (лоцови) у XX вијеку	<i>Милан Н. Гулић</i>	217
Дунав као главна миграциона траса Срба са Чепелског острва	<i>Милан Мицић</i>	229
Деспот Ђурађ Бранковић и Смедеревска тврђава у визуелној култури: поводи и феномени у периоду 1930–1940	<i>Снежана А. Цвејковић</i>	239

Ангажовање Димитрија Љотића на пољу пропаганде
током немачке окупације Србије 1941–1944. године

Маријана Т. Мраовић 265

Сусрети, конфликти и перспективе односа Срба и Немаца
на простору Бачке Паланке

Предрај М. Вајајић 295

Јосип Броз Тито у Смедеревској Паланци децембра 1952.
Међународни и локални аспекти посете

Бојан В. Симић 323

РЕЧ УРЕДНИКА

Захваљујући управи Историјског архива у Смедереву и Центру за историјска истраживања Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, јавности се представља зборник научних саопштења изложених 2021. године на симпозијуму „Дунав – мост који спаја културе“. Ово је трећи зборник у низу који настаје у сарадњи ове две институције. Први је угледао светлост дана 2017 године и био је фокусиран на раздобље између светских ратова. Други се појавио 2019. године и био је посвећен развоју града Смедерева и околине у ширем историјском контексту, почев од најстаријих времена до периода после 1945. године.

У трећем зборнику централна тема је река Дунав. На обалама ове реке сретале су се различите цивилизације и развијала насеља од којих су данас поједина постала водећи политички, културни и трговачки центри у државама кроз које Дунав пролази. Иако је Дунав често представљао границу између различитих цивилизација и народа, наша намера је била да га у овом зборнику прикажемо као реку која спаја људе, тачније реку око које су људи градили своја будућност користећи све њене предности. Примере смо налазили у свим временским периодима почев од антике, па све до данашњих дана.

У већини радова Дунав је представљен као река која је била главна саобраћајница на чијим обалама су формиран градови који су се претежно бавили трговином. У зборнику су представљени појединачни радови који нам говоре о судбинама народа који су живели на обалама Дунава у периоду антике пре доласка Римљана на ове просторе, затим о социо-економском животу у време Рима и посебно о његовој улози у средњовековној историји јужне Угарске. На примеру Смедерева, Вуковара и Бачке Паланке представљени су сложени политички, друштвени и социјални односи становништва ових градова у периоду од XVII до XX века. Дунав је привлачио и путописце који су радо путовали дуж његове обале остављајући нам важна сведочанства о богатој културној баштини. Посебан допринос овом зборнику донели су радови који описују на који начин су у уметности представљени Дунав и градови на његовим обалама.

Овом приликом желели бисмо да се захвалимо и гостима из иностранства који су учинили да овај зборник добије међународни карактер. Као први, уводни рад у овом зборнику, издвојили бисмо пленарно предавање проф. др Златка Карача са Архитектонског факултета Универзитета у Загребу у којем нам је представио кратак преглед урбане физиономије и архитектуре Вуковара.

Верујемо да ће овај зборник, посматран као целина, представљати вредан допринос историографским тумачењима изабраних тема, због чега ће бити незаобилазан при свим њиховим будућим промишљањима.

*Уредници
децембра 2023. године*

THE URBAN PHYSIOGNOMY AND ARCHITECTURE OF VUKOVAR. A CONCISE OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT

Abstract: This presentation of Vukovar's urban development begins with a definition of the basic factors that influenced the origin and development of a settlement on the site of today's town (position, natural environment, human elements). Further morphological analysis singles out three structurally different town entities that had been developed under different historic circumstances (Old and New Vukovar, Borovo naselje, Lužac).

Preliminary periodization divided the town's development into ten basic periods. A group of about thirty prehistoric settlements on the relatively small town area is proposed as potentially the most interesting stratum for future research. People have lived in the area of Vukovar for 7500 years, from the early Neolithic, with possible interruptions in stationary settlement only during the Roman rule and at the time of the migration of peoples (1st–8th centuries). Periods are chronologically bounded by important historical and political events (e.g. the time of Turkish occupation, 1526–1687), and on the level of micro periodization by the local appearance of architectural styles and by years when greater changes were made in the town (classicist renewal of the town after the great plague epidemic in 1796 and the fire in 1822).

The Turks withdrew from the town in 1687 leaving it in ruins. After that it was rebuilt, so the oldest architectural monuments, still standing, belong to the Baroque period (the oldest building in Vukovar is from 1722). Vukovar was thus a town in which the Baroque spirit prevailed before this war. In number of buildings and their beauty, this was the most important style of historic Vukovar. Outstanding among newer parts of the town is the very fine industrial suburb of *Bata-ville* in Borovo.

Keywords: Vukovar, Borovo, Danube city, urban development, town identity, history of architecture, architectural styles, architectural heritage, heritage restoration, Serbian heritage.

Only a few towns in the whole of Croatia have as specific and long history as Vukovar. Before Vukovar was destroyed in the 1991 war, it was one of the finest towns in the continental part of the Republic of Croatia, with impressive historical landmarks and many well-preserved monumental structures.

1. Position of the Town and Conditions for its Development¹

Vukovar developed on a raised loess plateau on the right bank of the river Danube, at the mouth of the river Vuka. It is situated on the boundary of two historical regions – Slavonija and Srijem – in a picturesque landscape where the low-lying Slavonian plain suddenly begins to ascend the hills of Fruška Gora. There are more than 30 metres of topographical difference between the historical town nucleus on the riverbank (78 m altitude) and the raised plateau with the Franciscan Monastery and the water tower (109 m altitude). This gives the town a very impressive silhouette, especially from the north Danubian perspective.

Vukovar developed as a harbour on the Danube and a strong commercial and crafts centre (shipbuilding, brickyards, fishing) with good traffic connections along an important royal road and the bridge over Vuka. It was also the processing centre for the rich rural surroundings (mills), and in more recent times, a meaningful industrial centre ('Borovo', 'Vuteks', 'Vupik').

According to the last pre-war population census, the town of Vukovar had 44,639 inhabitants (1991) and was the 11th Croatian town in size.

2. Urban Topography

The present Vukovar town complex consists of four urban units that differ in terms of character and time of construction.

OLD VUKOVAR on the right bank of Vuka and Danube was built spontaneously and irregularly, with dense rows of houses mushrooming along meandering alleyways running through well-hidden gullies. Historically, this is the middle-class commercial and crafts district of Vukovar and is still today the town centre. It was not until the early 19th century that the town's high terraces (*Švapsko brdo*, *Milovo brdo*, *Mitnica...*) began taking the shape as parts of intentional planning, providing a ringed safeguard to the town centre. These were districts with rows of standardised rural-type houses.

NEW VUKOVAR, much smaller, located on the left Vuka bank, with a planned network of streets, was not inhabited until the early 18th century (1722). It was originally a feud held by the Eltz family, but later on it was used by the county administration and finally by the military garrison.

BOROVO, the third and newest town area, appeared as a separate industrial settlement with marked urban traits (since 1931) on a flat land along Danube, which is located several kilometres northwest of Vukovar. It was originally planned as a separate satellite 'garden city', but, today, Borovo and Vukovar are structurally connected and form a conurbation.

LUŽAC, formerly the peasant village of family Eltz, is now entirely merged with the town, linking Borovo and Vukovar by the port zone *Priljevo*.

¹ Fig.1.

3. Urban Progress and Development – Creation of the Town Identity

3. 1. Prehistory

The earliest prehistoric finds in the urban area are located on a loess plateau, high above the Danube. A high-altitude settlement was discovered in the area around today's high school building and the Franciscan Monastery. The settlement shows almost uninterrupted continuity of life during the last seven thousand years – from the early neolithic period to the present day! A larger turf-house settlement was constructed by the Vuka river bank, in the place where the former Eltz brick factory used to be, or by today's New-Vukovar stadium. Remnants of a pile-dwelling settlement were also found under *Desna supoderica*, again on the river bank. Apart from these, another twenty dwelling zones with prehistoric architectural remains have been found in the greater Vukovar municipal area. The greatest concentration of settlements is on the elevated plateaus on the Eastern Vukovar outskirts, towards the *Petri-skela* and *Vučedol*, and in the 'graci' around the swamps of *Lijeva bara*, *Desna bara*, *Kriva bara*, *Supoderica*, etc.

3. 2. Roman period

A section of an important Danube route (*Via ripensis*), connecting a system of *castellos* on the borderline, transversed the Vukovar area in the Roman times (12 B. C.–395 A. D.). Nevertheless, not much material evidence was found which would support the idea that Vukovar's inner urban area was inhabited in the Roman times. Only some scattered individual finds might lead us to conclude that a minor road station with a smaller-size fort existed at the crossing of the Vuka river. Some such finds were excavated on the high school plateau, in the Eltz family park, or at the top of the hill where a medieval burgh developed later on. Some dispersed Roman finds, mixed with the indigenous culture stratum (*vicus Cornacates*) were discovered on the town outskirts, around the *Petri-skela*. Remnants of a Roman rural villa (*villa rustica*) were also discovered in the contact areas leading toward the fertile Vukovar hinterland.

3. 3. Early Middle Ages

A significant extension of early-medieval *Vlkov* (or Vukovar) started taking shape from the 8th century, after four centuries of settlemental discontinuity during the great migrations period. The development of an urban nucleus (around 800–1220) can be determined by the position of the old-Croatian burial grounds of *Lijeva bara*, *Kriva bara*, and New Vukovar, which are brought into spatial correlation with the probable position of the first early-medieval fortress and settlement.

3.4. Romanesque and Gothic

The medieval town which developed there, the centre of Vukovar county (1220–1526), sprang up from three separate parts: the royal castle, first mentioned in 1231; the

bondsmen settlement on the high plateau around today's high school; and a large trade and craft settlement situated under the fortification, inhabited by the 'newcomers' and built in the valley along the main road and near the port on the Danube. It was proclaimed a royal free town in 1231. It is estimated that Vukovar of that time was one of the biggest medieval towns in Slavonia, with most probably some 2500 inhabitants and about 350 houses. Besides this, there were about thirty smaller outlying suburbs in the greater Vukovar municipal area in the Middle Ages period. The most significant of these are *Varoš*, *Vodokalj*, and *Herijevec*. The main characteristics of the Romanesque-Gothic fortification situated above today's *Bečarski križ* and of the parish churches of St. George (13th century) and St. Lambert, as well as other sacral buildings from the immediate vicinity, are well-known, although today there are no preserved remnants of Vukovar medieval architecture. Some wooden houses and water mills on the Vuka river are also mentioned in historical sources.

3. 5. Islamic Ottoman period²

Contrary to the period of its medieval prosperity, the urban development of Vukovar under Turkish occupation (1526–1687), is characterized mainly by constant stagnation and even a reduction in town's size. The 23-hectre large Vukovar *kasaba* (town) fell to the rank of medium-sized Slavonian settlements. Its position was at first that of a *nahija* (district – civil administration unit) and later of a *kadiluk* (judicial administration). The number of houses in Vukovar remained more or less at its medieval level, namely around three hundred. According to the *Defter* census, the town was divided into ten (or seven) *mahalas* (wards, districts) – one of them belonging to the Christian population – centred around the trade and craft centre in the marketplace called *čaršija*. The irregular medieval layout of Vukovar was retained throughout the whole period of Turkish occupation with only some minor alterations. Structural changes of any significance are recorded only in a few central points, where some larger public buildings of a distinctly oriental provenance were interpolated into the medieval structure. Besides those in/of the medieval fortress itself, we can also find some examples in the Vukovar mosques, hostelries (*caravanserai*), inns (*hans*), religious schools (*mektebs*), Islamic monasteries (*tekija*), baths (*hamams*)... The most famous construction from that period was undoubtedly the big Suleiman-*sultan* bridge across the Vuka. Of all the Turkish buildings, the bridge lasted the longest – almost the whole century – after the Austrian reconquest of Vukovar.

Contrary to the above-mentioned striking buildings which brought the universal spirit of the Turkish-Islamic architecture into the provincial town of Vukovar, the local architecture remained faithful most of all to the usage of on-site materials and local craftsmens (*dunders*). With the downfall of the Ottoman Empire in 1687, Vukovar was almost completely destroyed and abandoned.

² Fig. 2.

3. 6. Baroque³

Further destruction of the Turkish Islamic heritage came with the process of the town's Baroque restoration in the 18th century. This was also the time when the elements of structural continuity were lost in the historic urban continuum of Vukovar. After the destruction of the Turkish city in 1687, there were only 106 inhabitants in 44 houses left in Vukovar in 1688. About ten years later, 57 homes were registered (1698), situated on newly settled 'Vukovar Island', round the mouth of the Vuka. The city area proper was still in ruins and uninhabited.

The development of baroque Vukovar began in earnest after the constitution of the Eltz feudal estate in 1736 and the establishment of the Srijem district in 1745.

In the 18th century, Vukovar was a dual city, consisting of the compact irregular old town on the right bank of the Vuka, settled by merchants and craftsmen, and the hilly new town on the left bank, developed in 1722, along with both the feudal estate and military district administration. In the early period of settlement and reconstruction, only provisional houses were built, all in timber, so none of them have survived: e. g. the original parish church and Franciscan residence (1688), the first Orthodox church (around 1690), Post-Office (1695), cemetery chapel (mentioned in 1692), etc. The early solid brick buildings with clear baroque features were town churches and almost all of them were built before the first half of the 18th century; after only 30 years of intensive urbanization: St. Phillip's & Jacob's parish church (1722–33), with Franciscan cloister (1727–56), new Orthodox parish church of St. Nicholas (1733–37), New Vukovar's St. Rocco's Chapel (1740), St. Cross's Cemetery Chapel (1741–44), St. John's Nepomuk small chapel (1749) and later a chapel in the District's Courtyard (around 1780).

Middle-class residential houses, multi-story buildings with characteristic porches were built only in the second half of the 18th century (1750–90), when 13 or 14 were built around the baroque square in the Old Town and by *Bečarski križ*. In New Vukovar the forms of restrained Baroque-Classicism were built quite early, brought to the city by military engineers, e. g. Eltz Castle (1749–51, reconstruction in 1781), county hall (J. Hatzinger, 1770–73), timber framed country houses (around 1780). Where the Turkish bridge had been demolished over the river Vuka, a massive arched bridge was built (J. Ruhigger, 1787).

By the end of the Baroque period, the city still did not extend beyond its medieval and Turkish frame, except for New Vukovar with some hundred large single-story houses along the Osijek-Belgrade highway. Up to the Great Plague, after only one century of post-Turkish urbanization, Vukovar, with its 5651 inhabitants and some 1,000 houses in 1795 had grown 20 times larger, according to the chamber census from the end of the 17th century.

During the city reconstruction in the 18th century, elements of structural continuity from older development phases gradually disappeared and thus finally the town achieved a rounded baroque entity and baroque became the predominant art style.

³ Fig. 3, 4, 5, 6, 7, 8.

3. 7. Neo-Classicism⁴

Since the town often suffered damage and calamities in the first half of the 19th century, its population decreased and urban development stagnated in spite of continuous restoration. The first town plan (1796) dates from the time when the Great Plague was raging the city (a sanitary cordon was constructed all-round the town, lazarets on *Sajmište*), houses where plague victims had lived were demolished. The first classicist restoration, building of new streets and levelling of the existing ones, occurred later, after the Great Fire in 1822, which destroyed 329 houses and 600 farm buildings.

Only a few single-story buildings with provincial shaped classicist facades have been preserved in the Old Town, whereas the Town Hall – *Domus oppidana* (A. Semper, 1817/18) was the only building set off in elegance and decoration from the rest. From that period, some most beautiful examples of common houses might be seen (reed houses and similar, in Kačičeva street, in *Podvuka*, in some parts of *Švapsko brdo*, board huts ‘below the Danube’, etc.). The only sacral building from the first half of the 19th century is St. Paraskeva's Chapel in *Dobra voda* wellspring (1808–11), while in town streets several fine classicist crucifixions have been preserved (e. g. *Bečarski križ*, 1805). Civic engineering construction, may included complex canalization of brooks along *Donja mala* and further up to the river Vuka (beginning of 19th century), and a timber bridge, close to the old river mouth (1847). In new town, after a period of representative late Baroque Classicism (Eltz Castle, District-Mansion House) some more modest buildings were built (the Rogulić house, the Adamović country house, the old hotel ‘K lavu’, etc.). Restoration of some older buildings took place (Eltz Castle, 1811, 1824; St. Rocco's Chapel, 1805). A plan of the former romantic Count's Gardens (1817) has also been preserved.

3. 8. Historicism⁵

A second half of the 19th century was a ‘golden age’ in Vukovar's history. In five decades of intensive urban development the town doubled in size and reached 10,032 inhabitants with 2,610 homes (1901). The first cadastral survey (1863) shows a rapid spatial extension of the settlement, primarily on *Švapsko brdo*, and on exit roads towards the surrounding villages. Downtown, the right arm of the river Vuka was filled in with earth, lighting was introduced (1873), since 1876 streets have been cobbled and in 1906 all major areas were asphalted. Along the main New Vukovar tree-lined walk, planned planting was carried out in 1903 (M. Lancosz). Vukovar was among the first Slavonian towns to introduce electricity in 1909. The largest investment was the construction of a railway from Vinkovci to Borovo suburb (1878/79), and to Vukovar (1891).

Urban streets were greatly shaped by historicist architecture. Among sacral buildings: the ‘Oak's’ Madonna Chapel (I. Möller, 1891/02), the synagogue (L. Schöne, 1889), the Neogothic mausoleum Paunović (V. Nikolić, A. Tokos, 1898), the Stanić family mausoleum (H. Bollé) and the Eltz mausoleum (V. Siedek, 1907–09).

⁴ Fig. 9, 10.

⁵ Fig. 11, 12, 13, 14, 15.

Some more important restoration and extensions were performed on the Franciscan Church (R. Jordan, 1896/97), and on Eltz Castle, which then gained its final appearance (V. Siedek, 1895–1907). Among public buildings, important were construction of the Grammar School (F. Streim, 1894) and of the Neo-baroque ‘Grand-Hotel’ (V. Nikolić, 1895–97). Many commercial buildings were built, too: flourmills and granaries, slaughterhouse, first factories, fire-station depot, etc.

3. 9. Art Nouveau and early Modernism⁶

The period of Secession and early Modern Art (first half of the 20th century), was marked by urban stagnation and by small scale constructions. A southern railway line (1912) extended to the outskirts, electrification of the settlement gradually came to an end (1909–27), and a water supply was constructed (1927). A new town plan was made for New Vukovar, according to which new streets have been traced (F. Türk, 1921). In 1919, Vukovar, now a commercial centre, was declared a *second rank town*.

The first decoration in Secession style appeared quite late on the front of the former Calvin Church, in Gajeva street (F. Funtak, 1910). Later examples were designed in many different composite forms of ‘Tyrolean Secession’ (Tachtler hardware Shop, 1914) also restrained Art-Deco, like the hall in the Croatian Cultural Centre (A. Freudenreich, 1921/22). In the inter-war period, the only qualified engineer in Vukovar was Fran Funtak who besides numerous civil engineering projects was responsible for several well-constructed buildings – Public Health Institute (1929) the Njegić house (1936). Most important in this period in volume and architectural quality was the work of Emil Gölis (1893–1946). He designed a whole array of middle-class houses, whereof 11 family-houses in Kidričeva street (Pifat, Retta, Fatma...), and the majority of remarkable late Secession corner houses in downtown: old Social Accountancy Service (1922), Gašpar Pharmacy (1927), the present-day ‘Tehničar’, the Health Centre – the Hadžić house, etc.

The most significant example of early modern architecture in Vukovar was the industrial suburb ‘Bata-ville’ (today Borovo), the satellite town of Vukovar, constructed according to the avant-garde project of Czech functionalists (F. L. Gahura, V. Karfik, A. Vitek, 1931–1938), a paradigmatic complex of the European level.

3. 10. Late Modernism⁷

The spatial development of Vukovar after the Second World War is characterized by progressive growth of the urban area, especially along the exit routes towards its surroundings. The inner city of Vukovar, through the Lužac suburb and the transport and industrial zone in *Priljevo*, forms a single urban conglomeration with the neighbouring industrial suburb Borovo. The urban population increased almost three times in the last forty-five years, reaching 44,639 inhabitants in 1991, just before the war. Housing development followed this trend with rapid and steady growth during the same period,

⁶ Fig. 16, 17, 18, 19.

⁷ Fig. 20.

coming to the 15,082 households in 1991, which is a five-fold increase compared to the situation at end of the Second World War! The number of streets also doubled, coming to about 200.

The first project of the Vukovar inner-city area made by M. Maretić and R. Mišević in 1955 has a special place among some thirty existing Vukovar town plans of the recent past. At the level of general urban planning, the town development has always been directed towards outward expansion, starting with the state regulative period of 1947/48 up to the last master development plan (*GUP*) finished in 1991. The Vukovar municipality development plan was also completed in 1981.

The only construction works in the immediate post-war years concentrated on attempts at repairing destroyed public buildings and infrastructure (bridges, ports, etc).

The fifties brought the first modern residential blocks of flats to Vukovar, built mainly in the New Vukovar area (mainly in the Adžijina and Kidričeva streets and 'Rupe').

The majority of Vukovar's new suburbs were constructed during the sixties. The architectural 'international style' of the time remains dominant in Vukovar even today, as illustrated by the new 'Lav Hotel' (V. Pokas, 1963–65), the new water tower in *Mitnica* (P. Kušan, S. Kolobov, 1962–68, the 'Vuteks' factory built after the fire, the *Priljevo* grain elevators, the swimming pools in Borovo, and all the five new Vukovar elementary schools). Unfortunately, inadequate reconstruction procedures destroyed many of the historic buildings (like the 'Croatia Insurance', the 'Varteks' factory shop, and the Rogulić and Paunović family houses). The best example of the complete lack of understanding and care for history in the urbanism of New Vukovar is demonstrated by the high-rise buildings of the 'Danube I' suburb. An equally bad process of expansion of individual housing development zones is also evident on the outskirts of Vukovar in *Sajmište*, *Mitnica* and *Švapsko brdo* and, even more, in the Borovo area (*Trokut* and the Trpinja road). Such unfortunate trends prevailed over those few good examples of residential areas like *Cvjetno naselje*, *Pionirsko naselje* and 'Dedinje'.

The flood in 1965 played a decisive role in the urban physiognomy of the sixties. After the water had subsided, some extensive works were undertaken on the Vuka river's amelioration and embankment. Irreparable damages were also done in the Vukovar centre area when some historic buildings were pulled down instead of being reconstructed.

The seventies brought some more totally misplaced high-rise buildings (the Block-centre, the high-rises near Eltz castle, the blocks for the retired in Andrić street). At the same time, however, some buildings of exceptionally high quality and unique properties were also built in that period. The outstanding examples of these are the new department store (designed by A. Dragomanović in 1969/70), the Vukovar City Bank (I. Mikić, 1971), the industrial battery-house in *Priljevo* (M. Šosterič, 1972–76) and the residential towers in Borovo (M. Mihelić, ca. 1977). The end of the seventies is characterised by the Neoregionalist style in architecture: recognizable by its richly shaped double roof style and frequent usage of yellow brick for facade walls, as seen in the 'Danube Hotel' designed by M. Salaj and Z. Krznarić in 1976–80, the 'Na-Ma' department store (B. Velnić, 1979) and the in-building in Nazor street (B. Marušić, 1976–78).

The beginning of the eighties was characterised by restoration performed on the historic buildings in the centre of Vukovar and by the establishment of the first pedestrian

zone in Vukovar (1980). In spite of the reduced housing investment funds, the biggest Vukovar residential area *Olajnica* was built up on an elevated site near the Vuka river, also in 1980. It was also planned to construct a new Vukovar centre over there.

Before the Croatian Homeland War, several valuable sculptures by *A. Augustinčić*, *G. Antunac*, *Ž. Janeš* and *B. Crljenjak* stood in public places of Vukovar. In *Dudik*, on the outskirts of Vukovar, there is a memorial park dedicated to victims of the World War II (first monument by *Z. Kolacio*) later on successfully rearranged by *B. Bogdanović* (1980).

Unfortunately, all the activities ceased in 1991, when Vukovar was destroyed in the war attacks and reduced to ruins only. Today, most of the city has been rebuilt.

4. Conclusion – Elements of the Monumental Valorisation of the Town

The dominant style and most of the valuable buildings in historical Vukovar are baroque, and there are also many fine structures from the period of high historicism. The most important historical complexes in Vukovar are:

INTERNATIONALE IMPORTANCE (0 category): Vučedol archaeological site;

NATIONAL IMPORTANCE (A category): *Lijeva Bara* archaeological site, Franciscan Monastery and the Parish Church of St. Phillip and Jacob, Eltz Manor, Srijem County Palace, the complex of two-floor baroque houses, Old Vukovar town square;

REGIONAL IMPORTANCE (B category): Orthodox Church of St. Nicholas, St. Rock's Chapel, Eltz curias, Knoll Villa, buildings of the 'Grand Hotel', District Court and Hungarian School, and several town houses in the historical nucleus;

LOCAL AND TOWN IMPORTANCE (C, D categories), nearly all the protected buildings in the town, most of them significant primarily in terms of their contribution to the distinct atmosphere of their surroundings.

In the past Vukovar underwent several important urban reconstructions which strongly affected the historical nucleus and overall urban agglomeration. Most significant among them were: the first urban regularisation after the plague (1796), the regularisation after the great fire (*G. Homer*, 1822), the development of the railway-line belt (1891; extension 1912), and the planned construction of the new satellite-industrial town of 'Bata-ville' (1931–1938).

The north panorama of Vukovar from the Danube River and several micro-urban townscapes in the baroque nucleus are of great importance for the overall image of town.⁸

⁸ Given the overview and synthesis character of the keynote presentation, which was prepared as a compendium of the author's previous research, bibliographical references and sources are not listed. The author has been dealing with the urban development and architecture of Vukovar since 1984, on which he also received his doctorate, and has so far published about 150 papers on Vukovar (complete list can be found in CROSBİ – Croatian scientific bibliography:
<https://www.bib.irb.hr/pretraga?operators=and|Kara%C4%8D,%20Zlatko%20%2813455%29|text|profile>).

A D D E N D U M
SOME IMPORTANT MONUMENTS OF VUKOVAR SERBS

The sacral heritage of the Serbian Orthodox Church:

- Orthodox parish church of St. Nicholas (1733–37; several times reconstructed)
- St. Paraskeva's (Petka) chapel on the *Dobra voda* wellspring in Adica forest (1808–11)
- St. Procopius chapel on the Paunović estate *Trešnja* near Vukovar (Historicism, late 19th century)
- Mausoleums of the Paunović family (V. Nikolić, A. Tokos, 1898; iconostasis S. Aleksić), the Stanić family (H. Bolle, 1906), and the Panić family mausoleum (early 20th century)
- Public 19th-century stone crosses (e. g. in Orthodox cemetery, in church yard, in *Sajmište* park, 'under the Danube', etc.)

The memorial heritage:

- Orthodox city cemetery (since 1690 until today)
- *Dudik*, memorial park for the victims of WW II (B. Bogdanović, 1980)

The public buildings:

- 'Grand-Hotel' Paunović (V. Nikolić, 1895–97)
- Serbian Centre (V. Nikolić, 1905)
- Serbian credit bank (E. Gölis, 1922) * demolished in a recent war
- Palace of Serbian Orthodox community (M. Matić, 1909)

Family residential houses:

- Mihailović magaza I and II (Baroque, ca. 1780)
- Đurišić house (Baroque, ca. 1780)
- Bingulac houses I and II (Baroque, ca. 1780)
- Uglješić family residence (Clasicism, early 19th century) * demolished in a recent war
- The baron Paunović palace (early Historicism, 1867; extension of the Tomašević palace, ca. 1930)
- The baron Paunović country pavilion *Trešnja* near Vukovar (Historicism, late 19th century)
- Stanić family residence (Historicism, late 19th century)
- Family houses in the city centre: Hadžić, Njegić, Radivojević, Milanković, etc. (Secession and Art deco, 1920s and 1930s)

APPENDIX:⁹

Fig. 1. Vukovar, Danube view: identity image (1900)

Fig. 2. Plan of Ottoman Vukovar (1687)

⁹ Older photos and postcards presented here show the historical condition of the buildings, considering the fact that the appearance of many buildings was changed by the war destruction in 1991 and the subsequent reconstruction.
All illustrations are from the Collection of Z. Karač.

Fig. 3. Acropolis above the city: Franciscan monastery and church of St. Philip and Jakob (from 1723; several times reconstructed)

Fig. 4. Orthodox parish church of St. Nicholas
(1733–37; several times reconstructed)

Fig. 5. Baroque main square (ca 1750–90)

Fig. 6. Eltz castle
(late Baroque; 1749–51; several times reconstructed)

Fig. 7. Palace of the County of Srijem
(late Baroque/Neo-Classicism; J. Hatzinger, 1770–73)

Fig. 8. Plan of late Baroque Vukovar
(F. Schraud, 1795)

Fig. 9. St. Paraskeva's (Petka) orthodox chapel on the Dobra voda wellspring in Adica forest
(Neo-Classicism; 1808–11)

Fig. 10. Villa Knoll
(late Neo-Classicism; ca 1860)

Fig. 11. Synagogue
(Historicism, Neo-Moorish style; L. Schöne, 1889; demolished 1958)

Fig. 12. Mausoleums of Paunović family
(Neo-Gothic/Byzantism; V. Nikolić, A. Tokos, iconostasis S. Aleksić, 1898)

Fig. 13. 'Grand-Hotel' Paunović
(high Historicism; V. Nikolić, 1895–97)

Fig. 14. Serbian Cultural Centre
(late Historicism; V. Nikolić, 1905)

Fig. 15. Distric court palace
(late Historicism; A. Tokos, 1903)

Fig. 16. Calvinist church
(Secession remodeling; F. Funtak, 1910; demolished 1965)

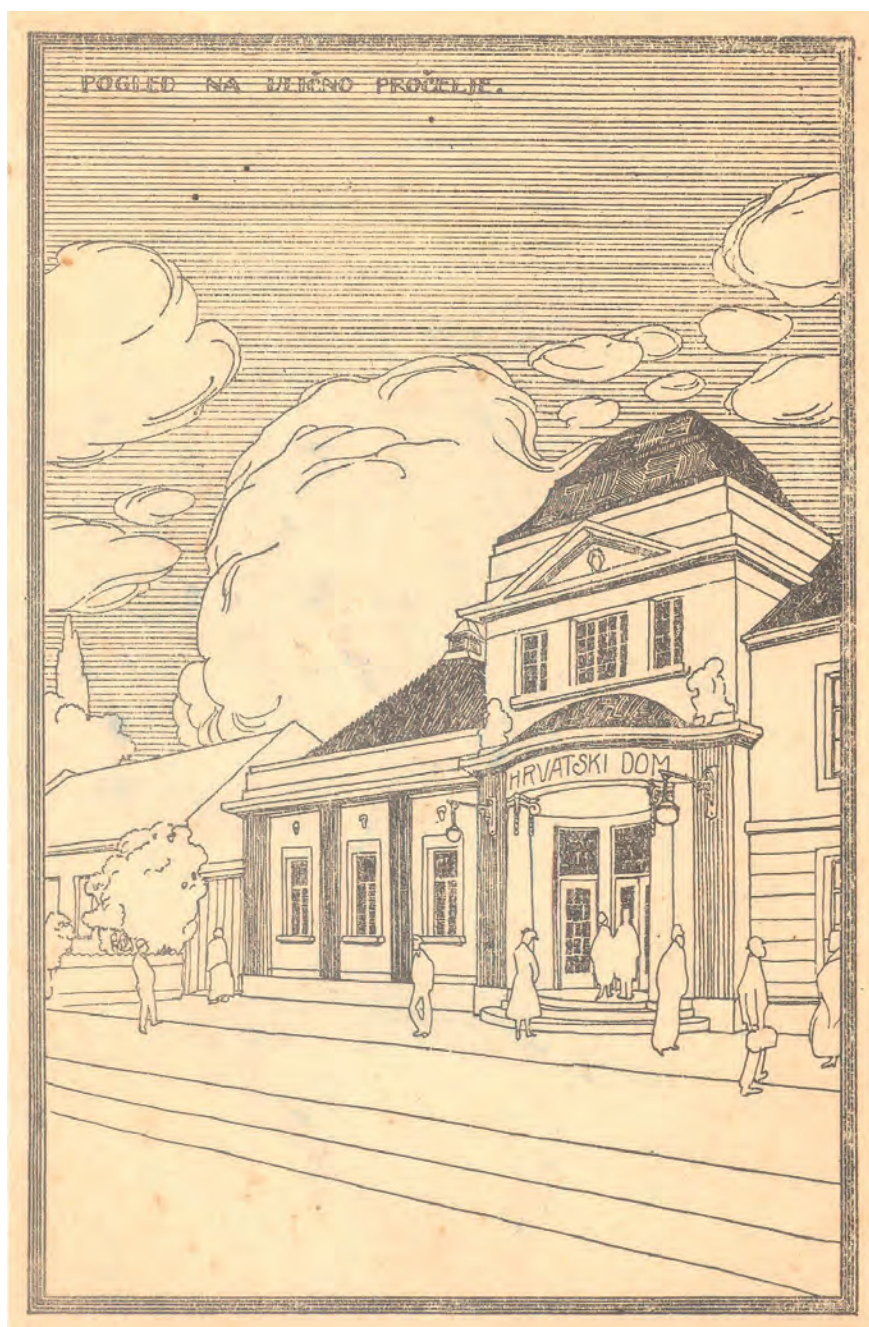

Fig. 17. Croatian Cultural Centre
(late Secession/Art déco; A. Freudenreich, 1921–22)

Fig. 18. Serbian Credit Bank
(Art-déco; E. Gölis, 1922; demolished 1995)

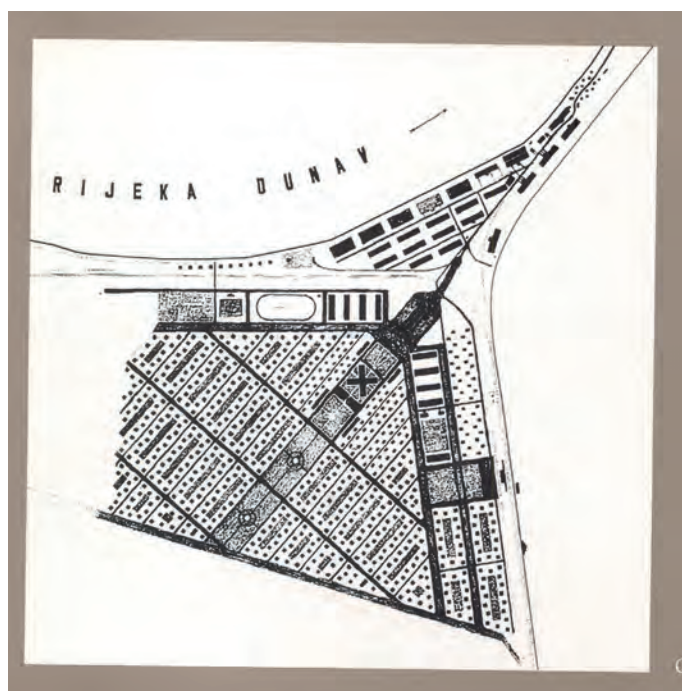

Fig. 19. The original urban plan of the industrial town of Bata-ville, Borovo
(Modernism; F. L. Gahura, 1931)

Fig. 20. *Dudik*, memorial park for the victims of WW II
(B. Bogdanović, 1980)

ЗЛАТКО КАРАЧ

Универзитет у Загребу. Факултет архитектуре
Одсек за урбанизам, просторно планирање и пејсажну архитектуру

**УРБАНА ФИЗИОНОМИЈА И АРХИТЕКТУРА ВУКОВАРА.
КРАТКИ ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА****Резиме**

У склопу приказа урбаног развоја Вуковара уводно су дефинисани основни утицајни фактори настанка и развоја насеља на тлу данашњег града (положај, природни *habitus*, антропогене одреднице). Даљом морфолошком анализом издвојене су четири структурно диферентне градске целине што су настале у различитим историјским околностима (Стари и нови Вуковар, Борово насеље, Лужац).

Према прелиминарно постављеној периодизацији, просторни развој града може да се прати кроз десет основних периода. Из богатог насеобинског супстрата као потенцијално најзанимљивији слој за будућа истраживања предлаже групу преисторијских станишта којих је на релативно малом подручју града идентификовано тридесетак. Истражујући проблеме насеобинског континуитета, утврђено је да је још од раног неолита, током 7.500 година живљења на тлу Вуковара, прекид у стационарном насељавању био могућ само у време римске владавине и у доба сеобе народа (I–VIII век). Хронолошке границе посматраних периода вежу се уз маркантне историјско-политичке промене (нпр. доба османске власти, 1526–1687), а у микропериодизацији су релевантне и локалне појаве стилова те године већих регулационих захвата (класицистичка обнова града као последица велике куге 1796. године, потом и пожара 1822. године).

Због радикалних преградњи које су уследиле након тешког разарања града у време турског распада (1687), најстарија група споменика, које је данас на терену могуће идентификовати, припада барокном периоду (најстарији очувани објект у Вуковару потиче из 1722. године). Зато је све до недавног рата 1990-их у слици града био доминантно присутан управо дух барокног градитељства. И по броју и квалитету очуване архитектуре то је највреднији стилски слој историјског Вуковара. У новим деловима града као врло квалитетна реализација истиче се комплекс сателитског индустријског насеља *Bata-ville* у Борову.

Кључне речи: Вуковар, Борово, Подунавски град, урбани развој, идентитет града, историја архитектуре, архитектонски стилови, градитељска баштина, обнова баштине, српска баштина.

ПОГЛЕД НА СОЦИО-ЕКОНОМСКИ ЖИВОТ У РИМСКО ДОБА У СРПСКОМ ДЕЛУ ПОДУНАВЉА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Апстракт: Стратешки аспекти римске државе нису само подразумевали предузимање војних интервенција у областима које је држава контролисала, већ и тежњу ка успостављању динамичних економских и социјалних веза, које су учвршћивале њихове позиције на освојеним територијама. *Pax Romana* доносила је равнотежу политичког, социјалног и културног живота у провинцијама, а законима је јасно дефинисала и гарантовала предности оваквог система локалном становништву. Континуирани процеси интеграције и интеракције различитих група и слојева становништва Римског царства оставили су бројна археолошка и литерарна сведочанства о карактеру, интензитету и квалитету тих односа. У свим областима царства, па и пограничним, какво је било Подунавље, константно су се одигравали процеси прихватања или адаптације римских цивилизацијских тековина. У појединим случајевима постојала је компатибилност са ранијим, локалним традицијама, у другима је постојало одсуство одређених тековина, али чије је увођење имало за циљ значајно подизање квалитета провинцијског, градског или руралног живота. Међу тековине које су развијене током времена убрајају се путна инфраструктура (копнени и речни саобраћај, мостоградња), изградња јавних институција, организација водовода и канализације, развој стамбене културе, развијање уметничких достигнућа и сл., а значајно су подигнути нивои индустријске и пољопривредне производње.

Зона римског лимеса у Подунављу, на данашњој деоници кроз Републику Србију, имала је примарну улогу у очувању територије од страних упада и била је браћена бројним римским трупима, те се сматра једном од најмилитаризованијих зона на територији царства. Ова околност утицала је на бројне аспекте римског живота у овим областима, на економику провинције, начин и квалитет живота њених становника, мобилност заједница и њихов капацитет за адаптацију на бројне социо-економске изазове.

Пограничне области у Подунављу, захваљујући модерним инфраструктурним пројектима и развојем савремених градова и насеља у њеној зони, археолошки су међу најобимније истраженим територијама. Упркос томе, о врсти и карактеру социо-економских односа релативно мало се зна, те бисмо овим прилогом осветлили неке од аспеката римског друштва који се прате кроз остатке материјалне културе и епиграфску грађу, као важне изворе за реконструкцију првих векова римског присуства у Подунављу.

Кључне речи: Горња Мезија, српско Подунавље, лимес, социјална структура, економија, религија, евергетизам, мобилност, римско доба.

Проучавање механизма који су довели до стварања комплексних друштвених и државних односа унутар римске цивилизације укључује низ интердисциплинарних проучавања, која су доживела нагли развој у последње две деценије. У академским круговима развијене су бројне дебате у којима се преиспитују одабири, односно селекција истраживачких тема, постулати научног истраживања и закључивања.¹ Дошло је и до критичког сагледавања развоја дисциплине, где је указано на понављајући и превазиђени наратив, окамењен у српској провинцијској археологији још од периода успостављања овог сегмента археологије крајем XIX и почетком XX века.²

До одређених померања тежишта у научним проучавањима римске културе и цивилизације на тлу данашње Републике Србије дошло је не само померањем тежишта унутар археолошке дисциплине већ и захваљујући интеракцији археолошке науке са природним и техничким наукама, али и захваљујући свеукупним друштвеним променама и захтевима савременог доба. Међу преиспитивањима и фокализацијама на нове теме посебно место заузимају студије рода, индентитетске студије, миграције становништва, студије одрживих привреда, рециклаже материјала, проучавања климатских промена, разорних земљотреса или пандемија у прошлости и одговора прошлих заједница на њих.³

Археолошка научна агенда у Србији у један од својих фокалних пунктова ставља проучавање цивилизација у Подунављу, нарочито у римско доба, која је оставила конкретне, солидне трагове свог постојања и која сведочи о једном надрегионалном конгломерату раличитих знања и искустава, који су обликовали дунавски пејзаж кроз готово шест векова постојања ове цивилизације. Као препозната универзална вредност људске цивилизације римски лимес у Подунављу, заједно са осталим деоницама лимеса Римског царства на три континента постао је део јединствене Унескове културне баштине.⁴

Развој европске археологије утицао је директно и на развој археологије у модерној Србији и на стварање институционалних оквира дисциплине од краја XIX века.⁵ Под европским утицајем се буди интересовање за монументалност римске цивилизације, долази до пописивања, документовања и студирања римских налазишта и споменика, нарочито епиграфске грађе.⁶ Ови подаци били су од драгоцене помоћи каснијим истраживачима, када су у области Ђердапа започета, у

¹ Mihajlović 2019: 1–2.

² Mihajlović 2012b: 710–711.

³ Међу рецентне радове који прате трендове савремене науке спада тематски зборник посвећен различитим, дијахроним, аспектима криза у прошлим заједницама: Babić 2021.

⁴ Korać et al 2014: 5, 32–37.

⁵ Novaković 2021: 156–157.

⁶ Незаобилазно дело српске историографије и археологије представљају два тома корпуса епиграфских споменика са лимеса, из Сингидунума и његове околине, Виминацијума и Маргума, у којима су сабрани натписи откривени до 1976, односно 1986. године, уз коментаре о топографији, историјату истраживања, војсци, становништву и религији. Mirković, Dušanić 1976; Mirković 1986b. Рад на тому посвећеном натписима у Ђердапу, нажалост, више пута је прекинут. Натписи су у нешто општијој форми, за музејске потребе, публиковани 2015. године. Mirković 2015.

европској археолошкој науци до сада највећа, заштитна истраживања југословенских, односно српских археолога, приликом изградњи хидроелектрана Ђердап I и II, седамдесетих и осамдесетих година прошлог века.⁷

Увидом у досадашња сазнања о области Подунавља уочава се да су тежишта истраживања првенствено била усмерена на просторе војних утврђења, као видљивих и у већој мери добро очуваних структура, док су у великој мери занемарена истраживања о урбаним и руралним деловима лимеса. Нешто података добијено је истраживањима некропола, најчешће у већим урбаним центрима, као што су били Сингидунум и Виминацијум.⁸

Река Дунав чинила је прву баријеру Римског царства према спољном свету, названом варварским, док је другу зону представља организована војна инфраструктура, "гвоздени обруч" са системом утврђења различитих величина и хронологија градње. Дунавски лимес, заједно са лимесом уз реку Рајну, био је изузетно важан за одрбану Римског царства, о чему сведочи податак да је дуж те границе била распоређена готово половина свих легија царства – њих 12, са преко 100 помоћних одреда пешадије и коњанице.⁹

Један од првих задатака римских градитеља била је изградња солидне путне инфраструктуре, са низом главних и вициналних путева, подизање мостова, регулација корита Дунава којом је омогућена пловидба у непроходним деоницама, као и заштита приобаља од бујучних потока изградњом преградних зидова (*claustra*). Изградња копненог пута кроз негостољубиве области Ђердапа (сл. 1) започела је у доба Јулијеваца-Клаудијеваца и настављена под Флавијеваца, што је документовано налазима градитељских натписа царева Тиберија (33/34. године), Клаудија (46) и Домицијана (93) урезаних у стене Горње Клисуре изнад пута у Госпођином виру, једној од најопаснијих и инжењерски најзахтевнијој деоница копненог пута.¹⁰ Пут је сукцесивно рађен и обнављан и у наредним вековима, о чему сведоче натписи из времена Трајана (између 99. и 101. године) и Диоклецијана (299–300. године), везаних за градитељске подухвате у области Доње клисуре Ђердапа, на простору Доњих Буторки и Прахова-*Aquae*. Међу најзначајнија хидроинжењерска остварења из Трајановог периода, сматрају се изградња Сипског канала, којим је регулисано, односно поравњано стеновито корито реке, као и подизање моста између Костола-*Pontes* и Турну Севернина-*Drobeta* 105. године (сл. 2), који је са дужином од

⁷ Трифуновић 1984: 3–4.

⁸ Подаци о некрополама Сингидунума систематизовани су у више прилога, међу њима међу рецентније радове убрајамо прилоге С. Поп Лазића, А. Црнобрње, З. Симића, Н. Мићовић (римски период), В. Иванишевића и М. Казанског (сеоба народа): Поп-Лazić 2002: 7–100; Поп-Лazić 2005: 125–136; Црнобрња, Симић 2006: 11–31; Мићовић 2008: 279–284; Ivanišević, Kazanski 2002 101–157; Ivanišević, Kazanski 2007: 113–135. Некрополе горњомезијске престонице и легијског седишта, Виминацијума, истражују се од краја XIX века и до данас садрже податке за око 13.500 гробних јединица. До сада су објављена два каталога римских гробова, у којима је презентовано око 1.000 гробних целина. Зотовић, Јордовић 1990; Korać, Golubović 2009. Налази гробова из сеобе народа систематизовани су у монографији: Ivanišević, Kazanski, Mastykova 2006.

⁹ Wilkes 2007: 252–253.

¹⁰ Mirković 2015: 57–68, sa starijom literaturom.

1135 метара представљао у то време највећи подухват римске мостоградње.¹¹

Римска држава је тежила успостављању динамичних економских и социјалних веза, које су учвршћивале њихову позицију на освојеним територијама. *Pax Romana* доносила је равнотежу политичког, социјалног и културног живота у провинцијама, што се може видети кроз низ мера које је држава спроводила на територијама које је контролисала. Најзначајнија економска и социјална мера била је систематизација пореског система – опорезивање становништва, привреде и протока роба у провинцијама. Захваљујући разгранатом државном и провинцијском апарату, римска власт је убирала порезе по најразличитијим основама и тиме стицала капитал за даље инвестиције и одржавања. Спровођење мера опорезивања је било од виталне важности за функционисање државе, с обзиром на велике пројекте које је требало финансирати, издржавати царски двор у покрету, административни и војни апарат, а који је у касној антици нарочито постао гломазан и који је изазвао велике инфлаторне скокове.¹²

Дунав је вековима представљао границу између Римског царства и слободних, неосвојених области (*barbaricum*), сем у једном релативно кратком периоду између 106. и 272. године, од владавине Трајана до Аурелијана, када је деоница наспрам данашње Румуније постала провинцијска граница, међутим, и и тада контролисана службеницима из војног миљеа. У епиграфском корпусу среће се већи број конзуларских бенефицијара (*beneficarii consulares*), у чијој надлежности су биле, између осталих, и контрола саобраћаја, робе и путника у пограничним областима. Конзуларски бенефицијари су посведочени на релативно малом броју споменика из Сингидунума,¹³ али зато на значајно већем броју на територији Виминацијума.¹⁴ Директних археолошких трагова о царинским постајама на дунавском лимесу за сада нема, али их свакако треба очекивати у већим градовима дуж лимеса, у Сингидунуму, Виминацијуму, Понтесу, који је чувао прелаз преко Дунава за Дробету, као и у Аквама и њеној луци у Кусјаку.¹⁵

Други важан аспект развоја римског друштва почивао је на систематизацији радних места и гарантованим слободама њених грађана. Јасно дефинисана и гарантована грађанска права испуњеним војницима и члановима њихових породица један су од најбоље документованих права, потврђених налазима 25 војничких диплома дуж горњомезијског лимеса у српском Подунављу, нађених у Ритопеку-*Tricornium* (из 93. године), Дубравици-*Margum* и Чезави-*Novae* из времена Антонина Пија (из периода 147–160. године), Доњем Милановцу-*Taliata* (75) (сл. 3) и Понтесу (230. године).¹⁶ Из самог Виминацијума потиче двадестет диплома, издатих

¹¹ Гаршанин, Васић 1980: 14–17; Serban 2009: 337–342; Mirković 2015: 31–32.

¹² Duncan-Jones 1982: 10; Wassink 1991: 465–493.

¹³ Mirković, Dušanić 1976: nos 25, 29–32, 109.

¹⁴ Mirković 1986b: nos 14, 51, 53, 91, 109–114, 117–118. Присуство већег броја ових службеника, нарочито током 3. века могло је да буде условљено и појачаним активностима у време постојања провинцијске и царске ковнице у граду, која је функционисала 16 година, са краћим прекидима, између 239. и 254/255. године. Borić-Brešković, Vojvoda 2018: 74, са старијом литературом.

¹⁵ Petrović 1991: 296–298.

¹⁶ Вучковић-Тодоровић 1967: 21–27; Mirković, Vasić 1982: 217–218; Mirković, Vasić 1986: 219–222.

ислуженим војницима у периоду између 85. и 218. године,¹⁷ а на простору каструма и/или цивилног насеља забележен је један латеркул подигнут 196. године, са листом отпуштених војника, који су тим чином стекли грађанска права.¹⁸

Слика о социјалном статусу и пореклу становника пограничних дунавских области Горње Мезије је парцијална, првенствено због малог броја података, као и самог карактера писаних, епиграфских трагова које су становници ових области оставили иза себе.¹⁹ Најчешће су у питању подаци са вотивних ара и надгробних стела, који дају податке о дедикантовом или покојниковом курикулуму, пореклу, припадању некој заједници. Најчешће су у питању спискови различитих војних каријера, цивилних служби у градским или провинцијским администрацијама, подаци о припадању верским или еснафским удружењима (*collegia*).²⁰ Иако је списак друштвених улога, очуван на оваквој врсти грађе на налазиштима дуж дунавског лимеса на тлу Србије, релативно малобројан – у поређењу са, на пример, каталогом занимања пописаних у Диоклецијановом Едикту о ценама или у другим званичним државним документима,²¹ ипак донеке даје слику о појединим врстама занимања која су била заступљена на овим просторима током римског царског доба. Важан слој друштва у Подунављу чинили су ислужени војници, што је и логично, због самог карактера територије лимеса. У једној овако милитаризованој провинцији, са малим бројем великих градова и недовољно развијеном градском културом, редовна војска и ветерани су представљали привилеговане слојеве друштва, јер су својим редовним приходима чинили економски јаку заједницу. Војници су након часног отпуста (*honesta missio*) располагали значајним новчаним средствима, којима су могли да започну нову активност, покрену ново занимање или да купе имање у месту отпуста или порекла, чиме су у значајној мери доприносили локалним економијама.²²

У вези са војском – нарочито у зонама изражених конфликта какве су пограничне области, као и са цивилним становништвом, нарочито у већим градским центрима, стоји ангажовање већег броја лекара, различитих специјалности.²³ Епиграфска сведочанства о лекарским удружењима или појединачним лекарима на лимесу су изузетно малобројна. За сада је познат надгробни натпис *medicus*-а пореклом из Виминацијума, који је упркос прераној смрти у двадесеттрећој години живота у прекодунавској Дробети, иза себе оставио значајан и угледан професионални курикулум.²⁴ Неки лекари су идентификовани на основу натписа на ауторизованим медикаментима, што је била уобичајена пракса у римској фармакологији. Међу њима су потврђени офталмолози из Сингидунума, извесни

¹⁷ "Mésie", *L'Année épigraphique* 1989: 218, no. 616; Mirković, Vasić 1986: 221–222; Mirković 1999: 249–254.

¹⁸ Mirković 1986b: 90–99, no. 53.

¹⁹ Mihajlović 2012a: 42–47.

²⁰ За детаљне спискове посведочених занимања консултовати "Indices" у корпусима натписа из Горње Мезије, в. нап. 6.

²¹ Joshel 1992.

²² Mann 2000: 155.

²³ Simić, Jeremić 2018: 108–109.

²⁴ Грбић 2013: 63–64. Споменик се налази у Регионалном музеју Бердапа у Турну Северину, Румунија, инв. L.II.30.

Елије Поликтет (*Aelius Polycetus*) и Гај Јулије Јунијан (*Caius Iulius Iunianus*) из Виминацијума.²⁵ На некрополама Виминацијума забележено је више гробова у којима су се као прилози уз покојнике налазили сетови медицинског инструментарија, који највероватније стоје у вези са професијом преминулих.²⁶

Трећи важан аспект римског друштва, који је играо значајну улогу у социјалном и економском животу провинције и појединачних насеља, јесте била обавеза локалне заједнице и истакнутих, понекад и потакнутих, појединаца да финансирају изградњу, одржавање или поправке јавних објеката, путне инфраструктуре, или да учествују у другим врстама прилога корисних за заједницу, чиме се јачао колективни или лични евергетизам.²⁷ На лимесу постоји више археолошких сведочанстава где је чин добротинства епиграфски потврђен. Међу њима се издваја лични гест услуженог војника Елија Терција (*Aelius Tertius*), удовца, који је у част своје супруге, негде после 235. године, донирао суму која је омогућавала ветеранима у Сингидунуму да користе благодети јавног купатила, које се налазило у насељу, у близини логора.²⁸ Археолошким истраживањима на простору Косанчићевог венца 12–16, на зграшћу некадашње Народне библиотеке Србије, откривени су остаци великог јавног купатила (*thermae*), које је било у употреби од II до IV века,²⁹ а за које је са великом вероватноћом претпостављено да је у питању зграда која се помиње на Терцијевом натпису. У питању је делимично истражени објекат површине око 900 m², који је садржавао више различитих купалишних садржаја и који је грађен опекама произведеним у радионицама Легије четврте Флавијеве у Сингидунуму и Легије седме Клаудијеве у Виминацијуму, те се сматра објектом подигнутим првенствено за војне потребе.³⁰

Други добротвор који је епиграфски посведочен, извесни Марко Улпије Антоније (*Marcus Ulpius Antonius*), такође је био услужени војник. Он је о свом трошку платио поправку пода у парном купатилу у у Караташу-*Diana* (сл. 4).³¹ Сам натпис је пронађен око 200 метара југоисточно од утврђења, у близини извора, што би могло да буде место одакле је купатило снабдевано свежеом водом.³² Објекат је свакако био везан за војно утврђење и претпостављамо да га је посада логора користила у медицинске и хигијенске сврхе. Истраживањима у Дијани откривени су остаци најмање два купалишна објекта унутар бедема римског логора. Старије купатило мањих димензија (*balneum* са тоалетом) налазило се у северозападном углу трајановског утврђења.³³ Састојало се од мањег броја просторија, а истраживањима је регистрован и зидани одводни канал који се простирао испод западног бедема фортификације.³⁴ Друго купатило било је подигнуто у југозападном делу логора у

²⁵ Mirković 1986a: 217–218.

²⁶ Голубовић 2022: 25–28.

²⁷ Mladenović 2011: 181–183.

²⁸ Mirković Dušanić 1976: 73–75, no. 48.

²⁹ Ђорђевић, Каровић 2021: 45–56.

³⁰ Ђорђевић, Каровић 2021: 51–52, сл. 39; 56–59, сл. 52, 53.

³¹ Кондић 1987: 37–38, сл. 1–2.

³² С обзиром на то да је натпис нађен у делу Дијане који је близу Дунава, не искључујемо ни могућност да је коришћена и вода из ове реке за пуњење бојлера и хладних базена.

³³ Kondić 1996: 82, fig. 1, J (latrina, I–II).

³⁴ Ранков-Кондић 2009: 382.

време касне антике.³⁵ Натпис ветерана Марка Улпија Антонија можда би указивао да је у Дијани током и крајем II века постојало још једно купатило, највероватније *extra muros*, које је могло да задовољи део купалишних потреба посаде логора, која је бројала око 1.000 војника, као и становника насеља, развијеног око утврђења, чији обим и величина до данас нису утврђени.

У римском друштву велики значај су имале верске заједнице и организације, активне у подунавским областима још од успостављања римске власти. Кроз верска удруживања стварани су различити колективни идентитети, међу којима у археолошком смислу су остале видљиве заједнице које су неговале империјални култ, култ римских, малоазијских, египатских или балканских божанстава. Ови трагови се прате кроз налазе остатака храмова (*sacraria, aedes, templa*), култних предмета или натписа. О постојању различитих свештеника у већим урбаним срединама сведоче натписи у којима се помињу *cultores* и *sacerdos* (у Сингидунуму),³⁶ *augur, sacerdos municipii, flamen, ob honorem flaminii* и *pontifex* (у Виминацијуму) и *sacerdotes* (у Дијани).³⁷ У Рткову је пронађен у секундарној употреби, у темељу касноантичке фортификације, надгробни споменик извесног Јулија Аполинарија (*Iulius Apollinarius*) (сл. 5), свештеника култова Јупитера Долихена и Богиње Сирије.³⁸ С обзиром на то да на тлу самог Рткова нису забележени остаци насеља из римског доба, као и да је споменик можда допремљен као грађевински материјал са неке оближње римске некрополе, ипак би се могло претпоставити да је Јулије Аполинарије обављао свештеничку службу у Дијани, удаљеној од Рткова 20 km узводно, или у Брзој Паланци-*Egeta*, која се налази на 30 km низводно.

Поред значаја врховних римских божанстава, који су имали своје централно место у градским, форумским срединама, велику популарност нарочито крајем II и у првим деценијама III века, у време династије Севера, уживао је култ Јупитера Долихена.³⁹ Храмови овог божанства потврђени су у утврђењима и насељима дуж Дунава, у Новама, Дијани и Егети. Остаци светилишта или ризнице храма са богатим инвентаром у Егети из првих деценија III века (сл. 6), представља најзначајнију колекцију религијског садржаја забележену на средњедунавском лимесу. У Егети су се, наиме, након повлачења воде од поплаве 1962. године, на терену појавили остаци кружне грађевине култног карактера, до данас недовољно проучене у архитектонско-типолошком смислу, као и већи број култних композитних скулптура (сл. 7а, 7б), заветних и утилитарних предмета, међу којима су били и примерци новца царева Гете (198–212) и Елагабала (212–218).⁴⁰ Осим ових остатака, храмови Долихеновог култа забележени су у оквиру принципије северојанске епохе у Новама,⁴¹ као и ван утврђења у Дијани, где су случајно на обали Дунава откривени остаци приземне засвођене грађевине, непознатих димензија и изгледа, која је у унутрашњости била осликана

³⁵ Ранков-Кондић 2009: 382.

³⁶ Mirković, Dušanić 1976: nos 2, 73.

³⁷ Mirković 1986b: nos 56, 73, 76, 78; Mirković 2015: 47.

³⁸ Габричевић 1987: 143, сл. 1.

³⁹ Jovićić 2013: 538–545.

⁴⁰ Вучковић-Тодоровић 1966: 173–181.

⁴¹ Васић 1984: 99–100, сл. 7.

црвеном и белом бојом.⁴²

На основу бројних очуваних грађевинских остатака и натписа из српског дела Подунавља, може се генерално приметити да је римска држава у провинцијама и насељима имала систематични приступ у изградњи и одржавању урбаног, војног и фунерарног амбијента, у управљању виталном путном инфраструктуром и јавним објектима, било о трошку државе, царске породице, локалних заједница или истакнутих појединаца. Римско друштво карактерисале су велика мобилност, проток становништва и роба из различитих делова царства, а подстицане су масовна производња и велики конзумеризам међу становништвом. У практичном смислу то је значило да је дошло до увођења виших стандарда у градским и сеоским срединама, који су подразумевали градњу и одржавање водовода, канализације, јавних купатила (*thermae, balnea*), школа, судова, амбуланти, болница, тржница, великих магацина хране (*horrea*). Јавним радовима, организовањем војске или локалне заједнице, вршило се крчење и засипање мочвара у околини насеља, које су биле расадници заразних болести. У обавезне комуналне активности спадала су уређења гробаља, сахране странаца и сиромашног становништва о трошку локалне заједнице и друго.⁴³

Основу економског живота дуж лимеса чиниле су пољопривреда, у равничарским деловима земљорадња, у брдским и планинским сточарство.⁴⁴ Заступљене су биле и различите врсте привредних активности: обрада дрвета, камена, коже, текстила,⁴⁵ занатство, рударство и, нарочито, трговина, захваљујући добро одржаваној мрежи путева. Тржиште Подунавља снабдевано је производима из најразличитијих делова царства, како из западних тако и из источних. Пољопривредни производи (маслиново уље, вино, сосеви) увожени су из области Црног мора, Северне Африке и северног Медитерана, како је судити на основу налаза транспортне амбалаже.⁴⁶ Дуж дунавског лимеса постојала је организована и локална производња опекарских производа, потврђена налазима пећи и опека са печатима, у Сингидунуму, Виминацијуму,⁴⁷ Дијани и Аквама. Производи из ових центара су дистрибуирани дуж лимеса због великих градитељских подухвата, подизања или репарације утврђења, изградње приватних или јавних зграда. Производња луксузног и посуђа за свакодневну употребу од печене глине потврђена је у Сингидунуму, Маргуму и Виминацијуму.⁴⁸ У залеђу дунавског лимеса налазили су се значајни мезијски рудници, организовани у оквиру *metalla Aeliana Pincensia*. Рудници у долинама Пека, Поречке реке и Тимока давали су сребрносно олово, злато, бакар и гвожђе.⁴⁹

Осим бројних предности, римске цивилизацијске тековине у Подунављу имале су и својих негативних страна. Једна од њих је била изражена социјална стратификација, видљива нарочито у фунерарној сфери у већим урбаним центрима.

⁴² Ранков 1980: 51.

⁴³ Rebillard 1999: 269–273.

⁴⁴ Поповић 1988: 193–208.

⁴⁵ Поповић 1988: 208–229.

⁴⁶ Bjelajac 1996.

⁴⁷ Jevtović i dr. 2020: 82.

⁴⁸ Jeremić, Antonović, Vitezović 2018: 135–148.

⁴⁹ Dušanić 2004: 255–260.

Лошији животни стандард и хигијена, нарочито у време кризе царства, имали су за последицу појаву ретких болести, низа епидемија и брзог ширења болести због велике мобилности становништва. Ратови на лimesу, социјална, верска и економска несигурност често су се огледале у паду животног стандарда, мањем оптицају новца, замирању привредних активности.⁵⁰

У пограничним областима, какво је било Подунавље, константно су се одигравали процеси прихватања или адаптације римских тековина, који представљају разноврстан сет знања и вештина, а који је делом обликован и у интеракцији са различитим локалним моделима. У појединим случајевима постојала је компатибилност са локалним традицијама – на пример у изради посуда на брзом виту или у неким занатима са дугим непрекинутим развојем. У другим случајевима је постојало одсуство одређених тековина, али чије је увођење значајно поправило квалитет и разноврсност провинцијског, градског или руралног живота. У ову категорију се могу сврстати подизање нивоа стамбене културе, виши ниво индустријске и пољопривредне производње, уметничка достигнућа, увођење спектакала у градски живот (програми у амфитеатрима, на пример) и друго. Велика мобилност, пре свега војних трупа, али и становништва различитих професија, вештина и интересовања, као и лака доступност производа и брз трансфер знања и технологија из различитих кутака Римског царства, учинили су да социјални и економски живот у српском делу Подунавља буде веома динамичан и разноврстан – данас видљив кроз трагове материјалне културе и писане споменике, који сведоче о уникатност ове области, њеној отворености и повезаности са бројним деловима римског, али и света који је остао изван њених физичких граница.

Литература:

- Васић, М. "Чезава – Castrum Novae", *Сџаринар* (н. с.), 33–34 (1982–1983), 1984, 91–122.
- Вучковић-Тодоровић, Д. "Светилиште Јупитера Долихена у Брзој Паланци", *Сџаринар* (н. с.), 15–16 (1964–1965), 1966, 173–181.
- Вучковић-Тодоровић, Д. "Војничка диплома из каструма Талиате", *Сџаринар* (н. с.) 18, 1967, 21–27.
- Габричевић, М. "Натпис са локалитета Гламија I", *Ђердајске свеске*, 4, 1987, 143–145.
- Гаршанин, М. Васић, М. "Трајанов мост – кастел Понтес. Претходни извештај 1979.", *Ђердајске свеске*, 1, 1980, 7–24.
- Голубовић, С. "Medicus и његов инструментариј: брига о здрављу у Виминацијуму", у: М. Војвода, И. Данковић, Б. Миловановић (ур.), *Vivere in vrbe. Viminacium*, Том 1, Посебна издања 76, Београд: Археолошки институт, 2022, 21–54.
- Грбић, Д. "Војни лекари у Горњој Мезији", *Ејно-културолошки зборник* 17, 2013, 61–66.
- Ђорђевић, М. Каровић, Г. *Синџидунум у њемељима Народне библиотеке на Косанчићевом венцу*, Студије и монографије 21, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2021.
- Зотовић, Љ. Јордовић, Ч. *Viminacium 1: некорџола "Више јробаља"*, Viminacium књ. 1, Београд: Археолошки институт, Републички завод за заштиту споменика културе, 1990.

⁵⁰ Crnobraj 2005: 119.

- Кондић, В. "Balneum логора Diana", *Ђердајске свеске* 4, 1987, 37–42.
- Мишовић, Н. "Нова истраживања југоисточне некрополе античког Сингидунума", *Наслеђе* 9, 2008, 279–284.
- Поповић, И. *Античко оруђе од њођжа у Србији*, Монографије, књига 5, Београд: Народни музеј, 1988.
- Ранков, Ј. "Ископавања на Караташу. Први претходни извештај 1978/79", *Ђердајске свеске* 1, 1980, 51–69.
- Ранков-Кондић, Ј. "Станица Диана на дунавским катарактама. Statio cataractarum Diana – polichnion Zanes. Пројекат Диана/Занес 1978/9 – 2008/9 (30 година пројекта Ђердап II)", *Зборник Народног музеја (Београд)* 19–1, 2009, 367–402.
- Трифунковић, Л. "Ђердап 1961–1970.", *Старинар* (н. с.) 33–34 (1982–1983), 1984, 1–8.
- Црнобрња, А. Н. Симић, З. "Североисточна некропола Сингидунума", *Годишњак рада Београда* 53, 2006, 11–31.
- Babić, S. (ed.) *Archaeology of Crisis*, Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 2021.
- Bjelajac, Lj. *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Posebna izdanja 30, Beograd: Arheološki institut, 1996.
- Borić-Brešković, B. et Vojvoda, M. "Circulation of provincial coins of the Viminacium colony", in: S. Golubović and N. Mrđić (eds.), *Vivere militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Vol. II, Monographies No. 68/2, Belgrade: Institute of Archaeology, 2018, 73–100.
- Crnobrnja, A. N. "On some occurrences at Singidunum in the mid third century", *Singidunum* 4, 2005, 117–124.
- Duncan-Jones, R. *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Dušanić, S. "Roman mining in Illyricum: historical aspects", in: G. Urso (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli 25–27 settembre 2003*, Pisa: Edizioni ETS, 2004, 247–270.
- Ivanišević, V. Kazanski, M. "La nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum", *Singidunum* 3, 2002, 101–157.
- . "Nouvelle nécropole des grandes migrations de Singidunum", *Starinar* (n. s.) 57, 2007, 113–135.
- Ivanišević, V. Kazanski, M. Mastykova, A. *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des grandes migrations*, Monographies 22, Paris: Collège de France – CNRS, Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, 2006.
- Jeremić, G. Antonović, D. Vitezović, S. "Craftsmanship along the Middle Danubian Limes", in: S. Golubović, N. Mrđić, (eds.), *Vivere militare est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Vol. I, Monographies No. 68/1, Belgrade: Institute of Archaeology, 2018, 131–168.
- Jevtović Lj. i dr. "Opeke VII Klaudijeve legije sa lokaliteta Čair – Castrum (Viminacium): preliminarна минералошко-petroloшка анализа", u: S. Vitezović, K. Šarić, D. Antonović, (ur.), *Aktuelna interdisciplinarna istraživanja tehnologije u arheologiji jugoistočne Evrope*, Beograd: Srpsko arheološko društvo, 2020, 82–88.
- Joshel, S. R. *Work, Identity and Legal Status at Rome. A Study of the Occupational Inscriptions*, Oklahoma Series in Classical Culture vol. 11, Norman, London: University of Oklahoma Press, 1992.
- Jovičić, M. "The cult of Jupiter Dolichenus along the Serbian Part of the Limes in Moesia Superior and

- Pannonia Inferior", in: M. Sanader, A. Rendić-Miočević, D. Tončinić et I. Radman-Livaja, (eds.), *Radovi XVII ROMEC-a. Rimska vojna oprema u pogrebnom kontekstu*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki muzej u Zagrebu, 2013, 537–548.
- Kondić, J. "The earliest fortification of Diana", in: P. Petrović, (ed.), *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Cahiers des Portes de Fer, Monographies 2, Belgrade: Archaeological Institute, 1996, 81–86.
- Korać, M. et al. *Roman Limes in Serbia*, Belgrade: Institute of Archaeology, 2014.
- Korać, M. Golubović, S. *Viminacium, Više grobalja: 281–530 (kremacija), 268–550 (inhumacija). Tom 2*, Viminacium knjiga 3, Beograd: Arheološki institut, 2009.
- Mann, J. C. "Honesta Missio from the Legions", in: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck, (eds.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000, 153–161.
- "Mésie", *L'Année épigraphique* (1986), 1989, 218–220.
- Mihajlović, V. D. "Rimska spomeničko-epigrafska praksa: antropološki pristup", *Istraživanja* 23, 2012a, 33–50.
- _____. "Critique of Romanization in Classical archaeology", in: C. Smith (ed.) *Encyclopedia of Global Archaeology*, New York: Springer, 2019, 1–11.
- _____. "Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme", *Етноантрополошки проблеми* н. с. 7–3, 2012b, 709–729.
- Mirković, M. "New fragments of military diplomas from Viminacium", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 126, 1999, 249–254.
- _____. "Zwei neue Stempel von Augenärzten aus Obermösien", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 64, 1986a, 217–218.
- _____. *Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum*, éd. F. Papazoglou, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, 1986b.
- _____. *Rimljani na Đerdapu. Istorija i natpisi*, Zaječar: Narodni muzej Zaječar, Muzej Krajine Negotin, 2015.
- Mirković, M. Dušanić, S. *Inscriptions de la Mésie Supérieure I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, éd. F. Papazoglou, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd, 1976.
- Mirković, M. Vasić, M. "Ein neues Militärdiplom aus Obermoesien", *Germania* 60–1 (1981–1982), 1982, 217–221.
- _____. "Zwei neue Militärdiplome: aus Pontes und aus Viminacium", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 64, 1986, 219–222.
- Mladenović, D. "Euergetism and private munificence in Moesia Superior: assessing the role of civic pride in the monumentalisation of Upper Moesian cities", *Зборник Народној музеја (Београд)* 20–1, 2011, 173–193.
- Novaković, P. *The History of Archaeology in the Western Balkans*, ed. M. Germ, Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka, 2021.
- Petrović, P. "Ein Donauhafen von Trajan bei dem Kastell Aquae (Moesia Superior)", in: V. A. Maxfield,

- M. J. Dobson (eds.), *Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies*, Exeter: University of Exeter Press, 1991, 295–298.
- Pop-Lazić, S. "Nekropole rimskog Singidunuma", *Singidunum* 3, 2002, 7–100.
- _____. "Novi nalazi antičkih grobova u Singidunumu", *Singidunum* 4, 2005, 125–136.
- Rebillard, É. "Les formes de l'assistance funéraire dans l'Empire romain et leur évolution dans l'antiquité tardive", *Antiquité tardive* 7, 1999, 269–282.
- Serban, M. "Trajan's Bridge over the Danube", *The International Journal of Nautical Archaeology* 38–2, 2009, 331–342.
- Simić, A. P. Jeremić, G. "Roman Medicine and Healthcare on the Upper Moesian Limes in Serbia – Archaeological Evidences", in: S. Golubović, N. Mrđić (eds.), *24. Limes Congress. Serbia 02 – 09 September 2018, Belgrade – Viminacium, Book of Abstracts*, Belgrade: Institute of Archaeology Belgrade, 2018, 108–109.
- Wassink, A. "Inflation and Financial Policy under the Roman Empire to the Price Edict of 301 A.D.", *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 40–4, 1991, 465–493.
- Wilkes, J. "Provinces and frontiers", in: A. K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron (eds.), *The Cambridge Ancient History. The Crisis of Empire, A.D.193–337*, Volume XII, Second edition, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 212–268.

ПРИЛОЗИ:

Слика 1. Остаци римског пута усечени у стену у Ђердапу
(документација Археолошког института, Београд, обрадио Д. Борић)

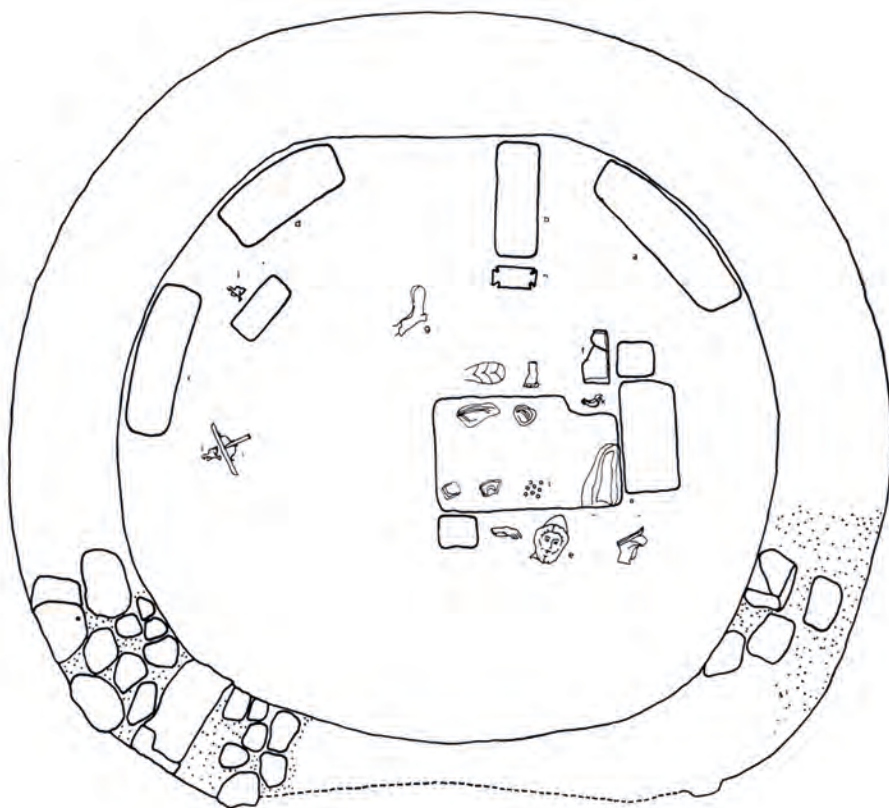
Слика 2. Остаци конструкције Трајановог моста у Понтесу
(документација Археолошког института, Београд, обрадио Д. Борић)

Слика 4. Натпис ветерана М. Улпија Антонија из Дијане
(према: М. Mirković, *Rimljani na Đerdapu*, Zaječar 2015, kat. br. 43)

Слика 5. Натпис свештеника Јулија Аполинарија из Рткова
(према: М. Mirković, *Rimljani na Đerdapu*, Zaječar 2015, kat. br. 52)

Слика 6. Основа светилишта у Егети
(према: Д. Д. Вучковић-Тодоровић, *Сџаринар* (н. с.) 15–16, 1966, сл. 1, обрадио Д. Борић)

Слика 7. Налази скулптура из светилишта у Егети:
а. Јупитер Долихен и Јунона Долихена; б. Јупитер Долихен на леђима бика
(Музеј Крајине Неготин, фото Н. Борић)

GORDANA D. JEREMIĆ
Institute of Archaeology, Belgrade

**AN ARCHAEOLOGICAL INSIGHT INTO THE SOCIO-ECONOMIC LIFE
IN THE SERBIAN SECTION OF THE DANUBE BASIN (PODUNAVLJE)
IN ROMAN TIMES**

Summary

Serbian section of the Danubian *limes* in the Upper Moesia, together with the line of defence at the Rhine River, used to be fortified by a dense network of military camps, where more than a half of entire Roman imperial army was situated. Roman military and civil engineering showed great experience and skill in the construction of the road through the Iron Gates, regulation of the rocky riverbed at the critical section near Sip and building a long span bridge between Pontes and Drobeta.

In a highly militarised province with a relatively small number of towns and insufficiently developed city culture, regular army and veterans presented privileged social classes, because with their regular income and severance payments they made the economic community strong and generated a part of provincial economy as well as the development of other economic activities. The veterans appear as important benefactors who participated in financing the maintenance of public baths, as attested on the inscriptions from Singidunum and Diana. The medics who cared for the health of the army and the populace also played important roles on the *limes*. There are ophthalmologists, eye surgeons, together with groups of priests and religious associations confirmed among them, who all cared for spiritual life of the population.

The basis of economic life along the *limes* consisted of agriculture, processing of timber, stone, leather and textile, crafts, mining and especially trade, thanks to the well maintained road network and the Danube route. In the frontier areas, such as the Danube basin, where high frequency mobility is evident, social and economic life of the population was very dynamic and versatile. Numerous material and written sources testify on the serious and well maintained chain of defence of the Empire, as well as the good connections with other parts of the Roman world, but also the world that stayed beyond its physical frontiers..

Keywords: Upper Moesia, Podunavlje, *limes*, social structure, economy, religion, euergetism, mobility, Roman times.

ОЛГА З. ШПЕХАР

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
ospehar@gmail.com

УДК: 623.1(497.11Smederevo)

БРАНКА Ч. ВРАНЕШЕВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
brankavranesevic@gmail.com

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СПОЛИЈА СА ПРЕДСТАВОМ ТРИЈУМФАЛНОГ ВЕНЦА НА ДЕСПОТОВОЈ КУЛИ СМЕДЕРЕВСКОГ ГРАДА

Апстракт: У раду се разматра мотив тријумфалног венца који се јавља на сполијама узиданим испод крста и натписа на Деспотовој кули утврђене резиденције средњовековног Смедерева, односно такозваног „Малог града“. У досадашњој научној литератури овај је мотив углавном тумачен као симбол победе хришћанства над исламом, посебно у контексту актуелних историјских околности које су резултирале падом Деспотовине у руке Османлија. Упоредна анализа значења овог мотива у његовом оригиналном контексту, са посебним нагласком на римске надгробне споменике, његове трансформације током средњег века, те перцепције мотива тријумфалног венца у свести људи позног средњег века, резултирала је другачијим тумачењима могућих значења овог мотива као и разлога због којих се баш он нашао на најпроминентнијој кули последњег упоришта српске средњовековне државе.

Кључне речи: Смедерево, Смедеревски град, Смедеревска тврђава, Деспотова кула, сполије, тријумфални венац, тријумф, *paideia*.

Смедеревски град својом историјом, функцијом и значењем веома дуго представља примамљив споменик за истраживаче из различитих области.¹ О њему је доста писано, како у домену историје, историје уметности и архитектуре, тако и у домену археологије. Међутим, иако се о изградњи саме тврђаве, њеној топографији и просторним елементима доста зна захваљујући резултатима бројних истраживања,² оно што посебно привлачи пажњу су њени бедеми у које су узидане античке римске сполије различитог порекла и степена очуваности. Управо ова појава подстиче на даља проучавања, па и нова тумачења, усмерена пре свега на оне мотиве који се у већем броју појављују на бедемима Смедеревског града. У такве мотиве свакако спада мотив тријумфалног венца, који се среће на неколико сполија

¹ О томе зашто би у научној историографији термин Смедеревски град требало да има предност у односу на термин Смедеревска тврђава, уп. Поповић 2011: 375-378. Будући да су за овај рад од пресудног значаја управо сами градски бедеми, биће паралелно коришћена оба термина.

² Кашанин 1930: 277-280; Дероко 1951: 59-98; Роровић 1978: 101-112; Павловић 1980; Поповић 2000: 201-219; Црнчевић 2007: 249-263; Поповић 2011: 373-391, са старијом литературом; Пуњак 2011²; Поповић 2013.

узданих у Деспотову кулу такозваног Малог града, односно утврђеног резиденцијалног дела средњовековног насеља (сл. 1).

Сполије, које су у XV веку биле узидане у бедеме тврђаве деспота Ђурђа Бранковића (1427-1456) у Смедереву, више су пута биле предмет истраживања различитих аутора, па и аутора овог текста.³ Новија истраживања ишла су ка покушају сагледавања положаја спотија у тврђавским бедемима, али и ка одговорима на питања зашто су се нашле баш на одређеним деловима утврђења, те какво је било њихово значење у новом окружењу и новом контексту.⁴ Уопште узев, спотије су неретко у старијој историографији тумачене као материјал који се употребљавао услед недостатка грађевинског материјала или у чисто декоративне сврхе,⁵ али су истраживања спроведена последњих деценија, а везана како за градитељство византијског културног круга, тако и за западноевропско градитељство, речито показала да постоји велики број примера, поготово у домену репрезентативног градитељства, на којима су уграђене спотије веома тенденциозно коришћене и брижљиво биране. Стога се спотије све чешће тумаче „у светлу идеологије, магије, егзорцизма, присвајања, цитирања, носталгије, сећања, тријумфализма и историјске свести (прев. аут.)“.⁶ О томе врло аргументовано сведоче пре свега студије Мајкла Гринхалга, али и Сирила Манга, Беата Бренка, Хелен Саради, Ентонија Истмонда, Бенте Килерих и многих других.⁷ Имајући на уму резултате њихових истраживања, која географски покривају читав Медитерански басен и веома дуго раздобље – од касне антике до позног средњег века, сматрамо да поједине спотије узидане у тврђавске бедеме Смедерева заслужују да им се поклати посебна пажња. Уз то, временско-просторни контекст настанка Смедеревске тврђаве те њена улога последњег упоришта српске деспотовине и хришћанства уопште на простору овог дела Балкана, додатно наглашавају потребу да се неки од мотива који се срећу на спотијама, па и мотив тријумфалног венца, морају посматрати из једног до сада занемареног ракурса.

Репертоар мотива који се налази, или се некад налазио у смедеревским бедемима, изузетно је широк и подразумева постојање спотија са приказом божанства римског Пантеона, попут, рецимо, Аполона, Јупитера, Марса, Силвана и богиње непознатог имена у којој је препозната деспотица Ирина (а можда првобитно Веста?), потом оријенталних божанстава сотериолошког карактера попут Митре, или митолошких тема попут представе „Повратак Алкесте“.⁸ Уз то, међу спотијама су се нашли и фрагментовани римски надгробни споменици, чије су рељефне представе много више приватног карактера, посебно у оним случајевима када су приказани

³ Павловић 2000; Цветковић 2009: 29-42; Цветковић 2011: 393-407; Поповић 2013: 45; Вранешевић, Шпехар 2019: 29-41.

⁴ Цветковић 2011: 395-397; Вранешевић, Шпехар 2019: 35-36.

⁵ Kinney 2006: 233-252 са старијом литературом.

⁶ Kiielerich 2005: 104.

⁷ Mango 1963: 53-75; Brenk 1987: 103-109; Greenhalgh 1989; Saradi 1997: 395-423; Eastmond 2004: 44-45; Kiielerich 2005: 95-114; Greenhalgh 2009; Greenhalgh 2011: 75-95; Greenhalgh 2012.

⁸ Цветковић 2009: 42; Вранешевић, Шпехар 2019: 31-32, са старијом литературом.

портрети преминулог и чланова његове или њене породице.⁹ Међутим, по нашем мишљењу, посебно важно и ни мало случајно одабрано место на тврђавским бедемима заузима неколико поменутих стела са представама тријумфалног венца (сл. 2-5). Оне су смештене у доњој зони испод крста и натписа изведених у опеци на Деспотовој кули такозваног Малог града, односно резиденцијалног дела Смедеревске тврђаве. Од укупно четири примера, на једном је доњи део венца узидан заједно са делом оригиналне фунерарне стеле (сл. 2). У свим осталим случајевима венци су прилично прецизно исечени, а судећи по димензијама највероватније су такође били део фунерарних стела (сл. 3-5). Њихов неједнак степен очуваности, пре свега је, како нам се чини, последица стања споменика са којег су одстрањени у време уградње у смедеревску фортификацију, будући да је између њихове израде на оригиналном споменику и узиђивање у бедеме морало проћи најмање једанаест векова. Свестан одабир управо ових мотива, те њихово тенденциозно уметање у нови контекст, јасно указују да су имале важну улогу и истакнуто значење на месту на коме су се нашле у позном средњем веку.

Мотив тријумфалног венца на сполијама узиданим на најистакнутије место унутрашњих бедема тврђаве истраживачи су одавно запазили, али су пажњу знатно више поклањали оним сполијама на којима су се налазиле фигуралне или наративне представе, док су остали мотиви, који су по својој природи били нефигурални, третирали само сумарно.¹⁰ У досадашњој научној и стручној литератури, овај је мотив сасвим исправно тумачен као симбол победе хришћанства над исламом, посебно у контексту тада актуелних историјских околности.¹¹ Међутим, будући да се ради о једном веома специфичном, слојевитом и вишезначном мотиву, неопходно је упоредно анализирати његово оригинално значење и трансформацију током средњег века, са циљем да се укаже на могуће начине перцепције овог мотива у свести, пре свега, људи позног средњег века.

Тријумфални венац је у античким културама Грчке и Рима био најчешће начињен од ловора, попут примера на смедеревским сполијама. Порекло ове врсте венца лежи у грчком миту о неоствареној љубави бога Аполона и нимфе Дафне, која је, како би избегла Аполоново удварање, молила Зевса (а по неким митовима свог оца) да јој помогне. Помоћ је дошла на неочекиван начин: нимфа је претворена у дрво ловора и несрећном Аполону није остало ништа друго но да се задовољи тиме да своју главу окити венцем начињеним од листова лорововог дрвета (сл. 6).¹² У Овидијевим „Метаморфозама“ Аполон узвикне: „пошто не можеш да будеш моја жена, бићеш свакако моје дрво (прев. аут.)“.¹³ Управо стога је лоровов венац био најважнија награда

⁹ Цветковић 2009: 30, 36.

¹⁰ Цветковић 2009, са старијом литературом.

¹¹ Цветковић 2011: 397.

¹² Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1992: 104-105; Griffiths 1999³: 429.

¹³ ... „at, quoniam coniunx mea non potes esse, arbor eris certe”, dixit, „mea!“, уп. Ovid, *Metamorphoses*, T. I, Books I-VIII, with an English translation by F.J. Miller, Cambridge – London, 1951, I. 557-558. Када су други литерарни извори у питању, тумачења су могла бити унеколико другачија, какав је случај са Вергилијевом Енеидом, у којој писац истиче да је Латин посветио лоровово дрво Аполону, уп. Virgil, *Aeneid*, T. II, with an English translation by H. Rushton Fairclough, London – New York, 1918, VII. 59-63. То

победнику на Питијским играма одржаним у свetišћу у Делфима у Аполоновој част. Ловор је, дакле, постао Аполоново свето дрво, за које се веровало да има апотропејску улогу и моћ да прочишћава од греха. Својства која су му приписивана свакако су допринела томе да ловоров венац као *corona triumphalis* постане веома важна параферналија војсковођиног наступа током римског тријумфа.¹⁴

Римски тријумф, односно *pompā triumphalis*, био је симболични, свети и религијско-политички ритуал, ефемерни спектакл који је додељиван као посебна почаст победничком генералу, а од времена принципата искључиво цару након окончања рата.¹⁵ Тријумф је указивао на неприкосновену моћ Рима, који је добијао своје ратове и ширио своје територије захваљујући милости богова, али и војним успесима његових владара и војсковођа. Победничка војска окупљала се на Марсовом пољу, месту које је представљало симболичан почетак сваког римског војног похода, али које се налазило изван светих граница града, и тек је на сам дан прославе тријумфа могла да уђе унутар *pomerium*-а. Овај аспект тријумфа посебно је био важан.¹⁶ У дугој поворци тријумфатор се у четворопрегу возио од Марсовог поља до храма Капитолијске тријаде као њеног симболичног завршетка, где би пред Јупитером Најбољим и Највећим била принета одговарајућа жртва захвалница. У тој поворци, над главом поносног тријумфатора роб је носио *corona triumphalis*. Иако поједини истраживачи у овом венцу виде заправо круну, као реминисценцију на круну етрурских краљева, ваља нагласити да се у делима ликовне уметности над главом тријумфатора готово без изузетка приказује венац, и то најчешће начињен од листова ловора, као тада већ устаљеног симбола победе, али и као средства за прочишћење од грехова почињених током рата те симболичну заштиту од свакога зла.¹⁷

Ловоров венац био је лични симбол тријумфа Јулија Цезара, али и симбол његове вечите славе, о чему сведоче реверсне представе ловоровог венца у који је уписано његово име на новцу који је Октавијан исковао 38. године пре н.е., недуго након Цезарове смрти.¹⁸ Као његов адоптирани син, Октавијан је чак и продубио симболичну употребу ловора, што је било посебно наглашено једном почашћу, до тада неуобичајеном за Рим, коју му је Сенат доделио истог дана када и титулу Августа – да испред његове куће на Палатину буду посађена два дрвета ловора.¹⁹ Будући да је Октавијан Август био велики поштовалац Аполоновог култа, а по неким легендама чак и син Аполона и смртнице, додељивање ове изузетне почасти заправо је значило да је он на неки начин постао баштиник божанских атрибута, што је имало изузетан значај у креирању култа његове личности још за живота. Исто значење задржао је

значи да су се нека тумачења о пореклу везе између Аполона и дрвета ловора заснивала заправо на старијој латинској, а не на грчкој традицији.

¹⁴ О врстама дрвећа од чијег је лишћа такође могао да буде начињен тријумфални венац, уп. Pliny, *Natural History*. Vol. IV, with and English translation in ten volumes by H. Rackham, London – Cambridge, 1960, XV. 125–127.

¹⁵ О тријумфу уп.: Beard 2007; Östenberg 2009; Armstrong 2013: 7–21.

¹⁶ Rüpke 2006: 255.

¹⁷ Pliny, *op. cit.*, XV.127, XV.135; J. Rüpke 2006: 255–258.

¹⁸ Pandey 2013: 421.

¹⁹ Kellum 1994: 211. Ловорова стабла каткада су могла да се нађу испред кућа оних за које се веровало да су били под посебном заштитом Аполона, и то је забележено у античкој Атини, уп. Kellum 1994: 213.

мотив ловоровог венца на кованом новцу и делима ликовне и примењене уметности и након Августове смрти, попут најелоквентнијих примера славојука. Међу њима ваља истаћи представу царске апотеозе у луку Титовог славојука у Риму, на којој је међу гирландама од ловоровог лишћа приказан орао који преминулог владара (вероватно Тита) носи на небо да се придружи божанствима пантеона и својим деификованим претходницима (сл. 7).²⁰

Царска уметност античког Рима, дакле, сведочи о томе да је дошло до преплитања тријумфалног, прочишћујућег, апотропејског и фунерарног карактера ловора, посебно у контексту малопре поменуте царске апотеозе. Стога не чуди што је мотив тријумфалног ловоровог венца постао изузетно распрострањен и на римским надгробним споменицима. Његово присуство указивало је на значај свих наведених својстава ловора у загробном животу покојника. Да је пут покојника у загробни живот заиста био поиман као једна својеврсна *pompa triumphalis*, сведоче и књижевна дела. Један од најчешће навођених извора свакако је Вергилије, који у Шестој књизи своје Енеиде описује Августовог прерано преминулог адоптираног сина Марсела као тријумфатора. Он се креће у једној свечаној, готово тријумфалној процесiji на чијем се крају, уместо храма на Капитолину, налази ломача на којој ће Марселово смртно тело бити спаљено, а он сам доживети апотеозу.²¹ Идентична веза између *pompa triumphalis* и *pompa funebris* примењивана је и приликом стварних империјалних сахрана, почев од Октавијана Августа.²² Овакви ставови нису били резервисани искључиво за цара и чланове царске породице, већ су били широко распрострањени међу Римљанима,²³ о чему сведочи учесталост тријумфалних мотива на надгробним споменицима. Међу њима посебно место има управо ловор приказан у форми венца, или пак инкорпориран у гирланде. Начини на које се ловор приказивао у фунерарном контексту били су доста разнолики: од појаве у наративним сценама до приказивања венца или гирланде самостално или у комбинацији са портретом преминулог. Тако је на једном саркофагу датованом око 200. године портрет преминуле девојке окружен венцем,²⁴ чиме је јасно изражена идеја о прочишћењу од греха, али и о тријумфу душе преминуле девојке над смрћу и пролазношћу. Недуго након времена када се датује овај саркофаг, а посебно током тридесетих и четрдесетих година III века, представе у фунерарном контексту постају сведеније, те улогу наратива све чешће преузимају симболи, који су имали исто значење, али не више и наративни карактер.²⁵ Тријумфални венац био је један од најприлагодљивијих и најприхватљивијих симбола. Тако је Аполоново свето дрво и симбол победе постао, како у тријумфалном тако и у фунерарном контексту, један својеврстан аниконичан мотив који имплицира бројна већ наведена значења, добијајући временом доминантно есхатолошку симболику.

²⁰ Östenberg 2021: 38.

²¹ Virgil, *Aeneid*, T. I, with an English translation by H. Rushton Fairclough, London – New York, 1916, VI. 856; Moliviyati 2011, 103–106.

²² Östenberg 2021: 38–40.

²³ Под термином „Римљанин“ у раду се подразумева сваки грађанин Римског царства, како је и предвиђено тзв. Антонинијанским уставом (*Constitutio Antoniniana*) из 212. године.

²⁴ Van Keuren et al. 2011: 160.

²⁵ Borg 2013: 161–163.

било је јасно наглашено да је Смедерево имало улогу новог упоришта пред Османлијама. Важно је истаћи да, осим очевидно јасне апотропејске и тријумфалне улоге сполија са мотивом тријумфалног венца на бедемима Смедеревске тврђаве, не смемо пренебрегнути чињеницу да су учени људи оног времена такође желели да истакну везу са прошлошћу те тако успоставе континуитет, алудирајући на носталгичну референцу дуге историје и традиције овог поднебља. Стога се порука коју су градитељи тврђаве имали намеру да истакну тицала колико тријумфа над непријатељем и са тим повезаним прочишћењем од греха, толико и континуитета са моћним старијим Царством. Управо стога се не сме занемарити ни начин на који су људи средњег века, дакле и савременици изградње Смедеревског града, поимали бедеме: они су суштински сматрани светим јер су, како то сажима Бранислав Цветковић, „фортификације у средњем веку основно средство одржавања урбаног система као насеља и као култног фокуса (...)“.³¹ „Мали град“, као физички издвојен простор намењен лично деспоту и његовом двору, у дословном смислу је био пребивалиште владара чији је опстанак био једини гарант очувања читаве Деспотовине. Стога је изузетно важно што су сполије са представом тријумфалног венца биле смештене непосредно испод великог крста изведеног у опеци, као најзначајнијег хришћанског апотропејског симбола. Иако је смештање нехришћанских симбола, у близини крста током средњег века имало за циљ да они изгубе своја „паганска“ својства,³² када су у питању мотиви тријумфалног венца у бедемима „Малог града“ Смедеревске тврђаве чини се да је крст над њима само појачао њихово до тада ионако християнизовано значење. Како су унутрашњи бедеми „Малог града“ заправо представљали додатну линију одбране, чији је основни задатак био да очувају безбедност деспота и његовог двора, мора се имати на уму да је њихово значење само по себи носило додатну дозу симболике. Наиме, они су представљали својеврсну границу која је одвајала утврђени део града од владарске резиденције, те реминисценцију на античке „свете границе“, које се морају по сваку цену штитити и чије је угрожавање било строго кажњиво. Самим тим, не само да су венци симболично указивали на победу праве вере, односно хришћанства над исламом, на шта је у ранијој литератури указао Бранислав Цветковић,³³ већ су заправо имали апотропејску улогу, да заштите поменуте „свете границе“, а самим тим и лично владара од кога је зависио опстанак читаве државе.

Тенденциозно постављање сполија са мотивом тријумфалног венца на истакнуто место унутрашњег тврђавског бедема може се сматрати и одразом християнизоване *paideia* (παιδεία), која је остала један од важних стубова опстанка ромејске културе.³⁴ Стога је важно напоменути да је Георгије Кантакузин, брат деспотице Ирине који се сматра „градитељем Смедерева“, односно оним ко је суштински био заслужан и одговоран за изглед смедеревских бедема, био школован управо на традицији такве средњовековне *paideia* у Константинопољу. На његово

³¹ Цветковић 2011: 42.

³² Ова пракса је позната као *sphragis*, уп. Kiilerich 2005: 102.

³³ Цветковић 2011: 397.

³⁴ О односу образованих људи прве половине 15. века према античким писцима и античкој култури, како у Византији тако и у Србији, уп. Спремић 1994: 393–396.

образовање и ширину његових интересовања указује у својим коментарима Киријак од Анконе 1436. године. Они се тичу приватне библиотеке Георгија Кантакузина, богате делима античких и рановизантијских писаца, коју је по свој прилици донео са собом по доласку у Смедерево.³⁵ Смедеревски бедеми, такви какве их је идејно поставио Георгије Кантакузин, представљали су „последње и најбоље остварење војног градитељства средњовековне Србије“³⁶ и то вероватно управо захваљујући делатности брата деспотице Ирине на њиховој изградњи.³⁷ Стога не чуди што су многи истраживачи, а могуће и савременици изградње бедема, видели у њима реминисценцију на моћне константинопољске утврде.³⁸

Једна епизода, која је претходила паду Смедерева у руке Османлија можда најбоље сведочи о трансформацији тријумфалних споменика у позносредњовековном раздобљу. Наиме, када је Мехмед II Освајач покорио Константинопољ и кренуо у даље освајање Балкана, наредио је да се у бедеме Београда 1456. године уперу топови изливени од претопљених звона и крстова, али и бронзане коњаничке статуе цара Јустинијана I, као својеврсног симбола Јустинијанових војних победа, посебно на истоку против Персије.³⁹ Тако је тријумфални споменик једног царства и једне религије, отелотворење победе над вековним непријатељем, постао средство ширења моћи другог царства и друге религије.

Због околности, које су и довеле до тога да наместо већ изграђеног и утврђеног Београда за кратко време мора бити изграђена и утврђена нова престоница,⁴⁰ смедеревски бедеми су у суштини изведени на брзину, што је одредило и судбину града. Иако намењени ратовању ватреним оружјем, они ипак нису одолели завојевачу. Падом Смедерева 1459. године Србија је дефинитивно изгубила сваки вид самосталности, а ново царство загосподарило је овим делом Балкана. Ни апотропејска улога сполија тријумфалног карактера узиданих у бедеме, ни велики крст као симбол победе хришћанства и ултимативни профилактички симбол, ни мошти Светог јеванђелисте Луке, које су само пар месеци пре коначног пада града у руке Османлија пренете из Епира у Смедерево,⁴¹ нису успели да заштите последњу српску престоницу.

³⁵ Карталија 2019: 71; Petrou 2020: 82-84. О преносу библиотеке у Смедерево и о томе да је и у новом окружењу Георгије Кантакузин наставио да прикупља књиге сведочи неколико записа исписаних на маргинама два кодекса. Један од њих се чува у Данској краљевској Библиотеци у Копенхагену (GkS 6,2), на коме је на листу 323^r било забележено да је у посед књиге Георгије Кантакузин дошао у Смедерево након „пада његове домовине“ у руке Османлија. Исто потврђује и запис на листу 174^v у кодексу који се данас чува у Ватиканској библиотеци (Vat. Pal.gr. 278), уп: Petrou 2020: 84, fig. 3.4.

³⁶ Поповић 2011: 385.

³⁷ Калић 1994: 118; Спремић 1994: 124; Поповић 2011: 385; Ćurčić 2013: 839.

³⁸ Ćurčić 2013: 837-839.

³⁹ Raby 1987: 309.

⁴⁰ Спремић 1994: 89-148; Ćurčić 2013: 836.

⁴¹ Спремић 1994: 385-389; Поповић 2006: 295-317; Катић 2020: 108-109.

Извори:

- Virgil, *Aeneid*, T. I, with an English translation by H. Rushton Fairclough, London – New York, 1916.
 Virgil, *Aeneid*, T. II, with an English translation by H. Rushton Fairclough, London – New York, 1918.
 Ovid, *Metamorphoses*. T. 1, Books I–VIII, with an English translation by F.J. Miller, Cambridge – London, 1951.
 Pliny, *Natural History*. Vol. IV, with and English translation in ten volumes by H. Rackham, London – Cambridge, 1960.

Литература:

- Вранешевић, Б. Шпехар, О. "О доступности и значењу античких сполија у средњем веку: пример Смедеревске тврђаве", у: А. Кадијевић, С. Бошков, Б. Стојковски (ур.), *Смедеревски крај и њодунавље кроз историју. Зборник радова*, Смедерево, Нови Сад: Историјски архив у Смедереву, Филозофски факултет у Новом Саду, 2019, 29–41.
 Дероко, А. "Смедеревски град", *Сџаринар* 2, 1951, 59–98
 Калић, Ј. *Срди у њодном средњем веку*, Београд: САНУ, Балканолошки институт, 1994.
 Карталија, Н. "Слика Смедерева у наративним изворима позниг средњег века", у: А. Кадијевић, С. Бошков, Б. Стојковски (ур.), *Смедеревски крај и њодунавље кроз историју. Зборник радова*, Смедерево, Нови Сад: Историјски архив у Смедереву, Филозофски факултет у Новом Саду, 2019, 67–79.
 Катић, С. "Митрополијска црква Благовештења у Смедереву", *Историјски часопис*, LXIX, 2020, 107–126.
 Кашанин, М. "Смедеревски град", *Српски књижевни њласник*, XXXI/4, 1930, 277–280.
 Павловић, Л. *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево: Музеј, 1980.
 Поповић, М. "Смедеревски град – етапе грађења и значење", у: М. Спремић (ур.), *Пад Српске десјодовине 1459. њодине*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011, 373–391.
 _____. "Ка проблему средњовековних цркви смедеревског града", *Сџаринар*, 50, 2000, 201–219.
 _____. *Смедеревски њрад*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 2013.
 Поповић, Д. "Мошти светог Луке – српска епизода", у: Д. Поповић (ур.), *Под окриљем светјосјости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2006, 295–317.
 Спремић, М. *Десјод њурађ Бранковић и његово доба*, Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
 Срејовић, Д. Цермановић-Кузмановић, А. *Речник њрчке и римске мџологије*, Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
 Цветковић, Б. "Античке сполије на зидинама Смедеревског замка и града", у: М. Спремић (ур.), *Пад Српске десјодовине 1459. њодине*, Београд: САНУ, Одељење историјских наука, 2011, 393–407.
 Цветковић, С. "Античка пластика Смедеревске тврђаве – преглед досадашњих истраживања", *Смедеревски зборник*, 2, 2009, 29–42.
 Црнчевић, Д. "О сакралној топографији последње српске средњовековне престонице утврђеног града Смедерева", у: С. Мишић (ур.), *Моравска Србија: историја – култура – уметност*, Крушевац, Београд: Историјски архив, Филозофски факултет у Београду, 2007, 249–263.
 Цуњак, М. *Смедеревска њврђава. Новија истраживања*, Смедерево: Историјски архив, Академија Српске православне цркве за уметност и конзервацију, 2011².
 Armstrong, J. "Claiming Victory: the early Roman triumph", in: A. Spalinger and J. Armstrong (eds.), *Rituals of Triumph in the Mediterranean World*, Leiden, Boston: Brill, 2013, 7–21.
 Beard, M. *The Roman Triumph*, Cambridge, London: The Belknap press, 2007.

- Borg, B. E. *Tombs and burial customs in third-century CE Rome*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Brenk, B. "Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetics versus Ideology", *Dumbarton Oaks Papers* 41 (1987), 103–109.
- Ćurčić, S. "Visible and invisible aspects of building the fortified palace of Smederevo and its historical significance", *Зборник радова Византолошког института* 50, 2013, 835–851.
- Eastmond, A. *Art and Identity in the thirteenth-century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Aldershot: Ashgate, 2004.
- Elsner, J. "Image and Rhetoric in Early Christian Sarcophagi: Reflections on Jesus Trial", in: J. Elsner and J. Huskinson (eds.), *Life, Death, and Representation. Some New Work on Roman Sarcophagi*, Berlin, New York: De Gruyter, 2011, 359–386.
- Gem, R. "From Constantine to Constans. The chronology of the construction of Saint Peter's basilica", in: R. McKitterick, J. Osborne, C. M. Richardson and J. Story (eds.), *Old Saint Peter's, Rome*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 35–64.
- Greenhalgh, M. "Spolia: A Definition in Ruins", in: R. Brilliant and D. Kinney (eds.), *Reuse Value. Spolia and Appropriation in Art and Architecture from Constantine to Sherrie Levine*, Farnham, Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2011.
- _____. *Marble Past, Monumental Present: Building With Antiquities in the Medieval Mediterranean*, Leiden, Boston: Brill, 2009.
- _____. *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*, London: Duckworth, 1989.
- _____. *Constantinople to Córdoba. Dismantling Ancient Architecture in the East, North Africa and Islamic Spain*, Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Griffiths, A. H. "Daphne", in: S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1999³, 429.
- Harley-McGowan, F. "Picturing the Passion", in: R. Jensen and M.D. Ellison (eds.), *The Routledge Handbook of Early Christian Art*, London, New York: Routledge, 2018, 290–307.
- Kellum, B. A. "The Construction of Landscape in Augustan Rome: The Garden Room at the *Villa ad Gallinas*", *The Art Bulletin* 76/2, 1994.
- Kiilerich, B. "Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens", *Arte Medievale* IV/2, 2005, 95–114.
- Kinney, D. "The Concept of Spolia", in: C. Rudolph (ed.), *A Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe*, Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing, 2006, 233–252.
- Mango, C. "Antique Statuary and the Byzantine Beholder", *Dumbarton Oaks Papers*, 17, 1963, 53–75.
- Mauskopf Deliyannis, D. *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Molivyati, O. A. "Funus Triumphale: Funeral iconography and the parade of roman leaders in the sixth book of the Aeneid", *Graeco-latina Brunensia*, 16, 2011, 91–111.
- Östenberg, I. "The Arch of Titus. Triumph, Funeral, and Apotheosis in Ancient Rome", in: S. Fine (ed.), *The Arch of Titus: From Jerusalem to Rome – and Back*, Leiden, Boston: Brill 2021, 33–41.
- _____. *Staging the World. Spoils, Captives, and Representations in the Roman Triumphal Procession*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Pandey, N. B. "Caesar's Comet, the Julian Star, and the Invention of Augustus", *Transactions of the American Philological Association*, 143/2, 2013, 405–449.
- Petrou, E. "Intellectual Relationships between the Byzantine and Serbian Elites during the Palaiologian Era", in: M.A. Rossi and A.I. Sullivan (eds.), *Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages*, Leiden, Boston: Brill, 2020, 72–90.
- Popović, M. "La résidence du despote Djuradj Branković dans le Châtelet de la forteresse de Smederevo", *Balkanoslavica*, 7, 1978, 101–112.
- Raby, J. "Mehmed the Conqueror and the Equestrian Statue of the Augustaion", *Illinois Classical Studies* 12/2, 1987, 305–313.

- Rüpke, J. "Triumphator and Ancestor Rituals between Symbolic Anthropology and Magic", *Numen* 53/3, 2006, 251-289.
- Saradi, H. "The Use of Ancient Spolia in Byzantine Monuments: The Archaeological and Literary Evidence", *International Journal of the Classical Tradition*, 3/4, 1997, 395-423.
- Van Keuren, Frances. et al. "Multimethod Analyses of Roman Sarcophagi at the Museo Nazionale Romano, Rome", in: J. Elsner and J. Huskinson (eds.), *Life, Death and Representation*, Berlin, New York: De Gruyter, 2011, 149-187.
- Weinryb, I. "A Tale of Two Baptisteries: Royal and Ecclesiastical Patronage in Ravenna", *Assaph* 7, 2002, 41-58.

ПРИЛОЗИ:

Слика 1. Деспотова кула, XV век, Смедеревски град
(фото О. Шпехар)

Слика 2. Римска фунерарна стела са натписом и делом тријумфалног венца, сполија
(фото О. Шпехар)

Слика 3. Део тријумфалног венца, сполија
(фото О. Шпехар)

Слика 4. Тријумфални венац са розетом, сполија
(фото О. Шпехар)

Слика 5. Тријумфални венац, сполија
(фото О. Шпехар)

Слика 6. Аполон и Дафне, подни мозаик, Антиохија, III век, Музеј Универзитета Принстон (<https://artmuseum.princeton.edu/collections/objects/29457>)

Слика 7. Титов славолук у Риму, унутрашњост лука, представа царске апотеозе, I век (фотографија у јавној употреби)

Слика 8. Баптистеријум Неони у Равени, Апостол Петар са тријумфалним венцем у рукама, V век
(фотографија у јавној употреби)

Слика 9. Тријумфални венац као субститут за распетог Христа, Lateran 171, IV век, Ватикански музеји
(фотографија у јавној употреби)

OLGA Z. ŠPEHAR

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
The History of Art Department

BRANKA Č. VRANEŠEVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
The History of Art Department

**CONTRIBUTION TO THE STUDY OF *SPOLIAE*
WITH THE REPRESENTATION OF TRIUMPHAL WREATH
ON THE DESPOT'S TOWER OF THE TOWN OF SMEDEREVO**

Summary

The paper is dedicated to the study of several *spoliae* decorated with the motif of a triumphal wreath that originated from Roman funerary *stelae*. They were intentionally placed below a large cross and the inscription made of bricks on the so-called Despot's tower of the fortified residence of the medieval town of Smederevo. In this context, the motif of the triumphal wreath is often comprehended as a symbol of the victory of Christianity over Islam, especially because of historical circumstances and turbulent times that resulted in the fall of the Despotate under the Ottomans. A comparative analysis of the meaning of the triumphal wreath in the original context, its transformation during the Middle Ages, and the perception of its meaning among the people of the late Middle Ages, resulted in various possible interpretations of its significance. It was concluded that this motif was indeed understood as the symbol of victory, but also as the medium of purification and protection. Its appearance on the most prominent tower of the last stronghold of the Serbian medieval state can also be understood as the reflection of Late Medieval *paideia*, since Smederevo was one of its last cradles in the Byzantine world.

Keywords: Smederevo, the town of Smederevo, Smederevo fortress, Despot's tower, *spoliae*, triumphal wreath, triumph, *paideia*.

OSI I ARAVISCII, ILIRI? NA OBALAMA DUNAVA

Apstrakt: Osi su jedina do danas poznata iliropanonska zajednica koja je prebivala sjeverno od rijeke Dunav, u dolini rijeke Eipel. Tacit u svome djelu „Germania“ kaže da Osi govore „panonski jezik“. (*pannonica lingua*). U Tacitovo vrijeme oni su priznavali vrhovnu vlast susjednih germanskih ili sarmatskih naroda. Bili su srodni Eraviscima, koji su živjeli sa južne strane Dunava. Historia Augusta spominje Ose kao jednu od transdanubijskih zajednicu koje su učestovale u ratovima protiv Rimljana za vrijeme princepsa Marka Aurelija. Tako bi oni bili posljednji narod, a koji se dovodi u vezu sa ilirskim etničkim i jezičkim kontinuumom, koji bi ratovao sa Rimljanima, i to u vrijeme kada je velika većina njihovih srodnika južno Dunava već bila romanizirana. Eravisci (*Eravisci*; *Aravisci*) naseljavali su sjeverozapadni dio Donje Panonije, uz obalu Dunava, istočno od Estergoma. Njihovo središte se nalazilo na brdu Gellérthegey, kod današnjeg Budima (antički *Aquincum*). Eravisci su izdavali i svoj novac. Ime ovoga naroda se spominje na značajnom broju epigrafskih nalaza. Tacit u svome djelu „Germania“ navodi da Eravisci govore isti jezik i imaju iste ustanove i običaje kao i Osi koji govore „panonskim jezikom“. U samoj onomastici Eraviska ima i keltskih i iliropanonskih imena, pa bi se moglo smatrati da je riječ o iliropanonskom narodu, ali koji se nalazio pod značajnim keltskim utjecajem.

Ključne riječi:

Tacit, Iliri, Panoni, Kelti, Dunav.

U Tacitovoj „Germaniji“ nailazi se, i to skoro uzgrednog karaktera, na spomen dvije narodnosne skupine: Osa (*Osi*)¹ i Araviska (*Aravisci*; *Ἀραβίσκοι*; *Evavisci*).² Evo kako glasi taj tekst:

Tacit (*Ger.* 28): *Sed utrum Aravisci in Pannoniam ab Osis, Germanorum natione, an Osi ab Araviscis in Germaniam commigraverint, cum eodem adhuc sermone institutis moribus utantur, incertum est, quia pari olim inopia ac libertate eadem utriusque ripae bona malaque erant.*

„Međutim, da li su se Aravisci odvojili od Osa, nacije Germanije (u smislu da žive sjeverno od Dunava u području koje Tacit generički naziva Germanija, a ne etničke odrednice op. a.), pa došli u Panoniju, ili su se, obratno, Osi odvojili od Araviska i došli u Germaniju, jer oba naroda, naime

¹ O Osima v. Smith 1857: 499; PWRE 1942, XVIII, 2, col. 1581–1584.

² O Araviscima v. Smith 1854: 188; PWRE 1895, II, 1, col. 400.

govore jednim jezikom i imaju iste institucije i običaje, nije jasno. I na jednoj i na drugoj obali Dunava bilo je u podjednakoj mjeri i siromaštva i slobode, i dobra i zla.“

Tacit (*Ger.* 43): *Cotinos Gallica, Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos, et quod tributa patiuntur. Partem tributorum Sarmatae, partem Quadi ut alienigenis imponunt.*

“...Kotini govore galskim, a Osi panonskim jezikom, a da nisu Germani dokaz je i to što plaćaju danak koji su im, kao tuđincima, nametnuli Sarmati i Kvadi.”.

Tacit obje narodnosne zajednice smješta u istočnija područja od kraljevina Markomana i Kvada i koja su granična onoga što ovaj rimski pisac naziva i smatra Germanijom prema onome što on naziva i smatra Sarmatijom.

Plinije Stariji u u etnografskom opisu Panonije spominje Araviske/Eraviske, ali u neodređenom zemljopisnom kontekstu nabranja naroda koji prebivaju u Panoniji.³ Ptolemej Klaudije je u svojoj „Geografiji“ nešto precizniji, i Araviske smješta na sjeveroistok provincije Donje Panonije, iznad Skordiska.⁴

Na prilično oštećenom epigrafskom spomeniku EE 9, 694 = D 8965 = InscrIt 13-3, 91 = IDRE-1, 102 = AE 1905, 14 = AE 1895, 122 = AE 1934+128 = EDCS-ID: EDCS 16000516 iz Tuskula, 5 na kojem se govori o tome kako je Marko Vinicije (*Marcus Vinicius*; konzul suфект za 19. god. p. n. e.)⁶, kao *legatus praetore Augusti Caesaris* (možda u Iliriku), sa vojskom prešao rijeku Dunav, pobijedio Dačane i njihove plaćenike Bastarne, i da je nastavio napredovanje u dubinu Transdanubije. U toj „dubini“ je na sporazum sa Augustom i rimskim narodom sigurno „prisilio“ Kotine i Anartine,⁷ i možda i Ose, jer se u šestom retku sačuvanog dijela spomenika nakon spomena Kotina nailazi na obrise slova /O/. (slika 1.)

Na Antoninovom itinerariju nailazi se na spomen lokaliteta *Osones*, koji bi mogao povezati sa Osima.⁸ Ovaj lokalitet je spomenut kao putna stanica na cesti koja vodi od Sabarije⁹ do Akvinkuma,¹⁰ i mogao bi se lokalizirati u graničnom području Gornje i Donje Panonije, nešto južnije od Dunava.

³ Plin. NH III, 148: *populorum haec capita; praeterea Arvates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci.* (“Osim njih, tu su i Arivati, Azali, Amantini, Belgi, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijati, Latovici, Oserijati, Varkiani, i ispred Klaudijevske planine, Skordisci, a iza Taurisci.”).

⁴ Ptol. II 15: *Κατέχουσι δὲ ταύτην τὴν ἐπαρχίαν ἐν μὲν τοῖς δυσμικοῖς μέρεσιν Ἀμαντινοὶ ἀρκτικώτεροι, ὕφ' οὗς Ἐρκουινάτες, εἴτα Ἀνδίζητες, εἴτα Βρεῦκοι· ἐν δὲ τοῖς ἀνατολικοῖς ἀρκτικώτατοι μὲν Ἀραυίσκοι, μεσημβρινώτεροι δὲ Σκορδίσκοι.* („Zapadne dijelove provincije prema sjeveru nastanjuju Amantini, ispod njih su Herkunijati, zatim Andizenti, zatim Breuci. Istočno dio prema sjeveru nastanjuju Aravisci, a prema jugu su Skordisci“).

⁵ Mócsy 1974: 35–36; EDCS: http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epiergebnis_en; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/EDH/inschrift/030081>.

⁶ O njemu v. Mesihović 2014a: 23–25.

⁷ Narod keltske etničke pripadnosti, ali sa izrazitim interakcijama sa dačkim svijetom. *Caes. de bell. gall.* VI 25; *Ptol. Geo.* III 8.

⁸ *Ant. Itin.* 263. 7: *A Sabaria Acinquo mpm CLXVIII sic - Mestrianis mpm xxx - Mogentianis mpm xxv - Caesariana mpm xxx - Osonibus mpm xxviii - Floriania mpm xxvi - Acinquo mpm xxx*

⁹ *Colonia Claudia Savariensum*, mađarski grad Szombathely, prijestolnica provincije Gornje Panonije (*Pannonia Superior*), kasnije i Prve Panonije (*Pannonia Prima*).

¹⁰ *Colonia Septimia Aquincensium*, današnji Stari Budim (Óbuda), prijestolnica provincije Donje Panonije (*Pannonia Inferior*).

Pronađeni epigrafski materijal nudi veliki broj spomena Eraviske. Među njima ima najviše natpisa¹¹ i vojnih diploma.¹²

¹¹ CIL III, 3325 = RIU- 6, 1484 = Schober 210 = Grbic 164 = EDCS-ID: EDCS-17800002; CIL III, 10481 = RIU-S, 219 = Boelske D = Grbic 150 = AE 1993, 01313 = AE 2003, +1408 = EDCS-ID: EDCS-27600013 iz Kiskunlachaza. Nepouzdanost spominjanje eraviskog imena.; Boelske 2 = Grbic 143 = AE 2003, 1409 = EDCS-ID: EDCS-32300688 iz Bolcske; Boelske 4 = Grbic 145 = AE 2003, 01411 = EDCS-ID: EDCS-30100940 iz Bolcske. Niz natpisa, a posebno onih pronađenih u Bolcske ukazuju na izvjesnu povezanost Eraviske *civitas* i kolonije *Aquincum*; Boelske 7 = Grbic 148 = AE 2003, 1414 = AE 2006, 01096 = EDCS-ID: EDCS-30100900 iz Bolcske; Boelske 8 = Grbic 149 = AE 2003, 1415 = AE 2014, +1037 = EDCS-ID: EDCS-30100901 iz Bolcske. Nepouzdanost spominjanje eraviskog imena.; Boelske 9 = Grbic 151 = AE 2003, 1416 = AE 2006, 1097 = EDCS-ID: EDCS-30100902 iz Bolcske; Boelske 11 = Grbic 153 = SEP-8, p 9 = AE 2003, 01418 = EDCS-ID: EDCS-30100904 iz Bolcske; Boelske 12 = Grbic 155 = SEP-8, p 13 = AE 2003, 01419 = EDCS-ID: EDCS-30100905 iz Bolcske; Boelske 13 = Arctos-2012-220 = Grbic 156 = SEP-8, p 16 = AE 2003, 1420 = AE 2012, + 1182 = EDCS-ID: EDCS-30100906 iz Bolcske; Boelske 14 = Grbic 157 = AE 2003, 1421 = EDCS-ID: EDCS-30100907 iz Bolcske; Boelske 15 = Grbic 158 = Grbic 159 = SEP-8, p 20 = AE 2003, 1422 = EDCS-ID: EDCS-30100908 iz Bolcske; Boelske 16 = Grbic 160 = SEP-8, p 27 = AE 2003, 1423 = EDCS-ID: EDCS-30100909 iz Bolcske; Boelske 17 = Grbic 135 = AE 2003, 1424 = AE 2005, 1241 = EDCS-ID: EDCS-30100910 iz Bolcske; RIU-S, 199 = Boelske 6 = Grbic 147 = AE 1991, 1324 = AE 2003, 1413 = EDCS-ID: EDCS-5000689 iz Bolcske; Boelske B = TitAq-1, 180 = Grbic 139 = AE 1953, 14 = AE 2003, +1408 = EDCS-ID: EDCS-13900034 iz Budima/*Aquincuma*; CIL III, 10408 = TitAq-1, 85 = Grbic 141 = Toth-2, 47a = AE 1941, 14 = EDCS-ID: EDCS-29400066 iz Budima/*Aquincuma*; CIL III, 10418 = D 7125 = Boelske F = TitAq-1, 165 = Grbic 154 = AE 1891, 66 = AE 1941, 13 = AE 1955, 8 = AE 1961, 1 = AE 2003, +1408 = AE 2005, 1251 = IseumSav 15 = EDCS-ID: EDCS-29400072 iz Budima/*Aquincuma*; CIL III, 10608 = TitAq-2, 799b = Grbic 167 = EDCS-ID: EDCS-29601453 iz Budima/*Aquincuma*; RIU-6, 1347 = EpPann-3, p 26 = Grbic 137 = AE 1969/70, 493 = AE 2004, +1133 = TitAq-4, 1753 = EDCS-ID: EDCS-09701128 iz *Aquincuma* (*Alorix*, *Bassius*); CIL III, 3303 = RIU-4, 1011 = Grbic 136 = AE 2011, 1015 = EDCS-ID: EDCS-26600601 iz Dunaszekcső. Nepouzdanost spominjanje eraviskog imena; RIU-5, 1066 = Grbic 140 = AE 1971, 327 = AE 2000, 1222 = EDCS-ID: EDCS-9900514 iz Dunaújváros/Dunapentele/*Castra Intercisa*. Nepouzdanost spominjanje eraviskog imena; RIU-5, 1148 = Grbic 163 = AE 1914, 100 = AE 1986, 599 = Intercisa 8 = EDCS-ID: EDCS-9900585 iz Dunaújváros/Dunapentele/*Castra Intercisa*. Nepouzdanost spominjanje eraviskog imena; RIU-5, 1241 = Grbic 162 = AE 1971, 346 = EDCS-ID: EDCS-9900668 iz Dunaújváros/Dunapentele/*Castra Intercisa*. Nepouzdanost spominjanje eraviskog imena; RIU-5, 1256 = Grbic 161 = AE 1910, 139 = AE 1941, 15 = AE 2015, +1087 = EDCS-ID: EDCS-9900683 iz Dunaújváros/Dunapentele/*Castra Intercisa*; RIU-6, 01548a = EpPann-5, p 40 = Grbic 165 = AE 1972, 435 = TitAq-04, 1960 = EDCS-ID: EDCS-9700291 iz *Tac/Gorsium*; CIL III, 13389 = RIU-3, 838 = Grbic 00168 = EDCS-ID: EDCS-29601584 iz Dunabogdany/*Cirpi*; Hild 120 = *ZaCarnuntum* 194 = Grbic 166 = AEA 2006, +4 = AEA 2008, +40 = AE 1939, 260 = EDCS-ID: EDCS-15800411 iz *Carnuntum*; CIL III, 6485 = CIL III, 11104 = *MaCarnuntum* 285 = RHP 211 = Grbic 169 = EDCS-ID: EDCS-30600142 iz *Carnuntum*.

¹² RMD-1, 21 = IDR-1, 7 = ILD 5 = Grbic 173 = Grbic 175 = AE 1973, 459 = AE 1977, 703 = RHP 18 = EDCS-ID: EDCS-12100799 iz Gherla; CIL XVI, 112 (p 216) = CIL III, p 884 (p 1058, 1990) = RMD-2, p 133 = RHP 29 = Grbic 180 = AE 1983, 787a = EDCS-ID: EDCS-12300316 iz Alsószentiván/Also-Szent-Ivány; CIL XVI, 123 = CIL III, p 0888 (p 1992) = RHP 33 = Grbic 184 = EDCS-ID: EDCS-12300327 iz Budima/*Aquincuma*; RMD-2, 102 = RHP 28 = Grbic 181 = AE 1983, 785 = EDCS-ID: EDCS-12100879 iz Paks/*Lussonium*; RMD-2, 103 = RHP 27 = Grbic 182 = AE 1983, 784 = EDCS-ID: EDCS-12100880 iz Paks/*Lussonium*; CIL XVI, 179 = RHP 24 = Grbic 179 = AE 1944, 102 = AE 1947, +30 = EDCS-ID: EDCS-12300382 iz Regoly; RMD-3, 152 = RMD-4, 228 = RMD-05, 345 = RHP 16 = RMM 17 = Grbic 171 = AE 1994, 1480 = AE 2002, 1728 = EDCS-ID: EDCS-36500015 iz *Aquincum*; RMD-4, 205 = Grbic 83 = Grbic 87 = Grbic 94 = Grbic 170 = Grbic 192 = Grbic 193 = AE 2002, 1771 = AE 2004, +89 = AE 2007, +93 = AE 2008, +1711 = AE 2011, +51 = EDCS-ID: EDCS-24500996. (*Velagenus*, *Covio*); RMD-4, 241 = RMD-5, p 701 = Grbic 176 = AE 1997, 1780 = EDCS-ID: EDCS-12000005; RMD-4, 251 = RMD-5, p 701 = RMM 27 = RHP 507 = Grbic 177 = AE 1999, 1352 = ZPE-127-249 = EDCS-ID: EDCS-16100210; RMD-4, 266 = RMM 30 = RHP 508 = Grbic 178 = AE 1999, 1353 = EDCS-ID: EDCS-16100211; RMD-5, 351 = ILD 14 = AMN-41/42-61 = CERom-21/24, 970 = CERom-27/28,

To što je pronađen veliki broj epigrafskih spomenika na kojima se spominju Eravisci, a, izuzev onog fragmentiranog natpisa iz Tuskula, ne nailazi na epigrafske spomenike sa spomenom imena Osa, jasno pokazuje da se Osi nisu nalazili u sferi procesa ni kulturološke ni pravno – političke romanizacije I. i II. st. n. e., i da su njihova u to vrijeme prebivališta bila situirana van granica rimskog imperija.

Na osnovi do danas poznate izvorne građe mogli bi se o Osima i Eraviscima reći sljedeće. Eravisci su u Tacitovo vrijeme naseljavali sjeverozapadni dio provincije Donje Panonije, uz obalu Dunava, istočno od Estergoma. Eravisko naseobeno središte se nalazilo na brdu Gellérthegey, kod današnjeg Budima (antički *Aquincum*). U vrijeme svoje nezavisnosti, Eravisci su izdavali i svoj srebrni novac, izrađivan po uzoru na rimske republikanske denare. U okviru imperija rimskog naroda Eravisci su najvjerovatnije uvršteni u toku ili nakon panonskog rata 12–9. god. p. n. e. Peregrinska *civitas Eraviscorum* se u I. i II. st. n. e. vjerojatno pružala na prostoru od porječja Arraba (Raab) do Bakonjske šume. Vremenom su i oni podlegli i kulturnoj i političko-pravnoj romanizaciji, pa je i eraviska *civitas* bila ili apsorbirana ili je prerasla u rimsku municipalnu jedinicu *Aquincum*.¹³

Ako je ime Osa bilo zapisano na natpisu iz Tuskula, onda su oni sigurno u augustovskom periodu imali svoje prebivalište u Transdanubiji u susjedstvu Kotina, više – manje u korelaciji sa područjem u koje ih smješta Tacit stotinu godina kasnije. Osi su u Tacitovo vrijeme prebivali u Transdanubiji, u šumovitom i brdsko-planinskom podneblju, moguće u porječju Eipela (*Bolia*) i slovačkom rudogorju, i to sjeveroistočno od germanskih Markomana i Kvada. Oni su u Tacitovo vrijeme morali plaćati tribute Kvadima ili Sarmatima, vjerovatnije da su imali obaveze prema potonjim. Osi i Eravisci su etnički dosta srodni, govore istim jezikom koji se u slučaju Osa naziva *Pannonica lingua*, imaju iste institucije i običaje. Pošto, za sada, od Osa nije poznato skoro ništa od njihove jezičke baštine, za bar neko okvirno odgonetanje sadržine onoga što se podrazumijeva pod izrazom „panonski jezik“ moramo se osloniti na onomastiku koja se pojavljuje vezano za spomen eraviskog imena na epigrafskim spomenicima. U samoj onomastici Eraviska ima i keltskih i iliropanonskih imena, pa bi se moglo smatrati da je riječ o iliropanonskom narodu, ali koji se nalazio pod značajnim keltskim utjecajem.¹⁴

Vrijedi spomenuti da se na epigrafskom spomeniku *CIL* III, 3325 = = RIU- 6, 1484 = Schober 210 = Grbic 164 = EDCS-ID: EDCS-17800002 iz Alsószentiván/Also-Szent-Ivány

1307 = Grbic 172 = AE 2001, 2150 = AE 2003, 2047 = AE 2005, 1703 = ZPE-199-179 = AE 2016, 2019 = EpRom 2016_061_012 = EDCS-ID: EDCS-6900007; ZPE-173-223 = AE 2010, 1854 = ZPE-211-220 = EDCS-ID: EDCS-45500029; ZPE-176-236 = Grbic 174 = AE 2011, 1792 = ZPE-208-258 = AE 2018, +41 = EDCS-ID: EDCS-48500205.

¹³ O *Aquincumu* i Eraviscima v. Alföldi, Gyula, Nagy 1942; Szilágyi, Aquincum, 1956; Póczy 1984: 15–34; Póczy 2004; Kaiser, Póczy 1985; Zsidi 1990; Zsidi 2013; Pető 2000.

¹⁴ Npr. *Iubena Bellagenti filia Eravisca*, *Ulpus Bitumari filius Biausconus Eraviscus*, *Oxetius Naevionis filius Eraviscus*, *Alorix Bassi filius Eraviscus*, *Senius Comatonis filius natione Eraviscus*, *Monnus Tessimari filius Eraviscus*, *Culsus Atedumi filius Eraviscus*, *Verveda Tessimari filia Eravisca*, *Reidomarus Siuppi filius Eraviscus*, *Flavia Tattunis filia Usaiu Eravisca*, *Advesionus Matici filius Eraviscus*, *Suttae Touconis filia Eravisca*, *Teutius Vercombogionis filius*, *Velagenus Covionis filius Eraviscus*, *Veladatus Dialonis filius Eraviscus*, *Atressus Ressimari filius Eraviscus*, *Ancharius Verbaci filius Secundus Eraviscus*, *Demuncius Avessonis filius Eraviscus*, *Mumma Retimes Eravisca*, *Ammaiona Aeconis filia Eravisca*.

pojavljuje i ime Baton, koje je svojstveno samo ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu.¹⁵

BATO•TRANTONIS F / ARAVISCVS ANN•L / H•SE FIRMVS•H•S•E• /
MOGITMARVS•T•M•P

Bato *Trantonis f(i)lius* / *Araviscus ann(or)um* *L* / *h(ic) s(itus) e(st) Firmus h(ic) s(itus) e(st) /*
Mogitmarus t(itulum) m(emoriae) p(osuit)

„Baton, sin Trantona, Aravisk, godina 50 na ovom mjestu je, Firm na ovom mjestu je, Mogitmar spomenik u sjećanje postavi“. (slika 2.)

Natpis je posvećen dvojici muškaraca, koji su ili bliski prijatelji (o čemu svjedoči i to da je vjerojatno stariji i veći lik na reljefu zagrlio mlađi i manji lik) ili u nekoj rodbinskoj vezi. Jedan od njih dvojice (i to onaj stariji) se zove Baton i pripada narodu Araviska.

Spominjanje imena Baton u okvirima eraviske onomastike navodi na mogućnost kako je etničko određenje Araviska, a samim tim i njima srodnih Osa, potrebno tražiti u okvirima šire shvaćenog ilirskog etničkog i jezičkog kontinuumu.¹⁶

U slučaju da ih se može definirati kao sastavnicu šire shvaćenog ilirskog ilirskog etničkog i jezičkog kontinuumu, Osi bi predstavljali i jedinu do danas poznatu iliropanonsku narodnosnu zajednicu i politiju koja se početkom II. st. n. e. nalazila van okvira rimskih imperijalnih okvira. Osi su jedina i do danas poznata iliropanonska zajednica koja je prebivala sjeverno od rijeke Dunav, i predstavljali su neko specifično transdanubijsko etnojezičko „ostrvo“, okruženo zajednicama koje su govorile germanski, keltski i sarmatski, ali vrlo srodno sa zajednicama iz Cisdanubije. Već je u antici bila primijećena ova specifičnost u Transdanubiji, pa je i Tacit zapisao da nije jasno da li su se Aravisci odvojili od Osa pa došli u Cispadaniju, ili su se Osi odvojili od Araviska i došli u Transdanubiju. Tacit na kraju samo retorički konstantira kako je i na jednoj i na drugoj obali Dunava bilo je u podjednakoj mjeri i siromaštva i slobode, i dobra i zla. Tacit jasno i lingvistički i etnički odvaja Ose (samim tim i Araviske) od keltskih, germanskih i sarmatsko – iranskih zajednica. Ovo bi značilo da su se i u sjevernom panonskom području, kao i u pojedinim transdanubijskim predjelima koji su tada predstavljali vrlo osebujan etnički, kulturološki i jezički mozaik sačuvali kao prepoznatljivi identiteti i Panoni, shvaćeni kao subkomponenta ilirskog etničkog i jezičkog kontinuumu. Eravisci i Osi su nesumnjivo bile domorodačke zajednice, nastale etnogenetskim i politijogenetskim procesima koji su se u Podunavlju odvijali još iz perioda prije dolaska Kelta u Podunavlje i Karpat. Vjerojatno bi njihovo

¹⁵ O imenu Baton kao posebnosti ilirskog etničkog i jezičkog kontinuumu v. Mesihović 2014c, 21–136.

¹⁶ O Ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu v. Papazoglu 1969; Wilkes 1969; Wilkes 2001; Benac 1973, 93–108; Stipčević 1991³; Čović 1976; Cabanes 2002; Mesihović 2007; Mesihović 2007a; Mesihović 2011; Mesihović 2011a; Mesihović 2011b, 55–78; Mesihović 2011c, 11–22; Mesihović 2014; Mesihović 2014b; Mesihović 2018; Mesihović 2021; Mesihović, Šačić 2015; Marjanović, Primorac, Mesihović 2019; Mesihović, Šačić, Veletovac 2021. O ilirskom problemu i odnosu Ilira i Panona, kao jedne od subkomponenti ilirskog etničkog i jezičkog kontinuumu v. Mesihović 2007: 83–90; 99–101; Mesihović 2007a: 87–138. Zanimljivo je da Josip Flavije (*Bello iud.*, II XVI 4), prenoseći govor Heroda Agripe II, Panone definira kao Ilire: „Pa Iliri, nadalje, čije se područje proteže između Dalmacije i Ister, zar se oni ne pokoravaju maloj četi od dvije legije koje im još pomažu da odbijaju napade Dačane“.

porijeklo mogli tražiti i u onim burnim vremenima kasnog bronzanog doba i migracija nosilaca kulture polja urni. Pored već spomenutih Tacitovih pretpostavki: ili da su se Aravisci odvojili od Osa i prešli u Cisdanubiju, ili da su se Osi odvojili od Araviska i prešli u Transdanubiju, možda bi mogli imati i treću pretpostavku po kojoj nije bilo „tacitovskih“ odvajanja i prelaženja sa jedne na drugu stranu rijeku. Moguće je da su u ranijim periodima obje strane rijeke ustvari bile naseljene stanovništvom koje bi govorilo istim jezikom ili bar sličnim i međusobno razumljivim dijalektima, imalo iste ili vrlo slične običaje, političke, društvene i ekonomske institucije, iste ili slične kultove, pozivalo se na zajedničko porijeklo ili bar osjećalo kakvo takvo tradicijsko zajedništvo. Ta etnička ili jezička istobitnost ili sličnositnost bi bila onda presječana prvo keltskim, pa sarmatskim i na kraju germanskim osvajanjima, doseljavanjima, nametanjima vojne, političke, privredne dominacije i hegemonije, preslojavanjima, asimiliranjima i apsorbiranjima. To bi se dešavalo sa obje strane rijeke, sa tim da bi bilo izražajnije u Transdanubiji, gdje bi panonski element bio još prepoznatljiv samo kod Osa koji bi prebivali kao enklava u izoliranosti Karpatskog područja. U Cisdanubiji bi i pored snažnog keltskog i sarmatskog pritiska i utjecaja ipak bilo nešto više sačuvanog domorodačkog panonskog elementa.

Historia Augusta spominje Ose kao jednu od transdanubijskih zajednicu koje su učestovale u ratovima protiv Rimljana za vrijeme princepsa Marka Aurelija.¹⁷ Tako bi oni bili posljednji narod koji se dovodi u vezu sa ilirskim kompleksom koji bi ratovao sa Rimljanima, i to u vrijeme kada je velika većina njihovih srodnika južno Dunava već bila romanizirana. Pošto se lokalitet *Osones*, koji se smješta nešto južnije od Dunava, vezuje sa Osima, moguće je i pretpostaviti da su i Osi, zajedno sa cijelim nizom transdanubijskih zajednica bili na kraju teškog vojevanja poraženi od trupa cara Marka Aurelija. Nakon toga poraza, bilo u cjelosti ili samo jednim svojim dijelom, Osi bi bili onda u Cisdanubiju, gdje bi o njihovom prisustvu svjedočio već spomenuti lokalitet. Na kraju bi i oni podlegli procesu romanizacije i bili bi apsorbirani u provincijsko romansko stanovništvo Panonije, što se ranije desilo i njihovim srođnicima Eraviscima.

Skraćenice:

AE	L'Année Épigraphique, Paris 1888-
Arctos	Arctos. Acta philologica Fennica
AMN	Acta Musei Napocensis
Boelcske	Beszédes, J. Mráv, Z. Tóth, E. "Die Steindenkmäler von Bölske. Inschriften und Skulpturen. Katalog", in: A. Szabó, E. Tóth (Hrsg.), <i>Bölske, Römische Inschriften und Funde</i> , Budapest 2003, 103–218.

¹⁷ SHA, Marcus Aur. 22, 1: *gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni Varistae Hermunduri et Quadi Suebi Sarmatae Lacringes et Buri hi alique cum Victualis Osi Bessi Cobotes Roxolani Bastarnae Alani Peucini Costoboci. imminabat et Parthicum bellum et Britannicum.* („Zatim, od granica Ilirika do Galije, svi narodi su se udružili protiv nas - Markomani, Varisti, Hermunduri i Kvadi, Svebi, Sarmati, Lakringi i Buri, ovi i neki drugi zajedno sa Viktualima, po imenu Osi, Besi, Koboti, Roksolani, Bastarni, Alani, Peukini, i konačno, Kostoboci. Nadalje, prijetio je rat u Partiji i Britaniji“).

CERom	C. C. Petolescu, <i>Cronica epigrafica a României</i> 21/24: SCIVA 54/56, 337–396 27/28: SCIVA 59/60, 2008/09, 213–239
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
D	Dessau, H. <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 3 Bände, Berlin: BAW, 1892–1916.
Grbic	Grbić, D. Tribal communities in Illyricum. Pre-urban administrative structures in the Roman provinces between the Adriatic and the Danube (first - third centuries), Belgrad: SANU, 2014.
EDCS	Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby
EDH	Epigraphic Datenbank Heidelberg
EE	Ephemeris Epigraphica
EpPann-03	Alföldy, G. <i>Epigraphica Pannonica III</i> , SpecNova 18, Budapest 2004, 1–48.
EpRom	Epigraphica Romana
Hild	Hild, F. <i>Supplementum epigraphicum zu CIL III: das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien 1902–1968</i> , Wien 1968.
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae, Bukarest 1975 -
IDRE	Petolescu, C. C. <i>Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines Daciae repertae</i> , Bukarest 1996- 01: I.I. Russu, <i>Prolegomena historica et epigraphica. Diplomata militaria, tabulae ceratae</i> , Bukarest 1975.
ILD	Petolescu, C. C. <i>Inscriptii latine din Dacia (ILD) - Inscriptiones latinae Daciae</i> , Bukarest 2005.
Intercisa	Barkáczy L. u.a., <i>Intercisa I. (Dunapentele - Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit</i> , Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954.
InscrIt	Inscriptiones Italiae, Roma 1931-
IseumSav	Iseum Savariense. A savariai Isis szentély, Szombathely 2013.
LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
MaCarnuntum	Vorbeck, E. <i>Militärinschriften aus Carnuntum</i> , Wien 1980.
MH	Matica Hrvatska, Zagreb
MS	Matica Srpska, Novi Sad
PWRE	Paulys-Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart
RHP	Lörincz, B. <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Wien: Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie 2001.
RIU	Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest 1972-
RMD	Roxan, M. M. <i>Roman Military Diplomas</i> , London: Institute of Archaeology, 1978 -.
RMM	Pferdehirt, B. <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz 2004.
Schober	Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien 1923.
SEP	Studia Epigraphica Pannonica. 08: B. Fehér - P. Kovács, <i>Felirattani Újdonságok 2016-BAN</i> , Budapest 2016.
TitAq	Kovács, P. Szabó, Á. <i>Tituli Aquincenses</i> , Budapest 2009 -.
Toth-01	Tóth, E. "Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im ungarischen Nationalmuseum. Goldringe", <i>Folia Archaeologica</i> , 30, 1979, 156–184.
ZaCarnuntum	Vorbeck, E. <i>Zivilinschriften aus Carnuntum</i> , Wien: Amt der Nö. Landesregierung 1980.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Izvori:

- Cezar, Gaj Julije. *Galski rat. Građanski rat*, A. Tuzlić (ur.), Novi Sad: Matica Srpska, 1988.
- Cezar, Gaj Julije. *Moji ratovi*, T. Smerdel (ur.), Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2010.
- Claudii Ptolemaei Geographia*. 3 vols., C. F. A. Nobbe (ed.), Leipzig: Umptibus et Typis Caroli Tauchniti, 1843.
- Claudius Ptolemy: The Geography*, E. L. Stevenson, J. Fischer (eds.), New York: Dover publications, 1991 (1932).
- Flavije, Josif. *Judejski rat*, D. Glumac (ur.), Beograd: Prosveta, 1967.
- Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey, M. Pinder (Hrsg.), Berlin: F. Nicolai, 1–234.
- Klaudios Ptolemaios – Handbuch der Geographie, Griechisch-Deutsch.b 1. Teilband: Einleitung und Buch 1–4; 2. Teilband: Buch 5–8 und Indices* A. Stückelberger and G. Graßhoff (Hrsg.), Basel: Schwabe Verlag, 2017.
- Monumenta cartographica Jugoslaviae*, antičke karte, I, G. Škrivanić (ur.), Beograd: Istorijski institut, 1974.
- Plinije Stariji. *Istorija prirode. Izbor*, Beograd: Dosije, 2015.
- Plinije Stariji. *Zemljopis starog svijeta*, U. Pasini (ur.), Split: Književni krug, 2004.
- Pliny, the Elder. *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos, 1866.
- Pliny, the Elder. *The Natural History of Pliny*. Vol. VI, J. Bostock, H. T. Riley, London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, 1857.
- Pliny. *Natural History, Volume II: Books 3-7*, H. Rackham, Cambridge: Harvard University Press, 1942.
- Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, J. L. Berggren nad A. Jones (eds.), Princeton and Oxford: Princeton University Press 2000.
- Tacit, Kornelije. *Manja djela Historije*, J. Miklić (ur.), Zagreb: Matica Hrvatska, 2007.
- Tacit, Publije Kornelije. *Germanija*, V. Čajkanović (ur.), Beograd: Čigoja štampa, 2022.
- Tadić, M. *Ptolemejevska Geografija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006.
- The Metamorphoses of Antoninus Liberalis: A Translation With Commentary*, F. Celoria (ed.), London and New York: Routledge 1992.

Literatura:

- Alföldi, A. László G. Nagy L. *Budapest története, I*, Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.
- Benac, A. „O identifikaciji ilirskog etnosa”, *ANU BiH, CBI* 8, 1973, 93–108.
- Cabanes, P. *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb: Svitava, 2002.
- Čović, B. *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1976.
- Kaiser, A. Póczy K. *Budapest római öröksége*, Budapest: Corvina 1985.
- Marjanović, D. Primorac, D. Mesihović, S. *Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2019.
- Mesihović, S. „Baton - prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine“, *Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno – historijskog nasljeđa Gradina*, 2014c, 21–136.
- _____. „Ime ilirskog naroda Dezitijata”, *Prilozi*, 40, 2011c, 11–22.
- _____. „Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 104, 2011b, 55–78.
- _____. *ANTIQUI HOMINES BOSNAE*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.
- _____. *Autarijati: Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata*, Zagreb: autorsko izdanje (magistarska teza), 2007.
- _____. *Bitka za Ilirik*, Capajebo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, 2018.

- _____. *Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb: autorsko izdanje (doktorska teza), 2007a.
- _____. *Historija Autarijata*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.
- _____. *ΙΑΛΥΠΙΚΗ (Ilirike)*, Sarajevo: autorsko izdanje, 2014b.
- _____. *Iliri. Postanci*, Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i O. D. FONT, 2021.
- _____. *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011a.
- _____. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014a.
- Mesihović, S. Šaćić, A. *Historija Ilira*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2015.
- Mesihović, S. Šaćić, A. Veletovac, E. *Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije*, Sarajevo: Mladinska knjiga, 2021.
- Mócsy, A. *Pannonia and Upper Moesia: a history of the middle Danube provinces of the Roman Empire*, Boston: Routledge & K. Paul, Boston, 1974.
- Papazoglu, F. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1969.
- Pető M. *A Gellérthegy története az őskortól napjainkig*, Budapest: Gemini Kiadó, 2000.
- Póczy K. *Aquincum. Budapest római kori történelmi városmagja*, Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2004.
- _____. „Aquincum - castra, canabae, colonia. Az 1976-1980 közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása“, *Budapest Régiségei*, 25, 1984, 15–34.
- Stipčević, A. *Iliri, povijest, život, kultura*, Zagreb: Školska knjiga, 1974.
- Szilágyi, J. G. *Aquincum*, Budapest: Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1956.
- Wilkes, J. J. *Dalmatia. History of the provinces of the Roman Empire*, Cambridge: Harvard University Press, 1969.
- _____. *Iliri*, Split: Laus, 2001.
- William S. (ed.), *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume I*, London: Little, Brown and Company 1854.
- _____. *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume II*, London: Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row, 1857.
- Zsidi P. *Az aquincumi polgárváros: Vezető az Aquincumi Múzeum romkertjében*, Budapest: BTM Aquincumi Múzeum, Archaeolingua Alapítvány, 2013.
- _____. „Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében“, (Stadtmauer und Verteidigungssystem der Zivilstadt von Aquincum im Spiegel der neuesten Forschungsergebnisse), *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1990, 143–169.

PRILOZI:

Slika 1. Epigrafski spomenik Marka Vinicija
(Preuzeto sa [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$InscrIt_13_03_00091.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$InscrIt_13_03_00091.jpg))

Slika 2. Epigrafski spomenik Batona, sina Trantona

SALMEDIN MESIHOVIĆ

University of Sarajevo

Department of History

OSI AND ARAVISCI, ILLYRIANS? ON THE BANKS OF THE DANUBE

Summary

The Roman historian Tacitus in his work *Germania* mentions the Transdanubian native people the Osi and says that they speak the 'Pannonian language'. Tacitus also wrote that the Osi spoke the same language and had the same institutions and customs as the Eravisci, Cisdanubian people. The Eravisci or Aravisci inhabited north-western part of Lower Pannonia, along the banks of the Danube, east of Esztergom. Their centre was located on the hill Gellérthege, near today's Buda (ancient *Aquincum*). During their independence, the Eravisci also issued their own silver currency modelled on Roman Republican *denarii*. The name of this tribe is mentioned in a significant number of epigraphic monuments. There are both Celtic and Illyro-Pannonian names in the onomastics of Eravisci, so it could be considered that they are of Illyro-Pannonian origin, but that they were under strong and significant Celtic influence. During the Roman rule *civitas Eraviscorum* was absorbed or grew into a municipium and later the colony of *Aquincum*. Their ethnic relatives, the Osi, are the only known to date Illyro-Pannonian community that has lived north of the Danube River, in the Eipel River Valley. In Tacitus' time, they recognized the supreme authority of the neighbouring Germanic or Sarmatian peoples. The *Historia Augusta* mentions the Osi as one of Transdanubian nations that took part in the wars against the Romans during the reign of emperor Marcus Aurelius. Thus, they would be the last people to be connected with the Illyrian ethnic and linguistic continuum, which would be at war with the Romans, at a time when the vast majority of Illyrians south of the Danube were already Romanised. During or after these wars, the Osi, at least part of them, were relocated to the lands just south of the Danube River.

Keywords: Tacitus, Illyrians, Pannons, Celts, Danube.

СНЕЖАНА ВУКАДИНОВИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Одсек за историју

snezana.vukadinovic@ff.uns.ac.rs

УДК: 821.124'04-1 *Claudianus*

АЛЕКСАНДРА СМІРНОВ БРКИЋ

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Одсек за историју

aleksandra.smirnov@ff.uns.ac.rs

КЛАУДИЈАНОВИ СТИХОВИ О ДУНАВУ

Апстракт: Један од најбољих писаца касне римске књижености Клаудије Клаудијан (*Claudius Claudianus* fl. 395–с. 404) стекао је славу као дворски песник западноримског цара Хонорија (393–423) користећи свој школовани песнички таленат за писање панегирика утицајним аристократама и политичарима. У богатим песничким сликама Клаудијан помиње многе топониме, орониме и хидрониме и показује завидно познавање географије Балкана. Један од најучесталијих хидронима у Клаудијановом песништву је река Дунав. Ауторке рада дају први српски превод Клаудијанових стихова о Дунаву као реци која је била врло важан природни, али и политички и културни бедем античког света.

Кључне речи:

Клаудије Клаудијан, *Claudius Claudianus*, поезија, Дунав, *Ister*, *Danuvius*.

Клаудије Клаудијан (*Claudius Claudianus*, fl. 395 –с. 404)¹, пореклом највероватније из Александрије у Египту, стекао је славу као дворски песник западноримског цара Хонорија (393–423), где се бавио пропагандном поетиком.² Свој школовани песнички таленат Клаудијан је трошио на писање панегирика богатим и утицајним аристократима и политичарима, а пре свега за чувеног војсковођу и *de facto* владара Запада – Флавија Стилихона (умро 22. августа 408). Иако пише наизглед различите жанрове – панегирике, инвективе, епику или епиталамије, сви они су код Клаудијана подређени панегиричном стилу.³ Клаудијан је у својој поетици спојио панегирик као књижевну форму са римском класичном епиком, те не изненађује податак да се у Клаудијановом песништву осликава богато познавање како физичке географије тада познатог света, тако и митске географије. У богатим песничким сликама Клаудијан помиње многе топониме, орониме и

¹ О датирању Клаудијановог рођења и смрти постоје само индиректни и оксудни подаци, в. Cameron 1970: 390–418; Coombe 2018: 6–9. О Клаудијановом животу и стваралаштву, в. Kenney, Clausen 1982: 705–712; Martindale 1980: 299–300; Cameron 1970: 1–30, 390–418; Claudian 1963: vii–xxvi.

² Cameron 1970: 1–2; Kenney, Clausen 1982: 705–707, посебно о пропагандној поетици, в. Vukadinović 2020.

³ Coombe 2018: viii; cf. Ware 2012: 1–16; 44–47.

хидрониме. Његово познавање географије Балкана је на завидном нивоу.⁴ После Клаудијановог родног Нила, најучесталији хидроним у његовом песништву је река Дунав.⁵ У Клаудијаново време, Дунав је изашао из митске сфере и учврстио свој значај у сфери римског политичког интереса као *limes*, али у књижевним круговима он и даље служи концепту дефинисања моћи хеленско-римске цивилизације над свим оним што је просторно изван њега у сфери познатој као *barbaricum*.

Клаудијан помиње Дунав првенствено у својим политичким и пропагандним делима (*Panegyricus dictus Probino et Olibrio consulibus*, *Panegyricus Mallii Theodori*, *In Rufinum*, *In Eutropium*, *De bello Gildonico*, *De bello Gothico*, *Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti*, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti*, *Panegyricus de sexto consulatu Honorii Augusti*, *De consulatu Stilichonis*, *Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti*). Од поменутих, веома честу употребу хидронима Дунав налазимо у епиталамију у част венчања цара Хонорија (398), панегирицима у част конзулата цара Хонорија (3. конзулат – 396, 4. конзулат – 398, 6. конзулат – 404)⁶, панегирика у част Стилихоновог конзулата (400)⁷, а најфреквентнију у историјском епу *De bello Gothico*.⁸

Клаудијанова одлука да се стави у службу богате сенаторске, али хришћанске породице Аниција допринела је његовом приближавању високим круговима друштва.⁹ Теодосије I (379–395) је за 395. годину одредио је да буду конзули Пробин и Олибрије, два брата из породице Аниција¹⁰, синови једног од најутицајнијих римских аристократа тог доба Петронија Проба (с. 328–с.388). Клаудијан као њихов клијент и *sodalis* (друг)¹¹, имао је част да напише и јавно рецитије панегирик поводом њиховог конзулства. То је био и његов први јавни наступ где је говорио своје стихове на латинском језику. Панегирични тон Клаудијанових стихова са свим реторским елементима освојио је срца тадашње римске аристократије. Митолошки апарат класичне поезије Клаудијан је умео да стави у службу пропаганде.¹² У поменутом панегирику, ученом песнику је врло добро познат географски простор граница Римског царства и говорећи о победи цара Теодосија над узурпатором Евгенијем, поставља разговор цара са богињом Ромом, персонификацијом Рима у позноантичкој књижевности.¹³ У Клаудијановој метафори Теодосије се Роми заветује ради очувања граница Царства, те помиње и реку Дунав.

⁴ Vukadinović 2013: 14–28; *Id.* 2012: 49–66; *Id.* 2010: 175–177.

⁵ Као *Danuvius*, в. Claud. (према издању Claudian 1963) 5.27; 8.52, 623; 17.235; 20.583; 21.126; 26.331, 523; 28.228; *Carm. min.* 25.70; као *Hister*, 1.135; 3.184, 308; 7.26, 150; 8.636; 10.277; 15.312; 20.165, 203; 21.215; 22.199, 367; 24.13; 26.81, 170, 337, 489, 569, 603; 28.220, 413, 648; *Carm. min.* 25.127; 50.7.

⁶ Claud. (према издању Claudian 1963) 7.25, 150; 8.52, 623, 636; 28.220, 228, 413, 648.

⁷ Claud. (према издању Claudian 1963) 21.126, 215; 22.199, 367; *De consulatu Stilichonis* је у три књиге, а Стилихону је посвећена и једна мања песма *Ad Stilichonem*.

⁸ Claud. (према издању Claudian 1963) 26.81, 170, 331, 337, 489, 523, 569, 603.

⁹ Клаудијанов статус клијента рода Аниција се индиректно наслуђује по понизном изражавању у песмама упућеним Аницијима, тј. Пробину и Олибрију. В. *Carm. min.* 40.10 (*Epistula ad Olybrium*); 41.7 (*Ad Probinum*).

¹⁰ Jones, Martindale, Morris 1971: 734–740.

¹¹ Claud. *Carm. min.* 40.1. Cf. Bloch 1963: 211–212.

¹² О песничким сликама код Клаудијана, в. Nolan 1973; Christiansen 1969.

¹³ Papadopoulos 2018: 29–33.

Pro te [Roma] quascumque per oras
ibimus et nulla sub tempestate timentes
solstitio Meroen, bruma temptabimus Histrum,
(*Panegyricus dictus Probino et Olibrio consulibus* 133–135)

За тебе (Рома – прим. прев.) кроз земље где год да су
ићи ћемо не плашећи се никакве буре,
ни врелине Мерија¹⁴, ни зимске студени, Дунав ћемо досећи.

Успех панегирика упућен Аницијима, сигурно му је помогао да се приближи цару Теодосију, а можда чак и самом војсковођи Стилихону. После Теодосијеве изненадне смрти као регент Хонорија Стилихон је фактички био господар Запада, а преторијански префект Истока Руфин (*Flavius Rufinus*, – 395) постао је водећа личност Истока.¹⁵ Руфин и Стилихон били су природни супарници. Када су Визиготи под Аларихом I дигли велики устанак у Тракији и опустошили Грчку, Руфин је, иако их је могао опколити и уништити, то није учинио, сматрајући да ће му бити од веће користи ако оду на Запад и пустоше Стилихонова подручија. Крајем исте године је убијен у побуни војника (395).¹⁶ Тада је Клаудијан почео да пише инвективу *In Rufinum* у две књиге (395–397)¹⁷ и велича Стилихонову војну и моралну супериорност у одбрани Царства од тада актуелних напада Аларихових снага у Тесалији¹⁸. У инвективи против Руфина песник помиње и реку Дунав.

ac velut innumeros amnes accedere Nereus
nescit et undantem quamvis hinc hauriat Histrum,
hinc bibat aestivum septeno gurgite Nilum,
par semper similisque manet. sic fluctibus auri
expleri calor ille nequit.
(*In Rufinum I* 183–187)

Иако безброј река прилив Нерей
зауставити не може и онде големо набујали исисава Дунав,
а овде испија летње седмоструко ушће Нила,
он ипак увек остаје исти. Али сви приливи злата
жудњу овом (Руфину – прим. прев.) утолити не могу.

У другом контексту истог спева против Руфина, Клаудијан се дотиче и историјских података наводећи догађаје везане за готски велики устанак у Тракији под Аларихом I.

Sic avidus praedo iam non per singula saevit.
sed sceptris inferre minas omnique perempto
milite Romanas ardet prosternere vires,
iamque Getas Histrumque movet Scythiamque receptat

¹⁴ Острво и антички град на реци Нилу.

¹⁵ Cameron 1970: 63; Nolan 1973: 21; Dilke 1969: 3–5.

¹⁶ Cameron 1970: 63; Nolan 1973: 21.

¹⁷ Хронологија Клаудијанових дела је према Coombe 2018.

¹⁸ Dilke 1969: 5.

auxilio traditque suas hostilibus armis
reliquias.

(*In Rufinum I 305–310*)

И тако к'о похлепни пљачкаш не бесни сам,
већ претње уноси у краљевску власт и свим делима
спречава римску војску и моћ јој одузима
и Гете сад до Дунава гура и Ските преузима
и шаље ратну помоћ непријатељима
и рушевине оставља иза себе.

На још једном месту у инвективи против Руфина помиње Дунав и последице поменуте акције покретања варвара против Рима када је, како осликава Клаудијан, Еол ослободивши олујне ветрове и народе отворио пут рату, па су неки од варвара насрнули преко залеђеног Дунава.¹⁹

Haec fatus, ventis veluti si frena resolvat
Aeolus, abrupto gentes sic obice fudit
laxavitque viam bellis et, nequa maneret
inmunis regio, cladem divisit in orbem
disposuitque nefas. Alii per terga ferocis
Danuvii solidata ruunt expertaque remos
frangunt stagna rotis;

(*In Rufinum II 22–28*)

Такорећи, кад олујне ветрове пусти
Еол, као да тиме ослободи варваре и окове скине,
те врата рату отвори, па не оста
сигурног тла, а свет подели ратом
ширећи зло. Једни преко залеђених леђа дивљећ
Дунава нагрнуше и што треба веслима
точковима секоше.

Најоштрији политички инспирисан Клаудијанов спис био је упућен против настојника царске ложнице, евнуха Еутропија (*In Eutropium*, 399. године)²⁰, ранијем великодостојнику цара Теодосија I у Константинопољу, који се огрешио својим интригама против владарског трона и постао значајан политички супарник. Клаудијан у овом спису на три места помиње реку Дунав.

Responsat Athos Haemusque remugit;
ingeminat raucum Rhodope concussa fragorem.
cornua cana gelu mirantibus extulit undis
Hebrus et exanguem glacie timor adligat Histrum.

(*In Eutropium II 162–165*)

¹⁹ Claud. (према издању Claudian 1963) 5.27. Cf. 20.583, где такође имамо алузију на прелаз варвара преко Дунава.

²⁰ Клаудијанов спис је један од најважнијих историјских извора за познавање Еутропијевог живота (Martindale 1980: 440–444; Long 1996: 15).

Атос одговара и Балкан одјекује;
Опет изнова Родопи се тресу, галаму праве.
Марица, чудесна вода, рокове од мраза дигла, страх оковао Дунав.

Me nimium timido, nimium iunxere remisso
fata viro, totum qui degener exuit Histrum,
qui refugit patriae ritus, quem detinet aequi
gloria concessoque cupit vixisse colonus
quam dominus rapto.

(*In Eutropium II* 202–204)

Мене судбина опет свеза са одвише плашљивим
и још недостојним човеком који је цео Дунав отео,
и спречава обреде домовине, за име славе и правде,
и жели живети као земљорадник, а у пљачки господар.

nec vi nec numero freti; sed inertia nutrit
proditioque ducum, quorum per crimina miles
captivis dat terga suis, quos teste subegit
Danuvio partemque timet qui reppulit omnes.

(*In Eutropium II* 580–583)

Нит' их врлина нит' број подупиру; већ их грубост храни
И издаја генерала, због чијих недела војник сада
Пада под теретом заточеника својих, које некад потчинио беше,
Дунав је сведок, а сада се плаши оног који тераше све.

Исте године кад и спис против Еутропија, Клаудијан је саставио и панегирик
Малију Теодору, римском политичару и аутору чувеног трактата о мерама *De metris*.
У панегирику Малију Теодору²¹ налазимо следећу антитезу о Нилу и Дунаву:

lene fluit Nilus, sed cunctis amnibus extat
utilior nullo confessus murmure vires;
acrior ac rapidus tacitas praetermeat ingens
Danuvius ripas.

(*Panegyricus Mallii Theodori* 232–235)²²

Лењо тече Нил, и чини се од свих река
доброћуднији јер ниједним шумом не открива снагу;
Жустрије и брже протиче крај мирних обала својих
големи Дунав.

У кратком историјском епу *De bello Gildonico* (398) Клаудијан пева о Гилдону²³,
берберском генералу из провинције Мауританије. Гилдон се побунио против цара

²¹ Jones, Martindale, Morris 1971: 900–902.

²² Већина издања име у наслову бележи као *Manlii*, али према Jones, Martindale, Morris 1971: 901 је *Mallius Theodorus*.

²³ Jones, Martindale, Morris 1971: 396.

Хонорија и Западног римског царства. На једном месту Клаудијан помиње реку Дунав око које су сконцентрисана ратоборна варварска племена. И песник се овде пита:

debueras etiam fraternis obvius ire
hostibus, ille tuis. quae gens, quis Rhenus et Hister
vos opibus iunctos conspirantesque tulisset?
(*De bello Gildonico* 311–313)

Ти би морао чак у сусрет братским непријатељима да идеш
и који би то народ или помешане снаге Рајне и Дунава
могле да стану у савезништво против вас?

У епиталамију испеваном у част венчања цара Хонорија и Марије, ћерке Стилихона, Клаудијан у високом „китњастом“ стилу (*jeweled style* према Робертсу²⁴) велича будућу царицу наводећи реке које ће јој се клањати (Рајна, Лаба, Дунав)²⁵, алудирајући на идеализовани геополитички простор тадашњег Римског царства:

iam te venerabitur Hister;
nomen adorabunt populi; iam Rhenus et Albis
serviet; in medios ibis regina Sygambros.
quid numerem gentes Atlanteosque recessus
Oceani? toto pariter donabere mundo.
(*Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti* 277–281)

Дунав ће ти се сада поклонити;
сви народи обожаваће твоје име.
Сад ће те Рајна и Елба чувати,
међу Сигамбрима бићеш краљица
Зашто бих бројао народе и удаљене обале Атлантика?
Цео свет биће твој мираз.

У панегирику посвећеном Хонорију за његово треће конзулство Клаудијан живо описује Хоноријеве, односно Стилихонове успехе над Гетима, и не заборавља реку²⁶:

reptasti per scuta puer, regumque recentes
exuviae tibi ludus erant, primusque solebas
aspera complecti torvum post proelia patrem,
signa triumphato quotiens flexisset ab Histro
(*Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti* 22–25)

Као дечак пузао си међ' штитовима, тек уграбљен
краљевски плен теби играчке беху, и ти увек
први пригрио си оца свог строгог након тешких битака,
колико се пута с победничким симболима он вратио са Дунава...

Odrysium pariter Getico foedavimus Hebrum

²⁴ Roberts 1989: 30.

²⁵ Claud. (према издању Claudian 1963) 10.277.

²⁶ Cf. Claud. (према издању Claudian 1963) 8.52.

sanguine, Sarmaticas pariter prostravimus alas
Riphaeaeque simul fessos porreximus artus
in glacie stantemque rota sulcavimus Histrum:
(*Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti* 146–154)

Заједно смо гетском крвљу упрљали трачку Марицу,
Заједно смо сломили сарматска крила,
на рипејским снежним обронцима одмарали уморне удове
и ранили залеђени Дунав доласком наших кола.

Турбулентна ратна дешавања Клаудијан слика и у панегирику за Хоноријево четврто конзулство (398), где је Дунав гробница многих народа:

ausi Danuvium quondam transnare Gruthungi
in lintres fregere nemus; ter mille ruebant
per fluvium plenae cuneis inmanibus alni.
...
tibi debeat orbis
fata Gruthungorum debellatumque tyrannum;
Hister sanguineos egit te consule fluctus;
Alpinos genitor rupit te consule montes.
(*Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti* 623–625; 634–637)

Када се Гревтунзи²⁷ усудише да пређу Дунав
посекавши шуму за чамце; три хиљаде пловила
препуних посаде продрло је преко.
...
Теби се свет захваљује
на рушењу тираније Гревтунга;
Био си конзул кад је Дунав црвенео од крви;
био си и конзул када је твој отац прешао Алпе до победе.

nam cum barbaries penitus commota gementem
inrueret Rhodopen et mixto turbine gentes
jam deserta suas in nos transfunderet Arctos,
Danuvii totae vomerent cum proelia ripae,
cum Geticis ingens premeretur Mysia plaustis
flavaque Bistonios operirent agmina campos,
omnibus adflictis et vel labentibus ictu
vel prope casuris:
(*Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti* 49–56)

Кад су пак присутни варвари јуришом на несрећне
сручили се Родопе и у помешаном вихору народа
излили код нас оставивши напуштен Север,
тад Дунава обала свака изливала се у биткама...

²⁷ Овде говори о пребивалишту готског племена Гревтунга, који су живели у понтским степама и од 376. године прелазили Доњи Дунав. На другом месту Клаудијан описује догађаје око 400. године, када су они били заједно са Остроготима у римској служби у Фригији и учествовали у побунама, в. Claud. (према издању Claudian 1963) 20.203.

Почетком 400. године Клаудијан се враћа у Рим и саставља поему посвећену конзулству његовог најзначајнијег заштитника и главног субјекта његовог пропагандног певања – Стилихона. У панегирику посвећеном војсковођи Стилихону у част добијања конзулства Клаудијан велича његову важну улогу у очувању граница Западног римског царства око 400. године. Дунавски лимес као крајњу линију помиње пет пута, али је посебно индикативан следећи стих²⁸:

Omne, quod Oceanum fontesque interiacet Histri,
unius incursu tremuit; sine caede subactus
servitio Boreas exarmatique Triones.
(*De consulatu Stilichonis I* 215–217)

И цео свет и извори што између Океана и Дунава леже,
задрхтали су пред нападом једног човека; гоњен без крви
Бореј је у ропство доведен и Велики медвед²⁹ разоружан.

Такође, у истој поеми он говори о Стилихоновој обнови опустелих и ратом разорених предела, међу којима се посебно истиче Илирик, па тако помиње и Дунав, а Стилихона назива *pascator Histri* (*De consulatu Stilichonis III* 367)³⁰:

Exsectis inculta dabant quas saecula, silvis
restituit terras et opacum vitibus Histrum
conserit et patrium vectigal solvere gaudet,
inmunis qui clade fuit.
(*De consulatu Stilichonis II* 198–201)

Уклонивши необрађене оранице које преци оставише, он
враћа земље од растиња и обалу Дунава виноградима
сади, и радује се да отаџбини плаћа порез,
јер у рату га није било.

talis ab Histro
vel Scythico victor rediens Gradivus ab axe
deposito mitis clipeo candentibus urbem
ingreditur trabeatus equis.
(*De consulatu Stilichonis II* 598–600)

Тако са Дунава
или Скитије враћајући се, победник Марс, са стране
одложивши штит, маршира блистајући у град
огрнут свечаним плаштом и на коњима.

Дунав улази у Клаудијанов фокус нарочито у вези са ратним догађајима на дунавском лимесу, надасве Алариховим продором ка Италији (401–402), када

²⁸ Claud. (према издању Claudian 1963) 21.126, 215; 22.199, 367; 24.13.

²⁹ Клаудијан користи сазвежђе Великог Медведа да алудира на северне крајеве.

³⁰ Claud. (према издању Claudian 1963) 22.367.

саставља поему *Готски рат* (*Bello Getico*). Тако овај спис помиње Дунав осам пута³¹, махом као природну границу коју су варварске хорде прешле и почеле разарање римског тла. Посебно се истиче песникова слика о разговору готског старца који се обраћа Алариху и упозорава га на опасности ако крене на Рим:

“Si numero non fallor” ait “tricesima currit
bruma fere, rapidum postquam transnavimus Histrum,
(*De bello Gothico* 488–489)

„Ако се не варам“, рече, – „тридесет скоро прође
зима, од кад препливасмо брзи Дунав“.

Међутим, Аларих, увређен непоштовањем његових војних успеха и победа над Римљанима, одговара старцу опет се позивајући на Дунав, који је сведок његових успеха:

“Si non mentis inops fraudataque sensibus aetas
praeberet veniam, numquam haec opprobria linguae
turpia Danuvius me sospite ferret inultus.
(*De bello Gothico* 521–523)

“Да те твоје беспомоћне године нису лишиле разума и чула,
не бих дозволио никад да увреде грубе језиком тим
Дунав неосвећен слуша под мојом стражом.

Из свих наведених примера види се да Клаудијан Дунавом исписује не само политичку већ и донекле културну границу, што постаје експлицитно у описима ратних сцена опеваних у панегирику у част шестог Хоноријевог конзулства (404) (*Panegyricus de sexto consulatu Honorii Augusti* 220³²), састављеном крајем 403. године и рецитовано по царевом повратку из успешног похода против Гота код Вероне. Ово је последња Клаудијанова јавна песма која се може датирати. Рим је тада славио победу над Аларихом, који је управљао варварским племенима на Дунаву, а које Клаудијан означава синтагмом *saevus Hister*, готово идентификујући Дунав са свим што је варварско и дивље. Штавише, Клаудијан више пута под реком Дунав или Рајном подразумева племена која у то време представљају горући проблем Царства и не користи никава ближа објашњења, већ Дунав идентификује са непријатељем: *et sextas Getica praevelans fronde secures colla triumphati proculcat Honorius Histri*³³.

Постоји и једна Клаудијанова краћа песма *In Iacobum magistrum equitum*, једна је од две које се дотичу хришћанства³⁴, али без било каквих назнака Клаудијанове личне склоности ка новој вери.³⁵ Јаков, заповедник коњице Запада 401–402. године,

³¹ Claud. (према издању Claudian 1963) 26.81, 170, 331, 337, 489, 523, 569, 603.

³² Claud. (према издању Claudian 1963) 28.220.

³³ Claud. (према издању Claudian 1963) 28.220, 443, 648.

³⁴ *Carm. min.* 32 (*De Salvatore* и *In Iacobum*).

³⁵ О Клаудијановом верском опредељењу, не постоји сагласност у науци, иако преовладава мишљење да није био хришћанин, в. поглавље 8 у Cameron 1970; Gnilka 1973: 144–160; Vanderspoel 1986: 244; Vukadinović, Smirnov-Brkić 2014: 59; Vukadinović 2011: 8.

дуго се сматрао непознатим римским званичником³⁶, јер је једино помињање било у поеми Клаудијана. Касније је овај Јаков идентификован са *vir illustris* који је пренео реликвије мученика Сисинија, Мартирија и Александра, страдалих у Анаунији 397. године, у Константинопољ.³⁷ Стиче се утисак да се песник овде бори за слободу писања нехришћански оријентисаног песника, јер тражи да му се не сакате стихови (стих 2: *ne laceres versus*), који су увек били богато обојени колоритом старе римске религије. Подсетимо да је од 378. године била актуелна Симахова борба за религијску толеранцију у његовој чувеној *Релацији* упућеној цару Валентинијану (*Relatio* 3), која ће баш у време када се датира ова Клаудијанова песма (око 402. године) поново изазвати хришћанску реакцију и дати Пруденцијев одговор у *Contra Symmachum*.³⁸

Per cineres Pauli, per cani limina Petri,
ne laceres versus, dux Iacobe, meos.
sic tua pro clipeo defendat pectora Thomas
et comes ad bellum Bartholomaeus eat;
sic ope sanctorum non barbarus inruat Alpes,
sic tibi det vires sancta Susanna suas;
sic quicumque ferox gelidum transaverit Histrum...

(In Iacobum magistrum equitum 1–7)

Крај пепела Павла, крај капија седог Петра,
Не сакатите, вожде Јакобе, стихове моје.
Да може твоје груди бранити штитом Тома
И да ти Вартоломеј буде прагилац у рату;
да уз помоћ светаца ниједан варварин не пређе Алпе,
да ти света Сузана дарива снагу своју;
ако неки дивљак преплива залеђени Дунав...

Из наведених примера постаје приметно да Клаудијан Дунав помиње првенствено у стиховима са политичком тематиком у јавним похвала и покудама историјских личности његовог доба. Река Дунав није објекат Клаудијанове инспирације, за разлику од његовог родног Нила ком је посветио краћу песму³⁹, већ фреквентни хидроним којим песник употпуњава геостратешку и геополитичку слику позног Римског царства.

³⁶ в. Лебово издање, Claudian 2 1963: 281 (белешка 114).

³⁷ PLRE 2: 581.

³⁸ Cameron 1970: 225.

³⁹ Claud. Carm. min. 28 (47).

Извори:

Claudian, *Claudian with an English translation by Maurice Platnauer*, vols. 1–2, The Loeb Classical Library, Cambridge: Harvard University press; London: William Heinemann, 1963.

Литература:

- Barnes, M. „Claudian“, in: J. M. Foley, *A Companion to Ancient Epic*, Blackwell Companions to the Ancient World, Oxford: Wiley – Blackwell, 2005, 538–550.
- Bloch, H. “The Pagan Revival in the West at the End of the Fourth Century”, in: A. Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford: Clarendon Press, 1963.
- Cameron, A. “Wandering Poets: A Literary Movement in Byzantine Egypt”, *Historia*, 14/4, 1965, 470–509.
- . *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honnoriuss*, Oxford: Oxford University Press, 1970.
- Cameron, A. and Garnsey, P. *The Cambridge Ancient History*, Vol. 13, The Late Empire, A.D. 337–425, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Christiansen, P. G. *The use of images by Claudius Claudianus*, The Hague – Paris: Mouton, 1969.
- Christie, N. “The survival of Roman settlement along the Middle Danube: Pannonia from the fourth to the tenth century AD”, *Oxford Journal of Archaeology*, 11/3, 1992, 317–339.
- Coombe, C. *Claudian the Poet*, Cambridge: Cambridge University Press 2018.
- Dilke, O. A. W. *Claudian. Poet of Declining Empire and Morals*, Leeds University Press, 1969.
- Gnilka, C. „Götter und Dämonen in den Gedichten Claudians“, *A & A*, 18, 1973, 144–160.
- Jones, A. H. M. and Martindale, J. R. and Morris, J. *Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 1 (A. D. 260–395), Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Jordán-Montés, J. F. „La pervivencia del paganismo en el reinado de Honorio (395–423 d.C.)“, *Antigüedad y Cristianismo*, 8, 1991, 183–199.
- Kenney, E. J. and Clausen, W. V. (eds.), *The Cambridge History of Classical Literature*, vol. 2: Latin literature, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Lewis, C. T. and Short, C. *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary*, Oxford: Clarendon Press, 1975.
- Liddell, H. G. and Scott, R. and Jones H. S. *A Greek – English Lexikon: with a revised supplement*, Oxford; New York: Clarendon Press : Oxford University Press, 1996.
- Long, J. *Claudian's In Eutropium: Or, How, When, and Why to Slander a Eunuch*, University of North Carolina Press, 1996.
- Martindale, J. R. *Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. 2 (395–527), Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Nathan, G. „The Ideal Male in Late Antiquity: Claudian's Example of Flavius Stilicho“, *Gender & History*, 27/1, 2015, 10–27.
- Nixon, C. E. V. and Rodgers, B. S. *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, Berkeley: University of California Press, 1994.
- Nolan, J. F. *Claudian: Poet of Peace and Unity in the Later Empire*, Doctoral dissertation, Washington: University of Washington, 1973.
- Papadopoulos, I. *The Idea of Rome in Late Antiquity*, Doctoral dissertation, Univeristy of Leeds, 2018, from: https://www.academia.edu/38244724/Ioannis_Papadopoulos_The_Idea_of_Rome_in_Late_Antiquity_PhD_Thesis
- Pohl, W. and Heydemann (eds.), G. *Post-Roman Transitions. Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*, Turnhout: Brepols, 2013.

- Roberts, M. *The Jeweled Style: Poetry and Poetics in Late Antiquity*, Ithaca: Cornell University Press 1989.
- Schlinkert, D. *Ordo senatorius und nobilitas. Die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike*, Stuttgart 1996.
- Skok, P. *Etimologijski rječnik I*, Zagreb 1971.
- Vanderspoel, J. „Claudian, Christ and the Cult of the Saints“, *Classical Quarterly*, 36, 1986, 244–255.
- Vukadinović, S. “Geography of Europe in the Poetry of Claudius Claudianus”, *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, 14, 2010, 175–177. (Russian Cyrillic)
- _____. „Elementi hrišćanske religije u pesništvu Klaudija Klaudijana“, Međunarodna konferencija „Duhovnata i materijalnata kultura vo predhristijanskot i hristijanskot period na teritorijata na Makedonija“, Institut za staroslovensku kulturu, Prilep – Makedonija i Institut za slavistiku Adam Micikijević, Poznanj – Poljska, Samokov, 14–16. septembar 2011, Knjiga rezimea, 2011, 8. (Serbian Cyrillic)
- _____. “Klaudije Klaudijan kao izvor za proučavanje antičke istorije Vojvodine i Evrope”, u: V. Gavrilović (ur.), *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije*, Zbornik radova, Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, 2012, 49–66. (Serbian Cyrillic)
- _____. *Antički mit kao metafora istorije u pesništvu Klaudija Klaudijana*, Doktorska disertacija, Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2013.
- _____. „Propagandna poetika Klaudija Klaudijana. Poezija kao oruđe vlasti“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 45/2, 2020, 29–43.
- Vukadinović, S. i Smirnov-Brkić, A. „Laktantije *De ave phoenice* – preplitanje paganskog mita i hrišćanskog sveta“, Međunarodna naučna konferencija „Jezici i kulture u vremenu i prostoru“, 22. novembar 2014, Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Knjiga rezimea, 59.
- Ware, C. *Claudian and the Roman Epic Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

SNEŽANA VUKADINOVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of History

ALEKSANDRA SMIRNOV BRKIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of History

CLAUDIAN'S VERSE ABOUT THE DANUBE

Summary

Late Roman poet Claudian (Claudius Claudianus fl. 395–s. 404) is remembered as the court poet of the Western Roman emperor Honorius (393–423), who directed his talent in propaganda purposes, for writing panegyrics in service of rich and influential aristocrats and politicians of Rome, but praising above all the famous general Stilicho and writing invectives against his enemies at the court of the Eastern Roman emperor Arcadius (395–408). In his rich poetic images, Claudian mentions many toponyms, oronyms and hydronyms. After Claudian's native Nile, the most frequent hydronym in his poetry is the Danube. The authors of the paper present the first Serbian translation of the verses in which Claudian mentions Danube.

Claudian mentions the Danube primarily in his political and propaganda works (*Panegyricus dictus Probino et Olibrio consulibus*, *Panegyricus Mallii Theodori*, *In Rufinum*, *In Eutropium*, *De bello Gildonico*, *De bello Gothico*, *Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti*, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti*, *Panegyricus de sexto consulatu Honorii Augusti*, *De consulatu Stilichonis*, *Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti*).

Keywords: Claudian, *Claudius Claudianus*, poetry, Danube, *Ister*, *Danuvius*.

ДУНАВ КАО СПОНА ТОКОМ АНТИКЕ У ПРЕДРИМСКО ДОБА

Апстракт: Дунав представља велику природну препреку и деобну црту на којој су се устаљивале границе током прошлости. Упркос томе, ова река није само раздвајала културе на свом току и спутавала контакт између различитих популација, већ је поседовала и потенцијал да се употреби у логистичке сврхе. У том погледу је служила као комуникациони канал за успостављање веза између заједница на својим обалама. Овај рад је посвећен управо овом аспекту реке, и усмерен је на проучавање примера где је Дунав имао улогу спојнице између грчке цивилизације и аутохтоног становништва. Што се тиче тематике, рад обрађује искључиво миродопску интеракцију у њеним најчешћим манифестацијама: трговини и размени културних утицаја.

У првом делу рада сам описао оснивање грчких колонија на западној обали Црног мора, шта је Грке подстицало да се упусте у истраживање Дунава и како се тај подухват одразио на писане историјске изворе. Затим сам настојао да представим како је изгледала комерцијална делатност између Грка и локалне популације на Подунављу, на који начин је спровођена, каквог је обима била и како је присуство реке одредило њен карактер. Друга тематска целина се односи на проучавање Дунава као средства у ширењу културних утицаја. Временски оквир рада је посвећен предримском периоду, од оснивања понтске колоније Истрије, средином VII века пре н. е. до раздобља Буребистине владавине у I веку пре н. е. Неопходно је напоменути да су између појединих догађаја направљени велики временски распони, да би у први план избили они који најбоље илуструју Дунав као спону током антике у предримско доба.

Кључне речи:

антика, Дунав, Истер, трговина, Истрија, Подунавље, спона.

1. Приступ

Оскудица писаних историјских извора представља отежавајућу околност у проучавању Дунава као воденог коридора којим су текле трговина и хеленски културни утицај. Дотична река је у перцепцији античких писаца најчешће сагледавана из војноисторијског, митолошког и физичко-географског угла. Уколико се Дунав и налазио у делима старовековних аутора, појављује се само као попрште у близини ког се одиграо неки догађај, без освртања на то да ли је допринео развоју ситуације у инфраструктурном, привредном и културном смислу. Проблем је у томе

што су антички извори, у већини случајева, запостављали економске елементе и културни дијалог који је проистицао из њих. Писци су свој стваралчки напор стављали у службу онога што су сматрали „*digno paratu*“, достојним помињања.

Други изазов чини интерпретација материјалних извора. Присуство робе грчког порекла у Подунављу није аутоматски упућивало на речну трговину. Ту је стизала и копненим путем, уз помоћ препродаје.¹ Пљачком су предмети грчке израде могли бити истргнути из просторног контекста на који су пристигли трговином или из ког су потицали. Становници средњег и доњег Подунавља су били сведоци драстичних флукуација моћа, ратова и померања становништва, што је утолико повећавало изгледе за прелазак драгоцене покретне имовине из власништва једне групе у другу. Није била ретка појава да се гвоздено и бронзано оружје и оруђе, стечено трговином са Грцима, топи да би се материјал искористио у друге сврхе. Од те праксе нису поштеђени ни предмети сковани од племенитих метала попут посуда, накита и новчића.² На тај начин је заувек изгубљена роба која је могла да прикаже нешто о трговини времена из ког потиче.

И поред наведених стега које коче истраживача у проучавању ове теме, сматрам да се из писаних извора може црпити употребљива грађа. Њу је нужно поткрепити пажљивом текстуалном анализом, резултатима археолошких истраживања и ауторитативном научном литературом да би се нагађање уздигло на ранг учене претпоставке. Уз помоћ овакве еkleктичне методе, покушао сам да реконструишем улогу Дунава у трговини и ширењу културног утицаја.

Сматрам да је моја дужност да нагласим да овај рад, због сложености теме којом се бави, не представља у потпуности разрађен модел о функцији Дунава као споне у антици током предримског доба. Намена рада је да послужи као темељ, смерница и, надам се, катализатор будућих проучавања. Свој задатак ћу сматрати испуњеним ако подстакне друге стручњаке да се посвете употпуњавању нашег знања о овој теми.

2. Дунав у својству трговачке руте

Милећани су се први отиснули на пучину Црног мора у тежњи да потраже профит на ободу познатог света. Њихов пример је следила Мегара која је, увидевши географски значај Босфора, 685. пре н. е. ударила темељ Калцедону, а потом и Бизанту, 667. пре н. е. Страхујући од провале мегаранских досељеника у своју интересну сферу, Милећани су покренули колонизацију великих размера, са циљем да одрже превласт на Понту и запоседну стратешки најпогодније положаје. То је био увод у процесу хеленизације црноморских обала, која је досегла кулминацију средином VII века пре н. е. У то време су Грци затворили обруч око Црног мора, орубивши га бројним колонијама. Учестија поморска активност је довела до промене у његовом поимању, што се испојило у епитету којим су га описивали. Назив „Гостољубиво море“ (*Πόντος Εὔξεινος*) је од тог периода почео да потискује стари назив „Негостољубиво

¹ Rustoiu 2012: 360; Коридор Вардар-Морава представља једну од трговачких рута којом је грчка роба доношена у Подунавље. Rustoiu, Babes 2018: 5.

² Papazoglu 1969: 353.

море“ (*Πόντος Ἀξενος*).³ Примамљив положај за постављање насеобина и трговачких испостава се налазио на ушћу великих река.⁴ Милећани су због тога на месту где се Дњестар и Јужни Буг уливају у Црно море, основали Тирас и Олбију. Милетска колонија је средином VII века пре н. е. настала и код ушћа Дунава.⁵ Реч је о Истрији, насељу епонимног имена са реком у својој близини.⁶

Дунав је оснивањем ове колоније преображен у нит која ју је спајала са земљама дуж свог тока, у унутрашњости Балканског полуострва и средње Европе. У том раздобљу је ова велика река са својим разгранатим сливом почела да се развија у подлогу над којом је дошло до успостављања интензивнијих односа између Хелена и аутохтоног становништва. Стварање приснијих веза између тих популација се снажно одразило на прошлост Подунавља у економском и културном смислу. Овај рад ће прво размотрити економске аспекте проистекле из везе коју је Дунав омогућио.

Грчки истраживачи и трговци су упознавали Дунав пловећи узводно. На тај подухват их је подстицала потреба за прибављањем сировина које су им недостајале, и откривањем нових тржишта за извоз својих производа. Постепено стицање знања о географским и друштвеним својствима Подунавља је оставило траг на страницама грчке историографије. Прва обавештења потичу из Хесиодовог пера, и Дунав описују као „реку лепог тока“ (*καλλιερειθρος*).⁷ Бројни подаци о Дунаву и областима кроз које протиче расејани су између корица Херодотовог дела. „Отац историје“ је извесно време пре 444. пре н. е. боравио у Аполонији, Месембрији и Истрији.⁸ Информације о њима је саставио на бази личног искуства, док се о подручју у залеђу обале и унутрашњости Подунавља упознао преко очевидаца, који су посећивали те крајеве мотивисани трговином. Описујући поход Дарија I на Ските, који се одиграо 513. пре н. е, Херодот помиње да су Јонци на заповест великог краља подигли мост на месту где се корито Дунава рачва на неколико рукаваца, а које се налазило на два дана пловидбе од ушћа.⁹ Интерпретацијом овог сведочанства се може извести хипотеза да су одређено време пре краја VI века пре н. е. и припадници полиса изван Понта учествовали у трговини на Дунаву, а као последица тога, знали су да плове хидрографским лавирином његове делте. Херодот даје детаљан приказ дунавских притока, на основу чега се може закључити да су његови испитаници и остали житељи грчких колонија на западној обали Црног мора били добро обавештени о дотичном

³ Назив *Πόντος Ἐξενος* (гостољубиво море) се трајно усталио након колонизације Црног мора. Јордовић 2011: 107. Бјури и Мигс наводе да је грчки обичај био да лепим именима умилиствене силе које им нису биле наклоњене и истичу да је „гостољубиво море“ био еуфемизам. На основу тога се да закључити да је уведен због тога што је првобитни назив звучао злослутно и могао је обеспокојити сујеверне морнаре и одвратити потенцијалне насељенике. Бјури, Мигс 2008: 110.

⁴ Doonan 2006: 54.

⁵ Ову колонију су основали мало јужније од ушћа. Chamoux 1967: 71; Стајала је код дунавског рукавца који се звао Хијеростом (свето ушће). Magris 1990: 396; Истрија је основана је 657. пре н. е. Rustoiu, Babes, op. cit: 20.

⁶ Lisičar 1971: 71.

⁷ Hes. Theog. 339.

⁸ Бошков 2017: 28.

⁹ Hdt. IV 89.

поднебљу. То показује да су њихови суграђани редовно пловили овом реком.¹⁰ Поузданост Херодотових информација о Подунављу опада у складу са тим колико су описане земље далеко од хоризонта до којег је допирала грчка свест. Историчар из Халикарнаса је имао погрешну представу о томе где се налази извор Дунава, и смештао га је доста западније, код града Пирене у келтској земљи.¹¹ Он бележи апсурдне тврдње локалног становништва везане за пределе северно од средњег тока Дунава, које гласе да је тамо непрегледна пустиња насељена Сигинима, народом који носи медску одећу и узгаја ситне коње коврцавог крзна.¹² Наводећи веровање Трачана, пише да је та област пуста јер је препуна пчела од којих ништа не може да опстане, што сасвим оправдано одбацује, сматрајући да је хладноћа разлог њене ненасељености.¹³

Из Херодотових записа се назире смер којим су Хелени откривали Подунавље. Крећући се од ушћа према извору, они су доњи ток Дунава увели у круг свог културног и привредног деловања, док су горњи ток и извор реке остали на рубу екумене, ван њихове спознаје. Река је у том процесу попримила улогу саобраћајне артерије, омогућивши да се лако допре до природних богатстава на простору њеног басена. Да би обезбедили редовно снабдевање неопходним потроштинама, Грци су ступили у економску симбиозу са палеобалканским племенима која су располагала битним ресурсима. Окосницу ове сарадње је чинила трговина, чији је *modus operandi* био следећи: Грци су са својим производима из колонија на западној обали Црног мора пловили према сировинској бази материјала или намирнице која им је била потребна. Кад би стигли на одредиште, мењали би своју робу¹⁴ за оно што је домаће становништво експлоатисало или узгајало. Након тога су се враћали назад где је набављени материјал дистрибуиран широм грчког света, или обрађиван па затим извожен као готов производ. Пловидба је била бржи и једноставнији начин путовања и транспортовања робе у поређењу са копненим, због тога што у предримско доба у Подунављу није постојала мрежа путева, а кретање су спутавале густа вегетација, груба брдско-планинска конфигурација земљишта и често изливање водених површина. Предност пловидбе се огледа у томе што лађа има већу носивост од теглеће марве, запрежних возила и носача.¹⁵ Људским трудом се у кратком растојању могло носити до двадесет седам килограма. Бреме магарца је износило до сто килограма, а муле између деведесет и сто двадесет килограма. У контрасту са тим, ситна лађа је имала капацитет до осамдесет тона, док је просечан брод у Херодотово доба могао издржати терет између сто и сто педесет тона.¹⁶ Трговци су се одлучивали за речни

¹⁰ Hdt IV. 48–49.

¹¹ Hdt II 33.

¹² Hdt V 9.

¹³ “ὡς δὲ Θρήκες λέγουσι, μέλισσαι κατέχουσι τὰ πέτρην τοῦ Ἰστροῦ, καὶ ὑπὸ τούτων οὐκ εἶναι διελθεῖν τὸ προσωτέρω. ἐμοὶ μὲν νυν ταῦτα λέγοντες δοκέουσι λέγειν οὐκ οἰκότα: τὰ γὰρ ζῶα ταῦτα φαίνεται εἶναι δύσκρια: ἀλλὰ μοι τὰ ὑπὸ τὴν ἄρκτον ἀοίκητα δοκεῖ εἶναι διὰ τὰ ψύχρα. ταῦτα μὲν νυν τῆς χώρας ταύτης περί λέγεται: τὰ παραθαλάσσια δ’ ὧν αὐτῆς Μεγάβαρος Περσέων κατήκοα ἐποίησε.” Hdt. V 10.

¹⁴ Најчешћи грчки експорти су били метални предмети, вино и посуде. Sacks, Brody 2005: 353.

¹⁵ Ibid, 311.

¹⁶ Adkins, Adkins 2005: 200.

превоз и због тога што на води нису били изложени насртајима разбојника.

Историја је од оснивања (средином VII века пре н. е.) неговала добар однос са аутохтоним становништвом. То потврђују бројни локалитети насељени домаћом популацијом, који су никли у њеној близини, а чије постојање није забележено пре грчког присуства.¹⁷ Главни покретач њиховог настанка је била трговина заснована на узајамној користи. О мирољубивом односу Истрана и варвара у суседству сведочи чињеница да је њихов град био опасан бедемима тек у другој половини VI века пре н. е, скоро сто година од оснивања.¹⁸ Археолошки остаци пронађени код села Тариверде, осамнаест километара западно од античке Истрије, говоре у прилог кохабитацији Грка и Гета, чијој радиности припада између десет и петнаест процената откривеног посуђа. Најстарије је датирано из прве четвртине VI века пре н. е.¹⁹ Остала грнчарија потиче из свих делова грчког света, а најдоминантнија је јонска.²⁰ Ова разноврсност је плод развијене трговине и указује на тесне везе између Истрије и језгра грчке цивилизације. Античко насеље на локалитету Тариверде је било значајно и у регионалној трговини житом, што показују бројне јаме у облику звона, груписане око земуница, за које се сматра да су служиле за складиштење жита.²¹ Западно од овог насеља, на јужној обали Дунава, налазила су се „грчка упоришта“. Заузимала су место данашњег Муригијола и Сфнту Георге-а, где се простирала античка ада Пеуке. Услед недостатка писаних историјских извора не може се одредити какав је био њихов однос према Истрији. Није искључиво да су јој биле подређене као емпорије. Оно што се може са сигурношћу рећи је то да су имале функцију трговачких пунктова и да су биле станице на рути која се протезала Дунавом. Могуће је и то да су подигнуте да би на реци контролисале и усмеравале снабдевање житом. На цветање комерцијалне делатност на тим местима, указује проналазак задивљујућег броја амфора различитих врста код села Вишине, где је била античка насебина сличног типа.

Привремено демографско и материјално опадање Истрије и насебина на периферији њене хорe (*χώρα*) је наступило крајем V века пре н. е. и захватило је скоро читав наредни век. У III веку пре н. е. је уследио период напретка и урбанизације, у ком је обновљен значај локалитета на тлу Тариверде, за који румунски академици сматрају да је у том раздобљу био под влашћу Истрије. Појаву нових подземних складишта су приписали њеном настојању да се наметне као водећи извозник жита на Понту. Велика запремина ових остава наводи на закључак да су у њима одлагане залихе произведене у околини Истрије, заједно са житом купљеним од гетских заједница, које су се налазиле уз Дунав, западно од приморја. Река је била најподеснији медијум за превоз већег терета, и сасвим је извесно да је коришћена у допремању ове робе. Кад је жито требало да се извезе, Дунавом је преко ушћа, лако стизало до Истрије, а затим је дистрибуирано широм хеленског света. Упркос томе што Истрија није успела да надмаши веће извознике попут Босфорског краљевства,²²

¹⁷ Avram 2006: 63.

¹⁸ loc. cit.

¹⁹ Andrews 2010: 64.

²⁰ loc. cit.

²¹ Andrews 2010: 65.

²² Кимеријци су били најдоминантнији произвођачи жита на Црном мору. Главни део њихове жетве је

пољопривредни производи извожени њеним посредством су имали удела у умиривању високих апетита Хеладе.²³ Дунав је у томе имао улогу канала који је повезивао Истрију са подручјем где је узгајано жито и много је олакшавао поступак његовог премештања.

Постоје наговештаји да је позадина истријске обале била место одакле су Грци набављали робове.²⁴ Једна вест о томе је забележена код Страбона, који пише: „Мислим да су се Дачани у старини називали Даи. Одатле су и код Атињана преовлађивала имена Гета и Даос за робове“.²⁵ Савремена наука заступа мишљење да су то фригијски антропоними, али без обзира на то, Страбонов исказ сигурно има ослонац у стварности, у супротном, ово тумачење не би било разумљиво његовим савременицима. Још један податак који популацију западно од ушћа Дунава доводи у контекст ропства је помен Дачана код Теренција. У његовом делу постоји карактер, роб звани Даос,²⁶ чије етимолошко порекло имена стоји у вези са етнонимом народа који представља. Наведена обавештења показују да су Грци увозили робове из земаља Гета и Дачана. То су најчешће били заробљеници ухваћени током међуплеменских сукоба. Ови људи су попут жита превожена прво у колоније на западу Понта, а затим у егејску област, превасходно у Атину. Дунав је у том процесу представљао коридор који је повезивао завичај робова, где су их Грци набављали, са тржницама на обали Понта, где су препродавани и из којих су извожени.

Грци се пловећи на запад нису зауставили на делу Дунава који пресеца Влашку низију. Херодотове белешке о притокама ове реке лево од Ђердапске клисуре,²⁷ говоре у прилог томе да су Хелени пре V века пре н. е. приспели на ток Дунава који прожима територију данашње Србије. Материјални подаци сугеришу да њихово присуство сеже и дубље у прошлост. Наш знаменити историчар, Растислав Марић, је био заговорник мишљења да су природна богатства навела Грке да посећују области западно од Гвоздене капије. Он је увидео да географске одреднице наведене код Херодота служе као оријентири на путу према ресурсима.²⁸ На основу идентификованих река се може одредити материјал по који су Грци долазили и географска позорница на којој су га набављали.

био предвиђен за снабдевање Атине. Flaceliere 1979: 150.

²³ Велику потребу за прехранбеним намирницама у Атини, илуструје податак да се увеженим житом у овом граду хранило између 50.000 и 100.000 становника.

²⁴ Лисичар наводи да је робље, које је потицало са европских обала Црног мора, сачињавало важан извоз са тог подручја. Lisičar 1971: 72; Шаму спомиње робове скитског и трачког порекла. Гете и Дачане је вероватно уврстио под окриљем других. Chamoux 1967: 72.

²⁵ „γέγονε δὲ καὶ ἄλλος τῆς χώρας μερισμὸς συμμένων ἐκ παλαιοῦ: τοὺς μὲν γὰρ Δακοὺς προσαγορεύουσι τοὺς δὲ Γέτας, Γέτας μὲν τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἑω, Δακοὺς δὲ τοὺς εἰς [p. 418] τὰναντία πρὸς τὴν Γερμανίαν καὶ τὰς τοῦ Ἰστροῦ πηγὰς, οὓς οἶμαι Δάους καλεῖσθαι τὸ παλαιόν: ἀφ' οὗ καὶ παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἐπεπόλασε τὰ τῶν οἰκετῶν ὀνόματα Γέται καὶ Δάοι. τοῦτο γὰρ πιθανώτερον ἢ ἀπὸ τῶν Σκυθῶν οὓς καλοῦσι Δάας: πόρρω γὰρ ἐκεῖνοι περὶ τὴν Ὑρκανίαν, καὶ οὐκ εἰκὸς ἐκεῖθεν κομίζεσθαι ἀνδράποδα εἰς τὴν Ἀττικὴν. ἐξ ὧν γὰρ ἐκομίζετο, ἢ τοῖς ἔθνεσιν ἐκεῖνοις ὁμωνύμους ἐκάλουον τοὺς οἰκέτας, ὡς Λυθὸν καὶ Σύρον, ἢ τοῖς ἐπιτολάζουσιν ἐκεῖ ὀνόμασι προσηγόρευον, ὡς Μάνην ἢ Μίδα, τὸν Φρύγα, Τίβιον δὲ τὸν Παφλαγῶνα. ἐπὶ τοσοῦτον δ' ὑπὸ τοῦ Βοιωτεύοντος τὸ ἔθνος ἐξαρθέν ἐταπεινώθη τελείως ὑπὸ τε τῶν στάσεων καὶ τῶν Ῥωμαίων: ἱκανοὶ δ' ὁμῶς εἰσὶν ἔτι καὶ νῦν στέλλειν τέτταρας μυριάδας.“ Strab. VII 3. 12.

²⁶ Ter. An. 1. 2.

²⁷ Hdt. IV 48–49.

²⁸ Бошков 2017: 57.

Реку Муреш је лако препознати у античким списима јер се њен назив одржао у скоро непромењеном здању. Херодотовим савременицима је била позната као Марис, а под окриљем истог имена је помиње и Страбон.²⁹ Овим називом су Хелени обухватили и Тису, која је из њихове перспективе деловала као иста река. Чињеница да је Муреш наведен код Херодота, показује да је био познат Грцима са обала Понта. Марић сматра да су пловили његовим током са циљем да допру до земаља у околини његовог извора, које су биле богате рудом и каменом погодним за обраду.³⁰

Грци су били мотивисни да се крећу и другим дунавским притокама. У сливу Мораве, која је у антици била позната као Марго, налазила су се рудна лежишта сребра, гвожђа и бакра. Простор кроз који тече Тимок је био богат златом и честице овог метала су се налазиле у његовом речном песку. У античким изворима је лако установити која га је река представља, јер ни његово име није било подвргнут већој лингвистичкој дисторзији. Информације о њему даје Плиније, који га зове Тимакус.³¹ Авала, позната у антици као Ангурон, привлачила је Грке због цинабаритних жила. Реткост овог минерала је условила његову вредност и траженост, а употребљавао се за добијање цинобер боје и живе. Пећи за његово термичко обрађивање су констатоване на месту данашње Винче.³² Постоје назнаке које ову ситну грчку ексклаву доводе у везу са Истријом. Не може се утврдити да ли су Грци руководили експлоатацијом цинобера и тешко је проценити од ког су периода били непосредније повезани са његовим ископавањем, прерађивањем и извозом. Археолошка истраживања су демонстрирала да је цинабарит из Авале експлоатисан од VII века пре н. е. Вађен је у толико великом обиму да је још у предримско доба исцрпљен његов слој. Из тога се може закључити да је на Дунаву постојао редован промет којим је тај материјал извожен.

3. Дунав као средство културне размене

Залеђе Понта је било подвргнуто грчком културном зрачењу чији су епицентри биле колоније са обале. Подручје њиховог емитовања се није сводило само на узак приобални појас. Дунав је био средство којим је грчки утицај продирао руку под руку са робом и трговцима, који су као живи и неживи носиоци грчке културе представљали агенте њене експанзије.

Најстарији докази ширења грчке културе су евидентни на крајњем истоку Подунавља, у близини његовог ушћа, где је локално гетско становништво апсорбовало хеленски утицај од самог оснивања Истрије. Грчки предмети занатске израде су пристизали међу Гете у замену за њихове прехранбене производе, и допринели су обликовању естетских укуса домаћег становништва. Заједно са предметима су стизали и обичаји, а садејство ових фактора је било толико снажано, да је у каснијим периодима изазвало приметно рачвање у културној еволуцији Гета,

²⁹ Hdt. IV 49; Strab. VII 3. 13; VII 5. 2.

³⁰ Бошков 2017: 37.

³¹ Plin. Nat. III 29; Херодот је први дао саопштење о Тимоку, а у његовом делу је познат као Тибисис. Hdt. IV 48.

³² Бошков 2017: 33.

који су били изложени хеленизацији и Дачана, који су се налазили даље од грчких колонија. Треба узети у обзир да су Дачан и Гети пре тога имали готово идентичну материјалну културу. Домаће становништво је од Грка преузело употребу грнчарског точка.³³ Географска концентрација остатака првих посуда домаће израде, направљених уз помоћ витла, сугерише да се примена ове техничке новине ширила Подунављем, највероватније реком.

Један од обичаја који је локално становништво свесрдно прихватило од Грка је био узгој винове лозе и прављење вина.³⁴ Култивација ове биљке је од I века пре н. е. била заступљена у доњем делу Мунтеније, која се ослања на долину Дунава. На простору уз реку су владали повољни услови за узгој ове биљке, што је омогућило развој виноградарства у толикој мери, да је Буребиста био приморан да забрани употребу вина и да нареди уништавање винограда.³⁵ О популарности овог пића и његовој прекомерној конзумацији, сведочи и то да је гетски владар уведено забрану морао да подупре духовним ауторитетом врховног свештеника Декаинеја. Подручје на ком је сађена лоза, имплицира да је ова пољопривредна пракса захватала Влашку низију крећући се обалом Дунава.

Почетком V века пре н. е. су на простору румунске Молдове настала многа гетска насеља у близини пловних притока Дунава. Локалитети попут оног код Станчештија и Контарија у сливу Прута показују примену грчких грађевинарских поступака.³⁶ То сведочи о страном утицају који је на ту територију продирао преко Дунава и Прута. Трагове грчких архитектонских начела носе бројне хумке у којима су сахрањени чланови локалне гетске аристократије. Примећују се на малим каменим структурама (предсобљима испред улаза) подигнутим за приношење жртви и гробног прилога. Блокови од којих су саграђени ти објекти показују утицај грчких каменорезачких техника.³⁷ Пошто се већина ових тумула простире уз Дунав, јасно је којом су рутом стране занатлије долазиле у ове крајеве.

Арђеш је била једна од притока Дунава која је омогућавала да се допре до унутрашњости гетске територије.³⁸ На њеном току је стајала Буребистина престоница Аргадава. У време владавине овог великог гетског краља је речна трговина знатно порасла,³⁹ што се манифестовало у материјалном напретку насеља. Размена добара је увек праћена и усвајањем нових културних тековина. Отелотворење овог принципа је изражено на гетској тврђави у Попештију, на десној обали Арђеша, коју снажно прожимају хеленистички утицаји.

Трговина и просторна блискост грчким популационим центрима су два главна

³³ Rustoiu, Babes 2018: 21.

³⁴ Jorga 1998: 49.

³⁵ *Ibid*; Strab. VII 3. 11.

³⁶ Rustoiu, Babes 2018: 22.

³⁷ *Ibid*, 23.

³⁸ Арђеш је једна од важних саобраћајница која је спајала нуклеус гетске територије са Дунавом, и преко ове реке са Понтом. Rustoiu, Babes 2018: 3.

³⁹ Ширење трговине на Дунаву у овом периоду показује и употреба великих глинених питоса у којима је чувано жито, главни извозни артикал Гета. Највећа концентрација ових посуда је забележена на локалитету у Попештију. То место име приступ реци што потврђује да су водени токови представљала пут којим је жито извожено. Jorga 1998: 55.

фактора која стимулишу процес хеленизације. На територији данашњег српског Подунавља тешко је квантификовати грчки културни утицај. Иако трговина нија била ретка појава, грчко присуство је било ограничено и оставило је недовољну количину трагова, неопходних за разматрање ове проблематике на научним темељима. То се огледа у мањку локалитета који се могу протумачити као упоришта из којих је исијавала грчка култура.

Скромни остаци предмета грчке производње су пронађени у Орашју код Дубравице, на ушћу Велике Мораве у Дунав. Тамо се налази локалитет *Municipium Aurelium Augustum Margum*, на ком је Растислав Марић предводио ископавање у периоду од 1947. до 1954. године. Резултат истраживања је откриће предримског насеља са слојем из IV века пре н. е, које се подудара са временом кад је успостављен контакт између домаћег становништва и Грка са Понта. У једној земуници на локалитету је пронађен фрагмент импортоване грчке посуде.⁴⁰

Поједини научници сматрају да је обрађивање гвожђа на тлу савремене Србије изазвано грчким културним утицајем на локално становништво. Идејни творац ове претпоставке је Растислав Марић, који је приметио да се почетак гвозденог доба на овом простору временски подудара са оснивањем грчких колонија на Понту, што му је дало повод да изведе овакав закључак. Уколико је његова хипотеза тачна, ток Дунава је био пут којим је нова металургијска пракса надирала у подунавске крајеве на територији наше земље.

Докази о ширењу грчке културе западно од Ђердапа су фрагментарни. Не поричем да је извесни набој хеленизације постојао – до тога је морало доћи последицом трговине. Сматрам да је ширење грчке културе на простору данашње Србије било доста слабије у поређењу са ширењем какво је посведочено на тлу Влашке низије и Добруце. Разлог је одсуство грчких насеља и већа географска дистанца од колонија на Понту. Путовање до ових простора је изискивало више времена, а пропорцијално томе, и бродови су били ређа појава. Природа саобраћања између Грка и локалног становништва на овом простору је највероватније била таква да је културни утицај Хелена био површан. Није продро у домен духовног живота, већ се зауставио на материјалном нивоу, који је оставио мало трагова.

4. Закључак

Да је још у периоду архајске колонизације постојала намера да се Дунав подвргне трговини, потврђује чињеница да су Милећани одабрали његово ушће као позицију за оснивање Истрије. Ова река је недуго након тога, отприлике крајем VII века пре н. е, постала кичма привредног екосистема који се протезао између обале Црног мора и земаља на дунавском току, где су се налазила природна богатства потребна Грцима. Трговина је чинила стуб економског устројства који је настао на том простору. О њеној циркулацији и обиму сведочи низ грчких испостава које су никле у VI веку пре н. е. на обалама Дунава, попут локалитета код села Тариверде, Муригијола и Сфнту Георге-а. То су биле трговачке станице и места која су

⁴⁰ Бошков 2017: 33.

контролисала и усмеравала речни промет. Главна роба коју су Истрани набављали из залеђа мора и Влашке низије је било жито. Користили су га за издржавање свог града и за извоз у матицу. Дунав је много допринео у спровођењу овог снабдевања јер је омогућио брз транспорт велике количине робе. Грцима су захваљујући реци, били доступни и ресурси западно од Ђердапске клисуре. Те просторе су обилазили ради набавке цинабарита са Авале, који су обрађивли на локалитету у Винчи, и руда у сливу Мораве и Тимока.

Подунавље је посредством трговине која је обављана реком, уведено у домаћај грчког културног утицаја који се са највећим набојем испољио у близини дунавског ушћа где је била Истрија. На том простору су Гети били присиљени на суживот са Хеленима због чега су од њих прихватили бројне тековине. Оне се нису тицале искључиво материјалне културе, већ су испуниле и суптилније сфере живота као што су дијетарне навике. Угледајући се на Грке, Гети су почели да узгајају винову лозу. То им је омогућио Дунав, који је пружио одговарајуће природне услове за њену култивацију и руту којим се ширила по Влашкој низији. На простору данашње Србије, утицај грчке културе је био приметно слабији због тога што ти предели нису били изложени колонизацији. Местимични археолошки налази, као што је откриће грчке грнчарије на ушћу Мораве у Дунава, показују да су хеленски утицаји пристизали реком и потврђују да је Дунав у културном смислу био спона током антике у предримско доба.

Извори:

Ситрадон из Амасије: историчар и географ, VII књига Ситрадонове Географије, прир. М. Обрадовић, Београд: Evoluta, 2018.

Херодотова Историја, том I, прир. М. Арсенић, Нови Сад: Матица српска, 1980.

Херодотова Историја, том II, прир. М. Арсенић, Нови Сад: Матица српска, 1980.

Herodotus. *The Histories*, trans. A. D. Godley, Cambridge: Harvard University Press, 1920.

Hesiod. *The Homeric Hymns, Homeric Hymns, Theogony*, trans. H. G. Evelyn-White, London: William Heinemann, 1914.

Pliny the Elder. *The Natural History*, ed. J. Bostock, London: Taylor and Francis, 1855.

Strabo. *Geographica*, ed. A. Meineke, Leipzig: Teubner, 1877.

Литература:

Бјури, Џ. Б. и Мигс, Р. *Историја Грчке до смрти Александра Великог*, књ. I, Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Бошковић, С. *Растислав Марић: античка прошлост Војводине*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 2017.

Јордовић, И. *Стари Грци: портрет једног народа*, Београд: Завод за уџбенике, 2011.

Adkins, L. Adkins, R. A. *Handbook to Life in Ancient Greece*, New York: Fact on File, 2005.

Andrews, S. *Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)* (doctoral dissertation), Iowa State University, 2010.

Avram, A. "The Territories of Istros and Kallatis", *Black Sea Studies* 4, 2006, 59–80.

- Birzescu, P. F. Birzescu, I. "The Greek sanctuaries on the western coast of the Black Sea and the Thracians", *Mousaios* 19, 2014, 33–45.
- Blanning, T. C. W. *The Short Oxford History of Europe: Classical Greece 500–323 BC*, Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Chamoux, F. *Grčka civilizacija: u arhaisko i klasično doba*, Beograd: Jugoslavija 1967.
- Conrad, S. "Archaeological Survey on the Lower Danube: Results and Perspectives", *Black Sea Studies* 4, 2006, 309–331.
- Damyantov, M. "On the Local Population Around the Greek Colonies in the Black Sea Area (5th–3rd Centuries BC)", *Ancient East and West* 2, 2003, 253–264.
- Doonan, O. "Exploring Community in the Hinterland of a Black Sea Port", *Black Sea Studies* 4, 2006, 47–58.
- Finley, M. I. *The ancient economy*, Los Angeles: University of California Press, 1973.
- Flaceliere, R. *Grčka u doba Perikla*, Zagreb: Naprijed, 1979.
- Jorga, N. *Istorija Rumuna i njihove civilizacije*, Beograd: Dositej, 1998.
- Lisičar, P. *Grci i Rimljani*, Zagreb: Školska knjiga, 1971.
- Magris, C. *Danube*, New York: Collins Harvill, 1990.
- Papazoglu, F. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, 1969.
- Petropoulos, K. E. "Ancient Greek Colonisation and Modern Scholarship: Colonial Endeavours in the Black Sea Region", in: A.-V. Polyxeni, D. Tsangari (eds.), *Greek Colonisation, New Data, Current Approaches*, Athens: Archaeological Museum of Thessaloniki, 2015, 93–112.
- Pomeroy, S. B. et al. *A Brief History of Ancient Greece: Politics, Society, and Culture*, Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Riley, H. T. (ed.), *The Comedies of Terence*, New York: Harper and Brothers, 1874.
- Roberts, J. M. *The World of Greece and Rome*, Harmondsworth: Penguin Books, 1980.
- Rustoiu, A. Babes, M. "The Carpathian and Danubian Area", in: C. Haselgrove, K. Rebay-Salisbury, P. S. Wells (eds.), *The Oxford Handbook of the European Iron Age*, Oxford: Oxford University Press 2018, 1–51.
- Rustoiu, A. "The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin: Intercommunity Communication Strategies", *Seria Archaeologica* 5, 2012, 357–390.
- Sacks, D. Brody, L. R. *Encyclopedia of The Ancient Greek World*, New York: Facts On File, 2005.
- Valeva, J. Nankov, E. Graninger, D. *A Companion to Ancient Thrace*, New York: Wiley-Blackwell, 2020.
- Vickers, M. "Greek trade in the Black Sea: a roman model", *Collection de l'Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité* 862, 2002, 125–131.

ANDREJ M. ŽIVOJIN

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of History (PhD student)

THE DANUBE AS AN ANCIENT CONJUNCTION IN PRE-ROMAN TIMES

Summary

The paper presents the Danube as a conjunction that connected autochthonous populations around its basin with the Greek colonies on the shores of the Pontus and through them also with the core of the Greek civilisation. Consequently, the paper presents the mode through which this river enabled the establishment of interactions between the mentioned populations. It also shows how it contributed to their formation as a logistic tool. Chronologically, the paper comprises the time frame from the foundation of Istria, in the middle of the 7th century BCE, to the 1st century CE, and it deals exclusively with the peaceful contacts in their most dominant manifestations – the trade and the expansion of cultural influence. The commercial activity that the Danube enabled was described within the first aspect, and also the way in which this activity was subordinated to the achievement of economic goals and how it resulted in establishment of commercial symbiosis between Greek populated centres on the western shores of the Black Sea and Paleo-Balkan populations by the river banks. Within the second aspect, the paper presents the Danube in the role of a corridor through which Hellenic cultural influences were emitted from Istria and other Greek colonies on the western rim of the Pontus. The paper also shows how these influences penetrated the hinterland of the Balkan peninsula and at which level they affected the local population in certain parts of the Danube's lower course.

Keywords: antiquity, Danube, Ister, trade, Istria, Podunvalje, conjunction.

УЛОГА ДУНАВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ИСТОРИЈИ ЈУЖНЕ УГАРСКЕ

Апстракт: Кроз целокупну европску историју река Дунав је играла веома значајну улогу. Као друга највећа река Старог континента, истовремено је била значајна географска препрека, али и спона између многобројних држава и етничких групација. Током средњег века, Дунав је представљао једну од географских граница Угарске. Управо на тој граници укрштали су се многобројни политички, економски, војни и други интереси. У овој студији покушаћемо да пружимо анализу утицаја Дунава на историјска дешавања на простору јужне Угарске у периоду од XI до XVI века.

Кључне речи: Дунав, Подунавље, јужна Угарска, географија Јужне Угарске, ходочашћа, крсташки ратови, Византија, Србија, Османско царство.

Дунав, после Волге, представља другу највећу европску реку са дужином 2 857 km, која данас протиче кроз једанаест земаља: Немачку, Аустрију, Чешку, Словачку, Мађарску, Хрватску, Србију, Румунију, Бугарску, Молдавију и Украјину. Када се узме у обзир да се њен басен простире на 817.000 km² и да обухвата територију деветнаест земаља са 83 милиона становника, њен значај је још већи.¹ Ова река је кроз целокупну историју представљала путни правац који је повезивао већи део европског континента.²

Да је Дунав играо прворазредну улогу у најдаљој људској прошлости, указују археолошки налази културе Лепенског вира, чија најранија фаза почиње око 9400. године пре н. е.³ Друга веома значајна култура неолита, чији се примарни центар налазио у Винчи, такође је била везана за ову реку. Винчанска култура је егзистирала у периоду 5.300. до 4.500. године пре н. е.⁴

Још су антички народи препознали значај Дунава као географског фактора првог реда. Стари Грци су првобитно познавали само доњи део тока Дунава и њега су називали исто као и Трачани, Истер (*Ἰστρος*). Под овим називом Дунав се по први пут среће код Хесиода.⁵ Херодот, Истер сматра највећом реком на свету и најзападнијом

¹ Основни географски подаци о Дунаву: Марковић 1968: 127–128; 137–138; Букуров 1978: 14–16; Родић, Павловић 1994: 138–139; Дукић 1983: 15–51; Гавриловић, Дукић 2014: 21–39.

² East 1932: 321–345; Olson, Krug 2020: 884–897.

³ Борић, Димитријевић 2007: 47, 50; Детаљније о култури Лепенског вира: Srejović 1979: 33–76.

⁴ О Винчанској култури више: Garašanin 1979: 144–211; Брукнер 2001–2003: 7–28.

⁵ Hes. *Theog.* 339, 30.

која тече Скитијом.⁶ Сам назив Дунав је вероватно келтског порекла, Danuv, што значи река.⁷ Овај хидроним су од Келта преузели Римљани. Јулије Цезар за Дунав користи термин Danuvius, док се у римским изворима доњи ток назива Danister.⁸

Током антике, Дунав је представљао симболичну границу народа и култура. Реку је прешао персијски цар Дарије I 513. године пре н. е. током своје кампање против Скита.⁹ Ова река је за Хелене представљао граничну линију између цивилизације и света варвара. Прелазак мистичне границе учинио је и један од највећих владара антике, Александар Велики. Недуго по смрти његовог оца Филипа II, Александар је одлучио да спречи потенцијалне устанке ваварских суседа са севера. Током ове кампање нови македонски владар се сукобио са трибалским краљем Сирмосом, који се повукао на острво Пеуке на доњем току Дунава. Трибалском вођи су у помоћ дошли њима сродни Гети. Прешавши на леву обалу ове реке Александар је поразио трибалске савезнике наметнувши варварским племенима мир. Колико је овај Александров подухват био значајан за савременике говори и то да му је након успешне кампање дошло изасланство Келта да честита на успеху.¹⁰ Грчки географ Страбон је Дунав описао као реку која дели различите етничке територије. Северно од њега су живела галска и германска племена, а јужно од његовог тока Илири, Трачани и групе келтских племена, која су се граничили са Грчком.¹¹

За време римске владавине на Рајни и Дунаву је формирана војна граница према простору барабрикума, која се називала лимес. Управо су реке Дунав и Тиса на простору Паноније биле препрека већој интеракцији између Римљана и варвара.¹² С опадањем војне моћи царства, лимес је постао све угроженији. Војне и административне реформе Диоклецијана и Константина су продужиле виталност лимеса. Притисак варвара се наставио у трећој четвртини четвртог и трајао је све до шестог века и коначног сламања одбрамбеног система Царства.¹³ Пад лимеса и депопулација простора Балкана створила је простор за неколико таласа варварских миграција. Сеоба Лангобарда у Италију 568. године довела је до насељавања Авара на простору Паноније. Од 602. године и повлачења византијских снага са границе услед узурпације Фоке, лимес је остао небрањен, што је омогућило трајно насељавање Словена јужно од Дунава.¹⁴ Крајем VII века на простору доњег Дунава појавили су

⁶ Hdt IV. 50; Pearson 1934: 328–337.

⁷ P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1971, 457.

⁸ Caes., *B Gall* VI. 25, 350 (латински извори); 351. (превод на енглески језик).

⁹ Hdt IV. 89, 97. О Даријевој кампањи проти Скита: Fol, Hammond 1988: 234–253.

¹⁰ Fuller 1960: 219–223; Папазоглу 2010: 76–77.

¹¹ Str. VII.1.1, 151–152.

¹² „А кроз ове земље природија се Тиса и кривудавам њоком улива се у Дунав. Док је сама, она њече слободније и лајано ојлакује дује и широке њројоре. Близу уића сужава их у њеснац и коријом Дунава брани сјановнике од ујада Римљана, а од варварских ујада шјишји их њрејреком коју њредсјавља она сама. Овде је њле већином влажно и најџојљено, збој река које надолазе; мочварно је и џокривено врбама, на је сјџоја неџпроходно, осим онима који добро џознају њерен. Поред њџоја, у близини уића Тисе, налази се ада око које њече моћнија од двеју река и одваја је од койна“. Amm. Marcell, XVII.13.4, 140.

¹³ О подунавској војној граници у периоду од I до VI века: Nicholson 2018: 619–621; Grbić 1961; Soproni 1980: 219–238.

¹⁴ Острогорски 1998: 110.

Бугари. Пораз византијских снага 680. године довео је до њиховог трајног насељавања.¹⁵ Управо је један познији сукоб између Бугарске и Византијског царства довео до последње велике миграције на простор Подунавља коју су учинили Мађари. У жељи да изврши притисак на Бугарску, византијски цар Лав VI Мудри (886–912) је склопио савез са њима. Мађари су успешно напали Бугаре што их је приморало да склопе мир с Византијом. По окончању непријатељства, Бугари су позвали Печенеге, који су опустошили територију Мађара, коју су потом населили. Притисак Печенеге је изазвао њихову сеобу из прапостојбине (Етелкеза). Византијски цар-писац Константин VII Порфирогенит (913–959) у свом делу *О управљању царством* (*De administrando imperio*) пружа информације о њиховом насељавању. Он помиње да Мађари, које назива Турцима, живе на територији коју су некад насељавали Авари.¹⁶ Они су настањени на простору од Трајанових врата на Ђердапу, на коме се налазе стратешки важни градови као што су Београд и Сирмијум.¹⁷ На њиховој територији теку реке Дунав (*Ἰστρος/Δανούβιος*), Тамиш (*Τιμῆσιν*), Тутис (*Τούτης*), Мориш (Μορήσης), Криш (*Κρίσος*), Тиса (*Τίτσα*).¹⁸ На истоку Мађаре од Бугара одваја река Дунав. Северно од њих живе Печенези, док су њихови суседи на западу Франци, а на југу Хрвати.¹⁹ Код Порфирогенита такође налазимо и на податак да су Мађари настањивали простор између Дунава и Саве, односно Срем.²⁰ На простору Паноније формирала се средњовековна угарска држава, чију јужну границу је током постојања одређивала река Дунав. Ова река, као и у антици, наставила је поред етничко-културне да буде и симболичка граница.²¹

Значај угарског Подунавља почео је да расте од почетка XI века. Христијанизација Угарске и обнова византијске власти јужно од Саве и Дунава утицала је повољно на повећање броја ходочасника ка Светој земљи. Како је путовање копненом рутом преко Балкана било најјефтиније, број ходочасника је с временом све више растао.²² Насељавање Печенеге, номадског народа туркичког порекла на простору Подунавља, увелико је утицало на компликовање односа Угарске и Византије, које су се на овом простору граничиле. Печенези су у појединим моментима били корисни савезници, а у другом противници. Они међутим нису били једни номадски фактор на простору Балкана. Седамдесетих година XI века појавили су се Узи, а крајем истог века и Кумани.²³

Стратешки значајан град у византијско-угарском пограничју био је Београд. Он се налазио на веома повољној географској локацији, на ушћу реке Саве у Дунав.

¹⁵ Острогорски 1998: 141–142; Златарски 2007: 142.

¹⁶ *Авари су, наиме, имали браве и врата с оне стране реке Дунава, где су управо сада Турци који живе номадским животом.* DAI I, 30.21–23; ВИН II, 28.

¹⁷ DAI I, 40.29–32; DAI II, 151.

¹⁸ DAI II, 152. Река Тутис није идентификована.

¹⁹ DAI I, 40.38–40; Порфирогенит на још једном месту позиционира Мађаре у односу на суседне народе. DAI I, 13.3–8. У 27. поглављу наводи да су се Мађари населили на територији коју су пре њих настањивали Лангобарди. DAI I, 27.30–31. Географска анализа простора који су Мађари населили: Tóth 1999: 23–33; Makk 2003: 9–20.

²⁰ DAI I, 42.18–20.

²¹ Kolev 2015: 5–21.

²² Glaber 2002: 96.

²³ Детаљније о поменутих номадским популацијама: Spinei 2003: 93–340.

Имати у поседу Београд обезбеђивало је контролу над значајним простором Балканског полуострва. Следеће велико урбано насеље био је Ниш. Око Београда византијска и угарска страна су сукобљавала више пута у другој половини XI века.

У савезу са Печенезима, Угри су освојили Београд 1059. године. Ово је вероватно био одговор на употребу другог дела печенешке популације од стране Византије у пограничним сукобима. Византијски одговор је уследио у лето исте године. Даље борбе су спречене преговорима угарских посланика с византијским царем Исаком Комнина (1057–1059). Други део овог похода усмерен је против Печенега.²⁴

Следећи велики сукоб око Београд уследио је 1072. године. Упад Печенега на угарску територију, које је вероватно подстакао, византијски погранични командант, дукс Никита постао је повод за угарски напад на Београд. Страдање пограничног простора од стране *Скиџа* (Печенега) помиње и византијски историчар Нићифор Вријеније, који наводи да су сви градови на рекама Сави и Дунаву, од Сирмијума до Видина страдали.²⁵ Ток тромесечне опсаде и борби око Београда описани су у угарској *Илустрированој хроници*.²⁶ Након даљег продора на југ и освајања Ниша, између две земље је склопљен мир.

Значај простора јужне Угарске на хришћанском Западу порастао је због све већег броја ходочасника који су користили копнену руту како би стигли у Свету земљу. Они су путовали преко територије Угарске да би се по прелазу граничне реке Дунав, код Београда, укључили на стратешки значајну комуникацију познату под називом *Царијардски друм*. Она је водила даље на југ преко Ниша, Софије, Филипопоља, Адријанопоља, да би њена крајња тачка била византијска престоница.²⁷ Повремени прекиди изазвани нестабилностима на територији под византијском влашћу нису дугорочно утицали на популарност ове руте. Почетак Првог крсташког рата усмерио је велики број становника западне Европе крене на путовање преко Угарске. Пролазак крсташа кроз Угарску био је праћен сукобима с локалним становништвом. Транзит на византијску територију крсташима је био отежан због недостатка пловила, којим би прешли Дунав. Крсташа су морали да приступе изради импровизованих пловила од дрвета и винове лозе.²⁸ Дунав се показао као значајна баријера за савлађивање без адекватне логистике. Стратешки значај Београда, за контролу, како подручја Подунавља, тако и значајног дела унутрашњости византијске територије, растао је са временом.

Сукоби између Угарске и Византије на простору Подунавља посебно су се интензивирали током XII века. Реке Дунав и Сава су представљале природну границу

²⁴ Attaleiates 2012: XII.13, 120.; *Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057–1079)*: 46; Madgearu 2013: 95.

²⁵ ВИИИЈ III, 237–238. О археолошким траговима разарања подунавских градова: Јанковић, Јанковић 1978: 41–58.

²⁶ *The Illuminated Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century* 198, 200, 202, 204, 206.

²⁷ Овај стратешки значајан путни правац је позна и под другим називима као што су: *Via diagonalis*, *Via militaris* или *Via Traiana*. Византинци су га називали βασιλική ὁδός (*царски њуџ*), док су га Турци звали *Stambul yol*. О овој саобраћајници детаљније: Јиречек 1959: 71–190; Lemerle 1954: 274; Зиројевић 1970; Шкриванић 1974: 82–102; Кодер 2011: 77; Поповић 2017.

²⁸ Albert of Aachen 70; О питањима логистике током Првог крсташког рата: Bell 2010: 38–71.

између две државе, а безбедност на њима су омогућавала снажна утврђења. С византијске стране, сигурност су гарантовала утврђења Београд, Браничево и Морава, док је безбедност Угарске зависила пре свега од фортификација као што су Земун, Ковин и Храм.²⁹ Најтурбулентнији период односа између Угарске и Византије одвијао се половином XII века. О њему најдетаљније информације доносе византијски историчари Јован Кинам и Никита Хонијат.³⁰ О интензитету борби између две државе говори и податак да је цар Манојло I Комнин (1143–1180) у периоду 1149. до 1167. године водио тринаест похода против Угарске.³¹ Највећи део ових кампања одвијао се управо у дунавско-савском пограничју. Борбе на овом простору су биле само сегмент шире спољне политике две државе. Обе стране су створиле широке коалиције у које су улазиле бројне савезници као што Свето римско царство, Нормани, Аустрија, Чешка, руски кнежеви и српски велики жупани. Из тока ових сукоба било је евидентно да су угарске елите ефикасно пружале отпор потчињавању од стране византијског цара. Долазак на власт у Угарску византијског васпитаника, принца Беле III Алексија (1173–1196) је изузетак који потврђује ово правило.³² Византијска доминација на простору Подунавља је трајала само деценију и по. Смрт цара Манојла Комнина је довела до опадања византијског утицаја у Угарској. Слабљење Византије које је уследило за време владавине династије Анђела (1185–1204), довело је до нестанка византијског присуства на простору Подунавља.³³

Сведочанства о великом привредном и економском потенцијалу подунавског простора јужне Угарске налазимо код арапског путописца Идризија. У свом делу *Географија*, посвећеној краљу Сицилије Рожеру II, овај образовани путник је дао богат опис подунавских градова Угарске, које је посетио око 1154. године.³⁴ Град Бач се помиње као административни и црквени центар, не само калочко-бачке надбискупије, већ и православне популације Бачке.³⁵ Идризи помиње да у Бачу живе и *ірчки учени људи*, што можемо протумачити као сведочанство постојања православне јерархије.³⁶ Потврду присуства православног становништва на простору Бачке налазимо код Јована Кинама. Када описује поход из 1164. године, византијски историчар помиње да је цара Манојла у околини Бача поздравило православно

²⁹ О значајним фортификацијама на византијско-угарској подунавској граници: Madgearu 2013: 100, 147–148; Преглед развоја поменутих утврђења: Поповић, Иванишевић 1988: 125–179; Bikić, et al. 2012: 101–103; Коматина 2016: 103–107; Radičević 2019: 157–171. О градовима на простору угарског и српског пограничја током средњег века детаљније: Васин 2017.

³⁰ Подаци о сукобима на Подунављу код поменутих византијских аутора: *ВИИНЈ IV*, 6–17, 39–46, 49–55, 60–87, 89–92, 95–101. (Јован Кинам); 117–119, 124–127, 129–137, 140–143. (Никита Хонијат).

³¹ О личности цара Манојла I Комнина детаљније: Magdalino 2002; Станковић 2008.

³² О династичкој политици цара Манојла Комнина према Угарској, у којој је Бела III играо важну улогу видети: Острогорски 1998: 363–364; Moravcsik 1933: 555–568; Makk 1985: 3–32.

³³ О сукобима на простору Подунавља од 1127. до 1166. године детаљније: Urbansky 1968; Ферлуга 1980: 157–164; Makk 1990; Stephenson 1996: 177–187; Madgearu 2013: 149–158.

³⁴ Анализа Идризијевих података о јужној Угарској: Стојковски 2009: 63–65, 67–68; Stojkovski, Kartalija 2018: 211–214; Stojkovski 2020: 113–126, 130–134.

³⁵ *Бач (Бакасин) је велико индустријско и шрковачко место Угарске земље, на реци Дунаву, недалеко од ушћа Тисе у Дунав. Од Бача до Ковина има 60 миља према истоку. Шкриванић, Идризијеви подаци, 15; Al-Idrisi 1979: 884. О Бачу више: Дероко 1950: 157; Ђекић 2014: 851–860.*

³⁶ Al-Idrisi 1979: 884.

свештенство и народ, који су певали црквене песме на грчком језику.³⁷ Због свог стратешког положаја Бач је био добро утврђен и представљао је важну одбрамбену тачку на југу Угарске.³⁸

Уз Бач као значајан трговачки центар арапски путописац помиње и Ковин.³⁹ Као насеље са веома развијеном пољопривредом и сточарством Идризи помиње Тител, град на ушћу Тисе у Дунав.⁴⁰ Као многољудна и просперитетна насеља у Подунављу он наводи градове Београд⁴¹ и Браничево.⁴²

Дунав је био вишеструко значајан у економији Угарске. На његовом току угарска круна је уживала регална права: пловидбе, риболова, трговине сољу и превоза скелама. Право пловидбе се базирало на томе да владар може да слободно користи ток реке, без обзира кроз чије поседе она протиче. Риболов је представљао важно регално право које је доносило знатну добит. На простору јужне Угарске нису постојале солане, али приход се наплаћивао од трговине овим важним артиклом путем тзв. комора соли, које су се налазиле у местима као што су Сонта, Ковин, Митровица и Сланкамен. На току Дунава се одвијао и локални саобраћај. Наиме, постојала су места која су имала скеле, тзв. *бродови*, којима се одвијала комуникација између две обале. Овај локални вид саобраћаја је био посебно значајан у трговини. Од последњих година XII века ово регално право владари почињу да уступају црквеној и световној властели. *Бродови* су доносили значајну финансијску добит уживаоцима ове феудалне привилегије.⁴³

Дунав је током средњег века представљао важну саобраћајницу која је повезивала западну са средњом и источном Европом. Његов значај је додатно растао током великих војних похода, као што су то била прва три крсташка рата. Дунав је коришћен за брз транспорт људства до византијске границе, где су крсташки даље путовање настављали Цариградским друмом. Реком је вршено и снабдевање, што нам

³⁷ ВИНЧ IV, 70; Oikonomides 1971: 530.

³⁸ Schmidt 1939: 382–393; Nađ 1959: 147–151; Haђ 1961: 89–115; Петровић 1984–1985: 121–131; Станојев 2006: 182–186.

³⁹ Ковин (Кавин) се налазио на јужној граници Угарске, на 60 миља источно од Бача. Град је велико и најпредно место које лежи поред Дунава. У њему има нијаца и занатлијских радионица. Од Сремске Митровице до Ковина има 100 миља... Бач и Ковин су велики извозни и увози врло насељени градови. Они су главни градови Угарске земље, који имају највише грађевина и у њима се живи у изобиљу на највећим сеоским поседима. Шкриванић, Идризијеви подаци, 15. О Ковину детаљније: Мишић 2010: 131–134.

⁴⁰ Тител (Титалус, Тителос) Град је најредан и врло насељен. Становници града имају велике поседе, добре животиње и крда стоке. Становници овога краја су становници Угарске, они су тамо привредници и њихови, а њихови су и умеју да обрађују земљу. Овај град (Тител) има области и многа насељена места, он се граничи са Славонијом. Од Будима до Титела, идући реком према истоку, има 75 миља. Од Титела према Сремској Митровици има ... миља. Од Титела до Бача има 75 миља... Шкриванић, Идризијеви подаци, 15. О Тителу више: Дероко 1950: 159; Ђекић 2014: 868–873.

⁴¹ Град (Балаградун, Бекеградун, тј. Београд) је на Дунаву у њеном развоју. У њему има многа људи и великих црква. Од Ковина до Београда има 70 миља. Свим се то може прегледати за два дана, реком мање. Од Београда до Браничева има 75 миља, а реком два дана путовања. Од Београда до Бујрије има 150 миља. Шкриванић, Идризијеви подаци, 15–16.

⁴² Ифранисуфа (Браничево) лежи источно од Бакарадуна (Београд) 75 сицилијанских миља (111.525 км). Браничево је велики град са великим бројем становника, лежу на узвишењу, које надвишава Дунав. Од Браничева до Бујрије (Рабнух) има дан и по хода.

⁴³ Рокаи 1987: 373–374; 378–379; Рокаи 1983: 139–177.

показује једна епизода из Другог крсташког рата (1147–1149). Наиме, када су француски крсташки предвођени краљем Лујем VII (1137–1180) стигли до Браничева, које се тада налазило под византијском контролом, дошло је до проблема са снабдевањем крсташа. Краљев лични секретар, Одо из Деја, бележи да је Браничево сиромашан град, у коме су се крсташки снабдели намирницама које су послате из Угарске.⁴⁴ За несташницу намирница су вероватно били одговорни немачки крсташки који су претходно прошли датом маршрутом. Флоту коју су Немци оставили иза себе била је толико бројна, да је локално становништво заостала пловила дуго времена користило за изградњу и огрев.⁴⁵

Дунав је био саобраћајница и у почетној фази Трећег крсташког рата (1189–1192). Цар Фридрих Бараброса (1155–1190) и део крсташа су путовали овом реко започели код Регенсбурга 11. маја 1189. године. После две недеље крсташки су се нашли у Угарској. Средином јуна крсташки су прешли преко Драве. Даљи пут крсташе је водио преко Срема, реке Саве и 29. јуна стигли су у Београд. Цар и његова пратња долазе у Браничево 2. јула. Један део крсташа је путовао левом обалом Дунава, док је комора стигла до Браничева Дунавом. Код овог града Барабароса је наредио да се сви контингенти искрцају, а флоту је послао угарском краљу.⁴⁶

Колико је контрола над Дунавом била од пресудног значаја за безбедност Угарске показује једна епизода из периода монголског продора 1241/42. године. Тома Архиђакон наводи да су Монголи опустошили целу Трансилванију, из Подунавља су протерали становништво.⁴⁷ Нападаци приликом савлађивања великих водених препрека попут Дунава користили су једноставну, али ефектну тактику. Сачекавши смрзавање речног корита Монголи су без бојазни са коњима прешли на другу обалу. Угарски покушаји да осујете покрете нападача нису дали дуготрајне резултате. Управо преко залеђеног Дунава Монголи су упали на територију Срема.⁴⁸ Потврду монголског прелаза Дунава можемо наћи у локалној топономастици.⁴⁹ Искуство стечено у борби са Монголима указало је на неопходност изградње већег броја утврђења. Када је реч о њиховој изградњи угарски краљ Бела IV се обратио витешком реду хоспиталаца. У писму папи Иноћентију IV из 1250. године угарски владар истиче посебну потребу за изградњу фортификација на Дунаву.⁵⁰

Непосредно после монголског упада у Угарску наилазимо на помен коришћења Дунава у сврху дипломатског путовања. Тако је Кирил, митрополит Кијевски, 1246. године допутовао у Угарску како би измирио галичко-волинског кнеза Данила с угарским краљем Белом IV (1235–1270). После деонице која је водила Дунавом до

⁴⁴ Odo of Deuil 1948: 40.

⁴⁵ Odo of Deuil 1948: 40; France 2006: 77–93.

⁴⁶ Ansbert 2010: 47, 58–59. О логистици Трећег крсташког рата детаљније видети: Murray 2007: 357–368.

⁴⁷ Thomas of Split 2006: 278.

⁴⁸ Master 2010: 214. Анализа тадашњих климатских прилика потврђује исказ Рогерија Сплитског Температура током зиме 1241/1242. године биле су изразито ниске. в. Kiss 2000: 149–156. Анализа степена девастације Срема: Hardi 2016: 84–105.

⁴⁹ Два места која су поседовале скеле на простору Бачке носе назив Tatarrew. Једно насеље се налазило у околини данашњег Бачког Брега, а друго у околини Сонте и Дорослова. Рокаи 1983: 165.

⁵⁰ Brief König Betas IV. an Papst Innozenz IV. vom 11. November (1250) 1985: 309.

Београда или Браничева, Кирил је своје путовање ка Никеји наставио Цариградским друмом. Следећи путник који је користио дунавску маршруту би је литвански кнез Војшелка. Овај пут се одиграо 1256. или 1258. године. У жељи да учини ходочашће на Свету Гору угледни племић се определио да путује преко територије Угарске. Због унутрашњих сукоба у Бутарској, Војшелк није успео да стигне на своје одређиште.⁵¹

Анонимни политички, економски и географски трактат *Anonimy descriptio Europae Orientalis* који је настао почетком XIV века као важан елемент уgarsке географије помиње Дунав. Према овом спису, Угарска је подељена на две области: Трансилванију и њен Дунавски део. Друга поменута област је веома богата речним токовима: Дунав, Драва, Зајка⁵², Тиса, Ваг, Купа⁵³, Раба, Хернад, Береј, Лаборц и Лукарта⁵⁴. За ове реке се каже: *Све ове реке су њловне и веома бојаће рибом као шћо су рецимо моруна, која је веома велика и укусна риба, јесећра, шћука и грује рибе као шћо је мрена ишћ.*⁵⁵

Експанзија Османлија крајем XIV века утицала је на поновни пораст значаја Подунавља у одбрамбеној политици Угарске.⁵⁶ Пораз крсташа код Никопоља 1396. године отворило је пут даљем продору Турака.⁵⁷ Долазак деспота Стефана Лазаревића под сизеренство угарског краља Жигмунда (1387–1437) довело је до промене етничког састава јужних крајева Угарске. Тако су стратешки значајна утврђења Београд и Голубац⁵⁸, као и Мачва, дошле под власт српског деспота.⁵⁹ Занимљиве податке о Београду с почета XV века доноси извор енглеске провенијенције, тзв. *Мејтричка верзија Мандевилова путовања*.⁶⁰ Опис Београда као насеља са обиљем намирница и

⁵¹ Детаљније о путовању поменутих руских путника: Харди 2003: 37–49.

⁵² Гурка је сматрао да ова хидроним можда представља реку Саву. *ADEO/Gorka*, 47. нап. 2. Постоји могућност да се овде ради о реци Залу која се улива у Балатон. *ADEO/Живковић et al.*, 175–176.

⁵³ Претпоставља се да се ради о реци Крупи у Словачкој. *ADEO/Gorka*, 47; *ADEO/Живковић et al.*, 176.

⁵⁴ Вероватно река Латорца, лева притока Дунава у Словачкој. *ADEO/Gorka*, 47; *ADEO/Живковић et al.*, 176.

⁵⁵ ADEO/Gorka, 47–48; ADEO/Живковић *et al.*, 137.

⁵⁶ O odbrambenom sistemu Ugarske videti detaljnije: F. Szakály, „Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365–1526)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33, 1979, 65–111; G. Pálffy, “The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)”, in: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, ed. P. Fodor, G. David, Brill, Leiden-Boston, 2000, 3–15.

⁵⁷ Поједини историчари сматрају да се прва турска опсада Београда одиграла 1391. године. F. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*, Brunn-München-Wien, 1944, 10; Елезовић, Шкриванић 1956: 20–22. Јованка Калић одбацује тврдњу турског хроничара Уруца о овој опсади као неосновану. Калић-Мијушковић 1967: 80–81.

⁵⁸ О Голубцу детаљније: Дероко 1950: 112–113; Мишић 2010: 83–87; Ћирковић 1968; Марјановић 1982–1983: 65–70.

⁵⁹ Калић-Мијушковић 1967: 92–104; ИСН, 2, 1982: 70–72; Рокаи и др 2002: 129–132.

60 Than passith he bi conduyt saf
Vnto the cite of Belgraf,
A stronge riche toun and a goode,
Stondinge ful faire vppon þe floode.
There is grete plente of brede and wyne
And flesshe and fische bothe good and fine
And of alle veteilis plenteuous
And of beldinge fulle corious.

закрпујућим грађевинама одговара периоду након преузимања града од стране деспота Стефана Лазаревића, који је добио на управу овај стратешки значајан град крајем 1403. или почетком 1404. године.⁶¹ Београд је тада постао престоница српске Деспотовине, што је утицало на промену етничког састава Подунавља, појачањем српског елемента на овом простору.⁶² Присуство српског становништва у Подунављу наставиће да се повећава услед османског притиска. Београд није трајно остао у саставу Деспотовине. Сходно уговору у Тати 1426. године за деспотовог наследника одређен је његов сестрић Ђурађ Бранковић (1427–1456). Нови српски владар је морао свом угарском сениору да врати Београд, Белу Стену, Мачву, Колубару и Голубац.⁶³ Предаја Београда имала је дугорочне последице на српску државу. Она је утицала на деспота Ђурађа да изгради нову престоницу, Смедерево, која је подигнута на стратешки значајном месту, ушћу речице Језаве у Дунав. Овај град је преко Ковина био добро повезан са Београдом.⁶⁴ С друге, долазак Голупца у турске руке, 1427. године, негативно се одразио на укупну безбедност угарске на њеним јужним границама.⁶⁵ Да је ово утврђење постало значајно упориште за даљу турску експанзију, потврђује сведочење бургундског витеза, дипломате и шпијуна, Бертрандона де ла Брокијера из 1433. године. Он наводи да је у Голупцу запазио стотинак бродова увек спремних за војне операције.⁶⁶ Положај Угарске је додатно погоршан 1437. године предајом Браничева Османлијама.⁶⁷ Наредне године деспот је био приморан да преда утврђења Ждрело и Вишесла.⁶⁸ Пад Деспотовине 1439. године је већ тешку ситуацију додатно радикализовао.⁶⁹ Код исламског хроничара Ашикпашезадеа, који је био и учесник кампање 1438–1439. године, можемо видети каква је била османска дугорочна ратна стратегија. Освајању стратешки значајних градова попут Смедерева или Београда претходила је сурова пацификација пограничног простора. Ова процес је водио ка неминовном успостављању османске власти на испражњеној територији.⁷⁰ Током

The metrical version of Mandeville's travels: from the unique manuscript in the Coventry Corporation Record Office, ed. M. Seymor, New York-London, 1973, 15. Превод на српски језик: Узелац, Радовановић 2012: 259. Занимљиво је поређење с једним турским анонимним извором које је настао после битке на Ровинама 1395. године у коме се Београд помиње као неутврђен град. Inalcik 1957: 220–222.

⁶¹ Узелац, Радовановић 2012: 257–258.

⁶² О томе нам доноси сведочанство биограф деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф: *Он /Десџош/, обилазећи и разиједавши земљу, као шћо рекосмо, нађе раније ѿменуишо мѣсто ѿ имену Београд и (измолиа) од Угара; (Београд) иако лежи у ѿределима срѣским, налази се као на срци или ѿлећима земље угарске*. Константин Филозоф 2009: 5.

⁶³ Пурковић 1978; *ИСН*, 2, 1982: 215, 219, 131–132; Спремић 1994: 71. Превод уговора из Тате: Лемајић 2007: 443–448. О поменутом уговору детаљније: Радонић 1941.

⁶⁴ *ИСН*, 2, 1982, 224–226, 317–318; Спремић 1994: 122–148. О Смедереву детаљније: Дероко 1951: 59–98; Здравковић 1969: 423–429; Ђирковић 1970: 61–69; Пуњак 1998; Мишић 2010: 264–272; Карталија 2019: 67–79.

⁶⁵ *ИСН*, 2, 1982, 220; Рокаи и др 2002: 136–137; Pálosfalvi 2018: 70. Детаљна анализа сукоба на Дунаву током XV века: Калић 1983: 109–126.

⁶⁶ Брокијер 1950: 133.

⁶⁷ *ИСН*, 2, 1982, 245–246.

⁶⁸ Стојановић 1927: 231.

⁶⁹ *ИСН*, 2, 1982: 246. Спремић 1994: 213–218; Бабингер 2010: 18–19.

⁷⁰ Детаљније о османској методологији освајања нових територија: Inalcik 1954: 103–129.

спровођења ове стратегије коришћена је пљачка, разарање и одвођење локалног становништва у ропство. О великом броју робова током кампање освајања Смедерева 1438–1439. године сведочи сам сам Ашикпашазаде. Угарска територија је током овог похода темељно опљачкана и са ње је одвођен велик број заробљеника. Турски хроничар на сликовит начин наводи колико је велик број робова одведен са овог простора, да се робиња могла добити за пар чизама. Сам Ашикпашазаде је купио једног младића за 100 аспри. Добивши од султана коње и новац за пут у Једрену је продао девет робова, по ценама од 200 и 300 аспри.⁷¹

Темељно пустошење простора Подунавља требало је да буде увод ка освајању стратешки значајног Београда, који су и хришћански и исламски аутори сматрали кључем Угарске. Турска опсада Београда 1440. године показала се неуспешном, али јужна граница није била поштеђена пустошења.⁷² Угарски хроничар Јован Туроци наводи да су јужни региони све до Тисе, цела Славонија и простор између Дунава и Саве претрпели тешко разарање.⁷³ Антитурски поход ердељског војводе и регента Угарске, Јаноша Хуњадија познат као *Дуја војна* (1443–1444) довео је до мира с Турском и обнове Деспотовине, којој су враћени Смедерево, Голубац, Браничево, Ново Брдо, Копријан, Островица на Руднику, Козник код Александровца. Њеној територији су придодати Голубац, па чак и Крушевац, који нису били у српским рукама у време турског освајања 1439. године.⁷⁴ Порази код Варне (1444) и на Косову пољу (1448) године означили су почетак угарске дефанзиве. Ова тенденција је довела до обнове османског офанзивног духа за време Мехмеда II Освајача (1451–1481). Османлије нису успеле да освоје Смедерево 1454. године, али је зато у њихове руке пало рударско средиште Ново Брдо. Следећи на реду се нашао Београд.⁷⁵ Почетком јула 1456. године султанове снаге су опселе овај град. У његовој одбрани посебно се истакао Јанош Хуњади и познати проповедник Јован Капистран.⁷⁶ У одбрани Београда кључну улогу је одиграла речна флота у којој су борци, шајкаши, у великом броју били Срби.⁷⁷ Захваљујући њима Београд је могао да се снабдева Дунавом. После тешких борби, у којима је рањен и сам султан, османске снаге су се повукле. Одбрана

⁷¹ Елезовић 1932, 67.

⁷² О опсади Београда 1440. године: Hammer 1979: 134; Matuz 40; Мантран 2002: 84–85; Елезовић, Шкриванић 1956: 22–25; Калић-Мијушковић 1967: 109–114; ИСН, 2, 1982: 250; Бабингер 2010: 19–20.

⁷³ Thuroczy 1991: 124–125.

⁷⁴ Thuroczy 1991: 139–141; ИСН, 2, 1982: 257–258; Рокаи и др. 2002: 154; Бабингер 2010: 26–33; Pálosfalvi 2018: 121.

⁷⁵ Турски хроничар Дурсун-бег наводи да је циљ кампање из 1456. године било освајање Београда: *Нашло се било да је кључ за освајање Угарске град Београд, који је саграђен на сјавама реке Дунава и Саве. То је град који је по имену на пласу, чврстина тврђаве му је познатија. И намисливши султан да тај град освоји, како пристићи једном пошодару, он спреми све што је било потребно за његово заузимање. Придавивши тојове стипашине као планине и ојсадне машине које су стипахоту бљувале, а са дунавске стипане је наредио да се спреме бродови јуни ојремљених и храбрих азија и искусних бродара. Беше настала година 860. Бехар је красио дрвеће и искићило целу долину.* Елезовић 1932: 96.

⁷⁶ Јован Капистран (1386–1456) био је францискански свештеник, проповедник и инквизитор. Истакао се као вођа крстаха за време опсаде Београда 1456. године. Преминуо је од последице куге 23. октобра исте године у близини Илока. Канонизован је као светитељ Католичке цркве 1727. године. О личности овог црквеног прелата детаљније: Bonmann 1983: 205–217; Fügedi 1987: 131–139; Andrić 1999.

⁷⁷ Chalkokondyles 2014: 222; Калић-Мијушковић 1967: 148–150; Pálosfalvi 2018: 182–183.

Београда 1456. године била је вишеструко значајна и прослављена у целом хришћанском свету.⁷⁸ Ово стратешко утврђење Подунавља све више је било перципирано као не само као кључ Угарске, већ и Запада. Борбе око овог града оставиле су велик утисак на савременике. Тријумф крсташких снага над моћном војском Османског царства деловао је као чудо које је Бог подарио хришћанима. Харизматични крсташки вођа постао је централна личност енглеске романсе анонимног аутора под називом, *Capysstranus*, у којој су описани драматични догађаји под Београдом.⁷⁹

Упркос поразу код Београда 1456. године, османске снаге су наставиле са експанзијом на простору Подунавља. Тако је Голубац, који је из српских прешао у угарске руке, освојен од стране Турака у августу 1458. године.⁸⁰ Далеко драматичнијем су се биле последице пада Смедерева. Најзначајније српско средњовековно утврђење и престоница Деспотовине, предата је без борбе Османлијама 20. јуна 1459. године.⁸¹

Османским освајањем Србије (1459) и Босне (1463) Угарска је остала без преко потребне тампон зоне према Османском царству. Значај подунавске границе, а у првом реду Београда, у овако измењеног геополитичкој ситуацији је још више порастао.⁸² Краљ Матија Корвин (1458–1490) је радио на томе да се дунавска обала учврсти. На левој обали Дунава налазила су се следећа утврђења: Ковин, Дубовац, Харам, Ласловара, Дреновац и Оршава и Северин, док је Београд био једино угарско упориште на десној обали. Како би одбрана Београда била додатно појачана приступило се формирању Београдске бановине. Територијално ова административна јединица је била малог обима, у њу су чинили Београд, Земун и Сланкамен, са непосредном околином.⁸³ Приступило се и ојачању самог Београда. После неуспеле опсаде 1456. године, код градског пристаништа, изграђена је снажна осмоугаона кула која је данас позната као кула Небојша.⁸⁴ Стални упади непријатељских снага и пљачка, биле су честа појава на турско-угарском пограничју. Упркос тешкој ситуацији, становници овог простора показали су велику резилијентност. Угарски хроничар, Ђурађ Сремац, тврди да су српски становници Ковина наклоњени Турцима због својих економских интереса. Иако су ове оптужбе крајње спекулативне, оне нам посредно сведоче о интензивној трговачкој размери на угарско-османском пограничју. Да је Ковин имао велики економски значајним говори и податак да су Турци од половине XV века тежили да својим трговцима обезбеде приступ овом граду.⁸⁵

⁷⁸ О опсади код Београда 1456. године и њеном значају: Hammer 1979: 178–179; J. Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb, 1992, 44; Мантран 2002: 6; Hofer 1931: 163–212; Елезовић, Шкриванић 1956: 25–30; Fodor 2008: 43–51; Калић-Мијушковић 1967: 127–168.

⁷⁹ О поменутој поеми детаљније: Róna 1937: 60–70; Petrovics, György 1986: 141–146; Ropa 2015: 255–282.

⁸⁰ Елезовић 1932: 105–106.

⁸¹ О паду Смедерева видети детаљније. *ИСН*, 2, 1982: 303–313; Веселиновић 2006: 92–93, 149–151; Крстић 2011: 303–320.

⁸² Ђеновљанин Франћеско Ђустинијани 1464. године наводи да су три најважнија прелаза преко Дунава: Београд, Смедерево и Голубац. Ђирковић 1968: 26.

⁸³ Калић-Мијушковић 1964: 533–540.

⁸⁴ Јовановић 1939: 111–121; Поповић 2007: 9–26.

⁸⁵ *Четврти издаја била је од стране Трачана у Ковину, јер се и они увелико баве трговином. И они су увек*

Пад средњовековне угарске државе неминовно је повезан са османским освајањем пограничног простора. Безбедност Угарске је зависила, у првом реду са два стратешки значајна града, Београд и Шабац.⁸⁶ Период релативног мира између две државе је трајао 1483. до 1491. године. До нове ескалације сукоба око Смедерева и Београда дошло је 1494. године. Наредне године склопљено је примирје које је трајало до 1500. године. У јулу 1501. године угарске снаге су опустошиле околину Смедерева. Примирје је поново склопљено 1503. године. Угарска држава се суочила са унутрашњим превирањима који је донео устанак Ђорђа (Ђерђа) Дожа из 1514. године који је успешно угушио ердељски војвода Јован Запоља.⁸⁷ Претерана самоувереност Запоље довела је до угарског пораза код турског утврђења Жрнов, које се налазило на Авали, у мају 1515. године. Том приликом је изгубљена артиљерија из Београда, која потом никад није надокнађена. Недостатак артиљерије се показао кобним за време османске опсаде 1521. године.⁸⁸ И у другим областима одбране, угарске власти су се показале крајње неодговорним. Занемаривање безбедности јужне границе довело је до трагичних последица по Краљевину Угарску. Ђурађ Сремац наводи епизоду у којој су 1518. године насадисти из Сланкамена, Земуна и Београда, који су били задужени за одбрану пограничја, у два наврата тражили плату од краља, али су одбијени. Незадовољни оваквим третманом они су напустили своје положаје.⁸⁹

По доласку на власт султан Сулејман Величанствени (1520–1566), насупрот свог оца, амбиције је усмерио ка Западу.⁹⁰ Циљ његове кампање је био неосвојиви Београд. Поред свог војног, овај град је имао и симболични значај за младог султана. Његов прадеда, чувени Мехмед Освајач, који је потчинио славни Цариград био је поражен под овим градом. Сулејман би његовим освајањем стекао, не само кључно упориште на угарској граници, већ и велики престиж. Османске снаге су кренуле у поход средином маја 1521. године. Свестан неопходности да Београд буде блокиран и са речне стране, султан је из Црног мора упутио флоту Дунавом. Остатак снага је ишао Цариградским друмом, преко Једрена и Ниша.⁹¹ Неадекватна реакција угарских власти препустила је београдски гарнизон да одолева нападима добро наоружаног и

имали многе робе и возили је у Угарску, где су у својим шаторима увек имали једног или два Турчина и ипак су непрекидно служили Турцима. Сремац 1987: 31. О економском значају Ковина у позном средњем веку: *ИСН*, 2, 1982: 317.

⁸⁶ Шабац (тур. Bögürdelen) је изграђен 1471. године на месту ранијег трга Заслон, који се први пут помиње у изворима из 1429. године. Њега је 1476. године освојио угарски краљ Матија Корвин. О Шапцу детаљније: Новаковић 1887: 1–34; Елезовић 1952: 29–57; Ђирковић 1970: 83–114; Јефтић, Васиљевић 1970: 405–415; Мишић 2010: 111–112.

⁸⁷ Детаљније о Дожином устанку: Pellathy 1987: 275–295; Freedman 1996: 433–446; Housley 1998: 1–28; Рокаи и др. 2002: 178–181; *ИСН*, 2, 1982: 463–464.

⁸⁸ Tuberón 2001: 275; Калић-Мијушковић 1967: 233–234, 242; Pálosfalvi 2018: 351–353. О Жрнову више: Дероко 1950: 101–102; Мишић 2010: 109–110.

⁸⁹ Ђурађ Сремац оптужује краља Лудовика (Лајоша) II за занемаривање одбране Београда. Аутор наводи да су му насадисти упутили питање које сведочи о њиховом очају: *Ђурђу поје, шћо шћо нами срамотију чини, но ако Ујрима не шћредује Београд, шћредује цару?* Насадисти су му се обратили на српском језику што указује на њихово етничко порекло. Гладни и без новца они су напустили одбрану Београда. Сремац 1987: 56–57. О насадистима као војној институцији видети детаљније: Ђирковић 1983: 129–137.

⁹⁰ О личности овог значајног османског владара видети детаљније: Clot 1992.

⁹¹ Tuberón 2001: 267.

многобројнијег непријатеља. Пресудни сукоб се одиграо на Дунаву и у њему је османска страна однела победу. После тешких борби, малобројни браниоци су 29. јула 1521. године предали Београд султану.⁹² Његово освајање је довело и до демографске промене, јер је знатан део српског становништва пресељен у Цариград.⁹³ Османско освајање овог стратешки значајног града на Дунаву направило је велику брешу на јужним угарским границама. Освајање Земуна и Шапца током ове кампање додатно је погоршало безбедносну ситуацију Краљевине Угарске.

Да је османско освајање Београда у интелектуалним круговима Европе било препознато као велика опасност не само за Угарску већ за целокупно хришћанство, показује дело шпанског хуманисте Хуана Луиса Вивеса (1493–1540) *De Europae dissidiis et bello Turcico* (*О сукобу у Европи и Турском рату*).⁹⁴ У поменутом сатиричном спису који је писан по угледу на Лукијана, аутор се залаже за прекид сукоба међу хришћанским државама који су потресали Европу и за формирање јединственог фронта против Турске. Вивес кроз дијалоге својих ликова истиче значај Београда као града који представља не само границу Угарске, већ и целог хришћанства.⁹⁵

Пад Београда довео је до учвршћивања османске власти на десној обали Дунава. Овај град је постао центар Смедеревског санџака, што је резултовало стабилизацијом ситуације на граници с Угарском. Београд је примарно био логистички центар за дубље продоре на Запад.⁹⁶ Он је веома брзо постао и важно место у међународној трговини. Нова, веома значајна рута трговине зачинима с Леванта ишла је преко Београда.⁹⁷ После пада Београда, значај Бача као војног и административног центра јужне Угарске је додатно порастао. За њега угарски хроничар Стефан Бродарић каже да је друга метропола Угарске, истичући његов привредни значај.⁹⁸ Пад Београда је представљао увертуру за трагичну судбину угарске средњовековне држава која је одлучена код Мохача. У рано пролеће 1526. године султан Сулејман је кренуо у нови поход против Угарске. Краљ Лудвик II (1516–1526) се показао као недовољно способан владар да организује одбрану земље. Угарској страни је хронично недостајало војника и средстава. Главнине две војске су се напослетку судариле код Мохача 29. августа 1526. године. Бројчано и технички

⁹² О опсади и паду Београда 1521. године детаљније: Hammer 1979: 344–346; Matuz 1992: 77; Мантран 2002: 174; Елезовић, Шкриванић 1956: 30–73; Самарџић 1976: 61–82; Калић-Мијушковић 1967: 244–263; *ИСН*, 2, 1982: 465–468; Рокаи и др. 2002: 181; Pálosfalvi 2018: 378–380. О значају пада Београда за одбрамбену политику угарске видети: Szakály 1994: 47–76.

⁹³ О српском становништву у Цариграду: Новаковић 1972: 250–256.

⁹⁴ О личности и делу поменутог шпанског хуманисте: Noreña 1970; Fantazzi 2008; Детаљније о делу: Zappala 1991: 823–830.

⁹⁵ ...Нови султан освојио је места неосвојива за време наших његака, осирво Рогос и Београд, уистину њаи Угарске и хришћанства, и њокрио нас срамотом. Vives 2019: 115.

⁹⁶ О обнови Београда после турског освајања 1521. године: Popović 2018: 5 Fantazzi 25.

⁹⁷ Pach 1987: 64.

⁹⁸ *Potom dolazi Borovo, Vukovar, Sotin, a na suprotnoj strani se nalazi Bač, kako smo gore rekli, druga ugarska metropola, smješten u ravnici, kao što su sva druga onostrana mjesta, koja leže između Tise i Dunava ravničarska i posuta poljima, te radi toga posebno korisna za ishranu stoke i stada.* Brodарић 1990: 28. Бач је све до периода турских освајања остао један од најважнијих градова на простору јужне Угарске. О овом граду на прелазу две епохе видети детаљније: Pfeiffer 2019.

надмоћније Османлије су донеле победу. Страдала је већина угарске војске заједно са својим владарем.⁹⁹ Некада јединствена држава је подељена између Османлија, Хабзбурга и Јована Запоље.

Дунав је имао кључну улогу у обликовању историје средњовековне Угарске, као важан елемент њене географије. Овом реком је ишао важан путни правац који је омогућавао контакте западне и источне Европе у којима је Угарска имала важну улогу посредника. Дунав је и са економског становништва био важан за Угарску. Његовим током одвијала се међународна и локална трговина. Сама река пружала је низ регалних права која су угарској круни, црквеним и световним господарима доносила значајну финансијску добит и утицај. Простор јужног Подунавља је био посебно важан у међународном саобраћају, јер је с њиме био повезан путни правац који је преко Цариградског друма водио даље ка Светој земљи. Ова комуникација је била веома важна за западне ходочаснике, а преко ње је водио и део маршрута прва три крсташка похода. У безбедносној политици Угарске, јужна подунавска граница је представљао кардинално важно подручје. Угарска држава XII века се показала довољно снажном да издржи притисак експанзије византијске династије Комнина. Сукоби током овог периода су били првенствено везани за савско-подунавску границу. Експанзија османске државе, која је започела крајем XIV века довела је до поновних борби на простору јужне Угарске. Подунавски простор је доживео своју поновну милитаризацију, у којој је Београд био кључна тачка. И поред честих сукоба и разарања, простор јужне Угарске показао је своју велику резилијентност. Током периода мира овај простор је наставио да игра улогу посредника између западне Европе и Османског царства. Упркос великој војној моћи Османског царства, подунавска војна граница је одолевала све до 1521. године. Падом Београда у руке Османлија, отворио се простор ка њиховој даљој експанзији у западну Европу. Управо је слабљење Угарске на простору Подунавља и занемаривање одбране јужне границе убрзало је њен пад.

Историју Угарске, посебно њених јужних крајева, немогуће је правилно сагледати без улоге Дунава у њој. Повезујући је са другим земљама, културама и религијама ова река је увелико утицала на пораст значаја Угарску у средњовековној историји Европе. Без обзира да ли се радило о трговини, путовању, ходочашћу или војним сукобима, Дунав је тада, као и данас, био река која је спајала људе, без обзира шта су људи у тим сусретима чинили.

⁹⁹ О бици на Мохачу детаљније: Hammer 1979: 362–365; Matuz 1992: 78; Мантран 2002: 176–177; Самарџић 1976: 315–328; ИСН, 2, 1982: 475–478; Рокаи и др. 2002: 183; Pálósfalvi 2018: 432–443.

Скраћенице:

ADEO/Gorka	<i>Anonymi Descriptio Europae Orientalis</i> ., <i>Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia</i> “ anno MCCCVIII exarata, O. Gorka, (ed.) Cracoviae: Sumptibus academiae litterarum, 1916.
ADEO/ Живковић et al	<i>Anonymi Descriptio Europae Orientalis</i> - Ойис истѡчне Евройе, прир. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, прев. Д. Кученар, Београд: Историјски институт, 2013.
Amm. Marcell	Амијан Марцелин, <i>Истѡрија</i> , пред. Милена Милин, Просвета, Београд, 1998.
ВИИНЈ II	Острогорски, Г. (ур.), <i>Византијски извори за истѡрију народа Јуѡславије II</i> , Београд: Научно дело, 1959.
ВИИНЈ III	Острогорски, Г. Баришић, Ф. (ур.), <i>Византијски извори за истѡрију народа Јуѡславије III</i> , Београд: Научно дело, 1966.
ВИИНЈ IV	Острогорски, Г. Баришић, Ф. (ур.), <i>Византијски извори за истѡрију народа Јуѡславије IV</i> , Београд: Научно дело, 1971.
DAI I	Porphrogenitus, Constantine. <i>De administrando imperio</i> , trans. R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik, Washington D. C: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.
DAI II	Porphrogenitus, Constantine. <i>De administrando imperio: Commentary</i> , ed. R. J. H. Jenkins, Washington D. C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2012.
ISCH	<i>Истѡрија срѡској народа</i>
САНУ	Српска академија наука и уметности
СКЗ	Српска књижевна задруга
Str	Strabo, <i>Geography III</i> , trans. H. L. Jones, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2001.
Hdt	Херодот, <i>Истѡрија</i> , пред. М. Арсенић, Београд: Дерета, 2005.
Hes. Theog	Hesiod. <i>Theogony, Works and Days. Testimonia I</i> , trans. G. W. Most, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006.
Caes., BGall	Caesar, <i>The Gallic War</i> , trans. H. J. Edwards, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1958.
Шкриванић, Идриѡијеви ѡодаѡи	Шкриванић, Г. „Идриѡијеви подаци о југословенским земљама (1154)“, у: Г. А. Шкриванић (ур.), <i>Monumenta cartographica Jugoslaviae II</i> , Београд: Народна књига, 1979, 11–26.

Извори:

- Амијан Марцелин, *Истѡрија*, пред. Милена Милин, Просвета, Београд, 1998.
- Брокијер, де ла Б. *Пуѡовање ѡреко мора*, прев. М. Рајичић, Београд: Научна књига, 1950.
- Елезовић, Г. „Турски извори за историју Југословена“, *Браѡсво*, 26, 1932, 51–125.
- Константин Филозоф, *Живѡѡ десѡѡѡа Сѡеѡана Лазаревића*, прев. Г. Јовановић, Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке, 2009.
- Острогорски, Г. (ур.), *Византијски извори за истѡрију народа Јуѡславије II*, Београд: Научно дело, 1959.
- Острогорски, Г. Баришић, Ф. (ур.), *Византијски извори за истѡрију народа Јуѡславије III*, Београд: Научно дело, 1966.
- Острогорски, Г. Баришић, Ф. (ур.), *Византијски извори за истѡрију народа Јуѡславије IV*, Београд: Научно дело, 1971.

- Сремац, Ђ. *Посланица о йройасйи уіарској краљевсйива*, прев. М. Полгар, Београд: СКЗ, 1987.
- Стојановић, Љ. *Сйари срйски родослови и леййойиси*, Београд, Сремски Карловци, Српска краљевска академија, 1927, 231.
- Херодот, *Исйорија*, пред. М. Арсенић, Београд: Дерета, 2005.
- Шкриванић, Г. „Идрисијеви подаци о југословенским земљама (1154),“ у: Г. А. Шкриванић (ур.), *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, Београд: Народна књига, 1979, 11–26.
- Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the journey to Jerusalem*, trans. S. B. Edgington, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Al-Idrisi, *Opus geographicum: sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student VIII*, eds. E. Cerulli, A. Bombaci, Naples: Brill, 1979.
- Anonymi *Descriptio Europae Orientalis* - *Ойис исййочне Евройе*, прир. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, прев. Д. Кученар, Београд: Историјски институт, 2013.
- Anonymi *Descriptio Europae Orientalis*, „*Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia*“ anno MCCCVIII exarata, O. Gorka, (ed.) Cracoviae: Sumptibus academiae litterarum, 1916.
- Ansbart, „The History of the Expedition of the Emperor Frederick“, in: *The Crusade of Frederick Barbarossa: The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, trans. G. A. Loud, Farnham: Ashgate, 2010, 33–134.
- Attaleiates, M. *The History*, trans. A. Kaldellis and D. Krallis, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2012.
- Brief König Betas IV. an Papst Innozenz IV. vom 11. November (1250)“, *Der Mongolensturm-Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, H. Göckenjan and J. R. Sweeney (ed.), Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 1985, 309.
- Brodarić, S. *Mohačka bitka 1526.*, прев. S. Sršan, Vinkovci: Kulturno informativni centar „Privlačica“, 1990.
- Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057–1079)*, trans. E. McGeer and J. Nesbitt, Leiden, Boston: Brill, 2020.
- Caesar, *The Gallic War*, trans. H. J. Edwards, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, William Heinemann, 1958.
- Chalkokondyles, Laonikos. *The Histories 2*, trans. A. Kaldellis, Cambridge, Massachusetts-London: Harvard University Press, 2014.
- Glaber, R. *Opera*, J. France, N. Bulst and P. Reynold (eds.), Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Hesiod. *Theogony, Works and Days. Testimonia I*, trans. G. W. Most, Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2006.
- Master, R. „Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars“, in: M. Rady, J. M. Bak, and L. Veszprémy (eds.), *Anonymus and Master Roger: The Deeds of the Hungarians and Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars*, Budapest, New York: Central European University Press, 2010, 132–228.
- Odo of Deuil, *De projectione Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East*, ed. and trans. V. G. Berry, New York: W. W. Norton & Company, 1948.
- Porphyrogenitus, Constantine. *De administrando imperio*, trans. R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik, Washington D. C: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967. (DAI I)
- Porphyrogenitus, Constantine. *De administrando imperio: Commentary*, ed. R. J. H. Jenkins, Washington D. C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2012. (DAI II)
- Strabo, *Geography III*, trans. H. L. Jones, Massachusetts, London: Harvard University Press, 2001.
- The Illuminated Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century*, trans. J. Bak and L. Veszprémi, Budapest: Central European University Press, 2018.

- Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, ed. D. Karbić et al., trans. O. Perić, Budapest, New York: Central European University Press, 2006.
- Thuroczy, J. *Chronicle of the Hungarians*, trans. F. Mantello, Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1991.
- Tuberon, L. Crijević. *Komentari o mojem vremenu*, prijev. V. Rezar, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.
- Vives, J. L. „De Europae dissidiis et bello Turcic“, in: J. L. Vives (ed.), *De Europae dissidiis et republica*, trans. E. V. George, G. Tournoy, Leiden, Boston: Brill, 2019, 89–159.

Литература:

- Бабингер, Ф. *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд: Алгоритам, 2010.
- Борић, Д. Димитријевић, В. „Апсолутна хронологија и стратиграфија Лепенског вира“, *Сџаринар* (н. с.), 57, 2007, 9–54.
- Брукнер, Б. „Винчанска култура у простору и времену“, *Рад Музеја Војводине*, 43–45, 2001–2003, 7–28.
- Букуров, Б. *Бачка, Банат и Срем*, Нови Сад: Матица српска, 1978.
- Васин, Д. *Појранични српски и ујарски градови на Сави и Дунаву у средњем веку*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2017. (докторска теза).
- Веселиновић, А. *Држава српских десјота*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.
- Гавриловић, Љ. Дукић, Д. *Реке Србије*, Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Дероко, А. „Смедеревски град“, *Сџаринар* (н. с.) 2, 1951, 59–98.
- _____. *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд: Просвета, 1950.
- Дукић, Д. „Дунав-хидрографски преглед“, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године*, научни скупови, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд: САНУ, 1983, 15–51.
- Ђекић, Ђ. „Средњовековне тврђаве у Бачкој“, у: М. Матицки, В. Јовић (ур.), *Бачка кроз векове: слојеви култура Бачке*, Београд: Вукова задужбина, 2014, 847–876.
- Елезовић, Г. „О имену Шапца кроз векове, Заслон, град на Сави, град Сава, Шабац, Böğürtlen, Böğürdelen“, *Гласник Етнографског института*, 1, 1952, 29–57.
- Елезовић, Г. Шкриванић, Г. *Како су Турци после више ојсага заузели Београд*, Београд: Научна књига, 1956.
- Здравковић, И. „Смедерево, највећа српска средњовековна тврђава“, *Сџаринар* (н. с.), 20, 1969, 423–429.
- Зиројевић, О. *Цариградски друм од Београда до Софије 1459–1683*, Београд: Историјски музеј Србије, 1970.
- Златарски, В. *Историја на Българската държава през средните векове I ч.1*, София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 2007.
- Јанковић, М. Јанковић, Ђ. „Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године“, *Годишњак града Београда*, 25, 1978, 41–58.
- Јефтић, М. Васиљевић, М. „Шабачка тврђава и постанак града“, у: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости I*, Шабац: Историјски архив, 1970, 405–446.
- Јиречек, К. „Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци“, у: М. Динић (ур.), *Зборник Констанијина Јиречека I*, Београд: Научно дело, 1959, 71–190.
- Јовановић, Д. „Кула Небојша и старо пристаниште“, *Сџаринар* (н.с.), 14, 1939, 111–121.
- Калић, Ј. „Дунав у ратовима XV века“, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународног скупа одржаног 5. и 6. јуна 1979. године*, научни скупови, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд: САНУ, 1983, 109–126.

- Калић-Мијушковић, Ј. „Прилог историји београдске бановине“, *Зборник Филозофској факултету*, 8-2, 1964, 533–540.
- Калић-Мијушковић, Ј. *Београд у средњем веку*, Београд: СКЗ, 1967.
- Карталија, Н. „Слика Смедерева у наративним изворима позног средњег века“, у: А. Кадијевић, С. Бошков и Б. Стојковски, *Смедеревски крај и Подунавље кроз историју*, Смедерево, Нови Сад: Историјски архив Смедерево, Филозофски факултет, 2019, 67–79.
- Кодер, Ј. *Византијски свет: Увод у историјску географију источне Медитерана током византијске епохе*, Београд: Утопија, 2011.
- Коматина, П. „Војно, административно и верско упориште на дунавској граници: пример Мораве и Браничева“, у: В. Бикић (ур.), *Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси Византинизације и српска археологија*, Београд: Српски комитет за византологију, Службени гласник, Византолошки институт САНУ, 2016, 103–107.
- Крстић, А. „Пад Србије из угла освајача: Ашикпашазаде и Дурсун-бег“, у: М. Спремић (ур.), *Пад Српске десетовине 1459. године, Зборник радова САНУ*, Београд: САНУ, 2011, 303–320.
- Лемајић, Н. „Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда. Луксембуршког“, *Радови Филозофској факултету*, 8, 2007, 443–448.
- Мантран, Р. (ур.). *Историја Османској царства*, Београд: Clío, 2002.
- Марјановић, Г. „Голубац, средњовековни град“, *Стириар* 33–34, 1982–1983, 65–70.
- Марковић, Ј. Ђ. *Физичка географија Југославије*, Београд: Научна књига, 1968.
- Мишић, С. (ур.). *Лексикон градова и њихова средњовековних српских земаља*, Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Нађ, Ш. „Тврђава Бач“, *Рад Војвођанских музеја* 10, 1961, 89–115.
- Новаковић, С. „Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице“, *Годишњица Николе Чујића*, 9, 1887, 1–34.
- Новаковић, С. „Насеља Београђана од 1521. у Цариграду и њихова црква Успенија Св. Богородице“, у: С. Новаковић (ур.), *Из српске историје*, Београд, Нови Сад: СКЗ, Матица српска, 1972, 250–256.
- Острогорски, Г. *Историја Византије*, Београд: Народна књига-Алфа, 1998.
- Папазоглу, Ф. *Историја хеленизма*, Београд: СКЗ, 2010.
- Петровић, М. „Средњовековна кула у Бачу-бранич кула“, *Рад војвођанских музеја*, 29, 1984–1985, 121–131.
- Поповић, М. „Кула Небојша са делом Приобалног бедема и Воденом капијом II“, *Наслеђе* 8, 2007, 9–26.
- . *Од Будима до Константинопоља- Via Traiana у светлу њихових литерарних у периоду од 14. до 16. века*, Нови Сад: Академска књига, 2017.
- Поповић, М. Иванишевић, В. „Град Браничево у средњем веку“, *Стириар* (н. с.), 39, 1988, 125–179.
- Пурковић, М. А. *Кнез и десетини Стефан Лазаревић*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1978.
- Радонић, Ј. *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII и XIV века*, Београд: Српска краљевска академија, 1941.
- Родић, Д. П. и Павловић, М. А. *Географија Југославије I*, Београд: Савремена администрација, 1994.
- Рокаи, П. „Бродови на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку“, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународној скупи одржаној 5. и 6. јуна 1979. године*, научни скупови, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд: САНУ, 1983, 139–177.
- . „Примена неких видова регалног права на подручју јужне Угарске у средњем веку“, *Анали Правној факултету у Београду* 3–4, 1987, 371–383.
- Рокаи, П. и др. *Историја Мађара*, Београд: Clío, 2002.

- Самарџић, Р. *Сулејман и Рокселана*, Београд: СКЗ, 1976.
- Спремић, М. *Десџош Ђурађ Бранковић и његова доба*, Београд: СКЗ, 1994.
- Станковић, В. *Манојло Комнин: византијски цар (1143–1180)*, Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Станојев, Н. „Тврђава Бач“, *Археолошки преглед*, 4, 2006, 182–186.
- Стојковски, Б. „Арапски географ Идриз о Јужној Угарској и Србији“, *Зборник Маџице српске за историју*, 79–80, 2009, 59–69.
- Ђирковић, С. „Почеци шајкаша“, у: В. Чудриловић (ур.), *Пловидба Дунавом и његовим њиријама кроз векове*, Београд: САНУ, 1983, 129–137.
- _____. „Средњи век“, у: С. Филиповић (ур.), *Шабац у прошлости I*, Шабац, Историјски архив, 1970, 83–114.
- _____. *Голубац у средњем веку*, Пожаревац: Браничево, 1968.
- _____. „Смедерево, престоница Српске Деспотовине“, у: В. Чудриловић, (ур.), *Ослобођење радова у Србији од Турака 1862–67*, Београд: САНУ 1970, 61–69.
- Узелац, А. Радовановић, Б. „Један опис Београда и југоисточне Европе у Енглеској књижевности XV века“, *Београдски историјски гласник*, 3, 2012, 255–265.
- Ферлуга, Ј. „Византијске војне операције против Угарске у току 1166. године“, *Зборник радова Византолошког института*, 19, 1980, 157–164.
- Харди, Ђ. „О протоку људи и путним правцима југоисточне Европе средином XIII века“, *Зборник Маџице српске за историју* 67–68, 2003, 37–49.
- Џуњак, М. *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево: Књижевни клуб Смедерево: Центар за коришћење Смедеревске тврђаве, 1998.
- Шкриванић, Г. *Пути у средњовековној Србији*, Београд: Туристичка штампа, 1974.
- Andrić, S. *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza*, Slavonski Brod, Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje: Matica hrvatska, Ogranak Osijek, 1999.
- Babinger, F. *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14–15. Jahrhundert)*, Brünn: R. M. Rohrer, 1944.
- Bell, G. „In Starvation's Shadow. The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade“, *Byzantion*, 80, 2010, 38–71.
- Bikić, V. et al. „Arheološka istraživanja Marguma/Morave u 2011. godini“, у: V. Bikić et al. (ur.), *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, Beograd: Arheološki institut, 2012, 101–103.
- Bonmann, O. „Die Persönlichkeit des Hl. Johannes Kapistran (1386–1456)“, *Franciscan Studies*, 43, 1983, 205–217.
- Clot, A. *Süleiman the Magnificent: The Man, His Life, His Epoch*, London: Saqi Books, 1992.
- East, W. G. „The Danube Route-Way in History“, *Economica*, 37, 1932, 321–345.
- Fantazzi, C. (ed.). *A Companion to Juan Luis Vives*, Leiden, Boston: Brill, 2008.
- Fodor, P. „The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity: The Implications of the Siege of Belgrade, 1456“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 61, no. 1–2, 2008, 43–51.
- Fol, A. Hammond, N. G. L. „Persia in Europe, apart from Greece“, in: J. Boardman et al. (eds.), *The Cambridge ancient history. Vol. 4, Persia, Greece and the western Mediterranean, c. 525 to 479 B.C.*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 234–253.
- France, J. „Logistics and the Second Crusade“, in: J. Pryor (ed.), *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*, Aldershot: Ashgate, 2006, 77–93.
- Freedman, P. „The Hungarian peasant revolt of 1514“, in: V. Rajsp (ed.), *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Znanstvenoraziskovalni center SAZU: Filozofska fakulteta v Mariboru : Pedagoška akademija, 1996, 433–446.

- Fügedi, E. „Lik i značaj Ivana Kapistranskog“, *Croatia Christiana periodica* 11, 1987, 131–139.
- Fuller, J. F. C. *The Generalship of Alexander the Great*, New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1960.
- Garašanin, M. „Centralnobalkanska zona“, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 2: Neolitik*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, 1979, 144–211.
- Grbić, M. (ur.). *Limes u Jugoslaviji*, sv. 1, Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije, 1961.
- Hammer, von J. *Historija Osmanskog carstva I*, Zagreb: N. Smailagić, 1979.
- Hardi, Đ. „Cumans And Mongols in the region of Srem in 1241–1242: A discussion on the Extent of devastation“, *Istraživanja* 27, 2016, 84–105.
- Hofer, J. „Der Sieger von Belgrad 1456“, *Historisches Jahrbuch* 51, 1931, 163–212.
- Housley, N. „Crusading as Social Revolt: The Hungarian Peasant Uprising of 1514“, *The Journal of Ecclesiastical History* 49-1, 1998, 1–28.
- Inalcik, H. „An ottoman document on Bayezid I's expedition into Hungary and Wallachia“, in: *Actes du X Congrès international d'études byzantines*, Comité d'organisation du X. Congrès international d'études byzantines, Istanbul: Publication du Comité d'Organisation du X. Congrès International d'Etudes Byzantines, Istanbul, 1957, 220–222.
- Inalcik, H. „Ottoman Methods of Conquest“, *Studia Islamica*, 2, 1954, 103–129.
- Kiss, A. „Weather events during the first Tatar invasion in Hungary (1241–42)“, *Acta Geographica Universitatis Szegediensis*, 37, 2000, 149–156.
- Kolev, K. „The Danube as a cultural and mystical Cross-Border“, *Studium*, 8, 2015, 5–21.
- Lemerle, P. „Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque Romaine jusqu'au VIIIe siècle“, *Revue Historique* 211-2, 1954, 265–308.
- Madgearu, A. *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Magdalino, P. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Makk, F. „L' ensemble du pays de Turquie“, *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged*, 3, 2003, 9–20.
- _____. „Relations hungaro-byzantines à l'époque de Béla III“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31, 1985, 3–32.
- _____. *The Arpads and the Comneni: Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- Matuz, J. *Osmansko carstvo*, Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Moravcsik, G. „Poru une Alliance byzantino-hongroise“, *Byzantion*, 8, 1933, 555–568.
- Murray, A. „Finance and Logistics of the Crusade of Frederick Barbarossa“ in: I. Shagrir, R. Ellenblum, J. Riley-Smith (eds.), *In Laudem Hierosolymitani: Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar*, Aldershot: Ashgate, 2007, 357–368.
- Nađ, Š. „Iskopavanja srednjekovne tvrđave u Baču“, *Arheološki pregled*, 1, 1959, 147–151.
- Nicholson, O. (ed.) *The Oxford dictionary of late antiquity I*, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Noreña, C. G. *Juan Luis Vives*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1970.
- Oikonomides, N. „A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au Xie siècle: Le Métropolitain de Turquie“, *Revue des Etudes Sud-Est Europeenes*, 9, 1971, 527–533.
- Olson, K. Krug, E. „The Danube, an Empire Boundary River: Settlements, Invasions, Navigation, and Trade Pathway“, *Journal of Water Resource and Protection* 12, 2020, 884–897.
- Pach, Zs. P. „Levantine Trade Routes to Hungary 15th–17th Centuries“, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33, 1987, 57–65.
- Pálffy, G. „The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)“, in: F. Pál, D. Geza (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, Leiden, Boston: Brill, 2000, 3–69.

- Pálosfalvi, T. *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden, Boston: Brill, 2018.
- Pearson, L. „Herodotus on the Source of the Danube“, *Classical Philology*, 29, 1934, 328–337.
- Pellathy, G. S. „The Dózsa revolt: prelude and aftermath“, *East European Quarterly*, 21–3, 1987, 275–295.
- Petrovics, I. György E. Sz. „Capystranus. A Late Medieval English Romance on the 1456 Siege of Belgrade“, *The New Hungarian Quarterly*, 27, 1986, 141–146.
- Popović, M. „Siege of Belgrade in 1521 and Restoration of Fortifications After Conquest“, in: S. Rudić, S. Aslantaş, D. Amedoski (eds.), *Belgrade: 1521–1867*, Belgrade: The Institute of History: Yunus Emre Enstitüsü, Turkish Cultural Centre, 2018, 5–25.
- Radičević, D. „Fortifications on the Byzantine-Hungarian Danube border in the 11th and 12th Centuries“, in: T. Kraljević et al. (eds.), *Fortifications, Defence Systems, Structures And Features In The Past*, Zagreb: Institut za arheologiju, 2019, 157–171.
- Róna, É. „Hungary in a Medieval Poem, ‘Capystranus’, a Metrical Romance“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, 2, 1937, 60–70.
- Ropa, A. „Imagining the 1456 Siege of Belgrade in Capystranus“, *Hungarian Historical Review*, 4–2, 2015, 255–282.
- Schmidt, R. R. „Iz prošlosti Bača“, *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, 37–38, 1939, 382–393.
- Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971.
- Soproni, S. „Limes“, in: A. Lengley, G. T. B. Radan (eds.), *The Archeology of Roman Pannonia*, Budapest: University Press of Kentucky, 1980, 219–238.
- Spinei, V. *The Great Migration*, Cluj, Napoca: Romanian Cultural Institute & Museum of Brăila, Istros Publishing House, 2003.
- Srejić, D. „Protoneolit-kultura Lepenskog vira“, u: A. Benac (ur.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja 2: Neolitik*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, 1979, 33–76.
- Stephenson, P. „John Cinnamus, John II Comnenus and Hungarian campaign of 1127–1129“, *Byzantion*, 66–1, 1996, 177–187.
- Stojkovski, B. „Southern Hungary and Serbia in al-Idrisi's Geography“, in: B. Stojkovski (ed.), *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature. Voyages and Travelogues from Antiquity to the Late Middle Ages*, Budapest: Trivent, 2020, 113–140.
- Stojkovski, B. Kartalija, N. „The Other and the Self in the Travel Accounts of Southern Hungary and Serbia in the Works of Al-Idrisi and Abu Hamid Al-Garnati“, *Romano-Arabica*, 18, 2018, 207–215.
- Szakály, F. „Nándorfehérvár, 1521: The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom“, in: D. Géza, F. Pál, (eds). *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Suleyman the Magnificent*, Budapest: Loránd Eötvös University, Dept. of Turkish Studies, Hungarian Academy of Sciences, Institute of History 1994, 47–76.
- _____. „Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365–1526)“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 33, 1979, 65–111.
- Tóth, S. L. „The Territories of the Hungarian Tribal Federation around 950 (Some Observations on Constantine VII's *Tourkia*)“, in: G. Prinzing, M. Salamon (Hrsg.), *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453: Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999, 23–33.
- Urbansky, A. B. *Byzantium and the Danube frontier: A Study of the Relations Between Byzantium, Hungary, and the Balkans during the Period of the Comneni*, New York: Twayne Publishers, 1968.
- Zappala, M. „Vives's De Europae dissidiis et bello turcico, the Quattrocento Dialogue and ‘open’ Discourse“, in: A. Dalzell, Ch. Fantazzi, R. Schoeck (eds.), *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*, Binghamton: Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1991, 823–830.

NEBOJŠA M. KARTALIJA
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
(PhD student)

**THE ROLE OF THE DANUBE
IN THE MEDIEVAL HISTORY OF SOUTH HUNGARY**

Summary

Through entire European history the river Danube played a significant role. As the second largest river of the Old Continent it was at the same time an important geographic obstruction and a connection among many states and ethnic groups. During the Middle Ages, the Danube represented one of the geographic borders of Hungary. At this very border many political, economic, military and other interest intersected. In this study we will try to present an analysis of the Danubian influence on the historical events in the territory of southern Hungary in the period from the 11th to the 16th centuries.

Keywords: Danube, Danubian Basin, southern Hungary, geography of Southern Hungary, pilgrimage, Crusades, Byzantium, Serbia, Ottoman Empire.

ЧЕТИРИ ПАРИСКА БАРОКНА ЗИДНА АЛМАНАХА СА ГРАВИРАНИМ ПРИКАЗИМА АУСТРИЈСКИХ ОСВАЈАЊА БЕОГРАДА 1688. И 1717. ГОДИНЕ И КАЛЕНДАРИМА

Апстракт: Зидни алманаси са гравираним приказима маркантних актуелних догађаја и календарима су у Француској доживели врхунац продукције у време Луја XIV. Настајали су углавном у Паризу, а дистрибуирани су на далеко ширем подручју. Због својих већих димензија штампани су на два листа хартије, који су потом су по вертикали спајани у целину. Сцене су рађене у техникама бакрореза, бакрописа или комбиновано, док су календари накнадно типографисани. Алманаси су превасходно били намењени широкој публици. Поред практичне и декоративне намене имали су и информативну и пропаганду улогу. Израђивани су по поруџбини слободних париских издавача из Улице Сен Жак (Rue Saint-Jacques), код Сорбоне. Изнета је претпоставка да им је нека од дворских служби сугерисала садржаје, међутим, то је упитно, јер су алманаси понекад одступали од званичне француске политике. Није много алманаха сачувано до данас. Они тек треба детаљније да се проуче и прикажу. Четири алманаха представљена у овом раду су настала непосредно након аустријских освајања Београда 1688. и 1717. године. Ове догађаје илуструју као глави или пратећи мотив. Рађени су у комбинацији бакрореза и бакрописа. Композиције им се јединствено шире око календара смештеног при дну, или су подељене на два дела. Приказују савремене и алегоричке ликове, прикази су објашњени текстом. Између осталог, један алманах на медаљону приказује Смедерево, које је Јеген Осман паша запалио 1688. године. Потискивања Турака су са пажњом праћена широм Европе и доживљавана су попут нових крсташких ратова. Приказани алманаси сведоче да су савременици и у Паризу пратили и славили аустријска освајања Београда, упркос томе што је Француска у овим сукобима била савезник Турака.

Кључне речи: алманах, календар, барокна гавира, освајање Београда, Максимилијан Баварски, Евгеније Савојски, Смедерево.

Зидни алманаси са гравираним приказима и календарима су у Француској доживели врхунац продукције у време Луја XIV (1638–1715), док су убрзо након његове смрти изашли из моде.¹ Највећи део ових алманаха заузимају ликовни прикази, док су им календари сведених димензија и претежно смештени при дну.²

¹ О алманасима види: Champier 1886; Préaud 1995; Montclos 1997; Milovanovic 2009: 370–374; Gillet 2004: 251–262; Adamczak 2011: 63–70; Depluvrez 2018: 409–445.

² Зидни алманаси су се у Паризу израђивали од почетка XVII века, али су тада били ретки, нешто мањих

Композиције приказују стварне и алегоријске личности, допуњавају се додатним сценама, картушима, медаљонима, хералдичким симболима и текстуалним појашњењима.

У приватним и јавним здањима алманаси су директно причвршћивани на зидове ентеријера, или су претходно урамљивани. Имали су практичну намену и декоративну улогу, али и информативну и пропаганду димензију. Преносећи вести успостављали су комуникацију са посматрачима, пласирали им одређене поруке и вршили извесни утицај на њих.

Штампани и пласирани у децембру, алманаси су најчешће приказивали догађаје који су се збили до почетка септембра, ретко током октобра текуће године. Углавном су илустровали маркантне актуелне политичке догађаје, о којима је требало обавестити широку публику. Често су приказивали догађаје из официјелног, али и приватног живота Луј XIV. Некада су илустровали и сатиричне и хумористичке садржаје. Изнета је претпоставка да је издавачима садржаје алманаха сутерисала нека од дворских служби.³ Међутим, то је упитно, јер су прикази некада одступали од званичне француске политике.⁴

Алманаси су најчешће рађени у бакорезу, ређе у бакропису, или пак у комбинацији ових техника. Штампани су у високим тиражима и цена им је била скромна. Календари су накнадно типографисани на пољу које су гравери остављали празним, или на посебном листу хартије који је потом лепљен на празно поље. Алманаси су превасходно били намењени широкој публици. Често су били бојени, некада лакирани, или пак штампани на свили и акцентовани златом, уколико су били намењени личностима високог ранга.⁵ Због великих димензија алманаси су, из техничких разлога, штампани на два одвојена листа хартије, који су потом по вертикали лепљени у целину.⁶ Гравирани плоче су се, уз извесне модификације, некада користиле две или више година.

Алманах је радила група актера, али је на њима најчешће забележено само име издавача, који је некада био и цртач или гравер. Након одабира теме писали су се пратећи текстови, изводили се припремни цртежи и графички поступци, вршили се штампа, дистрибуција и продаја. Некада је више гравера радило ликовне приказе једног алманаха. Међу уметницима и издавачима у Паризу било је и појединаца страног порекла.

Стварани углавном у Паризу, алманаси су се дистрибуирали на знатно ширем подручју. Рађени су по поруџбини и под руководством независних и добро информисаних издавача, концентрисаних у улици Сен Жак (Rue Saint-Jacques), код Сорбоне.⁷ Алманахе је некада издавало више генерација исте породице, као у случају издавача Ландри (Landry), Монкорне (Moncornet), Жолен (Jollain), Бонар (Bonnart)

димензија и календари су доминирали у односу на ликовни приказ. У време Луја XIV алманаси доживљавају трансформацију и велику популарност. Види: Préaud 1995: 11; Milovanovic 2009: 370; Depluvrez 2018: 410.

³ Champier 1886: 82; Préaud 1995: 22; Montclos 1997: 12.

⁴ Milovanovic 2009: 374; Adamczak 2011: 68.

⁵ Adamczak 2011: 66; Depluvrez 2018: 409, 410.

⁶ Висина алманаха се кретала око 80–90 cm, а ширина око 45–60 cm. Види: Préaud 1995: 8.

⁷ Види: Ducharte, Saulnier 1944: 23, 24, 26, 27.

итд.⁸ Алманаси издавачима нису били једина специјалност.

Француска гравира је у другој половини XVII века, у време Луј XIV, доживела највиши успон и Париз се афирмисао као најзначајнији европски центар ове уметности.⁹ Тада је у просеку годишње излазило десетак алманаха, године 1688. издатих је чак осамнаест различитих.¹⁰ Због ефемерне намене, мало их је сачувано до данас јер су након једногодишње употребе замењивани и најчешће бацани, већ похабани од употребе. Сачувани алманаси тек треба ближе да се истраже и презентују.

1. Освајања Београда као инспирација

Вишевковне борбе хришћана и Турака и њихова потискивања из Европе праћена су са великом пажњом широм старог континента и доживљавана су попут нових крсташких ратова. Аустријска освајања Београда 1688. године у оквиру Великог бечког рата (1683–1699), и 1717. године у оквиру Аустријско–турског рата (1716–1718), снажно су одјекнула. Освајања „капије оријента“ будила су наду за коначно протеривање Османлија са старог континента. Изазвавши одушевљење, ове победе су инспирисале многе гравире и друга уметничка дела, између осталог и париске зидне алманахе,¹¹ који су претходно приказивали и протеривања Турака из Средње Европе.¹² Ови алманаси су својим садржајима одступали од тадашње званичне француске политике на југоистоку, која је, на зграђавање читаве Европе, тежила развијању савезништва са Турском, мада је потајно ипак прижељкивала распад и нестанак Османског царства.¹³ У царским трупима су се 1688. и 1717. године за освајања Београда против Турака борили и француски добровољци, међу којима је било и племића. То је свакако морао да зна и одобри њихов краљ.¹⁴

Алманах „Тријумф хришћана“ за 1689. годину,¹⁵ који је у Паризу издао Јан ван Дер Бруген (Jean van der Bruggen),¹⁶ освајање Београда приказује као пратећи мотив у оквиру сложене, минуциозно обрађене композиције, подељене на два дела. (Сл. 1) Горњи део алманаха је у бакорезу извео Ромејн Де Хоге (Romeijn De Hooge) и ту плочу је потом преузео Јан ван дер Бруген.¹⁷ Вињете на доњем делу алманаха је у

⁸ Préaud 1995: 13.

⁹ Види: Mathis et al. 2015.

¹⁰ Préaud 1995: 8, 9; Adamczak 2011: 64; Depluvrez 2018: 410.

¹¹ Алманаси приказани у овом раду се чувају у Националној библиотеци Француске у Паризу, у Збирци гавира и фотографија, у колекцији Мишела Енена (Michel Hennin, 1777–1863).

¹² Види: Champier 1886: 106, 107; Rúzsa 1976: 43–66, 80–85, сл. 5–10.

¹³ Самарџић 1992: 9, 213. Француску и Турску је везивало непријатељство према аустријским и шпанским Хабзбурговцима.

¹⁴ Самарџић 1992: 124. Луј XIV је новчано помогао француском амбасадору у Бечу да сина опреми за битку за Београд 1688. године, за узврат је очекивао да буде обавештан о актуелностима.

¹⁵ BnF, Hennin 5688. Дим. 79,7 x 47,8 cm. Види: <<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40486944c>> Champier 1886: 107; Duplessis 1879: 252; Préaud 2008: 116; Rúzsa 1976: 62, 63.

¹⁶ Јан Ван дер Бруген је био цртач, гравер и издавач, активан у родној Белгији, Паризу и Бечу. Види: Bénézit 1939: 778. У Бечу је 1717. године урадио план Београда. Види: Томић 2012: 17. У Бечу је урадио и карту „Краљевина Србија 1737“. Види: Милошевић 2018: 83, сл. 74.

¹⁷ Préaud 2008: 68. Ромејн де Хоге је 1688. године гавирао „Освајање Београда“, штампано у Амстердаму. Види: Томић 2012: 12, 13 (Т 20); Стругар Бевц, Бикић 2019: 18, 60, сл. 12.

бакропису извео Пјер Лепотр (Pierre Lepautre), француски гравер, цртач, орнаментиста и архитекта.¹⁸

Композиција горњег дела овог алманаха је претежно алегоријског карактера. Издељена је у петнаест минуциозно обрађених сегмената, распоређених у четири плана. Прикази су обележени бројевима и објашњени легендама, исписаним на два медаљона у доњем делу алманаха.¹⁹ У првом плану су лево „Паше стављене под јарам германског Марса“, док су десно „Велики везир кога даве бес и неред“ и „Слепи Очај који расипа благо великог господара да смири неред“. У другом плану у средини „Османско Богатство у очају преклиње своје војнике за помоћ, док му царски орао раздира груди“. Са лева му „Неслога пробада срце држећи одгризле главе везира и паша, а прате је Недоследност и Завист“. У десном углу трећег плана „Опustoшена мађарска црква гледа своју напуштену децу како се даве, и светиње разбацане под ногама“, док јој „Анђео цркве долази у помоћ“. У левом углу трећег плана „Влашка, Молдавија, Србија и Румунија пружају руке свом ослободиоцу, и приносе му ловорове венце“.

Четврти план горње композиције у средини приказује „Крунисаног мађарског краља кога три грације високо уздижу на штиту, док му орао приноси ловоров венац“.²⁰ Лево од штита се вије трака са текстом на латинском језику: „JOSEPH QUI EST FORTIS FORTIS VIRIBUS A IUVENTIUTE USQUE IN SENECTUTEM PERMANENT ILLI VIRTUS“. Орао у кљуноу носи траку са текстом на латинском језику: „NIC ANIMOS DEI VICIT CUNCTOS“. Десно иза мађарског краља „Немачка и Мађарска обнављају своје старо савезништво“, под заставом са текстом на латинском језику: „PACIFICA MUNDUM DULCIS CONCORDIA REGUM“. У десном углу су приказани „Дворац мађарског краља украшен ловором и упаљеним бакљама, и прелати који иду на крунисање краља носећи владарске инсигније“. У левом углу полуклечећа „Транслванија долази да поклони новом краљу кључеве своје земље“, „Врлина, коју представља Херкул, води краљевог коња“ и „Цар у пратњи баварског војводе, принца Шарла Лоренског и других принчева присуствује крунисању свога сина“. На облаку у горњем левом углу алманаха „Црква у пратњи Репутације поклања мач новом краљу ради одбране“. На постољу Цркве је са предње стране Христов монограм, а бочно текст на латинском језику: „PETRA FIDEI“. Репутација снажно труби, и грлећи земљину куглу носи инсигније власти. За њом се вије застава са латинским текстом: „ENARRABO LAUDEM EIUS IN TERRIS SUBIUGATIS“. Адреса издавача је исписана у доњем десном углу горње композиције.

Доњим делом алманаха доминира централни картуш, који је део архитектонске конструкције ослоњене на календар. Легенда на постољу картуша објашњава његову вињету: „Београд – Освајање на јуриш 6. септембра 1688. године победничким оружјем удружених трупа под енергичним вођством господина баварског војводе“.²¹ (Сл. 2) У првом плану многољудна аустријска пешадија опседа

¹⁸ Préaud 2008: 68, сл. 116.

¹⁹ Све легенде види на: <<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40486944c>>; Rűzsa 1976: 62, 63.

²⁰ Приказано је крунисање Јозефа I (Joseph I) 1687. године за краља Мађарске.

²¹ „Belgrade-Prise d'assaut le 6 Septembre 1688 par les armes victorieuses des troupes confederées, sous la vigoureuse conduite de Monseig. r. le Duc de Baviere.“ Види: <<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40486944c>>; Rűzsa 1976: 63; Préaud 2008: 116.

запаљену тврђаву, гађа из пушака и пење се на врх бедема. Малобројни турски војници са зида одапињу стреле и замахују сабљама, неки у очају трче ка излазној капији, немоћно дижући руке увис. У залеђу су доњи град са високим кулама, и вијугав Дунав у питомом пределу. Произвољни прикази Београда и Дунава не одражавају њихов стварни изглед.

Над картушем је надвијен двоглави царски орао раширених крила, изнад кога је круна. Ове симболе царске власти употпуњују мач и скиптар, које лавље шапе држе бочно уз картуш. Орао у кљуновима шири огрлицу Златног руна са привеском у виду јагњета, које симболише Христа и страдање за веру.²² Текст: „ТРИЈУМФ ХРИШЋАНА“²³ исписан на архитравној греди изнад круне, односи се на смисао алманаха у целини. Два бочна стуба ослоњена на календар обавијена су тракама са латинским текстом: „PLVS VLTRA“.

Лево и десно од централног картуша су вертикално послагана по три медаљона. Вињете горњих и доњих медаљона су објашњене легендама и односе се на крунисање мађарског краља, док легенде на средњим медаљонима објашњавају сцене са врха алманаха. Горе лево је „Краљевска гозба поводом крунисања краља Мађарске“, у средини су легенде (1–8), а доле „Златне и сребрне медаље бачене након церемоније крунисања“. Горе десно су „Величанствене алкарске трке за прослављање крунисања“, у средини су легенде (9–15), а доле „Во на ражњу препуштен народу и фонтана вина за прослављање крунисања“.

Календар за 1689. годину је типографисан црном и црвеном бојом при дну алманаха, на средини. Вертикално су рашчлањена по три месеца са убележеним називима, верским празницима и месечевим менама. Изнад календара је текст: „АЛМАНАХ ЗА МИЛОСТИВУ ГОДИНУ 1689“ а испод је адреса издавача: „У ПАРИЗУ, Код ЈАНА ВАНДЕР БРУГЕНА, улица С.[ен] Жак, у великој Продавници Слика“.²⁴

Композиција алманаха за 1689. годину „Континуиране победе империјалних и помоћних армија...“, ког је у Паризу издао Пјер Ландри, јединствено се шири око календара смештеног при дну.²⁵ (Сл. 3) У крупном плану приказује детаљ коначног напада за освајање београдске тврђаве, од 6. септембра 1688. године. Главне снаге царских трупа су тада, у општем јуришу, удариле на проломе у зидинама тврђаве.²⁶ Када су почеле да се повлаче пред Турцима, пред њих је храбро излетео Максимилијан Баварски, и повео их до коначне победе и том приликом је био двоструко рањен.

Главна сцена овог алманаха представља једну врсту апотеозе Максимилијана Баварског, Лудвига Баденског и принца Линебурга. Максимилијан Баварски, око кога се вијори плашт, приказан је у средишту композиције наглашене вертикалности, у подножју запаљене и напукле београдске тврђаве. Он десном руком високо замахује

²² Златно руно је највише хабзбуршко одликовање. Види: Симић 2019, 69.

²³ „LE TRIOMPHE DES CHRETIENS“.

²⁴ „ALMANACH POUR L'AN DE GRACE M. DC. LXXXIX“; „A PARIS, Chez JEAN VANDER BRUGEN, rue S. Jacques, au grand Magazin d'Images“.

²⁵ BnF, Hennin 5692. Дим. 89,8 x 55,5 cm. Види: <<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb404869222>> ; Duplessis 1879: 252; Champier 1886: 107; Rózsa 1976: 64. Weigert 1973: 273.

²⁶ Види: Бешлин 2016: 205; Самарџић 1992: 126, 127; Тасић и др. 1995: 113.

мачем, док у левој руци држи штит, на ком је идентификован текстом. Поглед је усмерио ка обореном турском војнику, кога левом ногом гази по леђима. Испод раскошног шлема му се спушта дужа коса, док лепо лице одише смиреношћу, упркос драматичности битке.

Лево од Максимилијана Баварског је принц Бадена, а десно је принц Линебурга. Идентификовани су текстом по ободу алманаха, ван ликовне композиције. Лудвиг Баденски левом руком притиска главу палог Турчина, док десном руком високо замахује мачем. Међутим, принц Бадена није учествовао у овом освајању Београда, он је у то време командовао царском војском у Босни, где је освојио више градова. Те победе евоцирају прикази на медаљонима при дну алманаха.

Принц Линебурга, огрнут плаштом, од палог турског војника у првом плану отима заставу, важан ратни плен. Иза принц Сакса, идентификован текстом по ободу његовог плашта, јаши и копљем пробада грло палом Турчину. Десно је застава полуобмотана око издигнутог држача. У позадини се назире царски војници са уздигнутим копљима, и угао напукле београдске тврђаве, на којој је неколико војника.

Немачки племићи у првом плану су одевени у униформе римских легионара, заштићени су металним оклопима и раскошним шлемовима са високим перјаницама. Иако су приказани у пуном ратном замаху, са исуканим мачевима, они делују статично и театрално, попут глумаца на позорници.²⁷ Под ногама су им пали турски великодостојници. Мајка и беба међу палим непријатељима у позадини сведоче о немилосрдности битке, у којој су убијани и рањеници и деца.²⁸

Горњим делом алманаха доминира алегорија Победе, у лику младе жене, са великим белим крилима. Крунисана је и идентификована текстом изнад главе. Она лебди изнад Максимилијана Баварског, коме десном руком на главу спушта лаворов венац. На широко испруженој левој руци Победа носи још два венца, намењена принчевима Бадена и Линебурга. Огрнута је плаштом који се високо вије, док јој облак дима скрива ноге и гута позадину горњег приказа.

Десно од Победе је босоноги крилати Реноме, обавијен великим плаштом и идентификован текстом изнад главе. Снажно трубећи носи глас о освајању Београда. Низ трубу се вије свитак са текстом: „КОНТИНУИРАНЕ ПОБЕДЕ ИМПЕРИЈАЛНИХ И ПОМОЋНИХ армија однете над ТУРЦИМА заузимањем БЕОГРАДА НАПАДОМ од 6. Септ.[ембра] 1688 [године] Сви Гарнизони су Прошли за мачем под Командом ГОСПОДАРА БАВАРСКОГ ВОЈВОДЕ“.²⁹

Континуитет победа над Турцима истичу и вињете приказане на два овална медаљона у дну алманаха, лево и десно од календара. Приказани градови северне Босне: Костајница, Дубица, Градишка и Бања Лука, освојени су под вођством Лудвига Баденског. Текст на траци при врху левог медаљона објашњава његову вињету: „Костајница, безусловно предата Царској војци 4. августа 1688. године након

²⁷ Више о барокном ратном театру види у: Симић: 2019: 60–63, 73.

²⁸ Види: Бешлин 2016: 206; Самарџић 1992: 127.

²⁹ „LES VICTOIRES CONTINUELLES Des Armées IMPERIALLES Et AUXILLIAIRES Remporté sur les TURCS Par la Prise de BELGRADE Par ASSAUT le 6. Sept. 1688 Toutes la Garnisons Passé au fil de l’Espée par le Comandement DE MONSEIGNEVR Le DUC DE BAVIERE“.

што је изгубила преко 4000 Турака³⁰. На узвишењу пред Костајницом је десно Лудвиг Баденски на коњу, окружен саборцима, док га лево приказани поражени турски војници клечећи моле за милост. У позадини је широк панорамски приказ са ведутом Костајнице крај кривудава реке Уне. Легенда при дну десног медаљона гласи: „Дубица, Градишка, Бањалука, препуштене царским [трупам] 22 Септ.[ембра] 1688“³¹. У првом плану је десно Лудвиг Баденски на пропетом коњу, окружен саборцима, док се у подножју царске трупе крећу га утврђеној Градишки, коју су Турци управо напустили. На супротној обали Саве су дијагонално учртане и текстом означене Дубица и Бањалука.

Овални медаљон смештен испод руке принца Баденског, уз леву маргину алманаха, приказује Смедерево, које је запалио Јеген Осман паша.³² (Сл. 4) Легенда при дну медаљона гласи: „Чувени град Семендриа код Београда претворен у прах од стране Паше, који је претходно спасао највреднију имовину у Септ.[ембру] 1688“³³. У првом плану бројна турска војска посматра запаљено Смедерево на супротној обали Дунава. Из тврђаве и предграђа у позадини се високо вије дим, док чамци на Дунаву одвозе узнемирени народ. Приказ утврђеног Смедерева збијених здања не одражава његов стварни изглед.

Календар је типографисан црном и црвеном бојом при дну алманаха, на средини. Вертикално су груписана по три месеца, уз које су означени њихови називи, месечеве мене и верски празници. Изнад календара је текст: АЛМАНАХ ЗА МИЛОСТИВУ ГОДИНУ 1689³⁴ а испод је адреса издавача: „У ПАРИЗУ, Код ПЈЕРА ЛАНДРИЈА, улица С.[ен] Жак, на углу [са улицом] Паршеминерије, код С.[ен] Франсоа де Зала“³⁵. Главни делови алманаха су рађени у бакрорезу, а вињете у бакропису.

Луј XIV, савезник Турака је, убрзо након примања вести о аустријском освајању Београда напао Царство на Рајни, и оно је било принуђено да део трупа преусмери на нови фронт.³⁶ Турци су потом, у контраофанзиви 1690. године, повратили изгубљене крајеве Србије и Београд.³⁷

Следеће аустријско освајање Београда уследило је 1717. године, у оквиру Аустријско–турског рата (1716–1718). Царским трупам је тада командовао чувени војсковођа Евгеније Савојски. Применивши оригиналну тактику изненадио је

³⁰ „Costainitza, rendu a discretion a l'armé Imperiale le 4 aoust 1688 apres avoir perdu plus de 4000 Turcs“.

³¹ „Dubitz, Gradiska, Bagnaluka, abandonné aux Imperiaux le 22 Sept. 1688“.

³² Одметнути Јеген Осман паша се са делом трупа из Београда повукао у Смедерево, где је остао само два дана. Град је по повлачењу у Ниш опљачкао и запалио. Са њим су се повукли посада тврђаве и турско становништво. Смедерево је убрзо заузела српска милиција на челу са Павлом Несторовићем Деаком, потом су стигле аустријске трупе. Види: Бешлин 2016: 202, 204; Катић 2001: 146; Самарџић 1992: 125. Према предању, војници су поред напуштене манастирске цркве пронашли чудотворну икону Богородице, која је свечано пренета у Београд, па у Беч и Минхен. Види: Тимотијевић 2008: 80, 81, 83; Бешлин 2016: 210, 211.

³³ „La fameuse ville de Semendria reduite en cendre par le Bassa pres de Belgrade, apres en avoir sauvé le meilleur de leurs biens en Sept. 1688“.

³⁴ „ALMANACH POUR L'AN DE GRACE M DC. LXXXIX“.

³⁵ „A PARIS, Chez PIERRE LANDRY, rue S. Jacque, au coin de la Parcheminerie, à S. François de Sales“.

³⁶ Види: Бешлин 2016: 212, 226; Самарџић 1992: 128, 133, 144.

³⁷ Сурова одмазда над српским становништвом која је уследила, довела је до њихове Велике сеобе у крајеве северно од Саве и Дунава, што је имало далекосежан историјски значај.

непријатеља и освојио Београд. У одсудном нападу је и сам учествовао, и био лакше рањен. Победа у овој бици, која се сматра за једну од највећих и најкрвавијих у новијој историји, представљала је врхунац војничке каријере Евгенија Савојског.³⁸ Освајање „капије оријента“ одјекнуло је широм Европе и поново је инспирисало бројна уметничка дела, међу њима и париске зидне алманахе.

Назив алманаха за 1718. годину, ког су у Паризу издали Франсоа (François) и Габријела (Gabrielle) Ландри, исписан је при његовом врху: „Велика Битка и потпуни Пораз Отоманске Армије Код Београда од стране Императорске Армије којом је командовао принц Евгеније 16. августа 1717“.³⁹ (Сл. 5) У продужетку се, у ситно исписаном тексту, наводи да су Турци изгубили преко 40 000 људи, 136 ливених топова, 600 буради барута, 20 000 ђулади, 3000 бомби, 3000 кола са пртљагом, све шаторе, велики број камила, 37 застави и много друге опреме. На крају се каже како је овај догађај изазвао запрепашћење у Београду, који се предао 18. августа, и турски гарнизон од 20 000 људи се евакуисао без ичега.

Први план алманаха у крупном плану приказује Евгенија Савојског са саборцима, пред шатором великог везира, у турском логору на прилазу граду. У позадини је из птичије перспективе приказана драматична битка пред Београдом. Главни прикази су објашњени текстом. Евгеније Савојски је на белом пропетом коњу, одевен у парадну униформу. Приказан је у благом полупрофилу, окружен свитом младих принчева и господара добровољаца из разних европских земаља, који су му се придружили у овом походу.⁴⁰ Пред шатором великог везира се диже дим, околу је шест хришћанских глава набијено на висока копља. У позадини се назиру и други шатори логора.

Пред Евгенијем Савојским су, лево, попадале турске паше. Једног од њих пропети принчев коњ предњим копитама гази по глави и рамену. Принц у левој руци држи коњске узде, а десном руком мач, којим усмерава напад. На глави носи шешир и модерну перику. Поглед је усмерио ка ађутанту на пропетом белом коњу, приказаном у предњем десном углу алманаха. Леђима је окренут посматрачу. Гологлав је а његова дуга коса је везана у реп и украшена машном.

Десно од Савојског су господин од Шаролоа (De Charollois), принц од Домба (Prince de Dombes), маркиз од Пона (Marquis de Pont) и господари добровољци, идентификовани текстом уз десну маргину алманаха. Одевени су у декоративне мундире, на главама носе шешире и модерне перике. Хришћански ратници на коњима у левом делу приказа протерују турске борце из Азије, идентификоване текстом уз леву маргину. Крајњи војник лево држи заставу са двоглавим орлом. Парадано одевени и статично приказани актери сцене у првом плану алманаха делују као глумци позоришног комада.

За разлику од статичности сцене првог плана, битка за Београд која је

³⁸ О освајању Београда 1717. године види: Тасић и др. 1995: 119, 120; Бешлин 2016: 507–511.

³⁹ „La Grande Bataille et Defaite Entiere de l'Armée Ottomane Pres de Belgrade par l'Armée Impériale commandée par le prince Eugène le 16 aoust 1717“. BnF, Hennin 7703. Види: <https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb415065380>; Champier 1886: 126, 127; Rűzsa 1976: 68, 69; Duplessis 1880: 48; Weigert 1973: 178, 179.

⁴⁰ У бици је учествовало 40 племића из разних европских земаља. Види: Бешлин 2016: 500, 501.

приказана у позадини, динамично дочарава судар две војске. Ова, панорамски приказана многољудна и минуциозно обрађена сцена ратног театра, одвија се на широком копненом прилазу граду. У средишту опшег метежа се сукобљавају коњаници, десно се вије дим и свргнуте спахије хаотично беже, док су лево топови отети од Турака и царска пешадија која гони јаничаре. У позадини царски коњаници напредују ка Дунаву. Мост води до утврђеног Београда горе десно, приказаног на супротној обали. Београд је погрешно учртан, битка се одвијала на копненом прилазу граду, а не на супротној обали реке.

У врху алманаха је алегоријски приказ Реномеа, са великим крилима, који лети и трубећи носи глас о освајању Београда. Овенчан је ловоровим венцем, око њега се вије плашт. У рукама носи две трубе са заставама. На застави трубе у коју труби приказан је царски двоглави орао, док је на застави друге трубе освајање Београда, објашњено легендом: „Освајање Београда 18. августа 1717“.⁴¹ У првом плану десно је, на узвишењу, приказан Евгеније Савојски на пропетом коњу, окружен саборцима. Он мачем у испруженој левој руци показује у правцу битке, која се одвија у подножју запаљеног Београда.

Календар је сасвим једноставно типографисан црном бојом при дну алманаха, на средини. Садржи означене називе месеци, верске празнике и месечеве мене. Изнад календара је текст: „АЛМАНАХ ЗА ГОДИНУ 1718“⁴² а испод је адреса издавача: „У Паризу код Ф.[рансоа] и Г.[абријеле] Ландри, улица Сен Жак, код сен Ландрија и С[ен]. Франсоа“.⁴³ Франсоа и Габријела Ландри су син и кћерка поменутог издавача и гравера Пјера Ландрија.⁴⁴

При врху алманаха за 1718. годину, који је издао Жерар Жолен (Gérard Jollain), исписан је његов назив: „Победе однете над Турцима од стране императорске војске под командом Г[осподин]а П[рин]ца Евгенија Савојског и заузимање познатог града Београда потчињеног власти Императора 17. Августа 1717.“⁴⁵ (Сл. 6) Три сцене овог алманаха илуструју три фазе у освајању Београда. У првом плану је истакнута церемонијална предаја кључева града, у позадини је детаљно илустрована опсада Београда, док је на доњем медаљону приказана сама битка. Сви важнији прикази су објашњени текстом.

Театрална предаја кључева Београда се одвија на узвишењу, на копненом прилазу граду. Лево је принц Евгеније Савојски на белом коњу, окружен свитом. Десно је приказан поражени босански сераскер окружен сународницима, који клечећи победнику предаје кључеве Београда. Принц је идентификован текстом испод десног копита његовог коња, а сераскер испод његовог левог колена, ослоњеног

⁴¹ „La Prise de Belgrade le 18 Aoust 1717“.

⁴² „ALMANACH POUR L'ANEE M. DCC. XVIII.“.

⁴³ „A Paris chez F. et G. Landry, rue Saint Jacques, à saint Landry et à St. François“. Види: <<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb415065380>>

⁴⁴ Préaud et al. 1987: 188–190.

⁴⁵ „Les victoires remportées sur les Turcs par l'armée impériale commandée par M.r le P.ce Eugène de Savoye et la prise de la fameuse ville de Belgrade réduite à l'obéissance de l'Empereur le 17.e Aoust 1717.“ BnF, Hennin 7702. Види: <<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb41506537n>>; Champier 1886: 126; Rúzsá 1976: 67, 68; Duplessis 1880: 47, 48; Weigert 1968: 603, 604.

на тле. Крај њих су на тло положене турске заставе. Евгеније Савојски је одевен у парадну униформу, десном руком држи коњске узде, а левом командантски штап. Поглед је усмерио ка Турцима, који стоје крај сераскера. На глави носи шешир и модерну перику са коврцавим влатима, а на ногама високе чизме. Лице му је озарено благим осмехом. У позадини лево, група царских војника уздиже две заставе, копља, царског орла и медаљон царевим са ликом. Неколико топова је усмерено ка опседнутом Београду.

Сераскер клечећи држи округли тањир са два велика прекрштена кључа. Подигнуте главе, поглед усмерава ка Евгенију Савојском. Свечано је одевен и огрнут плаштом постављеним крзном, на глави носи турбан са дугом кићанком. Низ лево бедро му се спушта мач привезан ланцем. Иза сераскера клече два Турчина, десно стоје њих петорица, од којих су Велики спахија, Капетан паша, Ага јаничара и Мустафа ага од Сиваса идентификовани бројевима и текстом. Одевени су у свечане одоре и на главама носе турбане.

У горњем делу алманаха је панорамски приказ опсаде Београда, са прецизним распоредом трупа, исписаним именима њихових заповедника и другим текстуалним појашњењима. Између линија цирконвалације и контравалације је десно уцртан камп империјалних трупа. Означена је и „Линија коју су Турци звали Паланка“. Под тврђавом су предграђа са правилно издељеним квартовима, чија здања су густо збијена. Српско предграђе је означено десно уз тврђаву. Насупрот улазној капији у тврђаву су Базари и Џамија. Турске трупе се у левом делу приказа повлаче након капитулације.

Београд је означен у приступном делу тврђаве, Доњи град ка Дунаву, а Горњи град ка Сави. На Дунаву су лево бројне царске шајке, а десно три велика царска ратна брода: Свети Евгеније, Свети Леополд и Света Елизабета. Београд је и на овом алманаху погрешно ситуиран, уцртан је на левој, а не на десној обали Саве. Насупрот Београду су, на супротној обали Дунава, нетачно означени и Панчево, на средини, и Земун, десно, пред необично стрмим обронцима.

Календар је типографисан црном бојом у доњем делу алманаха. Издељен је на два поља са по шест месеци, раздељена уз маргине алманаха. Означени су називи месеци, верски празници и месечеве мене. Изнад календара је текст: „Алманах за годину 1718“.⁴⁶ Између календара је медаљон над којим су ратнички лук, круна од ловоровог лишћа и две ловорове гранчице. (Сл. 7) Уз медаљон су прислоњени фишеци са стрелама, кубуре и секира. Око лука је обавијена трака са текстом: „Крвава Битка Против Турака коју је водио принц Евгеније Савојски у којој је Отоманска Армија из својих Трупа изгубила четрдесет хиљада људи 80 Топова и сав Товар.“⁴⁷ У првом плану је приказана енергична битка коњаника, из чијег центра се вије високи дим, док је у позадини турска пешадија. Београд је уцртан у горњем левом углу. Доле десно је исписана адреса издавача: „У Паризу Код Ж.[ерар] Жолена (G.[érard] Jollain) код Христа Младенца“.⁴⁸

При самом дну алманаха је исписан Историјски опис Београда, у ком се наводи

⁴⁶ „ALMANACH POUR L'ANNEE M.DCC.XVIII“.

⁴⁷ „LA Sanglante Bataille donnée Contre les Turcs Par le Prince Eugene de Savoye en la quelle l'Armée Ottomane a perdue quarante mille hommes de ces Troupes 80 pieces de Canons et tous ses Bagages“.

⁴⁸ „A Paris chez G.[érard] Jollain à l'Enfant Iesus“.

да је овај велики град веома препоручљив по свом положају, дивним здањима и трговином његових становника, која се Дунавом и Савом одвија са више других земаља. Наводе се потом сукцесивни освајачи Београда. Детаљно се описује освајање од 1717. године на челу са Евгенијем Савојским, коме се прикључио велики број страних принчева и младих господара, како би изразили своје хришћанске вредности. Како се наводи, били су ту између осталих и гроф од Шарлоа (Comte de Charolois), принц од Домба (Prince de Dombes), принц од Пона (Prince de Pons), маркиз Даленкур (Marquis Dalincourt) и други властелини „из најбољих породица Француске.“

2. Закључак

Четири приказана париска барокна зидна алманаха настала су непосредно након аустријских освајања Београда 1688. и 1717. године. Од почетка наредних година већ су били у употреби у Паризу, вероватно и шире. Алманаси за 1689. годину датирају из времена Луја XIV (1643–1715), а они за 1718. годину из времена његовог малолетног праунука Луја XV (1710–1774). Ови алманаси су широку француску публику обавештавали о освајањима Београда, који су будили наду за коначно протеривање Османлија из Европе. Истицали су хришћански карактер освајача.

Композиције алманаха су конципиране по карактеристичним манирима, комбиновањем више издвојених сцена, медаљона, картуша, алегориских приказа и текстуалних појашњења. Композиције три алманаха се јединствено шире око календара смештеног при дну, док је композиција једног алманаха подељена на два дела. Освајање Београда је на три алманаха приказано као главни мотив, док је на алманahu издељене композиције оно пратећи мотив уз бројне друге сцене. Алманаси чије се композиције јединствено шире око календара остављају снажнији утисак на посматрача.

Погрешна географска ситуирања и произвољни прикази градова сведоче да цртачи и гравери приказаних алманаха нису били на местима које су илустровали. Приказе су очигледно градили на основу писаних извора и ранијих визуелних предлога. Алманаси за 1718. годину садрже доста детаља о освајању Београда, што наводи на мишљење да су рађени на основу сведочанстава директних учесника и сведока, можда чак и главнокомандујућег Евгенија Савојског.

Алманаси су дела реномираних париских издавача из улице Сен Жак. Позната породица Ландри издала је два од ових алманаха. Цртежи приказаних алманаха нису уједначеног нивоа, квалитетнији су алманаси 1689. годину. На три алманаса су ликови у сценама првог плана типизирани и приказани попут глумаца на позорници. Призори барокног ратног театра су француској публици са безбедне дистанце омогућавали уживање у тријумфима хришћана са далеких обала Дунава и Саве.

Приказане алманасе посебно интересантним чине њихови сликани програми, који одступају од званичне француске политике тога доба. Ови алманаси сведоче да су се бурни догађаји са обала Дунава и Саве са пажњом пратили и прослављали и у Паризу, упркос томе што је Француска у тим сукобима била савезник Османског царства.

Скраћенице:

VnF – Национална библиотека Француске (Bibliothèque nationale de France), Париз

САНУ – Српска академија наука и уметности

Литература:

- Бешлин, Б. *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад: Матица српска, 2016.
- Катић, С. *Јећен Осман Паша*, Београд: АПП, 2001.
- Милошевић, А. *Пожаревачки мир 1718. године на карџама, љавираама и медаљама*, Београд, Пожаревац: Хераеду, Народни музеј Пожаревац, 2018.
- Самарцић, Н. *Француска и Турска: 1687–1691*, Београд: Историјски институт САНУ, 1992.
- Симић, В. „Папирни спектакл и барокни ратни театар: освајање Београда 1717.“, у: В. Бикић (ур.), *Барокни Београд: преображаји 1717–1739*, Београд: Археолошки институт, Музеј града Београда, 2019, 60–73.
- Стругар Бевц, Н. Бикић, В. *Барокни Београд: преображаји 1717–1739*, [каталог], Београд: Музеј града Београда, 2019.
- Тасић, Н. и др. *Историја Београда*, Београд: Балканолошки институт САНУ, Драганић, 1995.
- Тимотијевић, М. „Богородица Смедеревска“, *Збраник Маџице српске за ликовне уметности*, 36, 2008, 57–87.
- Томић, В. *Бреј за размишљање: Београд на љавирама XVI–XIX века*, Београд: Музеј града Београда, 2012.
- Adamczak, A. „Les almanachs gravés sous Louis XIV: une mise en images des actions remarquables du roi“, *Littératures classiques* 76, Armand Colin, 2011, 63–70.
- Bénézit, E. *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*. Tome 1, Paris: Gründ, 1939.
- Champier, V. *Les Anciens almanachs illustrés, Histoire du calendrier depuis les temps anciens jusqu'à nos jours*, Paris: L. Frinzone, 1886.
- Depluvrez, J.–M. „Présence de la ville d'Ath dans les almanachs muraux illustrés gravés à Paris (1668–1748)“, *Bulletin du Cercle royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath et de la région* 296, 2018, 409–445.
- Duchartre, P. et Saulnier, L. *L'imagerie parisienne: l'imagerie de la rue Saint-Jacques*, Gründ, Paris, 1944.
- Duplessis, G. *Inventaire de la collection d'estampes relatives à l'histoire de France léguée en 1863 à la Bibliothèque nationale par M. Michel Hennin*. Tome 3, Paris: Picard, 1880.
- _____. *Inventaire de la collection d'estampes relatives à l'histoire de France léguée en 1863 à la Bibliothèque nationale par M. Michel Hennin*. Tome 2, Paris: Picard, 1879.
- Gillet, L. „Soumettre. Conquérir. Railler. La justice dans les almanachs muraux du règne de Louis XIV“, *Sociétés & Représentations* 18, 2004, 251–262.
- Mathis, R. et al. *Images du Grand siècle: L'estampe française au temps de Louis XIV (1660–1715)*, [catalogue], Paris, Los Angeles: Bibliothèque nationale de France, The Getty research institute, 2015.
- Milovanovic, N. „Les almanachs de Louis XIV“, dans: Milovanovic, Nicolas et Maral, Alexandre (dir.). *Louis XIV: l'homme & le roi*, [catalogue], Paris, Versailles: Skira Flammarion, Château de Versailles, 2009, 370–374.
- Montclos, de B. *Almanachs parisiens 1661–1716*, [catalogue], Paris: Paris musées, 1997.
- Préaud, M. et al. *Dictionnaire des éditeurs d'estampes à Paris sous l'Ancien régime*, Paris: Promodis–Éditions du Cercle de la librairie, 1987.
- Préaud, M. *Inventaire du fonds français, graveurs du XVIIIe siècle. Pierre Lepautre*. Tome 13, Paris: Bibliothèque nationale de France, 2008.
- _____. *Les Effets du soleil, Almanachs du règne de Louis XIV*, [catalogue], Paris: Réunion des Musées Nationaux, 1995.
- Rúzsá, G. „Magyarország XVII. századi képe a francia népies grafikában“, *Folia historica* 4, 1976, 35–90.

Weigert, R.–A. *Inventaire du fonds français, graveurs du XVIIe siècle*. Tome 6, Paris: Bibliothèque nationale de France, 1973.

_____. *Inventaire du fonds français, graveurs du XVIIe siècle*. Tome 5, Paris: Bibliothèque nationale de France, 1968.

Интернет извори:

<<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb40486944c>>

<<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb404869222>>

<<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb415065380>>

<<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb41506537n>>

<<https://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb14953123z>>

<<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b69455378>>

<<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6945540r>>

<<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550023729>>

<<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b531726101>>

ПРИЛОЗИ:

Слика 1. Алманах „Тријумф хришћана“, Bnf, Hennin 5688.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

Слика 2. Освајање Београда, детаљ алманаха „Тријумф хришћана“, BnF, Hennin 5688.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

Слика 3. Алманах „Континуиране победе...“. BnF, Hennin 5692.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

Слика 4. Смедерево у пламену, детаљ алманаха „Континуиране победе...“. ВнБ, Hennin 5692.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

Слика 5. Алманах „Велика битка и потпуни пораз отоманске армије...“. BnF, Hennin 7703.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

Слика 6. Алманах „Победе однете над Турцима...“. BnF, Hennin, 7702.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

Слика 7. Битка за Београд, детаљ алманаха „Победе однете над Турцима...“. BnF, Hennin 7702.
(Извор: gallica.bnf.fr / BnF)

GORDANA S. KRSTIĆ FAYE

Independent researcher

**FOUR BAROQUE WALL ALMANACS, MADE IN PARIS, WHO PRESENT
ENGRAVED SCENES OF THE AUSTRIAN CONQUEST OF BELGRADE IN 1688
AND 1717 AND INCLUDE CALENDARS FOR NEXT YEARS**

Summary

The four Baroque wall almanacs were created immediately after the Austrians had conquered Belgrade from the Turks, in 1688 and 1717. The almanacs illustrate these events as the main or secondary motif of their compositions, and contain calendars for the coming years. They represent contemporary and allegorical figures including Maximilian of Bavaria and Prince Eugene of Savoy, commanders of the battles for Belgrade. The almanacs are large in size, which is the reason why they were printed on two sheets of paper, which were then joined together. They were executed in a combination of copper engraving and etching and used in public and private French interiors, during 1689 and 1718. The almanacs were published by prominent Parisian publishers: Pierre Landry, his son François and his daughter Gabrielle Landry, Gérard Jollain and Jan Van der Brugen, from Saint-Jacques street, near Sorbonne, in the University quarter of Paris. The almanacs spread the news about the conquests of Belgrade, emphasizing the Christian character of the conquerors.

Centuries of conflicts between Christians and Turks had been followed attentively across Europe, and they were seen as the new crusades. The conquests of Belgrade, which was considered as the "gate of the Orient" raised hopes for the final expulsion of Turks from Europe, and inspired many works of art in various disciplines. To the dismay of Europeans France was an ally of Turkey in these conflicts, but it secretly hoped the Ottoman Empire would disappear. The four presented almanacs testify that contemporaries in Paris also celebrated the mentioned turbulent events that took place on the banks of the Danube River, in the territory of modern-day Serbia, despite the French alliance with the Ottomans.

Keywords: almanac, calendar, Baroque engravings, conquest of Belgrade, Maximilian of Bavaria, Eugene of Savoy, Smederevo.

ГРОФ ИШТВАН СЕЧЕЊИ (1791–1860) И РАДОВИ НА ПЛОВНОСТИ ДОЊЕГ ТОКА ДУНАВА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Апстракт: Гроф Иштван Сечењи (1791–1860), истакнути мађарски политичар, реформатор, теоретичар и писац, у пролеће се 1830. године запутио у јужне пределе Угарске (потом и у Србију и Турску) не би ли на лицу места на доњем току Дунава сагледао могућност обезбеђења пловности Великог и Малог Казана, и отклањање тамошњих пловидбених препрека. Све са циљем да би осигурао пловност до Црног мора, тачније да би успоставио паробродски саобраћај између Беча и Истамбула. Био је то смео и импозантан пројекат чега се храбро прихватио, а за своју базу одабрао је Оршаву како би отуд надзирао и руководио радовима. У том великом подухвату имао је подршку своја два верна пријатеља: грофа Јаноша Валдштајна, као и врсног хидролошког стручњака Јаноша Беседеша. Израду регулационих планова је, пак поверио врсном инжењеру Палу Вашархељију. У Оршави се упознао а потом и спријатељио са имућним трговцем, полиглотом, Лазаром Фотом Поповићем, нећаком Кнеза Милоша, који му је био од изузетне помоћи у реализацији овог подухвата, и у чијој кући је провео две године, организујући велике регулационе радове. Сечењи је, иначе и лично упознао кнеза Милоша, био његов гост, придобио га је за регулисање тока Дунава, а касније се и дописивао са њим. Свој посао завршио је 1837. године, изградњом тзв. Сечењијевог пута, усеченог у стену, а дугог 112 километара. Тај пут, изграђен за вучу бродова премостио је проблем транспорта и претовара робе приликом ниског водостаја. Међутим, стручна, хидролошка регулација пловности Дунава није завршена за Сечењијева живота. Радови су се, из разних разлога деценијама одужили, те су окончани тек задњих године XIX века.

Овај рад тежи да на основу релевантне историјске грађе сагледа и представи пионирски подухват грофа Иштвана Сечењија на регулације пловности Доњег Дунава, у првој половини XIX века, који је добрим делом пао у заборав, као и да укаже на околности и учеснике тог грандиозног пројекта.

**Кључне
речи:**

Регулисање пловности Дунава, Иштван Сечењи, Лазар Фота Поповић, кнез Милош, Оршава.

1. Увод

Проф Иштван Сечењи, „највећи Мађар“, интелектуалац, мислилац и реформатор прве половине XIX века у Угарској, члан националног либералног реформског покрета рођен је 21. септембра 1791. године у Бечу, у угледној аристократској породици.¹ Његов отац, Ференц био је оснивач Националног музеја и Сечењијеве библиотеке. И своју децу одгајао је као интелектуалце, у духу привржености отаџбини и служења националним интересима.² Тако је млади Иштван Сечењи, који се почетком XIX века као официр борио против Наполеона, након 1815. године је често путовао у иностранство: обишао је Западну Европу али је боравио и на Блиском Истоку, трудећи се да прошири своја сазнања и интелектуане видике.³ И управо су га његова инострана путовања довела до спознаје, да је његова домовина, Угарска релативно заостала земља, те да је дошло време корених друштвених реформи, у којима је био један од најагилнијих учесника, све до своје смрти, 1860. године.⁴ Он је, одређене реформе иницирао, здушно учествовао у њима, писао о томе, али их је и финансијски помагао, дајући несебичан, лични пример угарском високом племству, који су требали да га следе, у интересу друштвеног напретка.⁵

Своју реформску активност, званично, започео је почетком новембра 1825. године у Пожуну, на државном сабору, када је понудио једногодишње приходе својих поседа у циљу оснивања Мађарског ученог друштва, то јест Академије Наука.⁶ Не дуго потом, 1827. године, по енглеском узору основао је једну значајну институцију грађанског друштва: касину, тачније Мађарску националну касину, која је отпочела са радом средином 1827. године у Пешти.⁷ За његово име везује се и институционализација коњских трка у Угарској (1827)⁸, иницирање паробродског превоза на Балатону⁹, покретању хидролошких, регулационих радова на Тиси¹⁰, развој железничког саобраћаја¹¹, изградње ланчаног моста који повезује Будим са Пештом (1842–1849)¹², али и регулисање пловности доњег тока Дунава, кроз Казан, тачније кроз Банатску клисуру у циљу укључивања Угарске у европске трговачке токове, тачније обезбеђивање брзог и безбедног бродског превоза лица и ствари, све до Црног мора.¹³

Овај његов потоњи подухват, који је трајао годинама и због којег је 1830-их

¹ Fónagy 2016/2: 2–3.

² Fónagy 2016/2: 2–3.

³ Kenyeres Ágnes (főszerk.), *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás (elektronika verzija: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>)

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ Szász 1880: 61–93.

⁷ Gruber 2016/2: 31–33.

⁸ Estók 2016/2: 13–16.

⁹ Huszár 2016/2: 21–29.

¹⁰ Fónagy 2016/2: 4–12.

¹¹ Szilágyi 2016/2: 38–41.

¹² Fónagy 2016/2: 4–12.

¹³ Boleszny 1878: 2–14.

година, подоста времена провео и у српском и у румунском делу Баната, по својој природи био је такав да је био принуђен да успостави више пословних и пријатељских контаката са одређеним, кључним људима ових подручја: са искусним капетаном, иначе новосадским трговцем Јаношом Леманом, који је одлично познавао доњи ток Дунава и Казан, са турским пашом у Оршави, али и са Фотом Поповићем, једним од његових најоданијих тамошњих сарадника, добро ситуираним и образованим трговцем, који је, захваљујући знању више језика и широком кругу познаника¹⁴, Сечењију био од велике помоћи како у организовању његовог боравка, тако и у организовању регулационих радова. Његово познанство са Фотом Поповићем током година прерасло је у право пријатељство, о чему сведочи и његова сачувана преписка.¹⁵

Радовима на регулацији река бавио се раније и Иштванов отац, гроф Ференц Сечењи (1754–1820), мађарски државник, витез Реда златног руна, који је као краљев повереник руководио регулационим радовима на реци Драви и Мури. Неколико деценија касније и син Иштван је кренуо очевим стопама, када је наменован за краљевог повереника, задуженог за радове на пловности доњег тока Дунава. Он је 1830. године, у пратњи искусног инжењера водопривреде Јожефа Беседеша, кренуо на своју прву пловидбу дуж Доњег Дунава, док је тек три године касније и званично постао руководиоца регулационих радова. Поред поменутог путовања, Сечењи је још у девет наврата путовао у јужне области тадашње Угарске како би се адекватно информисао о предстојећим радовима, а остало је забележено и то да је више пута имао и тешке дипломатске преговоре у интересу да се створе могућности за регулацију пловности Доњег Дунава.¹⁶

Казан је први пут неки пароброд при високом водостају препловио 14. априла 1834. године и тиме је заправо био решен проблем пловидбе између Беча и Галаца. Сечењија је чекао велики изазов у јужним областима, будући да је у интересу безбедне пловидбе Доњим Дунавом морао организовати извођење одређених радова не само у кориту Дунава већ и дуж њене стеновите обале, али и крчити сувоземни пут паралелно са реком, како би пловидба била безбедна и при ниском водостају. У том циљу је (почев од 1834. године) од места Стара Молдава до Турну Северина дао да се изгради пут усечен у стеновиту обалу реке, у дужини од 112 километара, познат и као *Сечењијев пут*.¹⁷

Он је за израду регулационих нацрта ангажовао најбоље мађарске водопривредне инжењере свога доба. Међутим, проблем који је знатно успорио извођење радове представљала је околност да је Аустријска влада након извесног времена престала да шаље (раније договорене износе) за покривање трошкова, па је регулација Доњег Дунава настављена тек 1880-их година, а свечана предаја уз велику помпу обављена тек 1896. године.

Поред привредних и саобраћајних интереса Угарске, регулацију Дунава

¹⁴ Boleszny 1878: 2–14.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Gazda 1991/4: 12–17.

¹⁷ *Ibid.*

пожуривао је и брз развој паробродарства и трговине, као и чињеница да су Дунавом робу деценијама могли превозити само бродови аустријског Дунавског Паробродског Друштва.¹⁸

2. На доњем Дунаву, у Оршави

У првој половини XIX века такви смели импозантни подухвати изискивали су најпре стручно осмишљен пројекат, политичку подршку па и дипломатску активност, ангажовање више хиљада радника на уклањању катаракти која су спречавала пловидбу, али и добрих сарадника на терену, без чије помоћи тај подухват не би могао да се оствари. Сечењи је 1830-их година за своју базу у доњем току Дунава одабрао Оршаву, место, географски погодно да отуд надзире и руководи великим радовима. Управо тамо је стекао верног пријатеља и сарадника: Лазара Фоту Поповића, нећака кнеза Милоша, који је говорио седам језика, а код кога је, током година (недељама, па чак и месецима) становао, са којим се дописивао и који му је здушно помагао у том великом послу који је комплетно окончан скоро четири деценије након Сечењијеве смрти.¹⁹

Упоредо са својим другим активностима, Иштван Сечењи се 1830. одважио да приступи остварењу своје смеле замисли: да уклони све препреке у доњем сливу Дунава, у Казану, који је, приликом ниског водостаја спречавао несметан бродски саобраћај, а самим тим и несметану теговину са Истоком. На пловном путу Дунава кроз Казан било је безброј природних препрека у облику опасних стена, катаракти, спрудова и других опасних природних препрека које су спречавале нормално одвијање саобраћаја, па је превоз лица и ствари био изузетно отежан, почесто комбинован са претоваром, па и пешачењем ради превазилажења непремостивих препрека.²⁰

Тај проблем заправо је био познат још скоро два миленијума раније, када је Римска Империја настојала да изгради сигуран пут кроз Ђердапску клисуру. Римски цар Тиберије је од 33. до 34. године наше ере успео да у том циљу изгради један пут дужине 210 метара на десној обали. То је касније цар Трајан обновио, и радови су завршени 100. године наше ере. Наредне године завршен је и канал дужине 3 километра, који је омогућавао тегљење бродова биволским запрегама.²¹

Сечењи се на пут у доњи ток Дунава одважио на броду Дездемона заједно са своја два верна сарадника и пријатеља: са грофом Јаношом Валдштајном и врсним хидролошким стручњаком тога времена, Јаношом Беседешем. Циљ овог првог путовања у јужне пределе био је двојак: да упозна које све пловне препреке треба уклонити, те да са својим сарадницима извиди могућност регулисања доњег тока Дунава. Током тог свог првог путовања у ове пределе – а то је детаљно документовао и у свом дневнику – пропутовао је кроз Баноштор, Петроварадин, Нови Сад, Футог и Черевих.²²

Према архивским подацима, у јесен 1830. године, тачније 16. октобра, Сечењија

¹⁸ Gazda 1991/4: 12–17.

¹⁹ Ференц 2016–2017: 191–200.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*

²² Széchenyi 1978: 554–747.

је град Нови Сад дочекао помпезно и са великим поштовањем. Ту га је један његов утицајан пријатељ барон Сина упознао са Јаношем Леманом, трговцем и изванредним познаваоцем тока доњег слика Дунава, и Леман га је и отпратио на пут кроз дунавске клисуре. Током тог путовања су се и спријатељили, касније су се и често дописивали, те је конкретан резултат тога био да када је доћи ток Дунава оспособљен за паробродски саобраћај управо Јанош Леман био постављен за капетана брода „Арго“.²³

Сечењи је већ раније одредио да је најповољније место за планирање и надгледање његовог импозантног пројекта регулације пловности доњег тога Дунава управо Оршава, па је од почетка ту оформио и уредио свој штаб. Ту је нашао и упознао човека који је био најупућенији, и најинформисанији о дунавској пловидби, са којим је, почев од 1830. успоставио и чврсто пријатељство: имућног трговца из Оршаве Фоту Поповића који је говорио турски, грчки, руски, румунски, српски, немачки и француски и био од изузетне помоћи да Сечењи оствари свој план.²⁴ Важна чињеница у вези њега била је та да је био нећак кнеза Милоша кога је Сечењи по сваку цену хтео придобити за воје планове, у чему је, уз своје лично залагање али и уз његову помоћ, и успео. Он је лично упознао Милоша, био његов гост и придобио га је за регулисање тока Дунава, а касније се и дописивао са њим на немачком језику.²⁵

3. Сечењи у Србији 1830. године: од Ђеле-куле до Милошевог конака

Након посете Истанбулу, Сечењи је са својом пратњом 14. септембра 1830. одлучио да, јашући на коњу превали пут до Београда, разгледајући и уживајући успут у лепотама Србије и спремајући се да се сретне са кнезом Милошем.²⁶ У својим дневничким забелешкама оставио је интересантан опис људи и предела, али и свог гошћења код Кнеза Милоша. Према оцени Стојана Вујичића, „главни мотив Сечењијеве посете Србији био је садржан дакле, у придобијању српског кнеза за планове регулисања Доњег Дунава. Мада је кнез Милош одмах подржао ту идеју, лако схвативши све њене предности за Србију, учешће српске кнежевине у реализацији овог грандиозног пројекта могло је да буде, дакако, само симболично, будући да је у време ових разговора и унутрашња аутономија Србије била тек на путу остварења и (...) није могла ни да помишља на значајније инвестиције. Ова посета била је свакако и у служби извиђања намера и замисли кнеза Милоша, али била је уједно и претходница каснијих, неопходних дипломатских корака који су озбиљно водили рачуна о условима учешћа све самосталније Србије.“²⁷

Сечењи и његови пратиоци јахали су преко Дринапоља до Софије, а отуд су 26. септембра кренули даље, а надамак Ниша стигли 27. септембра, где су имали прилику да погледају Ђеле-кулу. Сечењи је у свом дневнику о томе записао: „Пре него што човек уђе у Ниш – тамо где почиње Стара Србија – види се један торањ, који је у својој врсти

²³ *Ibid.*

²⁴ Boleszny 1878: 2–27.

²⁵ Vujicsics 2010: 63–74.

²⁶ Вујичић 2010: 127–135.

²⁷ *Ibid.*

нешто најнеобичније што се може видети. Он је саздан од самих људских глава – од лобања Срба погубљених пошто је угушена њихова претпоследња револуција! Језив призор! (...) Такав горки зденац неизмерне крви, проливане за независност – пре или касније мораће да изроди, и изродиће, слободу и срећу за Србију. Какав би мотив овај торањ могао да буде једној поеми. Оно мноштво јаука и плача што је у њему замукло.“²⁸

Сечењи је 29. септембра у друштву Јаноша Валдштајна и капетана Ференца Ејзенбаха кренуо према тадашњој престоници Србије Крагујевцу, у нади да ће се сусрести са кнезом Милошем. Успут су у Јагодини сазнали да Милош борави у Пожаревцу. Септембра 30. преспавали су у Свилајнцу, одакле је Сечењи, најављујући свој долазака, упутио писмо кнезу Милошу у Пожаревац, прилажући уз писмо и препоруке барона Франца Отенфелс-Гавинда.²⁹ Сутрада су наставили пут, те су близу Пожаревца сусрели кнежевог курира, који им је послат у сусрет и који се одмах вратио да најави њихов долазак. Милош је с пажњом и поштовањем сачекао и угостио Сечењија, придавајући велики значај његовој посети. Пред конаком их је званично поздравила мања чета наоружаних војника, на чему се Сечењи захвалио. У кнежевом конаку Сечењи је добио засебну собу, док је његова пратња била смештена у заједничку одају. Ујутру (2. октобра) их је кнез примио у свој „веома лепо уређен павиљон“ декорисан у турском стилу са теписима и јастуцима. Уз помоћ тумача Алексе Поповског разговарали су на немачком језику, а Сечењи се Милошу обраћао са „Ваша Екселенцијо.“³⁰ Разменили су мишљење о политици, те је потом Сечењи започео разговор о регулисању Дунава. „Милош се по свему сложио са њим и обећао да ће подржати овај подухват колико год је то у његовој моћи. У више наврата је изразио жаљење што је ово лето остало неискориштено, с обзиром на веома низак водостај, па се свака подводна стена, свакака препрека могао слободним оком видети.“³¹ Сечењи је Милоша у свом дневнику описао на следећи начин: „Он је чисто и неискварено дете природе – не уме ни да пише, ни да чита – па ипак је сасвим на висини наших најбољих чиновника. Све зна, све памти, уме да се контролише, да сачека одговарајући тренутак, али уме и да се претвара, да учи.“³²

Након пријема уследио је ручак, па је Сечењи сматрао важним да забележи: „Смедеревско грожђе нас је задивило крупним бобицама и укусом. Одлично је, наводно, и вино које се од њега справља, само што није трајно.“³³

Сечењи је, током посете имао прилике да упозна и књегину Љубицу, као и Милошеве синове Милана и Михајла. Више година касније, 25. јуна 1841. године, имао је прилику да (за време његове прве владавине) у Београду посети кнеза Михајла, који се 1853. године оженио мађарском грофицом Јулијом Хуњади.³⁴

Настављајући потом свој пут према Београду, Сечењи је 3. октобра око подне пристигао у Смедерево, где су га на ручку дочекали са великом помпом, а потом занеоћио

²⁸ Вујичић 2010: 127–135.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*

у Гроцкој. У Београд је са пратњом стигао 4. октобра, где су преноћили у кући кнеза Милоша. У Београду су посетили и турског пашу.³⁵ Потом су наставили свој пут у Угарску.

4. Пријатељство са Фотом Поповићем

Почев од 1830. године Сечењи се интензивно дописивао са Лазаром Фотом Поповићем (на немачком језику) све до избијања мађарске револуције, 1848. Временом, пријатељство међу њима постало је толико присно, да је Фота Поповић, касније, неколико година провео као гост на Сечењијевом поседима у Пешти и Пожуну, док је Сечењи, у његовој кући у Оршави провео две године, организујући велике регулационе радове на Дунаву.³⁶ 13. октобра 1830. године, по повратку у Угарску, Сечењи пише Фоти Поповићу из контумца у Земуну, захваљујући му се на његовом гостопримству и љубазности, истовремено га обавештавајући да је успут, успео да неким својим контактима реши неки Фотин проблем.³⁷

Писмом му се обраћа и каснијих година.

Године 1832. Сечењи је проглашен краљевским повереником за развој паробродарства, те је своју хвале вредну активност наставио у Јужним областима. Када је у том својству стигао у Оршаву да преузме руковођење хидрорегулационим радовима, показа се потреба за пажљивим проучавањем клисура и водостаја у доњем току Дунава. И у Молдави и у Оршави постављени су инструменти за мерење висине водостаја како би било могуће пажљиво пратити њен пораст и пад, те су 1832. године извршене и све теоретске припреме као и предузете све оне мере које су биле неопходне да би 1833. године могло отпочети разбијање, то јест минирање стена.³⁸

У лето 1833 године Сечењи се најпре упутио у Молдавију, па је, враћајући се отуд негде крајем августа 1830-их година, стигао у Банат. У Делиблато, Црепају, Сакуле, Перлез па и Нови Бечеј.³⁹ И када је реч о Банату, вредно је напоменути две чињенице које Сечењија везују за овај регион: 3. септембра 1833. године, приликом његове посете Новом Бечеју, учитељ Имре Бехањи је организовао дилетантску позоришну представу у његову част⁴⁰, а годину дана касније, 1834. године, Великобечкеречка грађанска касина га је изабрала за свог почасног члана.⁴¹ И управо тих година, од 1834. до 1835, Сечењи стиже у Молдову, да заједно са Палом Вашархељијем надгледа почетак опсежних радова, за који су ангажовали три хиљаде радника.⁴² Међу њима било је много клесара и каменорезаца, који су приступили тешким и мукотрпним радовима усецања пута у чврсту стену обале. Тих година је недељама, месецима становао у Оршави код Фоте Поповића, често обилазећи и

³⁵ Вујичић 2010: 127–135.

³⁶ Boleszny 1878: 2–27.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Németh 2016/2: 53–54.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Németh 2016/2: 34–37.

⁴² Boleszny 1878: 2–27.

надгледајући ток радова.⁴³ Више дана боравио је и у бањи Баје Херкуланум, и отуд је Фоти Поповићу (15. септембра 1834.) упутио једно писмо следеће садржине:

„Најдражи пријатељу!

Захваљујем вам се на пакету, који сте ми послали. Гроф Хуњади сутра путује за Оршаву. Молим вас, да се побринете да он буде смештен код Адолфа (у кафани код Аустријског цара), да буде добро збринут, те га позовите на сваки оброк. Вино као да не пије, па према томе ни шампањац. Ја стижем прекосутра, на ручак и ту очекујем и Вашархељија заједно са Волфрамом што би значило да ће нас, заједно са овом двојицом, бити шесторо.”⁴⁴

Године 1835, 10. фебруара, Сечењи се Фоти јавио писмом из Пожуна са вешћу да ускоро стиже у Оршаву. Такође му шаље писмо и 24. фебруара 1835. године, молећи га да спреми стан за његов скорији долазак у Оршаву, те извештавајући га да је предузео све да изглади код надлежних неки проблем за чије решење га је Фота замолио.⁴⁵

Године 1835, 10. јуна, Сечењи моли Фоту за помоћ у вези барона Лајоша Ерција, који се преко Оршаве запутио у Константинопољ, извештава га, да ће тек крајем јула моћи да дође у Оршаву, и интересујући се како је његов стриц, кнез Милош.⁴⁶

Године 1835, 22. августа, Сечењи тражи од Фоте да буде од помоћи извесном Носеу, пештанском агенту Цесарско-краљевског паробродског друштва, који ће у Оршаву пристићи са задатком, да извиди на који начин би се путни и робни превоз између Молдове и Кладова учинио једноставнијим, бржим и јефтинијим.⁴⁷

Године 1836, 5. фебруара, Сечењи саопштава Фоти радосну вест, да се оженио, те да ће са супругом и пратњом доћи у Оршаву и Мехадију, што се те године и остварило: недељама су боравили тамо, док је Сечењи и тада надгледао извођење радова.⁴⁸

Њихово дописивање наставило се и каснијих година, а задње писмо Сечењи је Фоти Поповићу упутио 27. априла 1846. године саопштавајући трагичну вест о смрти Пала Вашархељија.⁴⁹ Том приликом је у свом писму формулисао и следећу пророчанску реченицу: „Лаку ноћ Демиркапијо“ – Лаку ноћ Гвозена капијо.⁵⁰ Наиме, тада је већ полако нестало и новца и воље у Угарској за уређење пловног пута Дунава према Црном мору, а и политички живот је био подоста узбуркан. Све то је, на дуже време успавало питање завршетка регулације пловности Ђердапском клисуром. Али, ред је да догађаје испратимо до краја.

Након свог путовања у Оршаву, 1830. године (када је, иначе и отпочео паробродски саобраћај Дунавом), Сечењи је израду планова за сигурнију пловидбу

⁴³ Boleszny 1878: 2–27.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*

Дунавом поверио инжењеру Палу Вашархељију.⁵¹ Услед повољних метеоролошких и хидролошких прилика тај посао успешно је завршен 1837. године изградњом такозваног Сечењијевог пута.⁵² Тај пут је премостио проблем транспорта робе и путника приликом изузетно ниских водостаја, али је добро послужио и за вучу бродова. Стручна, хидролошка регулација пловности Дунава није завршена за Сечењијева живота. Радови су настављени и каснијих деценија, у другој половини XIX века, када је на Берлинском конгресу регулисање пловност кроз Гвоздена врата, поверено Аустроугарској Монархији. Између 1890. и 1898. године (под руководством министра саобраћаја Габора Бароша) изграђен је такозвани канал Гвоздених врата у дужини од два километра, који је омогућио пловност на том делу Дунава током читаве године.⁵³

Напоследку, 1972. године изграђена је хидроелектрана Ђердап, као заједничка инвестиција Југославије и Румуније, а том приликом је добар део ранијег Сечењијевог пута завршио под водом.⁵⁴ И са југословенске и са румунске стране формиран је национални парк ради заштите природних лепота и еколошког богатства те регије.⁵⁵

Свакако не би смело да падне у заборав чињеница на коју овим подсећамо да је део богате историје уређења и регулисања Ђердапске клисуре, у првој половини XIX века везана за име великог мађарског реформатора, Иштвана Сечењија.

Литература:

Вујичић, С. „Сечењи у Србији, 1830“, у: B. Győző (ур.), *Széchenyi István Szerbiában – 1830. Naplók, dokumentumok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 2010, 127–135.

Немет, Ф. „Иштван Сечењи у Оршави, у првој половини 19. века“, у: *Студије и истраживања. Радови Симпозијума „Банат – Историја и мултикултуралност“*. Зрењанин-Решица, Нови Сад: Editura Fundației FREFV, 2016–2017, 191–200.

Boleszny, A. *Széchenyi munkálatai az Al-Dunán*. Temesvárott: Magyar-féle nyomda 1878.

Estók, J. „Széchenyi és a magyarországi lótenésztés, lóversenyzés“, *Bácsország*, 2016/2, 13–16.

Fábián B. „Vaskapu“, *Bácsország*, 2016/2, 102.

Fónagy, Z. „A legnagyobb magyar. Életrajzi vázlat.“ *Bácsország*, 2016/2, 2–3.

_____. „Széchenyi évtizede, az 1830-as évek“, *Bácsország*, 2016/2, 4–12.

Gazda, I. „Széchenyi alkotásai“ *Rubicon*, 1991/4., 12–17.

Gruber, E. „Széchenyi István, az első magyar kaszinóalapító“, *Bácsország*, 2016/2, 31–33.

Huszár, Z. „Gróf Széchenyi István és a Dunagőzhajózási Társaság kapcsolata a reformkorban“, *Bácsország*, 2016/2, 21–29

Németh, F. „Bevégezni iparkodom mindazt, amit Honunk javára kezdék“. 1834-ben lett Széchenyi István a „Nagy-Becskereki Casino-Társaság“ dísztagja, *Bácsország*, 2016/2, 34–37.

_____. „Boleszny Antal Széchenyi-kutatásairól“, B. Győző (sz.) *Széchenyi István Szerbiában – 1830. Naplók, dokumentumok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 2010, 121–126

_____. „Széchenyi István Törökbecsén“, *Bácsország*, 2016/2, 53–54.

⁵¹ Fónagy 2016/2: 4–12.

⁵² *Ibid*; Boleszny 1878: 2–27.

⁵³ Németh 2010: 121–126.

⁵⁴ Fábián 2016/2: 102.

⁵⁵ *Ibid*.

Szász, K. *Gróf Széchenyi István és az Akadémia megalapítása*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880.

Széchenyi, I. *Napló*. Budapest: Gondolat, 1978.

Szilágyi, M. „A bányási vasúthálózat kiépítése“, *Bácsország*, 2016/2, 38–41.

Vujcsics, Sz. „Széchenyi Szerbiában, 1830“, in: B. Győző (sz.) *Széchenyi István Szerbiában – 1830. Naplók, dokumentumok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 2010, 63–74.

ПРИЛОЗИ:

Слика 1. Доњи Дунав средином XIX века са голубачком тврђавом и стеном „Бабакај“

Слика 2. Сечењијева карикатура, као повереника за регулацију пловности Доњег Дунава из 1834. године

Слика 3. Сечењијев портрет у позадини са Ђердапском клисуром

FERENC NEMET

University of Novi Sad

Teacher Training Faculty in The Hungarian Language in Subotica

**COUNT ISTVÁN SZÉCHENYI (1791–1860) AND THE WORKS
ON THE NAVIGABILITY IN THE LOWER COURSE OF THE DANUBE
IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY**

Summary

Count István Széchenyi (1791–1860) was a distinguished Hungarian politician, reformer, theoretician and writer, who in the spring of 1830 went to the southern regions of Hungary (and then to Serbia and Turkey), in order to inspect on site the possibility of securing the navigability and clearing the impediments in the gorges the Great and the Small Kazan (Hun. Nagy- and Kis Kazán-szoros). His main goal was to secure navigability to the Black Sea, more precisely to establish steamboat traffic between Vienna and Istanbul. It was a bold and impressive project that the count bravely accepted and chose Orsova as his base for supervision and management of works. Two of his devoted friends helped him in this great endeavour: count János Waldstein and a skilful hydrologic expert János Beszédes. The creation of regulation plans he entrusted yet to his skilful engineer Pál Vásárhelyi. In Orsova he met and then made friends with a wealthy merchant, polyglot, Lazar Fota Popović, a nephew of Prince Miloš, who provided him great help in execution of the endeavour, and in whose home the count spent two years organising extensive regulatory works. Furthermore, Széchenyi personally met Prince Miloš and he was his guest. He managed to win him over to support regulation of the flow of the Danube, and he later even exchanged letters with him. The count finished his business in 1837 by building the so-called Széchenyi Road, cut into the rock and 112 km long. That road built for the hauling of ships overcame the problem of transport and transshipment of merchandise during the low water-level. However, expert and hydrologic regulation of navigability of Danube was not completed during Széchenyi's lifetime. The works were prolonged for various reasons for years, and ended only in the last years of the 19th century.

Based on the relevant historical sources this paper aims to present the pioneering endeavour of count István Széchenyi on regulations of navigation in the Lower Danube in the first half of the 19th century, which in great deal fell into oblivion. The paper also points to the circumstances and participants in this grandiose endeavour.

Keywords: regulation of Danube's navigability, István Széchenyi, Lazar Fota Popović, Prince Miloš, Orsova.

СУД ОКРУГА СМЕДЕРЕВСКОГ 1840-их: ПРИЛОЗИ ЗА ИСТОРИЈУ

Апстракт: Циљ рада који је пред нама је да се представе организација и рад Суда Округа смедеревског 1840-их. Изворну грађу представљају извештаји Министарства правде, са статистичким подацима, и листе чиновника са информацијама о запосленима, те шематизам и Попис пореских глава, општина и примирителних судова у Кнежевини Србији из 1839. године.

Кључне речи:

Кнежевина Србија, судство, статистика, Суд Округа Смедеревског.

1. Увод

После Устава из 1838. године, српска држава учинила је прве кораке на увођењу владавине права када су донети први закони и уредбе о организацији и раду судова, судском поступку, проистекли из Устава.¹ На почетку су брзо постали очигледни проблеми који су настајали због недостатка адекватних прописа и закона, адекватног судског персонала. Тада настају и прве статистике и званични подаци о раду судова у Србији, у оквиру извештаја Министарства правде Државном савету, први такав поднет је 1846. године.² Године када се формирао српски судски систем је важно истражити, пре свега на примеру окружних судова, да би се видело како је судска власт излазила на крај са изазовима и проблемима, доносећи решења сходно потребама праксе, у ходу, уз покушаје и грешке које прате сваки почетак.

Србија се у прво време делила на дванаест нахија. Нахије су се делиле на кнежине, које се од 1830. називају капетанијама, а од 1834. срезovima, када и нахије добијају нов назив — окружије (округ). Кнежине (капетаније, срезови) су се од 1839. године делиле на села, односно општине. Кнез Милош је увео веће управне јединице

¹ Привремено устројеније и круг делатности примирителних судова (17./29.1839); Устројеније судова окружни (26.01./06.02.1840); Устројеније Великога или Апелационога суда (26.01./06.02.1840); Указ о оснивању Суда вароши београдске (10./22.10.1841); Распис Министарства правде о доказима у кривичном поступку (11./23.02.1842); Допунителна правила у смотрењу суђења по части грађанској и криминалној (19./31.05.1845); Тумачење Допунителних правила из 1845. године (20.07./01.08.1846); Устројеније Врховног суда (09./21.09.1846); Устројеније Апелационог суда (01./13. 11. 1846); Полицијска уредба (18./30.05.1850), Поповић 2016: 227–228.

² Први сачуван такав извештај је *Извод рада Појечийељсйва йравосуђа за 1844. и 1845. йодину*, Архив Србије, Државни савет, 1846, 458. За каснији период нису сачувани извештаји за сваку годину, према нашем истраживању, сачувани су тек за 1853. (Архив Србије=АС, Државни савет=ДС, 1854, 462) и 1858. (АС, ДС, 1859/1045).

од нахија (области), попут устаничких војних одбрамбених целина после 1811. године. Од 1834. то је било пет сердарстава, а следеће године кнез Милош је основао још веће области и назвао их војним командама, којих је било четири. Године 1839. Србија се делила на 17 округа, 52 среза и 1251 општину. Округе је чинило од два до пет срезова.³

Принуђен Абдулином и Добрњчевом буном у Пожаревачкој нахији, кнез Милош је 1821. основао у Пожаревцу први нахијски суд.⁴ Године 1823. кнез Милош је установио нахијске судове у Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљево и Шапцу. Ваљевски суд је установљен маја, шабачки августа, а остали новембра исте године. Године 1824. установљени су судови за Нахију рудничку, у Брусници, Ћупријску, у Свилајнцу и ужичко-соколску, у Ужицу. У лето 1826. установљен је Суд за Нахију крагујевачку у Крагујевцу, а октобра 1827. и Суд за Нахију београдску са седиштем у селу Рогачи. Сваки нахијски суд имао је два члана, једног писара и два пандура.⁵ Године 1833. установљени су нахијски судови у Крушевцу, Алексинцу, Бањи, Књажевцу, Зајечару и Неготину. Суд из Свилајнца је пребачен у Параћин. Од Нахијског ужичког суда одвојен је Соколски суд и у Рогачици смештен за Нахију соколску, подринску.⁶

Устав из 1838. године предвидео је Апелациони суд, као суд другог степена, и за седиште му одредио тадашњу престоницу, Крагујевац. Апелациони суд се искључиво занимао прегледањем и суђењем предмета и парница који су прошли кроз ниже судове. Указом од 1. марта 1839. године, кнез је поставио чланове Апелационог суда.⁷ У локалној управи у Кнежевини, до Устава из 1838. године, судска власт није била независна и преплитала се са полицијском. То се посебно испољавало у општини и капетанији (срезу), а нешто мање у нахији (округу) и областима. Уставом су основане три врсте судова: у свакој општини „примирителни“, у сваком округу по један првостепени и у престоници један апелациони суд. Двадесет и један члан Устава (чл. 27-48) посвећен је судству, скоро једна трећина. Разлог су велики недостатак закона и прописâ који би се односили на судове и значај који је у Кнежевини придаван установи судства тридесетих година XIX века.⁸ Постојала је још једна судска власт непредвиђена Уставом (касациона), коју је мимо Устава вршио кнез.⁹

2. Околности 1840-их и списак примирителних судова Смедеревског округа

Као што је већ речено, Нахијски суд у Смедереву, касније Суд Округа смедеревског, основан је 1823. године, од стране кнеза Милоша Обреновића. Из писма које је министар правде Стефан Стефановић Тенка¹⁰ послао Министарству

³ Љушић 2001: 32–33.

⁴ Јанковић 1955: 63–64.

⁵ Петровић 1901: 605.

⁶ *Идиг*, стр. 614.

⁷ Љушић 1986: 239.

⁸ Љушић 1981: 118–119.

⁹ Јовановић 1933: 18. Касација је највиши суд који доноси коначне одлуке о пресудама првостепених и апелационих судова. в. и Кулаузов 2015: 13–20 и Поповић 2016: 29–30, 42.

¹⁰ Стефан Стефановић Тенка (1797–1865) био је министар правде и просвете (1839–1840), те члан Државног

унутрашњих послова маја 1839,¹¹ сазнајемо посредно да је нова зграда Суда Округа смедеревског завршена 1837, те је остала неискоришћена дрвна грађа, коју је требало употребити за за градњу неког другог објекта или је распродати.¹²

Кнез Милош је абдицирао јуна 1839, под притиском уставобранитељске опозиције. Тешко болесном престолонаследнику Милану Обреновићу изабрано је намесништво, које су сачињавали Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић-Перишић. Намесништво је наставило са радом до доласка другог Милошевог сина Михаила у Кнежевину почетком 1840. године. Наставило се организовање државне власти, радило се на законитости и сталности, пре свега чиновничкој. За годину дана донето је око 30 закона и уредаба. Разграно се чиновнички апарат у вези са стварањем, односно учвршћивањем нових установа. Само у кратком периоду од Устава из 1838. до 1842. године, број чиновника се удвостручио, тј. од 563 порастао на 1151 (од чега полицијских 286).¹³ Превратом 1842, изабран је кнез Александар Карађорђевић, а уставобранитељи владали Србијом до 1858. Због верности династији Обреновића, смењени су председник Апелационог суда и три његова члана, четири председника и седамнаест чланова првостепених судова. Само неколицина њих је касније враћен у службу.¹⁴ Уставобранитељска влада је морала да се носи са бројним заверама још крајем 1842. и почетком 1843. године, када су обреновићевци ковали планове да смакну водеће уставобранитеље и врате кнеза Михаила на престо.¹⁵ У пролеће 1843, као последица деловања обреновићеваца из емиграције и у земљи, одговора уставобранитељске полиције, продужавања руско-турских преговора, у Србији је постајала велика узнемиреност. У Смедереву је избила буна, која је узнемирила уставобранитељску владу, те је у Смедерево послат Стефан Стефановић Тенка да истражи случај и предузме одговарајуће мере. Обреновићевци који су ухваћени изведени су пред суд и осуђени. Главни кривци, којих је било неколицина, осуђени су на казну од једне до три године робије, а остали су кажњени батинањем.¹⁶

Смедеревски округ састојао се из два среза: Јасеничког и Подунавског.¹⁷ Примирителни судови у Срезу јасеничком имали су 1839. године седиште у селима: Паланци, Глибовцу, Кусадаку, Ковачевцу, Крсни, Селевцу, Азањи, Голобоку, Крњеву, Трновчи, Великом Орашју, Малој Плани, Великој Плани, Новом Ацибеговцу, Старом Ацибеговцу, Марковцу, Лапову, Ракинцу, Баничини, Водицама, Мраморцу, Башину, Церовцу, Предворицама и Дубони. У Подунавском срезу примирителни судови су исте године били смештени у селима: Водњу, Удовицама, Петријеву, Сеону, Ландолу, Биновцу, Бадљевици, Малом Орашју, Друговцу, Врбовцу, Раљи, Коларима, Суводолу, Вучаку, Коњској, Лугавчини, Милошевцу, Лозовику, Сараорцима, Скобаљу, Малој

савета, чији је председник постао 1848. Оптужен је 1857. за учешће у завери против кнеза Александра Карађорђевића, која по њему носи име Тенкина завера, и осуђен на смрт, али је 1858. године помилован.

¹¹ Сви датуми у раду су према новом календару.

¹² Перуничић 1977: 582.

¹³ Петровић 1901²: 543.

¹⁴ Јовановић 1933: 21.

¹⁵ Поповић 2003: 154; Перуничић 1977: 634–640.

¹⁶ Милићевић 2002: 78–82; Перуничић 1977: 650–660.

¹⁷ Гавриловић 1994: 212.

Крсни, Вранову, Радинцу, Осипаоници, Куличу, Шалинцу и Смедереву.¹⁸ У Срезу јасеничком било је 25, а у Подунавском 28 примирителних судова, укупно 97.

Познат је инвентар ствари у Суду Округа смедеревског 1844. године. Суд је поседовао 13 мапа, план Петербурга, диплому краља Стефана, 3 различита ордена, сто за заседање покривен чојом, сребрни крст, звонце, судски печат, кост за преврћање хартије, сто за секретара, 3 стола за канцеларију, 2 стола за собе, 3 мастионице. У Суду су се налазили и сто са орманом за чување ствари, раф у архиви за чување аката, гвоздени чивилук. Суд је имао 2 маказе, 2 лењира, оковани сандук за судску касу, четку за чишћење стола. Такође, од намештаја је у Суду било 6 столица пресвучених кожом, 4 дрвене столице, 2 столице од сламе, затим, 2 свећњака од калаја, 1 свећњак од гвожђа, бокал, 2 секире, ашов, четка за кречење соба, сат, теразије за мерење новца, канта за воду, бакрач за воду и 13 букагија.¹⁹ Суд је био опремљен скромно, али је имао најнеопходније ствари за рад, у напоменама инвентара нема назнака да су ствари биле у лошем стању, сем да један сто за собу није био оправљен.

3. Подаци о запосленима и статистика суда округа смедеревског 1840-их

Према подацима из шематизма, у периоду 1839–1850, председници Суда Округа смедеревског били су Пера Вуличевић, Лазар Арсенијевић²⁰, Пера Степановић, Ђорђе Љотић, Григорије Филиповић, Илија Момировић, Лазар Поповић и Стефан Аранички. Чланови Суда били су Сима Станковић, Сава Љотић, Сима Радојковић, Станислав Стефановић, Ђорђе Љотић, Стојан Ћосић, Пера Степановић, Јовша Христић, поново Стојан Ћосић, Сима Банковић, Мијаило Петровић, Никола Селаковић, Јања Томић, Мита Протић и Павле Карасимеоновић. Дужност секретара Суда вршили су Антоније Мајсторовић²¹, Јован Савић, Јелисије Пауновић, Лазар Марић, Павле Булић, Матија Матић, Живадин Весовић, Јован Николић и Антоније Шокорац. Место писара држали су Милан Давидовић, Лазар Марић, Аксентије Поповић и Димитрије Поповић, а место млађег писара Јевтимије Јовановић, Димитрије Костић, Јован Милосављевић, Димитрије Јанићијевић, Стојадин Филиповић и Лазар Димитријевић. Практиканти су били Коста Брзаковић, Ивко Мишић, Александар Николић, Димитрије Јовановић, Аксентије Поповић, Александар Николић, Петар Анђелковић, Димитрије Поповић, Илија Мијалковић, Петар Радановић (Старији), Јевтимије Јовановић, Станоје Стефановић, Мијаило

¹⁸ Љушић 1981: 142–148. О овим насељима види Дробњаковић 2011в: 589–809; Дробњаковић 2011б: 811–822; Ердељановић 2011: 241–274; Дробњаковић 2011а: 637–652.

¹⁹ Перуничкић 1977: 668.

²⁰ Лазар Арсенијевић Баталака, политичар и историчар Првог српског устанка (1793/1795 Буковик, Крагујевачки округ – 1869, Београд), Поповић 2004: 63–87.

²¹ Антоније Мајсторовић, син Ранка Мајсторовића (1768–1840) из Азање, службовао је у начелствима и судовима, био државни саветник. Као пензионисани саветник постао је организатор тзв. Мајсторовићеве завере 1863, с циљем убиства кнеза Михаила Обреновића и враћања на престо Карађорђевића. Стрељан је у Азањи 1868. Šarkić, Kulauzov 2017: 91–103.

Јовановић, Коста Анастасијевић, Милисав Ђурђевић и Аксентије Туцаковић.²²

Комисија за унапређење грађанског поступка од 1845. године изнела је закључак да су судови преоптерећени због нестручности судија и малобројности судског особља, те препоручила повећање персонала судова који су грцали пред мноштвом предмета. Међу њима је био и Смедеревски окружни суд, те му је придодат и један писар. Писар је придодат и београдском варошком, београдском, шабачком, чачанском и ћупријском суду, а Апелационом још један столоначелник. Ваљевски, крагујевачки, јагодински, црноречки, алексиначки и гургусовачки суд су лоше радили због нестручности кадра.²³

Пре него представимо податке из кондуит листе из извештаја Министарства правде за 1844, треба подсетити да је, према шематизму, председник Суда 1844. године био Григорије Филиповић, именован 1. априла исте године, а пре тога ову дужност је вршио Ђорђе Љотић, од 1842. године.²⁴

Члан Суда Округа смедеревског био је Јовша Христић, Србин, стар 45 година и слабог здравља. Као ожењен имао је двоје женске деце, а родом је био из Ниша. Од 1821. године службовао је као срески писар 4 године, као писар Суда смедеревског 4 године, био писар Ђумрука²⁵ смедеревског 9 година. Службу рамског ђумрукције вршио је годину и осам месеци, а месец дана вршио је дужност члана Суда Округа пожаревачког. Члан Суда Округа смедеревског постао је 1842. године. Завршио је нормалну школу у селу Азањи у Смедеревском округу и био осредњих способности, прилежан у вршењу дужности. Није осуђиван, али је од полицијских власти био оптужен за горосечу.²⁶

Други члан Суда био је Никола Х. Селаковић, стар 44 године и доброг здравља, ожењен са четворо деце, родом из Сарајева. Године 1839. постао је члан Управе вароши Београда, а затим члан Суда Округа црноречког од априла 1843. Именован је за члана Суда Округа смедеревског 28. марта 1844. године. Завршио је нормалне школе у Сарајеву, био примерних способности, прилежан у вршењу дужности, неосуђиван.²⁷

Дужност секретара Суда вршио је Матеја Матић, стар 31 годину и доброг здравља. Имао је четворо деце и био родом из Руме. Од 1834. до 1836. године био је учитељ у Белој Цркви и Крупњу, а од 1836. до 1839. године службовао је као писар Азбуковачког среза у Подринском округу. Затим је вршио дужности писара Начелства Округа подринског, столоначелника Министарства унутрашњих послова и, касније, Кнежевске канцеларије. После народне буне 1842. године налазио се у избеглиштву у Аустрији, а децембра 1843. постављен је за писара Суда вароши Београда. Секретар Суда Округа смедеревског постао је 19. априла 1844. године. Завршио је нормалну српску школу у месту рођења и Гимназију у Сремским Карловцима, говорио и читао немачки и латински и био добрих способности, добро је вршио дужности. Године 1837. престао је да буде аустријски поданик и примио српско држављанство.²⁸

Место писара суда држао је Димитрије Поповић, стар 23 године, нежењен и

²² Поповић 1999: 180–182.

²³ Станковић 2013: 156–157.

²⁴ Поповић 1999: 180.

²⁵ Царинарница.

²⁶ АС, ДС, 1846, 458.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ АС, ДС, 1846, 458.

родом из Смедерева. Од 16. септембра 1843. био је практикант Суда Округа смедеревског, а пре тога у Темишвару вршио дужност практиканта у Темишварском магистрату. Наименовањем од 23. марта 1844. године постао је писар Смедеревског суда. Завршио је нормалне школе у Смедереву и Панчеву, Гимназију у Темишвару, студирао филозофију у Сегедину, и право, такође у Мађарској. Знао је да говори, чита и пише немачки, латински, мађарски, а влашки је само говорио. Био је добрих способности, прилежан у вршењу дужности, доброг владања и учтив према старијима, није осуђиван.²⁹

Први од практиканата био је Илија Мијалковић, стар 28 година, ожењен и родом из Смедерева. Од јануара 1840. године био је практикант Пожаревачког окружног суда, а маја 1844. именован је практиканта Смедеревског суда. Завршио је нормалну школу у Смедереву и грчке школе у Влашкој, знао је да чита, пише и говори грчки и влашки. Био је добрих способности, прилежан у вршењу дужности, доброг владања и учтив према старијима, није осуђиван.³⁰

Дужност другог практиканта вршио је Јевтимије Јовановић, стар 21 годину, нежењен и родом из Београда. Од јула 1844. био је практикант Суда Округа црногорског, а од августа 1844. је практикант Смедеревског суда. Завршио је нормалне школе у Београду, Гимназију у Крагујевцу, филозофију и две године права у Београду, читао је, писао и разумео немачки и француски. Био је добрих способности, прилежан у вршењу дужности, доброг владања и учтив према старијима, није осуђиван.³¹

Може се приметити да су судије били људи искусни у државној служби и зрелих година, са завршеним нормалним школама, секретар је такође имао искуства у служби и, као и писар и практиканти, имао виши степен образовања. Секретар је био бивши аустријски поданик, а писар и практикант завршили школе у Влашкој и Мађарској, што је било у складу са праксом српских власти да примају у службу Србе из Хабзбуршке монархије, у недостатку школованих и искусних у самој Србији, који би преносили модерне стране утицаје. Такође је битан фактор био и близина аустријске границе и лакши прелазак људи из једне земље у другу. Троје запослених били су родом из Смедерева или претходном службом везани за Смедерево, дакле, половина.

ЧЛАН СУДА	450
СЕКРЕТАР	350
ПИСАР	200
МЛАЂИ ПИСАР	150
ПРАКТИКАНТ	100

Табела 1. Годишња плата запослених у суду Округа смедеревског 1844. године у талирима³²

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.* Нужно је дати неколико напомена о монетарном систему у Кнежевини Србији. Обрачунска јединица у Кнежевини Србији била је грош, који је имао два курса – доњи (порески) и горњи (чаршијски). Двоструки курс гроша уведен је 1833. године, да би се спречио прилив лошег турског новца након присаједињавања отргнутих крајева. Порески курс је био званични курс, а чаршијски је третиран као реални курс за турски новац и вредео је већ тада двоструко мање од чаршијског гроша. Аустријски дукат је деценијама имао вредност од око 23 пореска гроша. Уочи доласка на власт уставобранитеља вредео је 24 пореска гроша, исто

ВРСТА КРИВИЧНОГ ДЕЛА	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
Убиство	3	1	4
Крађе	39	4	43
Блуд	5	1	6
Свађе, туче и псовке	20	2	22
Говор против кнеза и државе	2		2
Горосеча	9	4	13
Насиље	1		1
Нарушавање части	2		2
Намерна штета	6		6
Злоупотреба власти		2	2
Скотоложество ³³	1		1
Кршење уредби	1		1
Непослушност према властима	7		7
Свега	96	14	110

Табела 2. Извод кривичних дела при суду Округа смедеревског 1844. године³⁴

ВРСТА ПАРНИЦЕ	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
Баштине ³⁵	44	16	60
Синора ³⁶	3	1	4
Плацеви и зграде	4	5	9
Воденице	9	4	13
Наследство	5	4	9
Деобе	2	1	3
Дуг	51	34	85
Закуп	2	2	4
Ортаклук	3	6	9
Одустајање од уговора	3		3
Штета	6	2	8
Потрица ³⁷		1	1
Накнаде	37	17	54
Загубљене стоке	2	1	3
Свега	171	94	265

Табела 3. Извод грађанских парница при суду Округа смедеревског 1844. године³⁸

толико и 1837, да би тарифом из новембра 1841. био одређен курс дуката од 23 гроша, а тарифом из 1842. враћена му је вредност на 24 гроша. Почетком 1855. вредео је 23,3 гроша, а исте године му је вредност повећана на 28 чаршијских гроша и она није мењана до краја времена. Посредно се може утврдити да је талир имао вредност 10 гроша, јер је годишњи порез износио 6 талира, односно 36 цванцика, 60 гроша или два и по дуката у злату. Миљковић–Катић 2008: 219–220, фус. 1–2; Станковић 2014: 399–400, фус. 37.

³³ Противприродни блуд.

³⁴ АС, ДС, 1846, 458.

³⁵ Очевина, дедовина, имање које је наслеђено из прошлости.

³⁶ Расправе између суседних села о међама.

³⁷ Штета коју стока начини у туђој њиви.

³⁸ АС, ДС, 1846, 458.

Може се уочити да је 1844. пресуђених кривичних дела при Суду Округа смедеревског било далеко више него непресуђених, 97% од укупног броја. У односу на укупан број, највише је било случајева крађе (39%), свађа, туча и псовки (20%), горосече (11,8%), непослушности према властима (6,4%) и намерне штете (5,5%). Највише непресуђених у односу на укупан број било је случајева злоупотреба власти (100%, два случаја), горосече (44,4%) и крађе (10,3%). Највећи проценат пресуђених кривица у односу на укупан број је случајева непослушности према властима (100%, 7 случајева), намерне штете (100%, свих 6), говора против кнеза и државе (100%, 2 случаја), нарушавања части (100%, 2 случаја), кршења уредби (100%, 1 случај), скотоложества (100%, 1 случај), насиља (100%, 1 случај), свађа, туча и псовки (91%), крађе (90,7%), блуда (83,3%), убиства (75%). Очигледно је да је Смедеревски суд био веома ефикасан у решавању случајева кривице.

Пресуђених грађанских парница било је више него непресуђених, 64,5% укупног броја. Највише је било спорова око дуга (32%), баштине (22,6%), накнаде (20,4%) и воденица (5%). У односу на укупан број, највише је било нерешених спорова везаних за потрице (100%, 1 случај), ортаклук (66,7%), плацеви и зграде (55,6%), деобе (50%), синоре (25%). Што се тиче пресуђених спорова, процентуално највише у односу на укупан број било је вођених поводом одустајања од уговора (100%, 3 случаја), штете (75%), синора (75%), баштина (73,3%), воденица (69,2%), накнаде (69%), загуђене стоке (66,6%), деобе (66,6%), дуга (60%) итд. Свакако је Суд био оптерећенији споровима него кривицама, проценат решених спорова 1844. године био је мањи у односу на решене кривице исте године за 32,5 %, али је и даље ефикасност била присутна, јер је Суд, без обзира на број спорова, добро са њима излазио на крај и већину решавао.

Година	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
1844.	96	14	110
1845.	81	2	83
1846.	82	20	102
1847.	88	14	102
Свега	347	50	397

Табела 4. Извод кривичних дела при суду Округа смедеревског 1844–1847. године³⁹

Година	ПРЕСУЂЕНО	НЕПРЕСУЂЕНО	УКУПНО
1844.	171	94	265
1845.	417	21	438
1846.	441	113	554
1847.	612	99	711
Свега	1.641	327	1.968

Табела 5. Извод грађанских парница при суду Округа смедеревског 1844–1847. године⁴⁰

³⁹ Поповић 2014: 117–118; АС, МИД–В(=Министарство иностраних дела – Внутрено одељење), ф2 р71/1848.

⁴⁰ *Ibid.*

Број кривичних дела при Суду Округа смедеревског се смањивао у периоду 1844–1847. године. Највише их је било 1844, најмање 1845, када их је било 24% мање него претходне, а 1846. и 1847. године цифра је иста, већа у односу на 1845. за 18,6%, а приближна оној из 1844. године. Број непресуђених случајева је варирао, најмање их је било 1845, 2,4 % од укупног броја, највише 1846, 19,6%. Године 1844. непресуђених кривица је било 12,7%, а 1847. 13,7%.

Број грађанских парница при Суду Округа смедеревског је у периоду 1844–1847. године био у сталном порасту, 1847. њихов број је био 2,7 пута већи него 1844. Године 1845, када је Комисија за унапређење грађанског поступка поднела извештај о раду судова и утврдила је да је Смедеревски суд оптерећен, број грађанских парница се повећао за 65% у односу на претходну годину, с тим да је претходне године остало непресуђено 35,5% спорова, а 1845. 4,8%, што говори да је већ наведено додавање једног писара 1845. крајем године довело до знатно ефикаснијег рада Суда. Тај тренд се није наставио у толикој мери следећих година, 1846. остало је у току 20,4% спорова, а 1847. године 14%, али су резултати свакако били бољи него 1844, када је укупан број парница био знатно мањи, а број непресуђених већи. Укупан број грађанских парница био је 1847. 7 пута већи него кривичних дела, а 1844. је спорова било 2,4 пута више од кривица. Очигледно је да су грађанске парнице оптерећивале Суд, али се он са њима доста добро носио.

* * *

Смедеревски окружни суд заузимао је важно место у мрежи окружних судова, који су представљали основу српског судског система. Он је, после Устава из 1838, првих прописа и закона, везаних како за организацију судства, тако и за различите грана права, почињао свој развој. Чланови суда и секретар су били људи са дугодишњом службом и искуством у државним пословима; секретар, писар и практиканти били су на вишем образовном ступњу. Доста њих је било везано у својој прошлости за Аустрију, одакле су долазили чиновници које је власт у Србији примала у службу, због њиховог образовања и могућности ширења страних, модерних утицаја. Смедеревски окружни суд је током 1840-их био оптерећен пре свега грађанским парницама, којих је било неколико пута више него кривичних дела, али се релативно добро носио са њиховим решавањем, знатно већи део спорова и кривичних дела је окончан у току године када је и стигао пред Суд. Ефикасност се повећавала из године у годину, као резултат кадровских решења и све већег броја нових прописа који су произишавали из потреба судске праксе.

Извори:

- АС, ДС, 1846, 458—*Извод рада Појечитиелъства љравосуђа за 1844. и 1845. годину*, Архив Србије, Државни савет, 1846, 458.
- АС, МИД-В=Архив Србије, Министарство иностраних дела-Внутренје одељење, ф2 р71/1848.
- Гавриловић, Ј. *Речник географско-статистички Србије*, текст речника припремио за штампу и прилоге саставио и написао М. Радевић, Београд: Култура КИЗ, Историјски институт САНУ, 1994.
- Љушић, Р. „Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова Кнежевине Србије из 1839. године“, *Мешовита грађа*, 9, 1981, 7–192.

- Поповић, Љ. А. *Шемајизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд: Архив Србије, 1999.
- Поповић, М. М. „Извештај Министарства правде и статистика судства за период 1844–1847. године“, *Мешовића праћа*, 35, 2014, 107–119.
- Перуничић, Б. *Насеље и праг Смедерево*, Смедерево: Скупштина општине Смедерево, 1977.

Литература:

- Дробњаковић, Б. „Варошице у Јасеници“, у: Б. Челиковић, (ур.), *Јасеница: насеља, порекло сџановништва, обичаји*, Београд: Службени гласник, САНУ, 2011а, 637–652.
- _____. „Постанак насеља и порекло становништва у смедеревском Подунављу“, у: Б. Челиковић (ур.), *Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло сџановништва, обичаји*, Београд: Службени гласник, САНУ, 2011б, 811–822.
- _____. „Смедеревско Подунавље и Јасеница: антропогеографска испитивања“, у: Б. Челиковић (ур.), *Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло сџановништва, обичаји*, Београд: Службени гласник, САНУ, 2011в, 589–809.
- Ердељановић, Ј. „Стари Ацибеговац, Банчина, Белосавци, Водице, Мраморац, Орашац, Велика Плана, Придворица, Церовац“, у: Б. Челиковић, (ур.), *Јасеница: насеља, порекло сџановништва, обичаји*, Београд: Службени гласник, САНУ, 2011, 241–274.
- Јанковић, Д. *Историја државе и права Србије у 19. веку*, Београд: Нолит, 1955.
- Јовановић, С. *Уставобраништво и њихова влада (1838–1858)*, Београд: Г. Кон, 1933.
- Кулаузов, М. *Посјуйак ђред Ајелационим и Касационим судом ђо Законнику о праћанском судском ђосјуйку из 1865. ђодине*, Нови Сад: Правни факултет, 2015.
- Љушић, Р. „Законодавни рад Првог намесништва (1839–1840)“, *Историјски ђласник* 1–2, 1981, 107–125.
- _____. *Историја срјске државносџи*, II, *Србија и Црна Гора — нововековне срјске државе*, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, 2001.
- Љушић, Р. *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд: САНУ, 1986.
- Милићевић, Ј. „Обреновићевске завере на почетку уставобранитељског режима 1842–1943. године“, у: Ј. Милићевић, (ур.), *Друшћивене ђојаве у Србији XIX века*, Београд: СКЗ, 2002, 68–91.
- Миљковић-Катић, Б. „Пореска политика уставобранитеља“, *Историјски часоџис*, 57, 2008, 219–236.
- Петровић, М. *Финансије и усјанове обновиене Србије до 1842, I, С једним ђоїледом на ранији истџориски развој финансискої уређења у Србији*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, 1901².
- Поповић, М. М. *Судсџво у Кнежевини Србији (1838–1869): орјанизација и основе судскої ђосјуйка*, Београд: Филозофски факултет, 2016.
- Поповић, Р. Ј. „Аутобиографска скица Лазара Арсенијевића Баталаке“, *Мешовића праћа Miscellanea*, 23, 2004, 63–87.
- _____. *Тома Вучић Перишић*, Београд: Историјски институт, 2003.
- Станковић, У. „Рад Комисије за унапређење грађанског поступка од 1845. године“. и: Д. Марковић-Бајаловић (ур.), *Зборник радова. Међународни научни скуп Хармонизација праћанскої права у реџиону, одржан 26. окџобра 2012. ђодине на Палама, Источно Сарајево*: Правни факултет, 2013, 145–163.
- _____. „Српски превод француског Закона о грађанском поступку (1806) из 1837“, *Зборник радова Правної факултета у Новом Саду*, 4, 2014, 391–407.
- Stanojević, S. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knj. 1*, Beograd: Bibliografski zavod, 1929.
- Šarkić, S. Kulauzov, M. „The Demise of the High Court or between Absolutism and Rule of Law“, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*, 1, 2017, 91–103.

MIROSLAV M. POPOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

**COUNTY COURT OF SMEDEREVO IN THE 1840-s:
CONTRIBUTIONS TO HISTORY**

Summary

The aim of the paper before us is to present the organization and work of the Smederevo County Court in the 1840s. The original material is represented by the reports of the Ministry of Justice, with statistical data and lists of officials with information about employees, as well as schematism and the Census of tax heads, municipalities and conciliation courts in the Principality of Serbia from 1839.

The Smederevo County Court had its place in the network of county courts, which were the basis of the Serbian judicial system. After the Constitution of 1838, the first regulations and laws related to the organization of the judiciary, as well as to various branches of law, Serbian judicial system began its development. The members of the Smederevo County Court and the secretary were people with many years of service and experience in public affairs; the secretary, clerk and interns were at a higher education level. Many of them were tied in their past to Austria, where officials received in service by the Serbian government came from, because of their education and the possibility of spreading foreign, modern influences. During the 1840s the Smederevo County Court was burdened primarily with law-suits, which were several times more in number than criminal offenses, but it handled their resolution relatively well, a much larger part of law-suits and criminal offenses was completed during the year they entered the Court. Efficiency has increased from year to year, as a result of staffing decisions and an increasing number of new regulations arising from the needs of judicial practise.

Keywords: Principality of Serbia, judiciary, statistics, Smederevo County Court.

ПАРОБРОДОМ ПОРЕД СМЕДЕРЕВА. СМЕДЕРЕВО И СМЕДЕРЕВСКИ КРАЈ ВИЂЕНИ ОЧИМА БРИТАНСКИХ ПУТОПИСАЦА ТРИДЕСЕТИХ И РАНИХ ЧЕТРДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА

Апстракт: Оснивањем Дунавског парно–бродског друштва у Бечу 1829. године створили су се предуслови за активирање пловидбе Дунавом паробродом. Ново средство пловидбе револуционисало је не само начине већ и мотиве путовања. Од како је 1834. године успостављена редовна паробродска линија од Беча до Цариграда Дунавом и Црним Морем из године у годину расте број путника. Међу њима било је путника из различитих земаља, а њихови мотиви пловидбе били су разнолики. У овом раду бавили смо се посебном групом путника из Велике Британије, који су у периоду од 1834. до 1842. године путовали паробродом низ и уз Дунав. Њихов заједнички именитељ је путопис схваћен у најширем смислу. Ови путописи засновани су како на белешкама које су записивали током својих путовања, тако и уређивања рукописа на основу тада доступне литературе. Сви овде обрађени путописи објављивани су у Лондону у Енглеској након повратка са пропутовања. Нарочити фокус нашег рада јесу белешке које се односе на описивање српског Подунавља, нарочито оних предела између Београда и ушћа Велике Мораве у Дунав. У раду смо приказали белешке укупно деветоро путописаца. Због бољег разумевања, за сваког њих дате су краће биографске и библиографске напомене, које су контекстуализоване оновременим друштвено-политичким тренутком. Иако се рад номинално фокусирао на Смедерево, смедеревски крај и српско Подунавље, има и шири значај у смислу доприноса изучавању британске путописне литературе и британско-српских односа прве половине XIX века.

Кључне речи: Смедерево, смедеревски крај, Дунав, британски путописци, пароброд, пловидба, путопис, XIX век, Кнежевина Србија, Велика Британија, Источно питање.

1. Увод у тему

Са унапређењем саобраћаја и колонијалне експанзије Велике Британије у време владавине краљице Викторије јавља се и викторијански путопис, који се појавио у периоду од четрдесетих година XIX века и до Првог светског рата био комерцијално популаран и успешан жанр. Ова литерарна форма била је претежно предмет интересовања средње класе. Путописи овог периода у доброј мери осликавају не само укус публике, већ и доминантне ставове и идеологије које су покретале

европски експанзионизам.¹ Предузимљиви људи и политичари подстицали су не само политички већ и друге облике британског експанзионизма, првенствено трговачки, али и верски и културни. Ово је резултирало увећавањем броја путовања по до тада мало познатим крајевима Европе. Путовали су људи различитих друштвених статуса, интересовања, знања или циљева. Путују и бележе скице са путовања трговци, чиновници, научници, војници, шпијуни и особе других професија и мотива. Повећано интересовање јавности за географска, научна и антрополошка истраживања значило је да путописи могу да буду од користи као прикази индивидуалног искуства, упутства будућим путницима, верска опомена, савет трговцима, извештај о научним открићима, али и средство зараде за издаваче и ауторе путописа на тржишту пажње које је настављало да расте. Викторијански путопис се јавља у различитим стиливима. Путописци су заступали широк спектар интересовања и приступа: „Неки су нудили прилично лагане, површне скице или сећања сликовитих или егзотичних региона; други су настојали да проницљивије размисле о дестинацијама које су посетили“.²

У овом раду фокус пажње усмерен је на путописце који су за своју авантуру одабрали мало удобнију форму путовања – бродом или паробродом низ или уз Дунав. У том контексту, поглед на Смедерево и смедеревски крај био је одређен начином путовања, тачније погледом са реке, па су путописци могли да записују само оно што су примећивали у пролазу или на основу разговора са другим путницима. Један од путника којим ћемо се бавити у овом раду, поручник сер Адалфус Слејд (*Sir Adolphus Slade*) у свом путопису *Турска, Грчка и Малта* промишља о новим начинима путовања Дунавом и врло проницљиво запажа следеће: „Човек који јаше кроз неку земљу стиче више знања о њој него стотину других који плове паробродом од града до града. Осим тога, брзо кретање изазива нестрпљивост, па човек тако баца само овлашни поглед на земљу кроз коју плови...“.³ Да ли због тога, или из разлога бољег разумевања земаља кроз које су пролазили, многи од оваквих путописаца су приликом уређивања својих рукописа консултовали садржајем скромну, али тада једино доступну литературу о овим крајевима. Без обзира на оправдане Слејдове примедбе о путописним белешкама са пароброда, сматрамо да су и ови прикази важни као сведочанство једног времена. Испрва врло скромно интересовање за Србију у британској путописној литератури временом ће нарастати, јер ово је било време када су се политички и комерцијални фактори и интереси постепено мешали.⁴ Осим тога, путописне цртеже које ћемо у овом раду приказати могу се тумачити, између осталог, и као сведочанство о предрасудама, незнању, недовољној информисаности, као и о пристрасним или понекад површним погледима на, за просечног Британца далеку земљу, Кнежевину Србију и једну значајну варош те земље – Смедерево.

Стављањем у функцију паробродске пловидбе по Дунаву, јавља се потреба за тематском картографијом. Уцртавају се до тада недовољно позната места, плићаци,

¹ Thompson 2011: 3.

² *Ibid*, 54.

³ Превод је дат према: Kostić 2014: 113.

⁴ Kádár 1989: 11.

брзаци, аде, одморишта, пристаништа, станице за попуњавање залихама и друго. Дакле, пословно-научни интерес унапређује и картографију.⁵ У многим од књига које ћемо овде приказати штампане су и карте слива тока реке Дунав, углавном веома поједностављене. На готово свим картама у овим књигама учртана је *Semendria*⁶ или Смедерево као једно од важнијих места на обали Дунава.

Како количином материјала не бисмо преоптеретили овај рад, тему смо омеђили временским оквиром од десетак година. Из визуре српске историје, хронолошки гледано, обухватили смо период који почиње од Једренског мира 1829. године, којим је окончан Руско-турски рат 1828–1829. године, до силаска кнеза Михаила Обреновића са власти, односно до краја прве владе династије Обреновић 1842. године. С обзиром да је предмет рада британски путопис инспирисан пловидбом Дунавом, из визуре британске историје, поменути хронолошки оквир кореспондира са почецима викторијанске ере и почетком успона Велике Британије као најмоћније глобалне колонијалне силе на свету. У политичком смислу, то је време када је лорд Палмерстон био секретар спољних послова Велике Британије (1830–1841),⁷ као и време када је у Србију 1837. године стигао пуковник Џорџ Лојд Хоџес (*George Lloyd Hodges*), који је именован за „конзула Његовог Величанства у Србији“.⁸ Осим тога, ово је доба иновација и почетка убрзаног индустријског развоја у доброј мери ослоњеног на иновацију са краја XVIII века – парној машини. Током овог периода Србија је прошла кроз веома значајне друштвено-политичке трансформације, али се живот у Србији мењао доста спорије у односу на динамичан развој у Западној и Средњој Европи. У тридесетим годинама XIX века путовања по Европи у великој мери обликована су значајним напретком средстава копног и речног саобраћаја и проширивањем њиховог домаћаја. Поред тога, и слабење

⁵ Мргић 2012: 222–223.

⁶ До краја XVII века у савременој западноевропској литератури углавном се усталио назив *Semendria* како за назив града, тако и за хороним који се односи на провинцију или административну јединицу, тачније санџак Османског Царства. Назив *Semendria* је углавном однео превагу у односу на остале деривате астионима Смедерево. Па, ипак, као доказ да су и тада упоредо коришћени другачији називи, или можда као знак учености енциклопедиста и истраживача, често су поред назива *Semendria* коришћени и други називи, без обзира да ли су стварно били у употреби или више као рецидив већ тада заборављене дипломатичке грађе или литературе малобројних познавалаца ове теме. Додајмо и то да су аутори ових публикација код помињања *Semendria* углавном реферисали ка турском изговору, па су често додавали и формулацију „или *Semender*“ уз поменути назив за Смедерево, поменућемо само неколико важнијих: Ferrari 1657: 363; Brown 1673: 41. У случају нашег рада сви аутори, осим Џулије Пардоу, Смедерево искључиво називају *Semendria*.

⁷ Током његовог мандата на челу британске спољне политике дошло је до заоштравања британско–руских односа услед експанзионизма Русије, која је искористила унутрашње проблеме Османског Царства не би ли за себе издејствовала политичке и друге повластице. Период између 1833. и 1838. је свакако био период сумњи и неповерења или, како је то у својој студији о Источном питању Џералд Клејтон приметио, период „оружаног мира“ у англо–руским односима: Clayton 1971: 74.

⁸ Хоџес је именован 30. јануара 1837. године. У Србију је стигао 13. маја, а акредитиве, тачније писмо лорда Палмерстона, предао је кнезу Милошу Обреновићу у тадашњој престоници Србије – Крагујевцу 5. јуна 1837. године. Хоџесов утицај на политичка, али и културна дешавања у тадашњој Србији временом је растао, па је наредне године, у фебруару 1838. године унапређен и добио звање „Consul-General“: Markovich 2018: 193–194.

Османског Царства условило је појачано интересовање Европе и све слободније присуство европских путника по „Европској Турској“.

У овом раду бавићемо се путовањима неколицине британских путника: Мајкла Цозефа Квина (*Michael Joseph Quin*), Чарлса Боалуа Елиота (*Charles Boileau Elliott*), Едмунда Спенсера (*Edmund Spencer*), Ричарда Т. Клариџа (*Richard T. Claridge*), Џулије Пардоу (*Julia Pardoe*), Џона Паџета (*John Paget*), поменутог сер Адалфуса Слејда, Виљема Битија (*William Beattie*) и Роберта Сноуа (*Robert Snow*). Сви они су у релативно кратком временском распону од свега неколико година пловили Дунавом и пролазили Србијом. Осим новог искуства путовања речним паробродом они су имали различите разлоге за путовање – „капетан Спенсер да прикупи информације, Елиот, који је био викар, да размотри стање хришћанства у источној Европи и другде, Квин да пише чланке, пошто је био новинар, док је Паџет живео у Трансилванији и био земљорадник“.⁹ Џулија Пардоу се још од млађих година бавила искључиво писањем и, попут Спенсера, бар у познијим годинама, издржавала се од својих књига.¹⁰ Слејд је био не само добро упућен британски поморски официр, већ је спајао лична интересовања и посао прикупљања обавештајних података, док је лекар Виљем Бити на објављивање путописа гледао као на уносну делатност. Србија и Смедерево за њих била је тек успутна епизода, а прави циљ је био Исток. Уопштено гледано „политички и војни посматрачи су преовладавали између 1830-их и 1850-их, када су узастопни таласи русофобије запљуснули британско јавно мњење кулминирајући Кримским ратом“.¹¹ Па, ипак, многе од њих донекле можемо посматрати и као барокне личности XVII века, нешто попут „радозналост путника“ (*voyageur curieux*).¹²

Један од најлакше уочљивих иментитеља ових „туриста“ био је Дунав. Сви они били су фасцинирани овом реком и о свом одушевљењу оставили су трага у својим књигама. Наизглед друштво шароликих интересовања, а вероватно и различитог друштвеног статуса, ипак, имало је још нешто што их је чинило групом – британски национални идентитет и осећај супериорности у односу на народе и крајеве које су обилазили. Осим тога, оновремена политика британске владе обликовала је и њихове путописе. На ову чињеницу указала је Марија Тодорова: „1830-их, са појавом Русије као централне фигуре у Европи и њеним територијалним успехом против Османлија, Британија је прихватила очување интегритета и неповредивости Османског Царства као главни елемент своје спољне политике. Од тог тренутка, извештаји путника били су снажно упрљани политичким ставовима њихових аутора који су обично одражавали званичну владину линију“,¹³ или како је то Барбара Јелавић добро приметил, ови путописи имају и свој оновремени политички значај само у смислу да „оно што су они описали било је опште прихваћено као истина“.¹⁴

Узбудљива и по дужини амбициозна путовања британских путника ка

⁹ Ionoaia 2014: 916.

¹⁰ Kostić 2014: 106.

¹¹ Pethybridge 1972: 15.

¹² Konstantinović 1986: 623.

¹³ Todorova 2018: 132. Како сама ауторка истиче овај текст послужио јој је као нацрт за њену чувену књигу *Imagining the Balkans* из 1998. године.

¹⁴ Jelavich 1955: 412.

источним обалама Црног Мора и даље на југ до Босфора почињала су обично из Беча или Пеште. Нови начин пловидбе за кратко време у потпуности је револуционисао не само начине путовања, већ у значајној мери иновирао потребе за путовањима. Овоме су такође допринеле и политичке околности. Предуслови за то креирани су још у време владавине царице Марије Терезије (владала од 1740. до 1780. године), која је „...попут њеног оца, цара Карла, била енергична покровитељица истовремено морске и речне пловидбе“.¹⁵ Дунав поново постаје нешто попут брзог воденог пута.

„У развоју цивилизације парне машине су дале пловилима не само ново име *паројлов* него и нов облик и већу брзину“.¹⁶ Двојица предузимљивих британских бродоградитеља Џон Ендруз (*John Andrews*) и Џозеф Причард (*Joseph Prichard*) 1829. године добили су царску привилегију за покретање паробродарске пловидбе Дунавом. Исте године, из њихове иницијативе у Бечу родиће се Дунавско парно-бродско друштво (*Erste Donaudampfschiffahrtsgesellschaft* или скраћено *DDSG*). Нова ера пловидбе Дунавом могла је да почне. Дана 17. септембра 1830. године пароброд *Франц I* направио је прво познато путовање од Беча до Будимпеште.¹⁷ Временом река Дунав постаће призната као међународни пловни пут Дунав.¹⁸ *DDSG* је за само пар година постигао завидан број путника: „...са 17.727 1835. и 105.926 1839. године на 211.401 1842. године; у истом хронолошком интервалу, флота је такође порасла са 5 бродова на 22 брода“.¹⁹ Спајање Дунава и Црног Мора непрекинутом речном пловидбом тада још увек није било могуће услед потешкоћа са превазилажењем пловидбе у Ђердапу. Па, ипак, уз прекиде и преседања, од Дренкове до Скеле Кладово,²⁰ плови се све до Цариграда. Редовна пловидба пароброда Дунавом омогућена је, пре свега, великим подухватом мађарског грофа Иштвана Сечењија (*István Széchenyi*) који је имао за циљ уклањање препрека за пловидбу са Доњег Дунава (Гвоздена врата).²¹

Путовање паробродом изазивало је не мало одушевљење због пријатног, брзог и потпуно новог доживљаја пловидбе. Због тога и не чуди да један од авантуриста и професионалних путописаца, Едмунд Спенсер своју књигу о путовањима у Черкезију и на Крим започиње следећим речима, у којима не само да истиче значај нових начина пловидбе заснованих на парној машини, већ уједно користи прилику да као човек свог времена и поданик Британске Империје, истакне британску заслугу за

¹⁵ Hajnal 1920: 115.

¹⁶ Павловић 1983: 592.

¹⁷ Hajnal 1920: 125.

¹⁸ Arnold 2003: 316.

¹⁹ Ardeleanu 2009: 188.

²⁰ Између Дренкове и Скеле Кладово, у рејону дунавских брзака, река је прелазила преко неколико гребена стена, а уски и плитки канали били су веома незгодни за пловидбу. Деоницу су пароброди могли да пређу само када је водостај био на највишем нивоу, али већи део године канал је био прилично несигуран за пловидбу за већа пловила: Ardeleanu 2009: 194.

²¹ Tötögy 2020: 136. Миклош Томори наводи да су Сечењијевим подухватима подршку пружили како кнез Милош Обреновић, тако и султан Махмуд II, али ово није одговарало тадашњој реалности. Наиме, кнез Милош се плашио да ће несметан и убрзан проток трговине Дунавом заобићи Београд и наштетити српским интересима. Милош је успео да добије и Портину подршку за одлагање регулације Ђердапа, јер је, заговарајући српске интересе, то представљао и као одбрану Портиних интереса, што је било тачно ако узмемо у обзир да је турска флота била старија у односу на аустријску: Стојанчевић 1983: 353–356.

осавремењавање транспорта: „Сигуран сам да ћете се сложити са мном у мишљењу да међу разним модерним открићима која потичу од британског генија, ниједно није испуњено важнијим последицама по добробит човечанства од парне машине, ниједно још од изума штампарије“.²² Према Спенсеру, парна машина се, попут штампарске пресе, показала као веома делотворно средство „...за ширење знања и цивилизације у оним деловима планете, где незнање и фанатизам ланцима повезују интелект човека“.²³ У сличном духу писали су и други, попут поменутих Квина и Елиота.²⁴ Ове апологије британског изума биле су огледало једне епохе у којој се самоуверени британски авантуристички и пословни дух сусреће, између осталог, и са српским Подунављем.

У наставку, понудићемо критичко читање путписаца које ћемо представити на основу хронологије путовања, а не године када се књига о путовању појавила.

2. Мајкл Џозеф Квин (1796–1843)

Мајкл Џозеф Квин је био ирски новинар, уредник, путник и писац који је једно време радио у Лондону. Познат је као зачетник *Даблинске ревије* (*Dublin Review*), који је био водећи католички часопис на британским острвима.²⁵ Након доласка у Лондон посветио се новинарству, па је 1825. године постао уредник *Месечне ревије* (*Monthly Review*). Објављивао је чланке о спољној политици и за друге часописе. Уследила су његова путовања по Мађарској, Влашкој, Србији и Турској, која су му омогућила белешке за нову књигу објављену 1835. године под називом *Парна пловидба Дунавом. Са скицама Мађарске, Влашке, Србије и Турске, и друго*.²⁶ Од његових дужих литерарних дела, попут романтично-пустоловних романа и путописа, данас је најрелевантнија поменута књига о путовању Дунавом. Књига је остварила и завидан комерцијалан успех, па је преведена на француски и немачки језик.²⁷ Квинов путопис о дунавској пловидби доживео је неколико издања у Енглеској и бар једно у САД-у.²⁸

Део ове књиге у којем се описује пролаз поред Смедерева већ је објављен у капиталном делу полихисторика и неуморног истраживача смедеревске прошлости Леонтија Павловића, али без икаквих података о аутору путописа.²⁹ Осим тога, Павловић није обратио пажњу да се Смедерево помиње и касније у другом делу књиге, где аутор описује бродове грчких мајстора са острва Занте (данас Закинтос). Због тога ће наш приказ понудити, осим новог превода из Квиновог путописа, пратеће напомене за боље разумевање текста, као и превод оних делова који нисмо пронашли код Павловића. Уз све то, ради бољег разумевања Квиновог описа Смедерева,

²² Spencer 1837: 1–2.

²³ *Ibid.*

²⁴ Ardeleanu 2009: 188–189.

²⁵ Kirsch 1911: 613.

²⁶ Quin 1835.

²⁷ Kirsch 1911: 613; Kostić 2014: 97.

²⁸ Америчко издање објављено је 1836. године на основу трећег енглеског издања: Quin 1836.

²⁹ Павловић 1980: 274. Павловић се у својим бројним мултидисциплинарним студијама бавио најразличитијим питањима из историје Смедерева. Енглеско–српске односе тек је дотакао (Павловић 1988: 181–182), а бројни путописци који су пролазили кроз Смедерево или у њему боравили, осим Мајкла Џозефа Квина, нису му били познати или нису били међу приоритетима његових истраживања.

понутили смо и биографске податке контекстуализоване историјским околностима.

У књизи којом се у овом поглављу бавимо, Квин је описао своје путовање у Цариград у јесен 1834. године. Његова првобитна намера била је да путује старим царским друмом, али је на сазнање да се на Дунаву уводи паробродска линија одлучио да дуго и неудобно путовање на коњу или у колима, замени комфорнијом лађом. Ни данас се не зна тачан разлог његовог путовања. Квин је већ био познат као осведочени познавалац међународних прилика, а нарочито се занимао за руску политику према Османском Царству, што се може закључити и пажљивим ишчитавањем његове књиге, али и избором трасе његовог путовања. Веселин Костић нагађа да је био у некој врсти обавештајне мисије, за шта он налази утемељење у оновременом приказу његове књиге који је објављен у енглеском часопису *The Quarterly Review* исте године када је књига публикована.³⁰

У трећем поглављу своје популарне књиге Квин описује подунавске крајеве од Мохача у Угарској до Ђердапа. Смедереву и околини посветио је, сразмерно обиму књиге, одговарајућу пажњу, а о значају који је аутор придавао Смедереву добро говори и податак да га спомиње у садржају као важну тачку свог путовања. Осим тога, у горњем делу једне странице, након оне о Београду, стоји ознака–оријентир SEMENDRIA.³¹

Квин започиње опис смедеревског Подунавља одмах по напуштању Београда, са којим се опрашта уз напомену како је „сâм Београд у даљини изгледао као град мртвих“,³² што је била алузија на невероватно одсуство замашнијих трговачких активности у граду који је имао тако пожељан географски положај. У наставку, пре него што ће стићи до Смедерева, бележи опис обе дунавске обале: „Мађарска страна реке била је равна и пуста; подизање колиба од блата ту и тамо на стубовима, три или четири стопе од земље,³³ указивало је на висину на коју се река повремено дизала у поплавама. Колибе које смо понекад примећивали на српској обали, биле су подједнако бедне, иако је обала била много виша, овенчана на извесној удаљености финим шумовитим брдима“.³⁴

Након неког времена приближили су се смедеревској вароши: „До четири сата по подне указало се Смедерево (ориг. *Semendria*). Ово је некада било важно пристаниште и моћна тврђава у рукама Турака; али већ дуго низ година пропада. Видео сам у њеној луци две ратне лађе,³⁵ свака са по осам топова, које је недавно

³⁰ Kostić 2014: 98.

³¹ Quin 1835: 62.

³² *Ibid*, 61.

³³ Могуће да је овде реч војним постајама подигнутим на територији панчевачког дистрикта Војне границе или Кордона (нем. *Cordons-Posten*). Што се тиче типова ових војних објеката, најмање је било касарни (нем. *Cassarne*), док су остали мањи објекти у немачким документима навођени као стражарнице (нем. *WächterHausser*), чардаци (нем. *Czartaken*) и колибе–дашчаре (нем. *HolzeHütten*): Илић Мандић 2020: 236–247. Ове објекте помињемо, јер ће бити предмет пажње и других британских путописаца који су пролазили Дунавом. Спомен на ове објекте сачуван је и данас, јер је уобичајени назив у Банату за кућицу чувара насипа *вектерница*, што је посрбљени назив који долази од поменуте немачке речи *Wächterhaus*, што у преводу значи стражарева (чуварева) кућа: Оне су подизане поред дунавског насипа на сваких 5–6 километара. Штерић 2010: 99, напомена 39.

³⁴ Quin 1835: 62.

³⁵ Оригинално Квин помиње *brigs of war*. Бриг је једрењак са два квадратна јарбола. Током доба једрењака,

саградила група дрводеља са острва Закинтос (ориг. *Zante*) за кнеза Србије, Милоша. Обе лађе су биле приземљене и чинило се да нема шансе да се извуку из оваквог положаја до зиме. Смедерево је лепо смештено у подножју брда, које готово да је ближе достојанству планине. Брањено је са стране Дунава зидинама и замковима у старом стилу фортификације, који из даљине изгледају живописно, али који не би могли да пруже заштиту од артиљерије савременог доба. Чинило се да су замкови били станиште бројног јата птица. У близини града приметио сам лепу кућу, у оквиру које су шетале две даме застрте као часне сестре³⁶. Ово не би требало да нас изненађује, јер је Смедерево већ имало бродоградитељску традицију. У време врхунца Османског Царства у XVI и XVII веку овде је радило бродоградилште где се израђивао велики број ратних и других речних лађа.³⁷ У време кнеза Милоша Обреновића 1832. године Грк Никола Кефала са својим сарадницима сачинио је велику лађу-бриг која је названа „Србија“ која је под српском заставом запловила 1833. године. Лађа је израђена у бродоградилшту у Смедереву, према Леонтију Павловићу, док је према Даници Милић израђена у Дубравици код Смедерева, тачније на ушћу Велике Мораве у Дунав. Успешно обављен посао донео је нове поруџбине овом бродоградилшту.³⁸

Пловидба се настављала даље низ Дунав, а Квин је био импресиониран моћном реком, па је са намером пренаглашавао димензије Дунава, вероватно са жељом да што боље укаже читаоцу на значај Дунава: „Једва да смо оставили Смедерево иза себе, када је река постала још шири, налик на заиста огромно језеро, довољно да прими сву морнарицу света. Баш овде је, у сваком погледу, био заиста величанствен објект³⁹.“ Квин примећује и речна острва – аде, које према њему, умањују величајност Дунава на потезу од Смедерева до Молдове. И опет, као прави поданик нације обликоване поморством и трговином која је била у неслућеном замаху, Квин још једном у кратком распону истиче важност Дунава за развитак трговине: „Што сам се више упознавао са овом племенитом реком, то је било веће моје запрепашћење што је била тако мало позната у Европи и што се до сада тако ретко користила у трговачке сврхе“.⁴⁰ Наиме, у раном XIX веку међу европским провинцијама Османског Царства Србија је била нарочито ван фокуса западних трговаца или путника. У том смислу, важно је истаћи чињеницу да је приступ дунавској обали Србији омогућио бржи и интензивнији сусрет са онима који су долазили из Западне Европе. Да је којим случајем било другачије, било би још мање путника, а самим тим и бележака о Србији и њеном становништву. Дунав је стварно био удобан начин да се од Беча или Пеште путује ка Влашкој, Молдавији,

бригови су сматрани брзим и лаким за управљање. Коришћени су као поморски ратни бродови, али и као трговачки бродови. Посебно су били популарни у XVIII и раном XIX веку. Са увођењем парних бродова бригови су изашли из употребе јер им је била потребна релативно велика посада за њихову малу величину.

³⁶ Quin 1835: 62–63.

³⁷ Ђулдеран 1983: 179–193.

³⁸ Павловић 1983: 309.

³⁹ Quin 1835: 63.

⁴⁰ *Ibid.*

Црном Мору или чак до Цариграда.⁴¹ Тако се у једном од значајнијих прегледа светске пловидбе и свих аспеката у вези поморске трговине енциклопедијског типа, штампаним у Енглеској 1815. године, помиње и пловидба Дунавом, „највећом реком Европе“. Аутор незаобилазно набраја десетак важнијих места кроз која протиче Дунав, а међу њима, у Србији су поменути Београд и Смедерево, уз напомену да је од Пеште до Београда могућа пловидба највећих бродова.⁴² Не знамо да ли је Квин користио ову публикацију у припреми свог путовања.

Квин у наставку свог путовања, описујући дунавске крајеве око Ђурђева на Доњем Дунаву, опет помиње Смедерево као место где су дрводеље са Закинтоса градили ратне бродове. Иако је Леонтије Павловић био добро упознат са ангажманом ових мајстора, о чему је и писао у својој монографији о Смедереву у XIX веку,⁴³ овај детаљ из Квинове књиге му је промакао: „...италијански бродски дрводеља, кога смо укрцали у Кладову (ориг. *Gladova*), дошао је да ми саопшти да је на видiku бродих за који је знао да припада неким Зантиотима (житељима Закинтоса, оп. аут.), код којих је био запослен на изградњи две фрегате, које видели смо у Смедереву. Бродих је, додао је, свакако на путу ка Црном Мору, где ће га спустити до Босфора, и тако даље Хелеспонтом и архипелагом, до Закинтоса“.⁴⁴ Ово не треба да нас изненађује, јер су од 1815. године не само бродови поданика британске круне, већ и оних са Јонских острва, тачније са „Седам острва“ јонског архипелага, укључујући и Закинтос, уживали британску заштиту на Дунаву.⁴⁵

3. Чарлс Елиот (1803–1875)

Енглески путописац Чарлс Боалу Елиот је за живота објавио три путописна дневника. Први од ових, *Писма са севера Европе* из 1832. године донео му је велики углед и чланство у британском Краљевском географском друштву.⁴⁶ Једно време је обављао свештенички позив у Енглеској, а потом се у јесен 1835. године запутио на путовање Дунавом из Братиславе за Цариград са супругом. Био је први Британац који је након Квина путовао Дунавом паробродом, о чему Елиот прави малу белешку у својој књизи. Ово само наизглед пријатно путовање биће преточено у књигу под насловом *Путовања у три велика царства Аустрије, Русије и Турске, у две књиге*,⁴⁷ од којих је само први том предмет нашег интересовања. Књига је објављена у Лондону тек

⁴¹ Pavlowitch 1962: 322.

⁴² Tuckey 1815: 374.

⁴³ Павловић 1969: 76–78.

⁴⁴ Quin 1835: 191.

⁴⁵ Ardeleanu 2010: 168. Овде видимо и један од разлога повећаног интересовања британских путописаца за Дунав и дунавску пловидбу. Наиме, у кратком временском периоду нагло се увећао број бродова који су под британском заставом пловили Доњим Дунавом. Број бродова који су упловљавали у румунску луку Браилу на Дунаву се увећавао. Међу њима највише је било оних са турском заставом, затим грчких, али је важно напоменути да је број лађа које су под британском заставом упловиле у Браилу 1835. године био свега 15, а дванаест година касније, дакле 1847. године чак 418: Даскалу 1983: 300.

⁴⁶ Kostić 2014: 102.

⁴⁷ Elliott 1838.

1838. године, јер је Елиотово путовање трајало пуне две године.⁴⁸ Ова књига имала је наредне године и своје америчко издање штампано у Филаделфији 1839. године.

У првој књизи о путовању у три царства дата је и географска карта на којој је фокус пажње усмерен на реку Дунав, а међу значајнијим местима на овој реци учртане је и Смедерево, овде уписано као *Semendria*. У четвртом поглављу прве књиге, насловљеном *Путовање на Дунаву. Од Земуна до Оршаве* аутор описује и Смедерево и смедеревски крај. Изгледа да је Квинова књига штампана три године раније поставила неке графичке стандарде, јер и код Елиота у горњем делу странице на којој помиње Смедерево пише SEMENDRIA.⁴⁹ Попут Квина, и Елиот такође хвали романтични карактер Дунава. На више места даје опис ове моћне реке, и чини се како је импресиониран дивљином погледа. У том смислу вредан помена је опис Дунава између Београда и Смедерева, јер је међу првима који добро примећује топографију терена, нарочито акцентујући речна острва – аде, у овом случају грочанске и испод њих смедеревску: „Дунав, увећан на скоро три четвртине миље у ширину, вијуга, час између брда, час кроз култивисану равницу; у једном тренутку, одвајајући се на две, па чак и три или четири гране, формирајући острва различитих величина; у другом, скупљајући своје расуте воде у један огроман ток, и котрљајући их полако и величанствено према мору“.⁵⁰

Одмах потом, наставља са описивањем Смедерева, тачније даје осврт на историју овог важног места. Елиот се овде показује као површно информисан, јер уводи у причу епизоду из античке епохе овог краја, погрешно је повезујући са моментима из историје позног средњег века, када је подигнут величанствен град деспота Ђурђа Смедеревца: „Пратећи југоисточни курс, (Дунав) пролази поред Смедерева, Ауреус Монс (ориг. *Aureus Mons*) Римљана. Град, некада означен тако узвишеним именом, сада више не постоји. Други је изграђен на том месту и пао је под руку времена. Од овог последњег све што је преживело је необична троугласта тврђава у рушевинама; од којих двадесет три куле стоје. Једна од три стране је испред воде; и ако би се поправили и правилно поставили у гарнизон, његови топови би управљали пловидбом реком: сада служи само као знак пролазности сваке светске величине и као показатељ пољуљаног стања мухамеданске династије“.⁵¹ Не би требало бити превише критичан према Елиоту и чињеници да ја поистоветио Монс Ауреус, кастел на римском лимесу, за који је Константин Јиречек забележио да се налази „1 ½ час западно од Смедерева“,⁵² на старом царском путу према Београду, непосредно на месту или бар у околини античког *Mons Aureus*-а или византијског *Σφεντέρουμον* о коме је писао Стојан Новаковић,⁵³ са местом на којем је много векова касније подигнута тврђава коју Елиот 1835. године доживљава као „рушевину“.⁵⁴ Јер, тек ће се касније страни (Феликс Каниц, Константин Јиречек) и домаћи (Стојан Новаковић, Михаило

⁴⁸ Kostić 2014: 103.

⁴⁹ Elliott 1838: 112.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.*, 112–113.

⁵² Јиречек 1959: 83.

⁵³ Новаковић 2003: 85.

⁵⁴ Elliott 1838: 113.

Динић) озбиљније бавити питањима убицања Монс Ауреуса и објашњењем назива насеља *Σφευτέρου* из византијске повеље цара Василија II.

4. Џон Паџет (1808–1892)

Џон Паџет или Паџет Јанош на мађарском, био је енглески стручњак за пољопривреду и писац о Мађарској. Много је путовао по Европи, али је његов живот у највећој мери одредила женидба са мађарском бароницом 1837. године. Настанивши се на женином имању у Трансилванији, постао је део велепоседничке класе. Тамо је много учинио на унапређивању локалне пољопривреде. Писао је о Мађарској и учествовао у Мађарској Револуцији 1848. године.⁵⁵

За наш рад од нарочитог значаја је његова књига *Мађарска и Трансилванија: са најоменама о њиховом сјају, друштвеном, политичком и економском, у два тома*, која је објављена у Лондону 1839. године.⁵⁶ Ова књига садржи, између осталог, и податке са његовог путовања из Пеште низ Дунав паробродом „Зрињски“. Наиме, након окончаних студија медицине у Единбургу, Паџет је кренуо на дугачко путовање по Мађарској где је боравио током 1835. и 1836. године. У трећем поглављу другог тома поменуте књиге, насловљеном „Дунавом из Пеште до Молдове“, Паџет бележи своје утиске и о смедеревском Подунављу. Костић сматра да баш ови делови књиге имају мањи значај, због описа који је условљен природом путовања. Паџет је забележио само оно што је са реке могао да примети или да о томе накнадно прочита у тада доступним публикацијама. Сумњу у веродостојност забележеног изазива и његова нескривена пристрасност према Мађарима,⁵⁷ а ми смо приметили и извесну дозу туркофилије, између осталог исказану и у случају описа Смедерева. Наклоност према Османском Царству вероватно је изазвана зазирањем од растуће моћи Русије.

Попут других аутора које смо већ поменули и код Паџета се у врху странице помиње *Semendria* као помоћ читаоцу ради бољег сналажења током читања. Опис Смедерева долази након напуштања Београда: „Три сата пријатне пловидбе дуж ових прелепих граница довели су нас до тврђаве Смедерево, још једног болног споменика некадашње величине Турске, а садашње слабости Турске“.⁵⁸ Овде Паџет нескривено лamentsира над неизбежним, а то је пропаст некада славног Османског Царства, као и већ тада очекиван одлазак Турака из ових крајева. Наставља са уобичајеним описом тврђаве: „Смедерево је јединствено грађено. Изабран је савршено раван положај, са једне стране заливен Дунавом, а са друге речицом Језавом (ориг. *Jesoba*), а на истуреном комаду земље, између њих је подигнут троугласти зид велике висине, ојачан у интервалима са по тринаест кула разних облика“.⁵⁹ Опис Смедерева окончава позивањем на мађарске изворе, које је, врло вероватно, добро познавао и тачно користио: „Смедерево је раније било седиште паше и често се појављује у мађарској

⁵⁵ Madden 1939–1940: 237.

⁵⁶ Paget 1839.

⁵⁷ Kostić 2014: 109–110.

⁵⁸ Paget 1839: 107.

⁵⁹ *Ibid.*

историји као важно место у пограничним ратовима. Под Алибег-пашом,⁶⁰ постало је име ужаса за целу земљу.⁶¹

У својој књизи Паџет још два пута помиње Смедерево, прво у контексту дуге историјске дигресије о судбини легендарног мађарског јунака Ђерђа Доже, а након завршетка те историјске епизоде, даје импресионистички опис заласка сунца док напуштају Смедерево: „Управо је био залазак сунца када смо напустили Смедерево, а широке пруге црвене светлости које су падале на воду, са дубоким сенкама које су бацале старе куле, давале су слику свечане лепоте“.⁶²

5. Капетан Едмунд Спенсер (непознате године рођења и смрти)

Биографија Едмунда Спенсера још увек је велика непознаница. У домаћој литератури најбољи критички приказ Спенсеровог опуса нуди Веселин Костић у свом капиталном делу.⁶³ Код других аутора који су се бавили британским путописима информације о њему су разнолике – од оних који га користе, али се не баве критичким приступом његовим бројним делима, до других код којих има тек по која цртица из његове биографије, све до аутора који са опрезом приступају питању његовог ауторства или поузданости и употребљивости његове библиографије. Наиме, и даље није јасно да ли се иза овог имена крио стваран или измаштан лик, појединац или неколико аутора који су радили под истим псеудонимом, који је идентичан имену и презимену најпознатијег енглеског песника из времена династије Тјудор у XVI веку?⁶⁴

Оно што знамо јесте да је током тридесетогодишњег рада Едмунд Спенсер био најплодотворнији путописац чији су предмет интересовања била широка прострaнства Средње Европе, Италије, Балкана, Крима, Украјине, Кавказа и медитеранских острва. Осим тога, подробнија анализа његових волуминозних издања указује да није нужно обилазио све крајеве о којима је писао, већ да постоји оправдана сумња како је вешто користио доступну литературу. Иза себе је оставио неколико историјских романа и чак осам путописа потписаних именом Едмунда Спенсера или само капетана Спенсера. Од укупно осам путописа само у два се не помиње Србија.⁶⁵

Богату библиографију испуњену разноврсним путописима Спенсер је започео 1836. године објављивањем књиге *Скице Немачке и Немаца, са осврћом на Пољску, Мађарску и Швајцарску, 1834, 1835. и 1836. године* у два тома, коју је објавио као

⁶⁰ Мисли се на Али-бега из чувене турске великашке породице Михаљевић (Михалоглу). Али-бег Михалоглу је као познати акинџија постављен за смедеревског санџак-бега 1463. године, и од тада, па до 1499. године, уз краће прекиде, у седам наврата обављао је дужност паше смедеревског санџака. На овој дужности дочекао је смрт: Миљковић 2011: 295; Зиројевић 1971: 9–27.

⁶¹ Paget 1839: 107.

⁶² *Ibid*, 110.

⁶³ Kostić 2014: 152–171.

⁶⁴ Информације о Едмунду Спенсеру у новијој или савременој литератури неуједначене су како по квалитету, тако и квантитету. Поред поменутог дела Веселина Костића, погледати и следеће радове: Jelavich 1955: 396–413; Pavlowitch 1962: 322–329; Spenser 1989: 276–290; Hadžiselimović 1989: 57; Ристић 2003: 233; Berber 2010: 4; Растовић 2012: 12; Hadžiselimović 2013: 67–71; Lazarević Radak 2013: 69; Субић 2018: 121; Subić 2020: 87; Kassiss 2022: 41–60.

⁶⁵ Kostić 2014: 153.

„Енглеz који станује у Немачкој“.⁶⁶ Већ наредне, 1837. године такође у Лондону, али под фирмом другог издавача, објављена је књига, опет у два тома, под називом *Путовања у Черкезију, Таишарски Крим и друго: укључујући њарну њловидбу низ Дунав, од Беча до Цариграда и око Црног мора*.⁶⁷ Ова књига предмет је нашег нарочитог интересовања, јер се у једном делу дави описивањем српског Подунавља, Кнежевине Србије и њених становника, а аутор даје и краћи опис Смедерева. Књига је подељена на 31 поглавље, која су у ствари писма аутора адресирана из различитих места током његовог путовања. Писана су током 1836. године, а прво је послато из Братиславе (ориг. *Pressburg*) 5. априла 1836. године. Ипак, оно које је предмет наше највеће пажње јесте писмо број VI, које се односи на описивање путовања од Сремских Карловаца до Голупца. С обзиром на природу ове књиге, тачније на амбицију аутора да буде што информативнији британском читаоцу, у књизи је штампана и мапа тока Дунава од Беча до ушћа Дунава у Црно Море.

Настављајући своје путовање пароводом из Београда, Спенсер бележи импресије на свом пропутовању Дунавом. Он на више места истиче упадљиву разлику између крајолика на двема обалама Дунава: „Пејзаж на српској страни реке је наставио да се побољшава, јер је био фино пошумљен; док мађарски није имао ништа да ублажи монотонију, осим континуираног низа стражарских кућа које су припадале војном кордону на који сам раније алудирао“.⁶⁸ Овакав опис у доброј мери подсећа на онај који је о истом овом подунавском потезу две године раније објавио Мајкл Џозеф Квин.⁶⁹

Међутим, као и многе путнике пре њега, и Спенсера је пробудила појава смедеревске тврђаве, која се указивала на обали Дунава: „Објекат који је следећи привукао моју пажњу био је град и замак Смедерево (ориг. *Semendria*). Дворац је грађевина јединственог изгледа, троугласте форме, која се састоји од двадесет седам кула спојених платнима наизглед од чврстог зида. Без сумње, овакво утврђење је изузетно страшно када га Турци бране, захваљујући њиховој познатој тврдоглавости када се боре иза камених зидина; али не спада у оно што би се могло назвати уобичајеним утврђењем данашњице“.⁷⁰ Из овог описа сазнајемо да је аутор добро приметио монументалност тврђаве, и био један од ретких путописаца XIX века који је забележио скоро па тачан укупан број кула.⁷¹ Осим тога, добро је разумевао застарелост некада моћне тврђаве у времену драстично измењене и усавршене војне технике, првенствено артиљерије. Да се Смедеревска тврђава, изграђена на начелима

⁶⁶ Spenser 1836. У овој књизи, између осталог, пише и о крајевима у данашњим државама Републици Словенији и Републици Хрватској.

⁶⁷ Spenser 1837.

⁶⁸ Spenser 1837: 57.

⁶⁹ Quin 1835: 62.

⁷⁰ Spenser 1837: 57.

⁷¹ Код бројних страних путописаца, што због немогућности да тачно преброје куле, јер су углавном бродом пролазили поред Смедерева, то и због недовољне информисаности или лоших извора којима су се служили, број кула варира од 19 до 25. Међутим, тачан број кула, рачунајући нешто нижу и касније додату кулу „Девет брата главе“ у Малом граду или Утврђеном замку деспота Ђурђа Бранковића која гледа према реци Језави, јесте 25. Ако овом броју додамо и четири куле које су накнадно подигли Турци до краја XV века, онда је тај број укупно 29.

средњовековне војне архитектуре, не може ефикасно бранити од нових топова било је јасно још Аустријанцима, који су већ крајем XVIII века користили шанчеве, редуте и игтурене постаје на доминантним бреговима изнад тврђаве и око вароши не би ли адекватно одговорили на императив савремене артиљерије.⁷²

6. Ричард Т. Клариц (1797/99–1857)

Ричард Тапин Клариц био је оличење предузетничког духа викторијанске епохе. Остао је упамћен као свестран човек – пре свега успешан послован човек авантуристичког духа, затим капетан британске милиције у Мидлсексу, неко ко се бавио питањима хидротерапије, али и пустолов који је оставио две књиге путописа. Иако су његове књиге побудиле велику пажњу, он ће остати упамћен по увођењу асфалта у изградњу путева, као и по алтернативним методама лечења.

Прва књига Кларицова насловљена *Водич дуж Дунава, од Беча до Цариграда, Смирне, Ашине, Мореје, Јонских острва и Венеције. Из белешки са путовања, направљених 1836.*, објављена је у Лондону 1837. године.⁷³ Доживела је приличан успех, па је две године касније, такође у Лондону, Клариц објавио и друго, проширено издање,⁷⁴ изузетно садржајног наслова *Водич низ Дунав, од Париза до Марсеја, Анконе, Трста, Венеције, Минхена, Сјразбурга: и од Беча до Цариграда, Смирне, Ашине, Мореје и Јонских острва; иакође Пућ до Индије преко Египта*.⁷⁵

Костић истиче како је „Кларицова књига о Дунаву замишљена и као путопис и као практично упутство за будуће путнике“.⁷⁶ Његове књиге не одликује префињен стил, али су зато странице пуне корисних и сажетих обавештења о дунавској пловидби, банкарским трансакцијама које би требало обавити, оверавању путних исправа, пртљагу, одећи, пловидбеним линијама и реду вожње, дакле свим оним практичним детаљима у вези дунавске пловидбе, која је тада још увек била непознаница. Због свега тога књига је била врло утицајна.⁷⁷

У предговору своје прве књиге, који је писао у мају 1837. године у Венецији, Клариц нам појашњава разлоге писања књиге, који су многоструки. У овим белешкама, слично Спенсеру, он нуди праву апологију револуционисаним начинима саобраћаја који су резултат коришћења парне машине. Наиме, иновација је „...претворила оно што је до тада било путовање мукотрпно и опасно, у оно непомућеног задовољства и уживања“.⁷⁸ Осим тога, Клариц чини много и на популарисању дунавске пловидбе, јер сматра како „тек неколико путовања која се могу направити, комбинују толико занимљивих објеката и поука као оно од Беча до Цариграда“.⁷⁹

У деветом поглављу књиге, названом „Од Земуна до Кладова“ (ориг. *From*

⁷² Павловић 1980: 229–250.

⁷³ Claridge 1837.

⁷⁴ Kostić 2014: 103–104.

⁷⁵ Claridge 1839.

⁷⁶ Kostić 2014: 104.

⁷⁷ *Ibid*, 103–104.

⁷⁸ Claridge 1837.

⁷⁹ *Ibid*.

Semlin to Cladova), разумљиво и очекивано највећу пажњу посвећује Београду. Када га пароброд поведе даље низ Дунав помиње и Смедерево. Међутим, изгледа да се Клариц приликом уређивања свог рукописа збунио, јер након Винче прво помиње Кулич, па Рам, а тек онда Смедерево: „...када Дунав, кривудајући на североисток, изненада представи српску тврђаву познату као Утврда Кулич (ориг. *Kulich*). Многа мала и незанимљива острва се мешају, и онда долази Утврда Рам (ориг. *Rama*); након чијег проласка, и рушевина римског замка, види се, десно Тврђава Смедерево (ориг. *Semendria*), која се састоји од двадесет и четири куле; али све већа ширина и узбурканост реке су све што заслужују пажњу“.⁸⁰ Осим што је Клариц у својој књизи погрешно низао утврђења која је испраћао погледом са пароброда, овде примећујемо да ни мало није био импресиониран смедеревском тврђавом, што нам сугерише да је можда није ни запазио.

И у другом, проширеном издању из 1839. године аутор понавља исту грешку са погрешним низањем места које није у складу са трасом путовања, али је сада понудио тек незнатну допуну описа Смедерева из првог издања. Поновио је исти опис, допуњујући га информацијом према којој је Смедерево „Ауреус Монс Римљана, који се састоји од двадесет четири куле“, додајући још и то да је „град престао да постоји...“.⁸¹ Опис помало збуњује, јер је просечан читалац остављен у погрешном уверењу да су Смедерево и некадашњи Ауреус Монс исто, као и да тај утврђени град више не постоји.

7. Џулија Пардоу (1804–1862)

Џулија Пардоу била је деветнаестовековна енглеска песникиња, ауторка романа, историчарка и путница. Врло рано је исказала дар за писање. Са четрнаест година објавила је прву збирку песама. Током свог живота објавила је бројне књиге прозе – путописе, историјска дела и романе. Ипак, једна њена књига, она која је предмет наше нарочите пажње, обележила је њено стваралаштво. То је њено најпопуларније дело *Град сулџана и домаћи животи Турака*,⁸² која је објављена у Лондону 1837. године, по повратку са пропутовања по Европској Турској и једногодишњег боравка у Цариграду. Ова књига доживела је велики успех, о чему најбоље говори податак да је до 1854. године доживела четири издања, а у Енглеској и Америци продато је око 30.000 примерака.⁸³

Књига је настала као резултат путовања по Турској на које је Џулија ишла са својим оцем, који је био врло цењен виши официр енглеске војске.⁸⁴ „Била је проницљив посматрач, а њена путовања по Оријенту омогућила су јој тачно и дубоко знање о народима и обичајима Истока“.⁸⁵ Након дужег боравка у Цариграду, они су крајем 1836. године кренули назад, али су одлучили да путују бродом, прво од

⁸⁰ Claridge 1837: 50–51.

⁸¹ Claridge 1839: 152.

⁸² Pardoe 1837.

⁸³ Kostić 2014: 106.

⁸⁴ *Ibid*, 105.

⁸⁵ Cousin 1910: 294–295.

Босфора до Галаца у Делти Дунава, а потом паробродом до Пеште. С обзиром на тадашње пловидбене прилике, они су преседали у Скели Кладова на левој обали Дунава, одакле су путници имали могућност да се транспортују или бродићима или сувоземним путем колима уз обалу Дунава до Оршаве, где су се сви потом поново укрцавали на пароброд. На овом путовању ауторка је на путу ка Земуну прошла и поред Смедерева. Она је једна од ретких оновремених страних путописаца који овај град назива *Semendri*.⁸⁶ Овај неуобичајени назив стоји и у врху странице, као ближа одредница читаоцу о значајнијим маркерима на путовању.

Попут Кларица, који је исте године објавио књигу о дунавској пловидби, и Џулија Пардоу је, изгледа, дошла у забуну по питању трасе путовања. За разлику од Кларица, она се кретала узводно, али је и она начинила грешку по питању низања насељених места на дунавским обалама, јер прво помиње сусрет са Панчевом (ориг. *Panchova*) на реци Тамиш, па онда Смедерево: „У току поподнева били смо код Смедерева, велике турске тврђаве, која је заузимала веома заповеднички положај на српској обали, на споју Језаве (ориг. *Jesava*) са Дунавом; и браћена са двадесет седам кула, од којих су двадесет три квадратне, две округле и две шестоугаоне; али изузетно изложена са свих страна, и очигледно није у најбољем стању“.⁸⁷

Њен приказ путовања од Оршаве до Земунa не доноси много занимљивих појединости, осим лепих описа природе, по којима се Џулија Пардоу издваја од осталих оновремених путописаца.⁸⁸ Настављајући путовање, Џулија Пардоу била је импресионирана биодиверзитетом, нарочито бројним птицама које су настањивале околину Смедерева. Њен опис дунавских обала између Смедерева и Београда занимљив је допринос орнитографији: „На заласку сунца прошли смо поред групе острва са густом шумом, углавном речним врбама; окружена дугим уским деловима земље, из које је приближавање пловила изазвало такав облак водених птица какав никада раније нисам видела у свом животу. Мора да их је било неколико хиљада; дивљи лабудови, гуске, патке и звиждовке, испунили су ваздух неслогом, којој је монотони удар парних лопатица био музика“.⁸⁹

8. Сер Адалфас Слејд (1804–1877)

Адолфас Слејд је потицао из угледне војничке породице – био је пети син генерала сер Џона Слејда. Он није ишао корацима свог оца, јер је врло млад ступио у морнарицу (1815. године), којој је посветио читав живот. Као представник британске владе дуго је службовао у ратној морнарици Османског Царства, где је уведен у чин мушавера (инспектора) османске ратне морнарице, а пред крај живота стекао је чин вицеадмирала британске морнарице. Каријеру је започео 1822. године, а затим је стекао чин поручника 1827. године и потом неко време служио на Медитерану од 1834. до 1837. године.⁹⁰ До 1838. године објавио је две запажене књиге о својим путовањима по Истоку. Прва је

⁸⁶ Pardoe 1837: 298. Ми смо користили друго издање, од истог издавача поменуте књиге из 1838. године.

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ Kostić 2014: 108.

⁸⁹ Pardoe 1837: 298–299.

⁹⁰ Stephen, Lee 1898–9: 362.

објављена 1832. године: *Зайиси о њуџовањима у Турској, Грчкој и њд., и о крстарењу Црним морем, са кайудан-џашом, у годинама 1829, 1830 и 1831, у два џома*.⁹¹ Наредне године доживела је друго енглеско и прво америчко издање. Друга Слејдова књига била је *Турска, Грчка и Малија, у два џома*, а објављена је 1837. године.⁹² Ова друга књига настала је као резултат путовања на којем је, између осталог, извештавао о стању руске морнарице у Црном мору након своје инспекције у јулу–августу 1835. године.⁹³

У другој половини 1838. године Слејд је пловио дунавским паробродом из Беча у Цариград, о чему је писао у својој наредној путописној књизи под називом *Путовања њо Немачкој и Русији: укључујући џарно џуџовање Дунавом и Црним морем од Беча до Цариграда, 1838–39*, која је изашла у Лондону 1840. године.⁹⁴ Већ тада Слејд је био врло упућен у шири геополитички контекст решавања Источног питања, па његово путовање можемо посматрати у светлу прикупљања обавештајних података, између осталог, и о стању у Османском Царству у време руске претње британским интересима на Леванту и шире у Азији. Његов путопис је „занимљив као запис о историјским асоцијацијама добро обавештеног човека и као низ разборитих размишљања о ширим питањима...а своје идеје износи течним, непретенциозним и занимљивим стилем“.⁹⁵ Ми ћемо се у овом раду бавити само овом књигом са Слејдовог путовања 1838–39. године.

Шесто поглавље Слејдове књиге, попут неких путописа штампаних пре његовог, почиње описом Земуна, а потом се нижу други важни градови на обема обалама Дунава. Међу њима, посебну пажњу аутор посвећује, разумљиво, Београду, након којег следи много пријатније окружење у поређењу са оним у Угарској: „Пејзаж Дунава испод Земуна (ориг. *Semlin*) је много занимљивији него онај изнад. На српској обали почињу да се појављују брда. Прошли смо десном обалом, близу ушћа Мораве је Смедерево (ориг. *Semendria*) са његовим необичним старим замком у облику троугла, опасаним са свих страна старинским округлим кулама, са преко двадесет на броју“.⁹⁶ Потом следи краћи екскурс кроз турбулентну историју некадашње српске престонице: „Смедерево, лежећи 590 миља северозападно од Цариграда, била је древна престоница Србије: саградио ју је Ђурађ Бранковић (ориг. *George Brankovitz*), кнез ове земље, 1335. године (*sic*). Османлије су га први пут заузеле 1438.“⁹⁷ Porta га још увек држи у поседу, као залог превласти над Дунавом, али и суверенитета у Србији. То је као скиптар у рукама сенилног монарха“.⁹⁸ Оно што следи након тога јесте Слејдов опис леве обале Дунава, тачније аустријске војне границе у јужном Банату, коју аутор назива „војни кордон“. То што је доста простора посветио описивању система заштите аустријске

⁹¹ Slade 1832.

⁹² Slade 1837.

⁹³ Ardeleanu 2011: 102.

⁹⁴ Slade 1840.

⁹⁵ Kostić 2014: 115.

⁹⁶ Slade 1840: 156.

⁹⁷ Очито је да је Слејд био погрешно обавештен о години изградње Смедеревске тврђаве. За погрешку у вези првог османског заузимања Смедерева не би требало да будемо престроги, јер се ова година (1438.) појављивала у многим компендијумима, речницима и хроникама на енглеском много пре Слејда. Смедерево је први пут заузео османски султан Мурат II 1439. године.

⁹⁸ Slade 1840: 156.

границе је у потпуности разумљиво, уколико имамо у виду војнички позив, а вероватно и најважнију сврху његовог путовања овог британског путописца. У том смислу Слејд напомиње да намена система војне границе не одговара својој првобитној улози, већ да је улога „војног кордона“ сада двојака – да надгледа спровођење царинских и регулатива из домена обавезног карантина.⁹⁹

9. Виљем Бити (1793–1875) и Виљем Хенри Бартлет (1809–1854)

Двојица британских пријатеља, Шкот Виљем Бити и Енглеz Виљем Хенри Бартлет у јесен 1841. године пловили су Дунавом како би касније објавили књигу о Дунаву и ономе што су на том путовању видели. Бити је био лекар који се бавио и писањем, а заједно са Бартлетом, који је био ликовни уметник, пре овог путовања већ је објавио неколико богато илустрованих путописних књига о Швајцарској (1834), Шкотској (1835) и другим европским регијама.¹⁰⁰ Њихова књига *Дунав: његова историја, њезај и топографија* изашла је у Лондону 1842. године,¹⁰¹ а у наредним годинама доживела је још неколико издања.

Веселин Костић сматра да ова књига, бар што се тиче њеног краћег дела који се односи на српске крајеве, нема велику вредност, те да је „занимљива једино по илустрацијама“, које је Бартлет радио на основу властитих или туђих скица сачињених на лицу места.¹⁰² Ипак, опису Смедерева и смедеревског краја дао је сразмерно доста простора: „Око три лиге¹⁰³ испод Београда река Тамиш, која се раније спајала са Бегом, улива свој допринос у Дунав, а близу ушћа налази се насељени град Панчево (ориг. *Pancsova*). Скоро насупрот, на десној обали, са великим острвом које се умеће, налази се Вишњица (ориг. *Vischnitza*), коју следи трговачки град Гроцка (ориг. *Krozna*), познат као поприште катастрофалне битке 1739. године.¹⁰⁴ Дунав је овде прекинут са два мала острва, а близу ушћа реке Језаве (ориг. *Jessova*) појављују се град и тврђава Смедерево (ориг. *Semendria*).“¹⁰⁵ Виљем Бити даље описује смедеревску тврђаву са готово обавезним освртом, типичним за британске путописце пре њега, на другу обалу Дунава коју чувају аустријске осматрачнице. Према Битију, Смедеревску тврђаву „...је у раном петнаестом веку подигао српски кнез“, а тврђава је „...изграђена у облику троугла, и окружена је бројним кулама. Удаљеност од Београда до овог места је пет

⁹⁹ *Ibid*, 156–158.

¹⁰⁰ Kostić 2014: 117.

¹⁰¹ William 1842.

¹⁰² Kostić 2014: 117.

¹⁰³ Лига је британска мера за раздаљину која се односи на неколико европских мерних јединица у распону од 2,4 до 4,6 законских миља (3,9 до 7,4 км). У земљама енглеског говорног подручја копнена лига је опште прихваћена као 3 законске миље (4,83 км), иако су се понекад користиле различите дужине од 7,500 стопа до 15,000 стопа (од 2,29 до 4,57 км).

¹⁰⁴ Битка код Гроцке, позната и као Битка код Кроцке (*Krozka*) (турски: *Hisarcık Savaşı*) вођена је између Хабзбуршког и Османског царства 21–22. јула 1739. године. У овој бици аустријска војска предвођена командантом Валисом била је поражена од османске војске коју је предводио велики везир Иваз Мехмед-паша. Битка је била прекретница у аустријско–турском рату 1737–1739. године, јер је османска војска убрзо након тога заузела Београд: Aksan 2007: 115.

¹⁰⁵ William 1842: 203.

немачких миља,¹⁰⁶ а дуж целе супротне, односно мађарске обале, у кратким размацама су смештене војне испоставе, које су формиране од дрвених кућица постављених на стубове, и окружене галеријом, са које војник стражар може имати јасан поглед на оно што се дешава око њега, без икаквог ризика од изненадних поплава којима је овај низак и мочваран предео непрестано изложен“.¹⁰⁷ Бити наставља даље да ниже насељена или опустела места и друге занимљивости низ Дунав: „Око пет лига ниже је град Кулич (ориг. *Kulitz*), који се налази близу ушћа Мораве: директно преко пута је велико острво у Дунаву, дужине шест лига, а на левој обали се види градић Ковин (ориг. *Kubin*) – близу канала Дунавица (ориг. *Donavitza*). На десној обали, оку се сукцесивно представљају градови Пожаревац (ориг. *Petko Bescharovatz*)¹⁰⁸ и Рам (ориг. *Rama*). Овај последњи је српски град знатне снаге, са остацима римског утврђења у близини“.¹⁰⁹

10. Роберт Сноу (непознате године рођења и смрти)

У другој половини 1841. године Роберт Сноу (*Robert Snow*) је путовао са породицом по европским земљама. Њихово тромесечно путовање укључивало је и пловидбу паробродом Дунавом до Цариграда. Књига коју је објавио са овог путовања пре је дневничка белешка и нема неку већу вредност осим помињања појединих места у српским крајевима.¹¹⁰ Сноу је у својим белешкама само низао насеља која је његов поглед хватао и стога немају неки већи значај. Једна од белешки са путовања нам говори како су у уторак 5. августа ујутру прошли поред Смедерева за које је оставио само штуру белешку да је то „порушена тврђава *Semendria*“.¹¹¹

11. Закључак

Парна пловидба Дунавом у четвртој и раној петој деценији деветнаестог века била је храбар и не баш јефтин подухват, али свакако не и потпуно непријатан у смислу занимљивости и новог искуства. Довео је путнике у контакт са привлачним регионима средње и југоисточне Европе, који би иначе остали ван пажње западних путника. Стално растући број путника паробродом био је последица вишеструких фактора: пораст трговине, политика, али и знатижеља били су само неки од важнијих. Са ових путовања британски држављани су своје утиске претварали у једну нову врсту све траженије робе – путописне књиге, које су налазиле пут до нарастајуће публике. Како су путописи утицали на увећање броја путника дунавским

¹⁰⁶ Уобичајена немачка миља, копнена миља или поштанска миља (*Gemeine deutsche Meile, Landmeile, Postmeile*) дефинисана је на различите начине и у различито време. Након увођења метричког система у XIX веку, *Landmeile* је била фиксирана на 7.500 метара (24.606 стопа), али је пре тога постојало много локалних и регионалних варијанти, тако да нисмо сигурни на шта је тачно аутор овде мислио. У сваком случају није много погрешно.

¹⁰⁷ William 1842: 203.

¹⁰⁸ Овде је аутор дошао у забуну услед слабог познавања топографије српског Подунавља, јер је село Петка, које се налази између Острова и Пожаревца, придодео лошем разумевању назива Пожаревца.

¹⁰⁹ William 1842: 203–204.

¹¹⁰ Kostić 2014: 116.

¹¹¹ Snow 1842: 27.

паробродом, тако су обликовали и перцепцију британског, али и америчког јавног мњења о далеким и непознатим крајевима „Европске Турске“.

Начин путовања, који подразумева брзи пролаз поред насељених места и области српског Подунавља, утицали су на површан и сажет приказ занимљивости и људи које су успут сретали. Ипак, и таква сведочанства могу бити вредан допринос сагледавању историје Кнежевине Србије, Смедерева и смедеревског краја у првој половини XIX века. Овде анализирани белешке британских путника прилог су бољем разумевању изласка Србије и српског народа на позорницу британског јавног мњења почетком викторијанске епохе. Ова позорница, у доброј мери била је обликована интересовањима, знањем или незнањем, предрасудама, али и политичким, трговачким или верским интересима британских путпописаца.

Литература:

- Даскалу, Н. „Развој румунских лука на Дунаву у првој половини XIX века“, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународној скупи одржаној 5. и 6. јуна 1979. године*, научни скупови, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд: САНУ, 1983, 293–305.
- Ђулдеран, Ј. „Турска бродоградилшта на Дунаву и његовим притокама у другој половини XVI века“, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународној скупи одржаној 5. и 6. јуна 1979. године*, научни скупови, књ. XV, Одељење историјских наука, књ. 3, Београд: САНУ, 1983, 179–193.
- Зиројевић, О. „Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу“, *Зборник за историју Маџице српске*, 1971, 9–27.
- Илић Мандић, Ј. *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд: Историјски институт Београд, 2020.
- Јиречек, К. „Војна цеста од Београда за Цариград“, у: М. Динић, (ур.), *Зборник Константина Јиречека, књига I*, Београд: САНУ, 1959, 71–167.
- Милић, Д. „Бродоградња и хидроградња у Србији XIX века“, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународној скупи одржаној 5. и 6. јуна 1979. године*, Београд: САНУ, 1983, 307–318.
- Миљковић, Е. „Пад Смедерева и оснивање Смедеревског санџака“, у: М. Спремић (ур.), *Пад Српске деценијовине 1459. године: зборник радова са научној скупи одржаној 12–14. новембра 2009. године*, Београд: САНУ, 2011, 291–301.
- Мрђић, Ј. „Дунав – скица за картографски портрет једне реке“, у: Ђ. С. Костић (ур.), *Дунавом од Бездана до Београда*, Београд, Балканолошки институт САНУ, 2012, 217–260.
- Новаковић, С. „Охридска архиепископија у почетку XI века: Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. год.“, у: С. Новаковић (ур.), *Списи из историјске географије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003, 60–102.
- Павловић, Л. *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 1980.
- _____. *Смедерево и Европа 1381–1918*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 1988.
- _____. *Смедерево и пловидба Дунавом и Моравом кроз векове*, у: В. Чубриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународној скупи одржаној 5. и 6. јуна 1979. године*, Београд: САНУ, 1983, 580–607.
- _____. *Смедерево у XIX веку. Занимања, имовина и зарада становника према пописима 1833. и 1862/3. године. Архивски подаци са коменџарима (са 38 цртежа и фотографија)*, Смедерево: Народни музеј Смедерево, 1969.

- Растовић, А. П. „Енглези о Србима и Србији у XIX и почетком XX века“, у: Д. Поповић-Срдановић (ур.), *Дрући о Србима, Срби о друћима, зборник радова*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2012.
- Ристић, Љ. П. „Британски путописци о Београду у другој половини XIX века“, у: Ћ. С. Костић (ур.), *Београд у делима европских путописаца*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003.
- Стојанчевић, В. „Кнез Милош и питање слободне трговине Ђердапом“, у: В. Чудриловић (ур.), *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Зборник радова са међународној скупи одржаној 5. и 6. јуна 1979. године*, Београд: САНУ, 1983, 349–358.
- Субић, Р. „Едмунд Спенсер о османској Босни и Херцеговини 1850.“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. X, број 10, 2018, 121–129.
- Штерић, С. *Смедеревски дој 1914. године*, Смедерево: Историјски архив Смедерево, 2010.
- Aksan, V. H. *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*, London: Routledge, 2007.
- Ardeleanu, C. „A British Military Mission to the Near East, Russia and the Danubian Principalities (1835–1836)“, *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol“ - Iași*, No. 48, 101–116.
- Ardeleanu, C. „From Vienna to Constantinople on Board the Vessels of the Austrian Danube Steam-Navigation Company (1834–1842)“, *Historical Yearbook*, Vol. VI, 2009, 187–202.
- _____. „Russian-British Rivalry regarding Danube and the Origins of the Crimean War (1846–1853)“, *Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 19, No. 2, 2010, 165–186.
- Arnold, G. „Danube River“, in: J. Speake (ed.), *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia, Volume One, A to F*, New York: Routledge, 2003.
- Berber, N. *Unveiling Bosnia-Herzegovina in British Travel Literature (1844–1912)*, Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press, 2010.
- Brown, E. *A brief account of some travels in divers parts of Europe in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli: as also with some observations on the gold, silver, copper, quick-silver mines, and the baths and mineral waters in those parts: with the figures of some habits and remarkable places*, London: T. R. for Benj. Tooke, 1673.
- Carl Thompson, *Travel writing*, Routledge, Абингдон, 2011.
- Claridge, R. T. *A Guide Along the Danube, from Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands, and Venice. From the Notes of a Journey, made in the Year 1836. With Maps of the Route*, London: F. C. Westley, 1837.
- _____. *A guide down the Danube, from Paris to Marseilles, Ancona, Trieste, Venice, Munich, Strasburg: and from Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, the Morea, and the Ionian Islands; also the Route to India by Way of Egypt*, F.C. Westley, Madden and co., Лондон, 1839.
- Clayton, G. D. *Britain and The Eastern Question: Missolonghi to Gallipoli*, London: University of London Press, 1971.
- Cousin, J. W. *A Short biographical Dictionary of English Literature*, London: J. M. Dent & Sons, 1910.
- Edmund S. „Skice o Nemačkoj i Nemcima s kratkim pogledom na Poljsku, Mađarsku i Švajcarsku (...) god. 1834–1836“, у: Z. Levental (ur.), *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*, Gornji Milanovac: Dečije novine, 1989, 276–290.
- Elliott, C. B. *Travels in the three great empires of Austria, Russia, and Turkey, In Two Volumes, Vol. I*, London: Richard Bentley, 1838.
- Ferrari, F. *Lexicon geographicum ... authore Fr. Philippo Ferrario, ... Editio nova [edente G. Dillingham]. Adnectitur tabula longitudinis ac latitudinis urbium... per totum terrarum orbem, ex ejusdem Philippi Ferrarii "Epitome geographica" desumpta*, London: Ex Officina Rogeri Danielis, 1657.
- Hadžiselimović, O. *Balkans, pre-1914*, in: J. Speake (ed.), *Literature of Travel and Exploration, Volume One (A to F)*, Routledge: Abingdon, 2013, 67–71.
- _____. *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo: Veselin

- Masleša, 1989.
- Hajnal, H. *The Danube. Its Historical, Political and Economic Importance*, Hague: Martinus Nijhof, 1920.
- Ionoaia, E. „Othering the Wallachian National Identity: British Victorian Travellers voyaging down the Danube“, in: I. Boldea, (ed.), *Globalization and Intercultural Dialogue. Multidisciplinary Perspectives - Literature*, Târgu Mures: Arhipelag XXI Press, 2014, 915–924.
- Jelavich, B. „The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 33, No. 81 (June 1955), 396–413.
- Kádár, J. „Perspectives on Commercial and Political Relations between Britain and Hungary as Seen by English Travellers in the 1830s“, *Hungarian Studies, A Journal of the International Association of Hungarian Studies*, 5, 1989, No. 1, 9–21.
- Kassis, D. *Dystopian Depictions of Serbia in British Travel Literature: A Balkan Tour*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2022.
- Kirsch, J. P. „Quin, Michael Joseph“, in: Ch. G. Herbermann, E. A. Pace, C. B. Pallen, T. J. Shahan, J. J. Wynne (eds.), *The Catholic Encyclopedia: An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church in Fifteen Volumes, Volume XII (Philip-Revalidation)*, New York: Robert Appleton, 1911.
- Konstantinović, Z. „Putopisna književnost“, u: D. Živković (ur.), *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit, 1986, 623–624.
- Kostić, V. *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi (1700–1860)*, Beograd: Arhipelag, 2014.
- Loughton, J. K. „Slade, Sir Adolphus (1804–1877)“, in: (H. C. G. Matthew, B. Harrison (eds.), *Oxford Dictionary of National Biography, Volume 50 (Sharp-Smiles)*, Oxford: Oxford University Press, 2004, 895–896.
- Lazarević Radak, S. *Otkrivanje Balkana*, Pančevo: Mali Nemo, 2013.
- Madden, H. M. „The Diary of John Paget, 1849“, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 19, No. 53/54, 1939–1940, 237–264.
- Markovich, S. G. *British diplomats in Belgrade and Serbian ministers at the Court of St. James's, 1837–1919*, in: S. G. Markovich (ed.), *British-Serbian Relations from the 18th to 21st Centuries*, Belgrade: Zepeter World Book, Fakultet političkih nauka, 2018, 193–208.
- Paget, J. E. *Hungary and Transylvania: with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical, In Two Volumes*, London: John Murray, 1839.
- Pardoe, J. *The City of the Sultan and domestic Manners of the Turks in 1836., in Three Volumes*, London: Henry Colburn, 1837.
- Pavlowitch, S. K. „Early Nineteenth-Century Serbia in the Eyes of British Travelers“, *Slavic Review*, Vol. 21, No. 2, June 1962, 322–329.
- Pethybridge, R. W. „The Merits of Victorian Travel Accounts as Source Materials on Russia“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 20, H. 1, März 1972, 10–23.
- Quin, M. J. *A steam voyage down the Danube. With sketches of Hungary, Wallachia, Servia, and Turkey, &c., second edition, revised and corrected, Second edition, revised and corrected, In two volumes, Vol. I*, London: Richard Bentley, 1835.
- _____. *A steam voyage down the Danube. With sketches of Hungary, Wallachia, Servia, and Turkey, &c.*, First American from the Third London Edition, New York: Theodore Foster, 1836.
- Slade, A. *Records of Travels in Turkey, Greece, &c., and of a Cruise in the Black Sea, with the Capitan Pasha, in the Years 1829, 1830, and 1831, In Two Volumes*, London: Saunders and Otley, 1832.
- _____. *Travels in Germany and Russia: including a Steam Voyage by the Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople, in 1838–39*, London: Longman, Orme, Brown, Green, and Longmans, 1840.
- _____. *Turkey, Greece and Malta, in Two Volumes*, London: Saunders and Otley, 1837.
- Snow, R. *Journal of a Steam Voyage down the Danube to Constantinople, and Thence by Way of Malta and Marseilles to England*, London: Moyes and Barclay, 1842.

- Spencer, E. *Sketches of Germany and the Germans, with a glance at Poland, Hungary, & Switzerland, in 1834, 1835, and 1836. By an Englishman Resident in Germany. In Two Volumes*, London: Whittaker & Co., 1836.
- . *Travels in Circassia, Krim Tartary, & c. : including a steam voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea, in 1836, In two Volumes, Vol. I*, London: Henry Colburn, 1837.
- Stephen, L. Lee, S (eds.) *The Dictionary of National Biography, Founded in 1822 by George Smith, From the Earliest Times to 1900, Volume XVIII (Shearman–Stovin)*, London: Oxford University Press, 1898–9.
- Subić, R. „Adventurers, Agents, and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844–1856)“, in: B. Stojkovski (ed.), *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature, Volume 2*, Budapest: Trivent Publishing, 2020, 73–97.
- Thompson, C. *Travel writing*, Adingdon: Routledge, 2011.
- Todorova, M. „The Balkans: from Discovery to Invention“, in: M. Todorova (ed.), *Scaling the Balkans: Essays on Eastern European Entanglements*, Laiden, Boston: Brill, 2018, 115–149.
- Tömöry, M. „Cruising Between the Past and the Future: Danube Travel Writings and the Self-Representation of the Serbian National Movement in the 1860s“, in: B. Stojkovski (ed.), *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature, Volume 2*, Budapest: Trivent Publishing, 2020, 131–149.
- Tuckey, J. H. *Maritime Geography and Statistics, or a Description of the Ocean and its Coasts, maritime Commerce, Navigation, etc...in Four Volumes, Vol. II*, London: Black, Parry and Co., 1815.
- William, B. *The Danube: its History, Scenery, and Topography, splendidly illustrated from Sketches taken on the Spot by Abresch, and drawn by W. H. Bartlett, Esq.*, London: George Virtue, 1842.

ПРИЛОЗИ:

Слика 1. Саобраћај на Дунаву, приказ паробродарског саобраћаја на Горњем Дунаву
(цртеж Виљема Хенрија Бартлета из књиге Виљема Битија
The Danube: its History, Scenery, and Topography, друго издање, Лондон, 1844.)

Слика 2. Карта Маја земаља укључених у ауторова путовања у Европи
(из књиге Чарлса Боалуа Елиота *Travels in the three great empires of Austria, Russia, and Turkey*,
In Two Volumes, Vol. I, Richard Bentley, Лондон, 1838)

A
GUIDE
ALONG
THE DANUBE,
FROM
VIENNA TO CONSTANTINOPLE,
SMYRNA, ATHENS,
THE MOREA, THE IONIAN ISLANDS, AND VENICE.
FROM
THE NOTES OF A JOURNEY MADE IN THE YEAR 1836.
BY
R. T. CLARIDGE, Esq.
—
WITH MAPS OF THE ROUTE.
—
LONDON:
F. C. WESTLEY, 162, PICCADILLY.
—
MDCCLXXXVII.
66.

Слика 3. Прва страница књиге Ричарда Т. Кларида *A Guide Along the Danube, from Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands, and Venice. From the Notes of a Journey, made in the Year 1836. With Maps of the Route*, F. C. Westley, Лондон, 1837.

Слика 4. Карта Дунав од свој извора до Црној мора, са околним земљама
(из књиге Вилема Битија *The Danube: its History, Scenery, and Topography*, прво издање, Лондон, 1842)

Слика 5. Рушевине Голујца, цртеж Виљема Хенрија Бартлета
(из књиге Виљема Битија *The Danube: its History, Scenery, and Topography*, друго издање, Лондон, 1844)

MIROSLAV P. LAZIĆ
Museum of Smederevo

**PAST SMEDEREVO BY STEAMBOAT.
SMEDEREVO AND ITS REGION SEEN THROUGH
THE EYES OF BRITISH TRAVEL WRITERS
IN THE THIRTIES AND EARLY FORTIES OF THE 19TH CENTURY**

Summary

Foundation of the Danube Steamboat Society in Vienna in 1829 created conditions for activation of a steamboat navigation on the Danube. The new means of navigation revolutionised not only the travelling methods but also the motives for travel. When in 1834 a regular steamboat line from Vienna to Istanbul via Danube and the Black Sea was established, the number of travellers started to increase year by year. These travellers came from different countries and had miscellaneous reasons for the voyage. This paper dealt with a special group of travellers from Great Britain, who in the period from 1834 to 1842 travelled by steamboat on the Danube downstream and upstream. Their common denominator was the travel log understood in the broadest sense. These travel logs were based on the notes these passengers kept during their voyages, and also on the text editing relying on the currently available literature. All the included travel logs were published in London (England) upon the travellers' return from their voyage. This paper places a special focus on the notes that refer to the description of Serbian Podunavlje (the Danube Basin), especially the regions between Belgrade and the Great Morava's delta. The paper presented the notes of nine travellers in total. For better understanding each of them is accompanied by short biographic and bibliographical comments, which were contextualised by a social-political moment of the time. Although the paper has nominally focussed on Smederevo, its region and Serbian Podunavlje, it has a wider importance in terms of contributing to the investigation of the British travelling literature as well as the British-Serbian relations in the first half of the 19th century.

Keywords: Smederevo, Smederevo region, Danube, British travel writers, steamboat, navigation, travel logs, 19th century, Principality of Serbia, Great Britain, Eastern question.

РУМУНСКИ ПУТНИЦИ У БЕОГРАДУ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА. ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СРПСКО-РУМУНСКИХ ОДНОСА КРОЗ ВЕКОВЕ

Апстракт: Имајући у виду географски положај и чињеницу да кроз ове крајеве протиче Дунав, једна од највећих и најзначајнијих европских река, Србија је од давнина била земља кроз коју су пролазили током њихових миграција разни народи, а у разним ситуацијама и разним поводима и многобројни путници, који су често и описивали земљу, природу, насеља и људе, односно оно што су видели или доживели приликом свог путовања. Често су та путовања имала строго одређен циљ, посету неком месту, некој установи или неком догађају, а описи тога што су видели и доживели током тих путовања и посета представљају значајан извор за боље познавање историје српских земаља, као и односа који су владали међу народима у овом делу Европе.

Као суседни народ, није необично што су Румуни често посећивали српске земље и што је међу тим путницима и посетиоцима било и људи вичних писању, који су забележили то што су видели и доживели, било у виду путописа, репортажа или новинских чланака. У овом раду приказујемо неколико таквих извора, чији су аутори посетили Београд и српске и јужнословенске земље као туристи или из неких професионалних или приватних разлога. Радови, сви на румунском језику, потичу из пера румунских интелектуалаца са простора тадашње Аустроугарске, када је реч о текстовима са почетка XX века, или, када је реч о приказаном путопису из међуратног периода, из пера аутора са простора Румуније.

Кључне речи:

Путописи, српско-румунски односи, Подунавље, Београд, јужнословенске земље.

1. Увод

Од давнина, река Дунав је представљала важну артерију која је повезивала европске земље и европске народе. Чак и у дугим временским периодима у којима се на Дунаву налазила граница између разних држава, од којих су неке биле моћне империје, супротстављене једне другима, ова велика река је упркос свему представљала мост који је само званично раздвајао, а у суштини је повезивао становништво које је живело са обе стране њених обала. Иако су, рецимо, Римско царство и варварски народи који су живели са друге стране велике реке, до Трајановог освајања Дакије, били често у

непријатељским односима, људи нису престајали да је прелазе, утицај римске цивилизације се осећао и са друге стране реке, а напади варварских народа на римске територије на Балканском полуострву нису представљали реткост.

Дунав је представљао, током периода отоманске превласти на југоистоку Европе, реку преко које су пролазиле освајачке војске, преко које су се дешавале епске сеобе које су битно утицале на даљи етнички и цивилизацијске изглед овог поднебља, преко које су се те исте освајачке војске повлачиле пред налетом хришћанских снага, једном речју, место где су се дешавале битне ствари, где се писала европска и светска историја.

Међу народима које Дунав раздваја, а у ствари спаја, налазе се и Срби и Румуни, два суседна православна народа који су током историје делили исту судбину и често су заједничким снагама покушавали да нађу своје место под сунцем, да се изборе за своју самосталну националну државу и за национално уједињење. Српско-румунски односи су још од XIX века представљали тему научних истраживања, пре свега у области историје, али и лингвистике, етнологије, историје уметности, етномузикологије итд, са запаженим резултатима који су приказани у мноштву научних монографија, студија, чланака, на научним скуповима, у публицистици, на филму. Упркос томе, утисак је да су и даље остале многобројне празнине када је реч о овој теми, с обзиром на то да постоје још увек многе неистражене области, или пак нису истражене на адекватан начин, тако да их треба допунити или кориговати.

Једну од таквих тема представљају описи суседне земље и суседног народа који дају путници који пролазе, разним поводима, кроз те области. Имајући у виду значај Дунава као саобраћајнице, велики број румунских путника је пловио Дунавом и приликом тих пловидби, они који су били вични писању описали су земљу, градове и села, становништво, историјске и природне знаменитости, привреду и све остало што је могло бити интересантно читалачкој публици. Дунав, је, наравно, представљао само један део њихове трасе, јер су многи румунски путници посећивали и српске земље даље од Дунава, у унутрашњости Балкана или у Панонској низији, територије на којима српски народ живи у хомогеним заједницама или заједно са другим народима. Неке од тих путника и њихове описе српских земаља смо приказали у нашој књизи *Румунски љуђици у Србији*,¹ или у нашој студији² *Румунски љуђици о становништву и насељима у српском подунављу (средина XIX–почетак XX века)*, тако да овом приликом желимо да се бавимо неким другим путницима и посетиоцима, који нису били тема поменутих радова.

2. Пријатељска посета. Румунски учитељи из Баната у посети Београду

Ако кренемо хронолошким редом, прво би се укратко бавили извештајем чланова Удружења румунских учитеља из Карансебешке епархије, који су 1910. године посетили Београд. Извештај је објављен у гласилу Удружења,³ који је излазио једанпут месечно у Араду, а који се односи на стручну посету чланова Удружења румунских

¹ Maran 2017.

² Maran 2019: 201–228.

³ Vidu, Cherechean 1910: 251–253.

учитеља српској престоници, након годишње скупштине коју су учитељи одржали у Панчеву 11. септембра 1910. године. Према томе, не ради се о путопису, него о извештају са поменуте скупштине, у оквиру које је био организован и излет до Београда. Учесници који су долазили у Панчево из разних градова Баната сусрели су се на железничкој станици у Вршцу и преноћили у вршачким хотелима, да би сутрадан наставили возом пут до Панчева. Годишња скупштина Удружења учитеља Карансебешке епархије Румунске Православне Цркве, на којој су учествовали и учитељи који су били чланови сестринских удружења из Арада и Темишвара, одржана је 11. септембра у панчевачком хотелу *Тромјештер (Трубач)*, где су се иначе у периоду дуализма одржавали многобројни скупови, концерти, скупштине и друге манифестације разних удружења и организација које су постојале у Панчеву и околини. Аутори чланка примећују да је са дидактичко-педагошког становишта скупштина била прилично неплодна, зато што је „председник морао да убрза рад скупштине, како би добио на времену за планирану екскурзију у Београд“.⁴ Из истог разлога, прескочен је и свечани ручак који је обично следио након завршетка рада скупштине.⁵

Опис самог путовања до Београда је кратак. У пола два, учитељи су кренули ка панчевачкој луци, да би у пола три већ били на палуби брода који ће их одвести до српске престонице. Примећује се да је неким учитељима то било први пут да се налазе на броду, па су из тог разлога били узбуђени. Опис путовања је кратак, без неког богатијег садржаја. Путници су одушевљени „лепом панорамом која им се јавља пред очима у тренутку уласка у стари Дунав. Са једне стране је град Панчево, са својим лепим српским црквама, а са друге стране обале Србије, са огранцима балканских планина“.⁶ Први утисак банатских учитеља, приликом доласка у београдску луку, био је да се ради о „једном модерном граду, са модерним фабрикама и зградама, постављеног на узвишењу које доминира Дунавом, а што му даје романтичан изглед“.⁷ Госте је у луци дочекала делегација београдских учитеља и „мноштво интелектуалаца“, а у име свих, добродошлицу је упутио директор београдских основних школа.

Тај први сусрет, размена поздрава и први контакти су се одвијали на немачком језику, на шта је имао примедбу присутни угарски краљевски инспектор, који је дошао у Београд са учитељима, нагласивши да су се банатски учитељи требали обратити на мађарском језику, „пошто се ради о угарским учитељима“.⁸ Одговор је био дипломатски, да београдски учитељи не разумеју мађарски, већ само немачки, што није задовољило поменутог школског инспектора.

Следио је обилазак Београда, у друштву београдских учитеља, посета саборној цркви, где су гости добили благослов београдског митрополита. Посета основној школи (не помиње се којој) је оставила врло јак утисак на госте, који је описују као „помпезну палату, срећену по свим захтевима модерне школе“.⁹ Посебан утисак су оставиле збирке минерала, биљака и животиња, као и ручних радова који се чувају у

⁴ Vidu, Cherechean 1910: 248.

⁵ *Ibid*, 251.

⁶ *Ibid*.

⁷ *Ibid*, 252.

⁸ *Ibid*.

⁹ *Ibid*.

тој школи. У пролазу су видели Универзитет, Скупштину, Краљевски двор и друге јавне зграде. Дружење је настављено у гостионици „Париз“, где су их понудили пивом и колачима, а београдско певачко друштво је извело за госте неколико „веома лепих српских песама“. У име гостију, домаћинима се захвалио на српском језику школски референт из Карансебеша Штефан Жијану, иначе родом из Алибунара код Панчева.

Гости су напустили Београд сутрадан, бродом који је у пет сати кренуо за Базјаш. Највећи утисак на румунске учитеље из Баната, грађане тадашње Аустроугарске, оставиле су српске културне установе. Аутори чланка завршавају свој извештај са једнодневном излета у Београд похвалом српском народу и инсистирањем на његовим врлинама, како их они виде: „Народ који уме ценити своје национално-културне установе не може нестати, он у себи обухвата све услове за напредак и прогрес“.¹⁰

3. У праскозорје Великог рата. Концерт румунског хора у српској престоници

Након овог „просветарског“ излета до Београда, који је укратко описан у гласилу Удружења румунских учитеља и који, па макар и у врло малој мери, осветљава значај српско-румунских односа почетком XX века, поменућемо још један сличан извор, овога пута опширнији новински чланак из 1914. године, који описује посету групе румунских интелектуалаца из Панчева и околине, у то време још увек аустроугарских држављана, престоници Краљевине Србије у циљу присуствовања концерту румунског хора из Крајове, који је одржан априла месеца поменуте године. Аутор чланка, који има елементе путописа, је познати панчевачки публициста, књижевник и преводилац Александру Цинцарију, једно од најзначајнијих имена румунске културе на просторима српског дела Баната у првим деценијама XX века.¹¹

Александру Цинцарију је рођен 1880. у Владимировцу, у јужном Банату. После завршене гимназије у Панчеву, ради као писар у панчевачкој градској управи, да би након распада Аустроугарске и поделе Баната између Краљевине СХС и Румуније прешао у Темишвар, где остаје до смрти 1934. године. Објавио је на десетине чланака, приповетки, епиграма, позоришних комада, превода, у великом броју публикација на румунском језику у бившој Аустроугарској: *Românul* и *Tribuna* из Арада, *Lupta* из Будимпеште, *Țara noastră* из Сибиуа, *Familia* из Орадее и др., у којима анализира менталитет и начин живота румунског сељака са простора Баната у првим деценијама XX века. Велики број тих чланака описује положај и активности румунског грађанства у Панчеву у прве две деценије XX века. Александру Цинцарију је међутим најпознатији по својим „народним“ позоришним комадима, као што су: *Așa a fost să fie* (Тако је морало бити), *Sfârșitul dușmăniei* (Крај непријатељства), *Nu vrea să se mărite* (Неће да се уда), *Soacra domnului profesor* (Ташта господина професора), *Negustorii noștri* (Наши трговци) и др.,¹² као и по значајном броју приповетки.¹³ Већину дела је

¹⁰ Vidu, Cherechean 1910: 253.

¹¹ Maran 2011: 183.

¹² Țințariu 2016.

¹³ Țințariu 2014.

објавио у издавачкој кући „Александру Анка“ у Клужу. Његови позоришни комади су били врло популарни по банатским селима, нарочито у периоду између два светска рата, тако да су често играни на сеоским приредбама. Иако је још у младости напустио родно место, Александру Цинцарију ће у својим делима бити инспирисан начином живота, размишљања и понашања сељака из свог завичаја. Његова дела су такође приказивана и на позоришним сценама по Румунији.¹⁴

У наставку ћемо приказати чланак овог аутора који описује поменућу посету панчевачких Румуна Београду, која се десила непосредно пре избијања Првог светског рата, априла месеца 1914. године, што показује да, упркос жестоким политичким, дипломатским и војним тензијама између Аустроугарске и Краљевине Србије, у том тренутку Дунав још увек није представљао препреку слободном саобраћају путника са једне на другу обалу и обрнуто.

Чланак под насловом „Хор Армонија у Београду“ објављен је у листу *Românul* из Арада,¹⁵ а преузео га је, убрзо након објављивања у овом листу, и *Progresul* из Оравице. Наиме, када се сазнало да ће певачко друштво *Армонија* из Крајове посетити Београд и одржати концерт у српској престоници, група панчевачких Румуна је одлучила да посети главни град Србије како би присуствовала овом за њих важном догађају, „нарочито пошто се Београд налази у непосредној близини Панчева: пут између ова два места је кратак, бродом се прелази за пола сата“.¹⁶ Тог дана (11. априла) је двадесетак мушкараца и жена из Панчева кренула бродом за Београд. Александру Цинцарију, иначе врстан писац и публициста, на врло пластичан начин описује како су ти људи, међу којима је био и он лично, путовали до Београда, шта су тамо видели и доживели тог дана и који су им били утисци, како што се тиче самог изгледа града, тако и што се тиче самог концерта румунског хора. Са колико су се ентузијазма упутили у Београд види се и из следеће напомене аутора прилога: „Брод је пловио каи и увек, међутим, нама се сада чинило да иде поражавајућом спорашћу, пошто смо горели од жеље, од нестрпљења да видимо престоницу Србије“. Посетиоци су били импресионирани свечаним изгледом који је имао град. Са стотина кућа виорила се поред српске, и румунска застава. У изложима продавница се налазио портрет румунског краља Карола Првог, а многобројни плакати су наговештавали долазак гостију из Крајове.

Из Румуније је стигло укупно око 140 гостију, од којих је 80 било чланова певачког друштва Армонија, којима је приређен величанствен дочек, а београдски хор је отпевао румунску химну. На „великом тргу“ на стотине људи, официра и војника, заиграло је „хору“, румунско коло. Затим је описан сам концерт. Сала је била пуна гледалаца, а био је присутан и престолонаследник Александар, опуномоћени представник Румуније у Београду са породицом, председник српске владе Никола Пашић, министар вера и финансија, официри и друге важне личности са породицама.

У наставку је описан сам ток и садржај концерта, а скренуо нам је пажњу податак да је у паузи концерта престолонаследник Александар позвао у своју ложу председника румунског певачког друштва Мирчу Константинеану и хоровођу

¹⁴ Maran 2004: 138.

¹⁵ Țințariu 1914: 5–6.

¹⁶ *Ibid*, 5.

Анастасиуа, где им је на француском језику пренео своје дивљење према румунском хору. Као најважнији тренутак, по мишљењу писца чланка, целе вечери и целог тог догађаја, било је заједничко извођење румунске и српске краљевске химне од стране оба хора, уз узвике из публике „Живела Румунија!“. Сутрадан је хор приредио још један концерт у корист инвалида из балканских ратова, након чега се вратио у Румунију.¹⁷

Овај новински извештај Александра Цинцаријуа, кратак али врло садржајан, одличан је пример срдачних и пријатељских односа који су владали између два народа (чак и у тренуцима када је Србија била у лошим односима са Аустроугарском у само преаскзории Првог светског рата, а Румунија је још увек званично била савезних Централних сила), што је илустровано у чланку кроз „грандиозни“ дочек који су приредили Београђани гостима из Румуније, кроз пуну концертну салу Народног позоришта и присуство на концерту престолонаследника Александра Карађорђевића и српске политичке елите на челу са Николом Пашићем, као и кроз заједничко извођење обе државне химне.

4. Подсећање на младост.

Румунски војни свештеник путује кроз Југославију (1934)

Најопширнији текст и у ствари једини прави путопис који приказујемо овом приликом носи наслов *Путовање по Југославији* аутора Јосифа Серафина и објављен је 1934. у гласилу Карансебешке епархије *Foaia diecezană*.¹⁸ Јосиф Серафин, рођен 1871. године, служио је пуних 14 година као војни свештеник у аустроугарској војсци у Сарајеву и Коњицу, али и у другим градовима Босне и Херцеговине, Далмације, Хрватске и Славоније, у Новом Пазару,¹⁹ са чином мајора, а касније и пуковника, а након распада Аустроугарске постао је војни свештеник-прота у румунској војсци. За време Првог светског рата био је свештеник на италијанском фронту. У међуратном периоду, као протојереј-пуковник, службовао је у Сибиу, у Трансилванији. Пошто је провео толико година по јужнословенским земљама, познавао је српски језик, а 1934. је, након 20 година, одлучио да поново посети пределе у којима је некада радио, што је описао у свом путопису на коме ћемо се задржати у наставку.

Како сам наводи на почетку свог путописа, 2. августа 1914. је напустио Сарајево, где је службовао у последњих шест година, а од тог тренутка, како наводи, „само су ме мисли водиле по местима које су ме подсећале на моју делатност духовног пастира коју сам спроводио кроз честа далека путовања, која су често била врло тешка, имајући у виду тадашње саобраћајнице, као и климу са њеним чудним варијацијама“. Жеља да се врати у области у којима је толико година служио као војни свештеник испунила му се после 20 година од одласка из тих крајева, тако да је 3. јуна 1934. кренуо на студијско путовање по Краљевини Југославији, планирајући да се креће трасом Београд-Скопље-Косовска Митровица-Пећ-Цетиње-Котор-Дубровник-Сарајево-Сремски Карловци, да би се преко Жомбоља вратио у Румунију.²⁰

¹⁷ Țințariu 1914: 6.

¹⁸ Serafin 1934: 3–5.

¹⁹ *Ibid*, 3.

²⁰ *Ibid*, 4.

И, као и већина румунских путника који су пролазили кроз српске земље, његово путовање почиње бродом на Дунаву, од Оршаве према Београду. Ту је провео два дана, тако да је могао да се диви Калемегдану, „који доминира положајем на ушћу Саве у Дунав, са погледом на Земун“, Топчидеру, „прелепом и историјском парку“, као и другим знаменитостима главног града Србије. До Скопља је наставио возом, али како сам каже, „ништа значајно“. Скопље описује као „леп и предиван град, подељен реком Вардар, трговачки и војни центар за време турске власти“. У Скопљу је посетио и описао Успењску цркву, Куршумли-хан, Војну цркву на Гробљу хероја. Међутим, у Скопљу га је највише занимало где се налази црква у којој је одржан сабор на коме је 1346. архиепископ Јоаникије проглашен за патријарха, а Душан за цара. Из Скопља је наставио за Косовску Митровицу возом, преко Косово поља, „попрсканог крвљу у честим ратовима, нарочито у оном из 1389. године, када су Срби били поражени, а њихово царство је било угашено“. „Од станице Обилић десно према Митровици, на удаљености од 5 км налази се градић Приштина, поред којег се одиграла битка“. Косово поље описује као „веома плодно, дуго око 100 км и широко око 15-20 км, прелепо је, са већинским турским и арнаутским становништвом“. Митровицу описује као „град на реци Ибар, субота, пијачни дан. Ту човек може да види најразличитије типове. Дивљи Арнаути, захваљујући енергичности Срба, данас су питоми као јагњад“.

У Пећи је тражио цркву старе Патријаршије, објашњавајући читаоцима како је постала аутокефална. За град Пећ каже да „данас има изглед једног турског града, док се Патријаршија налази према западу, на око 2 км од центра града, међу високим брдима“. У тим тренуцима, док је боравио у Пећи, сетио се ђачких дана, када је учио Историју цркве код професора Петру Барбуа, признајући да су „ти часови оставили неизбрисив траг у мојој глави и срцу, а мислим да ће и моји школски другови то потврдити“.²¹

Настављајући путовање аутобусом према Котору, прошао је кроз Подгорицу и Цетиње. Као прави путописац, комбинује описе природе и насеља са детаљима из историјске прошлости тих предела, од катастрофе на Косову до победоносног рата 1912. године, када је „турска моћ дефинитивно сломљена“. Када је стигао у Котор, имао је осећај као да је код куће, зато што је пуних 13 година вршио мисионарска путовања по Далмацији, где је имао пуно познаника и пријатеља. Овом приликом је срео само двојицу, зато што су остали већ прешли „у царство праведних“. Од Котора је наставио бродом до Дубровника – „бисера Јадрана“, а затим возом и аутобусом за Сарајево, пролазећи кроз места које је упознао пре 20 година. Стигао је у Сарајево 15. јуна, дивећи се напретку који је град доживео у протеклим годинама. „Много зграда се изградило од тада, примећује путописац, а улице су већином поплочане керамичким циглама, као сви модерни градови“.

Поменули смо да је Серафин пре Великог рата живео у Сарајеву. Направићемо само једну кратку дигресију, како би показали колико је он био присутан у верском и културном животу тадашње Босне и Херцеговине. Наиме, када су Румуни из Сарајева (углавном војници на одслужењу војног рока, њих око 70, официри и припадници државног чиновништва), организовали 1909. поводом прославе Ускрса једну румунску манифестацију у овом граду, свету литургију је служио војни свештеник

²¹ Serafin 1934: 3–5.

Јосиф Серафин, „који има своје седиште у Сарајеву и управо се вратио са службеног путовања на којем је исповедио и причестио војнике Румуне, који су расејани по разним местима Босне и Херцеговине“.²²

Браћајући се на путовање војног свештеника по Краљевини Југославији, након четири дана проведених у Сарајеву, које је проценио да је у том тренутку имало око 100.000 становника, кренуо је возом према Вишеграду, а затим ка Београду. Из Београда је кренуо ка Сремским Карловцима, како би видео град у којем је живео оснивач румунске православне цркве у бившој Хабзбуршкој монархији, Андреј Шагуна, пре него што је преузео функцију ердељског владике. „Какве су великане имали Срби на патријаршијском престолу: једног Бранковића, Анђелића, осниваче Гимназије и Богословије! Црква и патријаршијски двор – импозантне!“, констатује Јосиф Серафин у наставку. Том приликом је имао пријем код патријарха Варнаве, „импозантне личности која улива поштовање“. Пошто је био патријархов имендан – св. ап. Вартоломеј и Варнава, одржао је литургију заједно са два свештеника и једним ђаконом у дворској капели.²³ Из Карловаца, вратио се преко Жомбоља и Темишвара у Сибиу.

У закључку, аутор овог путописа констатује да је био дубоко импресиониран и задовољан напретком који је уочио у Краљевини Југославији. Свуда је видео „ред, рад и напредак“. Констатује напредак у области изградње саобраћајница, које су „прилагођене за туристе и одржаване у најперфектнијем стању“. На путу од Дубровника до Сарајева је могло да се вози брзином и до 80 км на сат, констатује се у закључку. Мрежа железничких пруга је знатно обогачена, још једна је од констатација војног свештеника. Што се језика тиче, „говори се искључиво српским језиком“, док се други језици једва чују. Велика већина становништва је словенска, „а и сами Турци и Арнаути од старина већ знају српски језик, поред њиховог националног“. И, оно што смо приметили и у Јоргиним путописима по српским земљама: преувеличавање реда који влада у југословенској држави, јер Серафин каже: „Свуда влада ред и поштовање закона. Настављајући тим корацима, југословенска држава ће још више напредовати, учврстити и ојачати, отварајући себи пут ка култури и цивилизацији“.

Писац напомиње на самом крају да не зна колико је његова прича добродошла, интересантна и поучна, зато што је он само забележио оно што је видео у тој држави, „према којој гаји све симпатије“. Овај путопис, упркос чињеници што је релативно кратак, изузетно је важан за познавање неких аспеката српско-румунских односа пре свега, виђених оком и забележених пером једног аутора који је добро познавао српски народ, српске земље и српски језик и који је, што се може видети током целог текста, гајио неизмерне симпатије према српском народу.

5. Закључак

Приказани текстови, маколико били кратки, представљају интересантне изворе за боље познавање српско-румунских односа у првим деценијама двадесетог века, чији су аутори, пре свега последња два (Александру Цинцарију и свештеник

²² Filipescu 1909: 4.

²³ *Ibid*, 5.

Серафин) били добри познаваоци српског језика, српске историје и цивилизације, пошто су провели деценије свог радног века међу Србима. То што поједини аутори, пре свега Серафин, у неким тренуцима приказују у суперлативу своје комшије и суграђане Србе, само је још један доказ да се код Румуна одомаћио и био сасвим природан утисак и осећај да су Срби њима један од најближих народа и да су им у многим аспектима живота, менталитета и начина понашања слични, утисак који је опстао код већине припадника румунског народа до данас.

Литература:

- Маран М. „Румунски путописци о становништву и насељима у српском подунављу (средина 19.–почетак 20. века)“, у: Љ. П. Ристић, *Живой на рекама југоисточне Европе*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2019.
- Filipescu, T. „Paștile la Sarajevo”, *Tribuna*, 76, 22. aprilie 1909.
- Maran, M. *Kulturni razvoj Rumuna u Banatu 1918–1941*, Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu, 2004.
- _____. *Rumuni u Vojvodini*, Zrenjanin: ZKVR, 2011.
- _____. *Rumunski putnici u Srbiji*, Vršac: Centar za banatske studije, 2017.
- Serafin, I. „O călătorie în Iugoslavia”, *Foaia diecezană*, Caransebeș, 29, 22 iulie 1934.
- Țințariu, A. „Graiul nostru la Belgrad”, *Românul*, 83, 16/29 aprilie 1914.
- _____. *Mizeriile vieții. Folclor, amintiri, povestiri*, I, Zrenjanin: ICRV, 2014.
- _____. *Sfârșitul dușmăniei. Teatru, publicistică, postume*, II, Zrenjanin: ICRV, 2016.
- Vidu, M. Cherechean, T. „Adunarea generală”, *Reuniunea învățătorilor*, ianuarie-februarie 1910.
- Szilágyi, M. „A bántási vasúthálózat kiépítése”, *Bácsország*, 2016/2, 38–41.
- Vujcsics, Sz. „Széchenyi Szerbiában, 1830”, in: B. Győző (sz.) *Széchenyi István Szerbiában – 1830. Naplók, dokumentumok*. Újvidék: Forum Könyvkiadó, 2010, 63–74.

MIRČA T. MARAN

College of Vocational Studies for Teachers
"Mihailo Palov", Vršac

**ROMANIAN TRAVELLERS IN BELGRADE
AND SOUTH-SLAVIC COUNTRIES. A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH
IN SERBIAN-ROMANIAN RELATIONS THROUGH CENTURIES**

Summary

Having in mind the geographical position and the fact that one of the greatest and most significant European rivers – the Danube has run through these regions for centuries, Serbia has been since the old times a country through which many peoples passed by during their migrations, as well as numerous passengers on various occasions and under various circumstances, but who often described the land, nature, towns and people, that is the things they saw or had experienced during their journey. Frequently these journeys had a strictly defined purpose, as a visit to some place, some institution or some event, and the descriptions of what they saw or experienced during these journeys present an important source for better understanding of the history of Serbian lands, as well as the relations that existed among the peoples in this part of Europe.

It is not uncommon that Romanians as the neighbouring people frequently visited Serbian lands and among these travellers and visitor there were people skilled in writing, who recorded what they saw or experienced whether in the form of a travel log, report or newspaper article. This paper presents a few of these sources, whose authors visited Belgrade, and Serbian and South-Slavic lands as tourists for professional or private reasons. The works, all in Romanian language, came from the pens of Romanian intellectuals from the territory of Austria-Hungary, when it comes to the texts from the beginning of the 20th century, or when it comes to the presented travel log from the period between the world wars, from the pen of an author from the territory of Romania.

Keywords: travel logs, Serbian-Romanian relations, Podunavlje (Danube Basin), Belgrade, South-Slavic countries.

ЋЕРДАПСКИ ПИЛОТИ (ЛОЦОВИ) У XX ВИЈЕКУ

Апстракт: Кроз историју пловидбе Дунавом Ћердап је представљао најтежи и најсложенији дио његовог тока, који је „морио“ лађаре својом специфичношћу. Узак пловни пут, стијене које „избијају“ из воде, енормне дубине у Казанима, плићаци у вријеме ниског водостаја, брзаци и све то заједно чинили су Ћердапски сектор Дунава опасним и мистериозним. У модерној историји дунавског саобраћаја помоћ приликом пловидбе кроз Ћердап пружали су пилоти тј. лоцови, који су, већином, потицали из околних ыердапских насеља. Институционализација дунавске пловидбе, стварањем међународних комисија и ыердапских администрација, довела је и до институционализације пилотске службе и њене обавезне и јасне употребе. Ћердапски пилоти су коришћени све до изградње хидроенергетског и пловног система на Ћердапу, када се тај дио тока Дунава претворио у мирно језеро, чиме се у потпуности преобразила и пловидба.

**Кључне
ријечи:**

Дунав, Ћердап, пилоти (лоцови), пловидба.

Ћердап представља највећу ријечну пробојницу у Европи и настао је пробојем водене масе из Панонске у Влашко-пантијску низију, а кроз планинске вијенце Карпата. Све до изградње Хидроенергетског и пловидбеног система *Ћердап* између Сипа и Гура Ваја, Ћердапски сектор је, у пловидбеном смислу, представљао најтежи и најсложенији дио дунавског пловног пута. Пловидба Ћердапским сектором, који је дугачак 117 километара, а протеже се од 931. до 1.048. километра, тј. од Молдова Веке до Турну Северина на десној обали и од села Винци до Кладова на лијевој обали, вијековима је била скопчана са великим проблемима. Ћердапски сектор Дунава карактерисали су: велика висинска разлика од 26 метара; уско корито у клисурама – у Казану свега око 150 метара; велика брзина воде на појединим мјестима – на Гребену и до пет метара у секунди при високом водостају; вртлози – у Казану су дубине прелазиле 50 метара при ниском водостају; јаки вјетрови; и магле. Осим тога, дуж читавог Ћердапског сектора био је расијан велики број високих стијена у самом ријечном кориту, које су сужавале пловни пут, стварале вртлоге и, отуда, причињавале велике потешкоће пловидби.¹

Стари Ћердап је, у исто вријеме, фасцинирао својом љепотом и плашио различитошћу у односу на друге ријеке, али и друге секторе Дунава. Изглед Ћердапа, прије него што је изградњом бране претворен у мирно језеро, могу да нам дочарају ријечи гимназијског професора, књижевника, једног од оснивача Друштва Светог

¹ ДАМСП, ПА, 1948, Дунав, фас. 38, дос. 7, 432078; Бријанов 1928; Paunović 1970: 446–488.

Саве и каснијег предсједника Српске књижевне задруге Сретена Ј. Стојковића. Пловeћи од Београда до Радујевца, у свом путопису с краја XIX вијека, сликовито је описао сусрет са Ђердапом: „Кад сиђеш Дунавом до овога места, не можеш га познати, као да је то друга каква река. Дотле тих, миран, простран, с равном површином, с ниским обалама или и благим, омањим брежуљцима; а сада? Он се тамо стешњава, губи се у веругању кроз високе планинске кланце, те вам се чини да ће му ту негде бити крај; а из сред његове површине дигла се нека врста шиљастог, стеновитог брега, као какво страшило, око кога се ломе поамни таласи нашег, до сада тако мирног Дунава, који с неким достојанственим гневом пенушава и хучно јури из ждрела у клисуру, правећи вртлоге, прескачући преко каменитих степеница и производећи једнолико, монотонно брујање!“²

С обзиром на таква својства тока Дунава у Ђердапу, помоћ пловидби пружали су пилоти, односно лоцови, који су махом потицали из села расутих по Ђердапским обалама. Живот на Ђердапу учинио их је вичним пловидби и добро упознатим са ђудима и опасностима ријечног тока на том сектору Дунава. О њима је свједочанство оставио османски путописац из XVII вијека Евлија Челебија: „На овом месту има нарочито вештих људи који спроводе лађе. Они се примају и обавезују да проведу лађе без штете, пошто они у Ђердапу знају сваки камен и сваку кривину и неравнину и свако место опасно и страшно. Већина ових људи-калауза, који бродове проводе кроз ова опасна места из Морејских су страна или су из Дрива. Од сваке лађе, према лађи, они наплаћују по 500 или 200 гроша. Ако би се том приликом причинила штета, или лађи нанео квар, од тих се људи судским путем наплаћује оштета или их суд натера да плате вредност лађе.“³ У својим мемоарима с почетка XIX вијека лоцове помиње један од покретача Првог српског устанка и први предсједник Правитељствујушчег совјета у устаничкој Србији прота Матеја Ненадовић: „Кроз Ђердап не смеду обичне дунавске и савске думенције⁴ спустити лађу, јербо нису вешти и могли би одма лађу потопити, но се из они' села думенције узимају који су вешти Ђердапу, и говоре да они никаква данка не дају, но само горе и доле лађе пропраћавају.“⁵

Пловидба кроз Ђердап добила је иоле уређени оквир након што су у посљедњој деценији XIX вијека извршени замашни регулациони радови. Пошто је радове у потпуности извела Краљевина Угарска, као саставни дио приобалне Аустроугарске монархије, 1899. године је почео са радом Краљевски угарски сервис за пловидбу на доњем Дунаву, са сједиштем у Оршави, који је представљао прво нарочито управно тијело надлежно за пловидбу кроз уређени Ђердапски сектор. Сервис се старао о објектима регулационих радова, тј. о осам канала и читавом систему водограђевина, као и о свеукупној пловидби, која је уређена успостављањем система сигналних станица и јасном организацијом пилотске службе. Како би нови режим на Ђердапу добио законску основу, усвојен је низ прописа, међу којима *Правилник о сировођењу бродова на Ђердапу и другим дрзацима Доње Дунава*. Угарски режим на Ђердапу остао

² Стојковић 1893: 180–181.

³ Цитирано према: Рауповић 1970: 520–522.

⁴ Израз „думенција“ потиче од турске ријечи *dumenci*, а означава кормилара или крманоша.

⁵ Ненадовић 2005: 114.

је до краја Првог свјетског рата, када се Аустроугарска монархија урушила, а новонастала мађарска држава је потиснута далеко од Ћердапа. Ипак, угарски режим на Ћердапу наставио је да функционише под руководством Међусавезничке војне команде (1918–1921).⁶

Након Првог свјетског рата успостављена је међународна управа и институционална брига о пловидби Дунавом, пошто су створене Међународна дунавска комисија и Европска дунавска комисија. Док се Европска дунавска комисија, утемељена још на Париском конгресу 1856. године, старала о ушћу Дунава, у надлежности Међународне дунавске комисије био је остатак пловног тока Дунава и његове интернационализоване ријечне мреже, коју су чиниле: Морава, Таја, Драва, Тиса и Мориш.⁷ Међународна дунавска комисија је образована у Паризу у јуну 1920, а дјеловала је до јуна 1940. године. За двије деценије рада у средишту њене пажње била је управо пловидба кроз Ћердапски сектор. Она је, најприје, руководила наслијеђеним Ћердапским сервисом (1922–1933), све вријеме радећи и на организацији међународне администрације. Послије дугих преговора, а у циљу унапређења и контролисања пловидбе кроз тај дио дунавског пловног пута, у оквиру Међународне дунавске комисије образовани су – Ћердапска администрација, са сједиштем у Оршави, као посебан међународни организам, и Специјални Ћердапски комитет, који је био нека врста њеног надзорног органа.⁸

Ћердапска администрација је настала на бази споразума између Краљевине Југославије, Краљевине Румуније и Међународне дунавске комисије, а почела је са радом 1. јула 1933. године. Образована је у циљу „одржавања и побољшања услова пловидбе“ на дијелу Дунава „названом Ћердап и слапови“. Састојала се од два сервиса – Сервиса пловидбе и Сервиса радова, као и два бироа – Бироа књиговодства и Бироа благајне. У оквиру Сервиса пловидбе Ћердапске администрације оформљена је Пилотска служба, чиме је обављање пилотаже на Ћердапском сектору стављено под међународни надзор. Пилотажа се обављала на тај начин што би се пилоти/лоцови укрцавали на брод у пилотским станицама, спроводили га кроз Ћердап, а затим се искрцавали у пилотским станицама на другом крају сектора. За ту услугу пловидбена друштва су плаћала Ћердапској администрацији, која је, осим пилотажом, пловидбу помагала ангажовањем локомотивске вуче на Сипском каналу и употребом тегљача *Вашкају* у пловном путу око Гребена. Текућа питања произашла из рада Ћердапске администрације ријешавао је Специјални Ћердапски комитет Међународне дунавске комисије, којег су чинила четири делегата – два стална, из редова приобалних држава на Ћердапу, и два промијенљива, из редова осталих земаља чланица Међународне дунавске комисије.⁹

Према трипартитном договору о образовању специјалних сервиса на Ћердапу, половина службеника Ћердапске администрације је долазила из Румуније, а друга

⁶ AJ, 369–124/II, *Правила о организацији Кр. Угарској Пловидбеној Надлежности на Доњем Дунаву од 1899. године*; Рауновић 1970: 497–511, 565–567; Гулић 2016: 262–271.

⁷ AJ, 334–652–1926, *Convention relative au Statut du Danube*; AJ, 369–66/I, *Convention établissant le Statut définitif du Danube*.

⁸ Гулић 2014б: 55–60, 63–69.

⁹ „Закон о споразуму са прилозима“, *Службене новине Краљевине Југославије*, 1. 6. 1933; Гулић 2014б: 97–113.

половина из Југославије. Изузетак је био једино у вези са пилотима, који су могли да буду и држављани других земаља. Ипак, најмање једна четвртина пилота морала је да буде из Румуније, једна четвртина из Југославије, док су преостале двије четвртине, тј. половина од укупног броја, могле да имају и држављанство других земаља.¹⁰

Пилоти су сматрани „најважнијим делом особља“ у Ђердапској администрацији, пошто је од њих и њихових способности зависила цјелокупна пловидба кроз Ђердап. За посао службеног пилота била је потребна изузетна стручност и велико искуство, па се један пилот Ђердапске администрације није могао добити нити лако нити брзо. Ђердапски пилоти су дошли у средиште пажње на почетку Другог свјетског рата. Њемачка експанзија значајно се одразила на пловидбу Дунавом, нестало је Међународне дунавске комисије, а њена Ђердапска администрација постала је Управа Ђердапа и Слапова, чији су Специјални ђердапски комитет чинили представници Њемачке, Румуније и Југославије. Службени језик на Ђердапу постао је њемачки, а 30% ђердапских такса плаћало се у рајхсмаркама. Дунав је постепено израстао у „кичму Рајха“ и један од најважнијих саобраћајних праваца за њемачку ратну машинерију.¹¹

Покушавајући да нашкоди њемачкој дунавској пловидби, британска обавјештајна служба је поткупила дио ђердапских пилота. Крајем марта и почетком априла 1940. године од 43 службена пилота Ђердапске администрације, 19 је волшебно напустило службу. Међу њима је било девет Југословена, седам Румуна, један Бугарин, један Мађар и један Чех. Они су наводили различите разлоге због којих су напустили службу: незадовољство припадностима, незадовољство условима осигурања код осигуравајућег друштва *Национал*, строго кажњавање од стране Међународне дунавске комисије у случају незгода, и нарушено здравље због рада у специфичним условима, али је свима било јасно да је њихов симултани одлазак имао другачији мотив. Истрага је показала да су пилоти добили већу суму новца „од агената извесних зараћених страна“.¹²

Британски обавјештајци су вршили агитацију преко браће Екштајн, трговаца из Турну Северина, а први пилоти са којима су дошли у додир били су Чех Адолф Навратил и Југословен Тадија Удовичић. У просторијама британске бродарске агенције у Турну Северину сваки од заврбованих пилота добио је „малу цедуљу формата осмине табака, на којој су биле написане три до четири реченице енглеским језиком са потписом Енглеца, који је изјавио да представља Енглеску Империју“, како је послје рата свједочио њихов „коловођа“ Тадија Удовичић, а затим су „код потписа тог Енглеца, стављали један знак у облику знака навода, написан мастилом, и то на свакој цедуљи“. Тадија Удовичић је, касније, испричао: „Нама Југословенима речено је

¹⁰ AJ, 369–25/I, *Accord entre la Commission Internationale du Danube, la Roumanie et la Yougoslavie relatif a la Constitution des Services speciaux aux Portes-de-Fer*; Радовић 1945: 35–36; Paunović 1957, 58; Гулић 2014а: 186–188.

¹¹ Гулић 2014б: 148.

¹² AJ, 369–111/II, *Анкејта њоводом осїавки њилоїа*; AJ, 369–111/II, *Осїавке њилоїа (и одбїјање да врше службу)*; AJ, 369–114/II, *Извешїаї анкеїної комїїїїїа о узроцима масовних осїавки њилоїа месеца марїїа и аїрїла 1940 їод.*; ДАМСП, ПА, 1947, Ђердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427345; ДАМСП, ПА, 1947, Ђердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427358; Milovanović 1978: 267–268; Gulić 2012: 43–44.

да са тим налогом треба да одемо у Београд и да тамо у енглеској амбасади добијемо динаре.“ Пилотима је зарачуната мјесечна надокнада од 915 швајцарских франака. Када су у британском посланству у Београду добили по 340.000 динара, пилоти су дали отказ на службу у Ћердапској администрацији. Изузетак је био Василије Буркић, који је узео прву траншу новца и задржао свој пилотски посао.¹³

Одлазак толиког броја службених пилота угрозио је нормално одвијање пловидбе кроз Ћердап. Због тога је Ћердапска администрација била приморана да реактивира неке пензионисане пилоте, као и да, у најкраћем року, распише конкурс за пријем 20 ученика-пилота. На конкурс се пријавило 52 кандидата, а 1. јула 1940. године у службу је примљено 19 ученика-пилота – тачно онолико колико је службених пилота неколико мјесеци раније дало отказ. Међу новим пилотима било је осам Југословена, седам Румуна и по један Словак, Чех, Мађар и Грк. Захваљујући свему томе, Ћердапска администрација је тек у другој половини 1940. године успјела да анулира штету насталу у прољеће, пошто је тада располагала са 26 службених пилота, пет пензионисаних пилота на привременом раду и 19 ученика-пилота. Осим тога, како би се штета амортизовала, а узаврели дунавски саобраћај нормално одвијао, пловидбена друштва разних застава имала су 29 приватних пилота, који су спроводили њихове бродове.¹⁴

У исто вријеме, а под притиском њемачких власти, пилотима, који су напустили Ћердапску администрацију, забрањено је да бораве било гдје у близини Ћердапа, да би у септембру 1940. године били интернирани у Брусу. У јануару 1941. године пребачени су у Ваљево, али је над њима остао строги државни надзор. Пуштени су на слободу тек после Мартовског пуча и пада владе Драгише Цветковића, али нису дуго остали на слободи. Пошто је Краљевина Југославија окупирана и распарчана, петорица од девет југословенских пилота поново су ухапшени. Према књигама заточеника Логора Бањица, Јован Вучић је доведен 17. септембра 1941. године, Светомир Коцић, Илија Радуловић и Никола Коцић 12. новембра, а Крста Нинић 2. децембра. У логору су остали све до 24. априла 1942. године, када су „одведени на рад“.¹⁵

За вријеме окупације у Другом свјетском рату Нијемци су у потпуности доминирали у њемачко-румунској Управи Ћердапа и Слапова, при том чврсто контролишући и читав Дунав. Из администрације Ћердапа одстрањени су југословенски грађани, осим мањег броја пилота. За то вријеме су оба југословенска покрета отпора настојала да онемогуће, или бар отежају, њемачку дунавску пловидбу, добро увиђајући да „Немци много страхују за Ћердап“, како је писао генерал Драгољуб Михаиловић.¹⁶ С тим у вези, „као стручњак на Дунаву“, у штабу команданта

¹³ ДАМСП, ПА, 1945, Саобраћај, фас. 29, дос. 18, 7694; ДАМСП, ПА, 1945, Саобраћај, фас. 29, дос. 20, 7738; ДАМСП, ПА, 1945, Саобраћај, фас. 29, дос. 20, 7742; ДАМСП, ПА, 1946, Дунав, фас. 20, дос. 22, 15489; ДАМСП, ПА, 1947, Ћердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427331; ДАМСП, ПА, 1947, Ћердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427358.

¹⁴ АЈ, 148–135, Пов. Бр. 238/40; АЈ, 369–110/II, Пов. Бр. 678.

¹⁵ *Logor Banjica. Logoraši* 2009: 97, 135–136, 168.

¹⁶ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, XIV/1, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942* 1981: 342–360.

Крајинског корпуса Југословенске војске у отаџбини мајора Велимира Пилетића од 18. септембра 1943. године боравио је искусни ђердапски пилот Тадија Удовичић.¹⁷ Према његовим упутствима, први напад на један њемачки брод извршен је 25. септембра код Бољетина. Капетан брода је убијен, али је остатак посаде успио да избјегне потапање брода и кормило усмјери ка румунској обали. Крајем октобра на истом сектору Ђердапа извршен је напад на њемачку бродску поворку од два реморкера, са по два шлепа. Премда су два пловила потопљена, пловидба није трајније прекинута или онемогућена.¹⁸

Блиска Равногорском покрету била су још двојица „поткупљених пилота“ – Ђорђе Трандафиловић и Јеролим Вукић, који су, уз подршку британских обавјештајаца, током 1943. и 1944. године извели неколико саботажа на Ђердапу. У консултацијама са пилотима-равногорцима закључено је да би највећа штета њемачкој пловидби могла да буде нанесена диверзијом у Сипском каналу. Планирано је да се, у погодном тренутку, на тачно одређеном мјесту, отвори ватра на њемачки брод, како би се убили капетан и пилот. На тај начин је требало да буде постигнуто да брод без кормилара удари у стијену и тако затвори канал, прије него што би остали чланови посаде преузели управљање. Међутим, убијен је један морнар, са брода је одговорено ватром, а Нијемци су упозорени да „убудуће обратe пажњу на канал“.¹⁹

Када се њемачка окупациона власт на Југоистоку сломила, у августу 1944. године нестао је њемачки утицај у управи Ђердапом, па су румунски грађани самостално руководили њеним сервисима, најприје кроз Комитет четири шефа (септембар–децембар 1944), а затим преко провизорног жерана Аурелијана Паунескуа (децембар 1944–октобар 1945). У новембру 1944. године отпочео је постепени повратак југословенског особља у ђердапску управу, што је била сигурна назнака да се Југославија враћа на свој Ђердап, одакле је силом истиснута у Априлском рату. Коначно, 5. октобра 1945. године установљена је румунско-југословенска провизорна управа Ђердапом кроз Привремени комитет за управљање пословима Ђердапске администрације.²⁰

Убрзо по успостави Привременог комитета за управљање пословима Ђердапске администрације извршена је нова расподела службеничких мјеста према паритетној основи. За шефа Сервиса пловидбе постављен је југословенски представник Гојко Марковић, док је Пилотском службом руководио Антон Божић, који је радио на Ђердапу још од 1910. године. У процесу постепене нормализације прилика на Ђердапу у службу су враћени и скоро сви пилоти, који су 1940. године напустили радна мјеста, осим двојице који нису били међу живима – Бугарина Тодора

¹⁷ Gulić 2012: 57–58; Гулић 2014б: 245–246.

¹⁸ ДАМСП, ПА, 1946, Дунав, фас. 20, дос. 24, 15560; ДАМСП, ПА, 1947, Ђердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427331; ДАМСП, ПА, 1947, Ђердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427334; ДАМСП, ПА, 1947, Ђердапска администрација, фас. 85, дос. 7, 427358.

¹⁹ Пилетић 2002: 88–89.

²⁰ АЈ, КМЈ, I–4–e/1, Привремени комитет за управљање пословима Ђердапске администрације; АЈ, 331–81, Реферат о Ђердапском сектору Дунава; АЈ, 50–47–103, О Ђердапској администрацији и Ђердапском сектору Дунава; ДАМСП, ПА, 1945, Саобраћај, фас. 29, дос. 7, 3946; ДАМСП, ПА, 1945, Саобраћај, фас. 29, дос. 19, 7723; Зечевић 2007: 145–147; Гулић 2015: 83–93.

Фенехемова и Југословена Крсте Нинића, који је умро у логору у Норвешкој, као и Чехословака Адолфа Навратила, који је постао припадник британске Краљевске ратне морнарице. Повратак им је омогућен због несумњиве стручности и великог искуства, као и због хроничног недостатка ђердапских пилота. Међутим, они су све вријеме били под сумњом југословенских и румунских власти и о њима се посебно водило рачуна, нарочито зато што су Британци наставили њихово договорено исплаћивање. Штавише, постојала је оправдана сумња да би они поново могли да буду наговорени да напусте службу, како би саботирали динамичну совјетску дунавску пловидбу. Према неким подацима, пилотима је и дата таква понуда, али су је одбили, „са мотивацијом да се плаше репресалије наших власти“. Због тога је под сталном присмотром био Тадија Удовичић, иначе описиван као „најбољи стручњак у пилотском кадру“, пошто је постојала бојазан да би управо он опет могао да окупи пилоте и напусти Ћердапску администрацију.²¹

У посљератној Европи о Дунаву се говорило на Потсдамској конференцији 1945, на Мировној конференцији у Паризу 1946, на засједањима Савјета министара иностраних послова великих сила (1945–1947), као и на Београдској дунавској конференцији 1948. године, када је донијета *Конвенција о режиму пловидбе на Дунаву*, која и данас важи, и основана Дунавска комисија, која и данас постоји. Конвенцијом је предвиђено образовање нове ријечне администрације на Ћердапу, с обзиром да је предратна Ћердапска администрација радила под управом Привременог комитета и представљала је својеврсни анахронизам, пошто њеног „старалачког“ организма – Међународне дунавске комисије одавно није било. Нову ријечну администрацију на Ћердапу требало је да, на паритетној основи, образују двије приобалне државе – Румунија и Југославија, али тако да би у правима и обавезама била потпуно једнаке.²²

Међутим, сукоб између Југославије и земаља совјетског блока, који је отворен у првој половини 1948. године, значајно је отежао прилике на Ћердапу. Југословенско-совјетско заостравање одразило се на све службенике Ћердапске администрације, а посебно на југословенске пилоте. Њима су прављени велики проблеми приликом боравка у пилотским станицама на румунској обали, као и у току спровођења совјетских бродова. Југословенским пилотима Бранку Моловићу и Леонарду Вичевићу, који су били ожењени румунским држављанкама и живјели на румунској обали годинама, онемогућено је да бораве на територији Румуније, осим у току радног времена. Премда су поузданици југословенске обавјештајне службе јављали са Ћердапа да службеници Ћердапске администрације југословенског држављанства нису „политички поуздан кадар у својој већини, нарочито стручњаци-пилоти“, само један пилот се изјаснио у прилог резолуције Информационог бироа комунистичких и радничких партија. У питању је био Никола Маринковић, који је и током окупације радио у њемачко-румунској Управи Ћердапа и Слапова, а по избијању југословенско-совјетског сукоба пребјегао је у Румунију и убрзо добио посао у совјетском државном пловидбеном друштву.²³

²¹ Гулић 2015: 93–101.

²² Зечевић 2006: 151–166; Гулић 2015: 121–132; Гулић 2013: 197–201.

²³ Gulić 2014: 31–32; Гулић 2015: 231–241.

Југословенским пилотима је ограничено кретање на територији Румуније, због чега нису били у могућности да се снабдијевају основним животним намирницама, па се дешавало да буквално гладују док спроводе бродове „милијардске вредности свих демократских народа“ или чекају на укрцавање у пилотским станицама на румунској обали. Колико је њихов положај био тежак свједоче ови написи Јована Пауновића, секретара југословенске сталне делегације у Привременом комитету за управљање пословима Ђердапске администрације: „Често се не дозвољава нашим пилотима да понесу са собом најосновније намирнице за потребе на путовању које траје по неколико дана. Том приликом им се цигарете бацају у воду.“ Такви поступци румунских власти називани су „нехуманим“ и „некомунистичким“ и истицало се да „по својој свирепости надмашују и поступак Хитлера на истом сектору почетком овог фаталног деценија“.²⁴

Због тешког положаја, у којем су се нашли југословенски пилоти, пошто им је ограничено кретање на територији Румуније, Министарство иностраних послова Федеративне Народне Републике Југославије замољено је да дипломатским каналима „спречи гладовање наших трудбеника по пилотским станицама у Румунији“, као и да предузме све кораке како би им се вратила „пуна слобода, коју као поштени радници и заслужују“. Затражено је да се југословенским пилотима, умјесто у Молдови Веке, Дренков и Турну Северину, омогући искрцавање у Великом Градишту, Добри и Кладову. Такође, издато је упутство да се у Добри изгради један стан, у којем би могло да борави 10–12 југословенских пилота.²⁵

Због поремећених односа између подунавских земаља, а поглавито приобалних држава на Ђердапу – Југославије и Румуније, каснило се и са формирањем нове ријечне администрације на Ђердапу. Иако најављени 1948, преговори су почели тек после смрти совјетског лидера Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина у прољеће 1953. године и представљали су један од првих знакова промјене у односима између Југославије и земаља совјетског блока. Преговори су наизмјенично вођени у Оршави и Текији, а резултирали су стварањем Ђердапске речне управе, која је, показало се, била посљедњи међународни организам који се старао о пловидби кроз Ђердап. Ђердапска речна управа је почела са радом 15. октобра 1953. године, а састојала се од Пловидбене и Службе радова, Финансијске и Административне секције. Пловидбена служба Ђердапске речне управе, баш као и некадашњи Сервис пловидбе Ђердапске администрације, руководила је пилотским кадром. Пилотажа је била обавезна за све бродове који су пловили кроз Ђердап, а вршили су је службени пилоти Ђердапске речне управе или пилоти пловидбених друштава, који су имали овлашћење Ђердапске речне управе.²⁶

Ђердапска речна управа је образована на темељу стриктне равноправности између Југославије и Румуније, па је имала два сједишта – у Оршави и Текији. У Оршави су били смјештени – Пловидбена служба и Административна секција, а у Текији – Служба радова и Финансијска секција. Комитет Ђердапске речне управе доносио је правилнике пилотске службе и одређивао таксе за пилотажу. Пилотским

²⁴ ДАМСП, ПА, 1949, Дунав, фас. 26, дос. 24, 26/524; ДАМСП, ПА, 1949, Дунав, фас. 27, дос. 16, 23343; ДАМСП, ПА, 1952, Дунав, фас. 58, дос. 7, 410694; Гулић 2012а: 2012: 164–165.

²⁵ ДАМСП, ПА, 1949, Дунав, фас. 26, дос. 19, 417565.

²⁶ АЈ, 190–10, *Споразум о успјановљењу Ђердапске речне управе*; Kostić 1954: 95–104; Гулић 2012б: 150–153.

кадром је руководио шеф пилота, којег су наизмјенично бирале Румунија и Југославија, а смјена шефа пилота обављала се 1. јануара сваке године. Пилотске станице су биле равномјерно расподијељене на обје обале. На румунској страни су се налазиле у Турну Северину, Дренкови и Молдови Веке, а на југословенској страни у Кладову, Добри и Винцима. Према првобитној расподјели, у Ћердапској речној управи је било 28 пилота, од којих половина из Румуније, а половина из Југославије.²⁷

У Ћердапској речној управи били су свјесни да је живом дунавском саобраћају потребно више службених пилота, него што их је било на располагању. Управо због тога је 31. децембра 1953. године примљено 12 ученика-пилота, од којих шесторица из Румуније, а шесторица из Југославије. Да би се неко могао кандидовати за статус ученика-пилота морао је да има најмање четири године искуства у пловидби и годину дана „крмарења“ на пловилима, која су стално саобраћала кроз Ћердап. Примљени ученик-пилот најмање годину дана морао је да плови Ћердапом, пратећи службеног пилота, а у зимском периоду, када је пловидба обустављена, похађао би теоријску наставу. Тек након тога полагао се испит, који се састојао од теоријског и практичног дијела. Теоријски дио укључивао је познавање пловидбених прописа, пловидбе кроз Ћердапски сектор и пловних превозних средстава, док се практични дио испита одржавао на броду. Пријем ученика-пилота обављан је и у наредним годинама, па је, захваљујући томе, од 1. јануара 1956. године Ћердапска речна управа располагала са 40 пилота.²⁸

Ћердапска речна управа је функционисала у пуном обиму нешто више од једне деценије. Када су 7. септембра 1964. године отворени радови на изградњи Хидроенергетског и пловидбеног система *Ћердап*, почео је и потпуни преображај Ћердапског сектора Дунава, који се одразио на Ћердапску речну управу и њену пилотску службу. Наредне 1965. године примљена је посљедња генерација ученика-пилота. Када је у августу 1969. године извршено преграђивање Дунава, створен је успор узводно од бране, па се ниво воде значајно подигао. Постепеним пуњењем акумулационог језера потопљена су поједина насеља на обје обале, као и многи објекти Ћердапске речне управе, а 31. јануара 1970. године престала је са радом пилотска станица у Кладову, пошто је потреба за пилотажом на том дијелу Ћердапа престала. Како су радови напредовали сужавале су се компетенције Ћердапске речне управе, смањивао се обим послова, па је драстично редукован и број запослених. Почевши од септембра 1970. године више није било потребе да службени пилоти спроводе бродове кроз Ћердап, тј. од Кладова до Голупца. Радна мјеста посљедњих 46 ыердапских пилота укинута су у првој половини 1971. године, када је завршена друга фаза пуњења акумулационог језера, а успор воде досегао 57 метара. С тим у вези, 6. априла 1972. године донијет је нови *Правилник о пловидби у сектору Ћердапа*, чиме је престао да важи дотадашњи *Правилник о пловидби и пловидбама у Ћердапском сектору*.²⁹

²⁷ АЈ, 190–10, *Прошколо о прелазу границе од старе службеника Ћердапске речне управе и о царинским пловидбама која се пловидба у управе*; АЈ, 190–10, *Правилник о функционисању Ћердапске речне управе пловидбених између Федеративне Народне Републике Југославије и Румунске Народне Републике* 31. маја 1953. године у Текији и Оришави; АЈ, 190–11, *Одлука број 5*.

²⁸ АЈ, 190–11, *Одлука број 87*; Гулић 2019: 148–149.

²⁹ АЈ, 190–12, *Одлука бр. 349 о укидању радних мјеста у Ћердапској речној управи у 1971. години*; АЈ, 190–13, *Правилник о пловидби у сектору Ћердапа*; Рауновић 1970: 773–782, 799–802; Гулић 2019: 162–168.

Ђердап се, дјеловањем човјека, потпуно преобразио и од оног страшног водотока, како га је описао Сретен Ј. Стојковић на почетку наше приче, претворио се у мирно језеро, идеално за пловидбу. Одласком пилота, који је дошао као директна посљедица потпуног преображаја Ђердапа, у симболичном смислу завршена је читава једна епоха, не само за Ђердапски сектор, већ за читав Дунав. Ђердапски лоцови, некада кључни чиниоци пловидбе у том дијелу Дунава постали су анахронизам, поразило их је ново вријеме, обесмислио их човјек својим градитељским подухватом. Ипак, чињеница да су они били саставни дио некада претешке, а немјерљиво важне ђердапске пловидбе, незаобилазна је у свакој причи о пловидби Дунавом и Ђердапом.

Необјављени извори

Архив Југославије, Београд

Главна дирекција речног саобраћаја (331)

Ђердапска речна управа Текија-Кладово (190)

Канцеларија маршала Југославије (836)

Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)

Министарство саобраћаја Краљевине Југославије (148)

Председништво Владе Федеративне Народне Републике Југославије (50)

Стална делегација Краљевине Југославије при Међународној дунавској комисији (369)

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Београд

Политичка архива

Саобраћај

Дунав

Ђердапска администрација

Објављени извори:

„Закон о споразуму са прилозима“, *Службене новине Краљевине Југославије*, 1. 6. 1933.

Logor Banjica. Logoraši, I, прир. Е. Миковић и М. Радојчић, Београд: Историјски архив Београда, 2009.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, XIV/1, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941–1942, ur. F. Trgo, Београд: Војноисторијски институт, 1981.

Литература:

Бријанов, П. *Рад на студији о генералном уређењу дунавској сектору званој „Ђердап“*. Пловидба и искоришћење водене снаге: геолошки извештај, Београд, 1928.

Гулић, М. „Београдска дунавска конференција 1948. године“, *Токови историје*, 1, 2013, 173–202.

_____. „Ђердапска речна управа“, *Пинус зајиси*, 9–10, 2019, 141–179.

_____. „Југословенске дипломате и службеници на Дунаву у вријеме сукоба Југославије са Информбироом“, у: С. Селинић, (ур.), *Југословенска дипломатија 1945–1961: зборник радова*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2012а, 159–173.

_____. „Кнежевина/Краљевина Србија и питање уређења Ђердапа“, *Историјски часопис*, 65, 2016, 249–276.

_____. „Питање Ђердапа између два свјетска рата“, *Токови историје*, 1, 2014а, 175–199.

_____. „Стварање Ђердапске речне управе 1953. године као један од првих знакова промјене у односима Југославије и совјетског блока“, *Архив*, 1–2, 2012б, 142–157.

_____. *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд: Институт за савремену историју, 2014б.

- _____. *Од Бајине до Галца. Дунав у југословенској историји према Совјетском Савезу 1944–1953*, Београд: Институт за савремену историју, 2015.
- Зечевић, Р. Р. *Дунав и међународно право*, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2006.
- _____. *Ђердапска догађања: поуке за будућност*, Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2007.
- Ненадовић, М. *Мемоари*, Београд: Народна књига, Политика, 2005.
- Пилетић, В. *Судбина српског официра*, Крагујевац: Нови погледи, 2002.
- Радовић, М. М. *Дунав и његов међународни положај*, Београд: Просветни одсек Главне управе речног саобраћаја Министарства саобраћаја ДФЈ, 1945.
- Стојковић, С. Ј. *На лейом српском Дунаву, од Београда до Рагујевца*, Београд: Д. М. Ђорић, 1893.
- Gulić, M. „Dunav kao Berlinski zid istoka: represija, propaganda i prijetnja na obalama rijeke tokom sukoba Jugoslavije sa zemljama Informbiroa“, u: M. Pavlović, A. Zaćmiński (red.), *Polska i Jugosławia w stosunkach międzynarodowych po II wojnie światowej. Relacje wielostronne i wielopoziomowe*, Bydgoszcz: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Instytut za sавremenu istoriju, 2014, 28–46.
- Gulić, M. „Važnost Dunava i Đerdapa u ratnim operacijama na području Jugoslavije 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3, 2012, 39–62.
- Kostić, D. „Nova đerdapska uprava“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 1, 1954, 95–104.
- Milovanović, N. *Pukotine kraljevstva. Rat obaveštajnih službi na tlu Jugoslavije*, I, Beograd: Sloboda, 1978.
- Paunović, J. *Istoriski razvoj principa slobodne plovidbe Dunavom i konvencija o režimu plovidbe na Dunavu od 1948. godine*, Beograd: Savez udruženja pravnika Jugoslavije, 1957.
- Paunović, M. *Đerdap i Timočka Krajina*, Zagreb: Binoza, 1970.

МИЛАН Н. ГУЛИЋ
MIstitute for Contemporary History, Belgrade

THE IRON GATE'S NAVY PILOTS (SERB. *LOCОВИ*) IN THE 20TH CENTURY

Summary

The history of navigation through the Iron Gates' sector of the Danube included many peculiarities, one of which were the Iron Gate's navy pilots, i.e. the *locovi*. Usually they belonged to the local population, who was well acquainted with the nature of the Danubian flow at the place where it breaches through the mountain range of the Carpathians. Pilotage of the navigational objects with the help of the *locovi* was centuries old, but it received its institutional shape only at the doorstep of the 20th century. At the same time, the 20th century marked the end of pilotage through the Iron Gates and the final act in the history of the Iron Gate's *locovi*. The pilot service at the Iron Gates of the Modern period was organised first by the Royal Hungarian Service for Navigation on the Lower Danube (1899–1918), then the Allied Army Command (1918–1921), and then the International Danube Commission (1922–1933), until 1933 when the Iron Gates' administration was formed. The pilots were officials of the Iron Gates administration and the Management of the Iron Gates and the Cataracts (1933–1953) and the Iron Gates Management (1953–1970), until the Iron Gates was transformed into a peaceful lake and became completely suitable for safe and peaceful navigation.

Keywords: Danube, Iron Gates, pilots (*locovi*), navigation.

ДУНАВ КАО ГЛАВНА МИГРАЦИОНА ТРАСА СРБА СА ЧЕПЕЛСКОГ ОСТРВА

Апстракт: Рад говори о Дунаву као главном миграционом путу српског становништва које су у периоду XV–XIX века насељавало на Чепелском острву код Будимпеште, а у периоду између два светска рата Дунавом кретало у новом миграционом процесу ка Краљевини СХС (Југославији). Рад се бави Србима у Српском Ковину и Ловри. Српски Ковин или Горњи Ковин насељен је српским становништвом из Ковина 1440. године по првом паду Смедерева под турску власт. Приобаљем Дунава ка Будиму и Сент Андреји ишла је Велика сеоба српског становништва 1690. године, а 1924. године део становништва Српског Ковина и Ловре изабрао је опатију, односно могућност да живи у Краљевини СХС и на нову сеобу ка југу кренуо Дунавом.

Кључне речи:

Дунав, Срби, Чепел, Српски Ковин, Ловра, Велика сеоба, опатија.

Појава српског становништва на Чепелском острву у близини Будима и Пеште догодила се као последица политичких, друштвених, етничких и културних потреса насталих на простору Балканског полуострва током XIV века услед продора Турака- Османлија и њихових освајања услед чега је почео, после Косовске (1389) и Никополске битке (1396), процес њихових сеоба на тле средњевековне угарске државе.

Турска освајања разарала су постојећи феудални систем на Балкану и Подунављу, уништавала феудалне државе и њихове средњевековне елите, становништво остављено без довољне безбедности покретала у сеобу. Српски трговци насељени су у Ковину на обали Дунава, важном трговачком средишту и месту преко којег је вођена трговина између Балкана и Средње Европе, али преко којег су и ишли војни походи угарских владара ка Србији у XIV веку. Угарски владар Жигмунд 1405. године доделило је Ковину поседе Баваниште и Скореновац али и знатне трговачке привилегије потцртавајући тако његов значај као трговишта.

Турски налети ка српској Деспотовини у првој половини XV века одразили су се на стање безбедности становника Ковина. Тежња Турака да досегну Дунав као важну тачку за даљи продор у Средњу Европу довела је до напада османске војске на Смедерево 1439. године и до његовог освајања. Српски становници Ковина приобаљем Дунава упутили су се ка северним деловима Угарске тражећи већу безбедност пред турским нападима, као што су чинили и други становници Баната и Срема који су били на удару турске војске. Ковинци су доспели до Чепелског острва у близини Будима и Пеште где су им повељом угарског Краља Владислава Другог 10. октобра 1440. године

додељене привилегије као наследницима привилегијарних права додељених Ковину 1405. године од стране угарског краља. Угарски краљ Матија Корвин становницима Горњег или Српског Ковина доделио је привилегије за време своје владавине (1458–1490).¹ По досељавању ковински Срби да би обезбедили и обележили простор досељавања и успоставили духовно упориште по једним изворима обновили су напуштену католичку цркву у готичком стилу и прилагодили је православном обреду а по другим изворима градили су православну цркву из темеља.²

Српско становништво села Ловре населило се у на острво Чепел и у село пре *Велике сеобе* 1690. године али се српско становништво знатно повећало на Чепелу и околини Будима у време *Велике сеобе*. Од 60.000-70.000 људи који су *Великом сеобом* под вођством патријарха Арсенија Трећег Чарнојевића прешло Дунав и Саву бежећи пред турском војском око 30.000 приобаљем Дунава дошло је у околину Будима и Сенте Андреје. Завршетком *Бечкој раји* (1683–1699) *Карловачким миром* Хабзбуршка монархија заузела је Бачку и северозападни део Срема, док је Банат остао под турском влашћу. Српски живаљ, који се определио за војнички позив спустио се са простора око Будима и са острва Чепел 1702. године у новоформиране границе ка Турској – Потиској, Поморишкој и Подунавској. На Чепелском острву после *Велике сеобе* српско становништво живело је током XVIII века поред Ловре, Српског Ковина и Чипа и у Бечици, Сигетсентмартону, Сигетсентмиклошу, Чепелу и Черевиху.³

Ловра је у XVIII и XIX веку била мало насеље; 1715. године имала је 21 кућу а 1720. године 22 куће. Године 1828. село је имало 80 домаћинстава, године 1851. Ловра је имала 530 становника, а према евиденцијама православне цркве 1878. године имала је 600 становника и 118 домова, 1896. године 585 становника и 130 домова, 1900. године 618 становника и 139 кућа, 1905. године 672 становника и 147 домова од чега српских 144.⁴ Према државним пописима у Ловри је 1869. године живело 620 становника, 1880 - 585, 1890 - 619, 1900 - 656, 1910 - 692, 1920 - 632 становника.⁵

Од почетка 80-тих година XIX века из северних делова Бугарске текле су економске миграције бугарског становништва које се бавило повртарством у околину Будимпеште и део тих миграција слио се и у село Ловру. У питању су биле миграције које су биле појединачне или у мањим групама а ишле су Дунавом бродским линијама које су саобраћале на реци. У питању су били младићи који су се женили Српкињама из Ловре и у селу формирали своја домаћинства. Први брак између бугарског досељеника и девојке из села склопљен је 1881. године и до краја XIX века склопљено је 16 таквих бракова. Прва генерација бугарских миграната међусобно је говорила бугарски,⁶ али постепено бугарски досељеници услед женидби асимиловали су се у Ловри у Србе.⁷

„Странаца у Ловри имаде 5, осталих 651 су православни Срби, овамо се убројао и 22 Бугарина који имају своје баште у околини Пеште али су одавде ожењени, овде

¹ Мицић 2020: 5.

² Давидов 1990: 343; Miskei 2008, 52.

³ Мицић 2020: 6.

⁴ Прелић 1995: 71–72.

⁵ *Ibid*, 72.

⁶ *Ibid*, 107.

⁷ *Ibid*, 77.

стално пребивају, говоре добро српски и славе крсно име као и ми“ написао је парох Васа Хужвик Тихомиру Остојићу 1905. године.⁸

Приликом оптације Срба из Ловре 1924. године у Краљевину СХС на списку 35 оптаната који су 21. октобра 1924. године приспели у Нови Сад међу оптантима налазиле су се породице бугарског порекла Донча Тодоровића, Ивана Геновића, Петра Николовића, Марије Николовић,⁹ што говори да је процес асимилације бугарских досељеника у Србе почетком 20-тих година XX века знатним делом био завршен.

„Ми смо се први пријавили за селидбу у нашу мајку Србију“ 22. септембра 1919. године писао је у писму Министарству трговине ловрански свештеник Стеван Ђурђевић¹⁰ указујући на стање српског народа не само у Ловри него на целом будимпештанском подручју. Искрпљујући и дуги рат (1914–1918), вреће и немири у јесен 1918. године, појава мађарске совјетске републике 1919. године, румунска окупација Будимпеште и околине 1919. године, јачање мађарског национализма интензивираним ратним дешавањима и ратним поразом што је стварало несигурност у српској заједници осталој у оквирима Мађарске, несигурност живота и имовине, тријумф Србије у тек завршеном рату и стварање Краљевине СХС која је пружала наду за социјалну шансу и национални опстанак све је то подстицало становнике Ловре да размишљају о сеоби још пре него што је она била подстакнута и одређена одредбама Тријанонског мировног уговора

Одредбе Тријанонског уговора (4. јун 1920. година) чл. 61–66 давале су право или могућност опције, односно слободног избора у којој ће држави живети мањинама у Мађарској, као и мађарској мањини у државама којима су припали делови територије некадашње Аустроугарске.¹¹ Право опције имала је и српска мањина у Мађарској а њено оптирање обликовао је и подстицао југословенски дипломатски кор у Мађарској, као и српска православна црква, тако да се подстицај оптацији Срба из Мађарске у Краљевину СХС појављивао се као део званичне државне политике нове југословенске државе.

Југословенски посланик у Будимпешти др. Милан Ђ. Милојевић 1. априла 1922. године описао је територијалну распрострањеност и број српског народа у Мађарској: „На територији Мађарске налази се отприлике 22 до 24 хиљаде Срба. Они су растурени, као што вам је познато, у малим оазама по селима у околини Будимпеште, у Барањи, Бајском и Сегединском трокуту. Наш живаљ је свуда измешан са другим народностима, осим Ловре која је чисто српско малено село.“

Активности око оптације биле су интензивне у Ловри а угледнији Ловрани одржавали су контакте са југословенским дипломатама у Будимпешти. Тако је у јесен 1921. године у Ловри боравила једна српска делегација који су примили свештеник Стеван Ђурђевић и Никола Видак. Активности по питању оптације појачане су у јануару 1922. године.

⁸ Прелић 1995: 72.

⁹ Архив Војводине (у даљем тексту: АВ), ф. 98, *Комисија за ликвидацију ајарне реформе Нови Сад 1919–1941*, к. 189 а.ј. 12 726–12 730.

¹⁰ Маловић 2010: 79.

¹¹ Опција. (лат. optio, optare–определити, изабрати). Право опредељења мањина у којој ће земљи живети. Процес опције је оптирање, а лица која учествују у опцији називају се оптанти. Маловић 2010: 17, 87.

„У месецу јануару се ипак почиње спровођење опције но с тиме да је она условна тј. ако се удовољи жељи овдашњег народа онда се сматрају правим оптантима. Поднет је један Меморандум на Министр. Савет Краљев. СХС Пошто до маја на меморандум још никаквог одговора нема двојица овдашњих оптаната Димитр. Богдан и Живко Шакрак отпутују доле у Београд; врате се разочарани јер ништа позитивно нису дознали и ништа друго не чуше осим причекајте. Иста околност јављена посланику др. Милојевићу.“

Фебруара 1922. године ловрански Срби спремајући се за оптацију упутили су писмо Николи Пашићу где су описали сопствену социјалну позицију и показали немогућности спровођења аграрне реформе на велепоседу, али и у Мађарској:

„Село Ловра има око 600 душа а хатар износи 900 кат. јут. и то је тако већ од вајкада, јер спахилук не да земље, спахилук дави и гњави... Ловра је у свежи била са Ковином од вајкада. Данас још постоји то царско добро и не мисли на парцелисање, то ми знамо, јер овде и ако се спроведе аграрна реформа неће се извршити на добру бившег краља Карла Четвртог. Једна магнатска држава као Мађарска не може се брзо претворити у демократску.“

Шестомесечна пријава за опцију међу Србима у Мађарској (26. јул 1921–26. јануар 1922. године) имала је свој правни оквир у виду Наредбе о оптацији које су донеле југословенске власти и која је 10. септембра 1921. године ступила на снагу. Обавештење о оптацији Будимске епархије од 22. децембра 1921. године стигло је нешто више од месец дана пре истека рока и то је изазвало узбуну међу становништвом Ловре које се спремао за тај чин. Ловрани су 22. фебруара 1922. године упутили представку Николи Пашићу и Министарском савету Краљевине СХС: „3. јула 1921. године ступи у важност Тријанонски уговор и ми чекасмо-некако смо мислили да ћемо бити ословођени, но тек децембра 1921 године благодарећи Високопреосвећеном Господину Епископу Георгију Зубковићу објави се подробно народу онај део тријанонског уговора који о опцији говори, и онда смо тек сазнали да је сад време када треба приступити правој акцији за селидбу. Мало смо се збунили, збунио нас је на име рок 26 јануар док Мађарска Влада званично изјави да је рок 26. јун 1922. год. Услед те забуне боље рећи изненађења што се т.р. у последњем моменту приступило опцији наш *Исказ* није сасвим тачан јер нису могли сви на време поднети своје молбе. Појмљиво је, да ми сељачки сталеж јесмо јако конзервативан, јесмо по занимању своме тешки људи и то нарочито у схваћању и мишљењу тако, да пре него што ћемо се одлучити на какав важан корак дуже нам времена треба на размишљање на схватање него на п.р. умним радницима те зато из прикљученог исказа многи фале који у схваћању нису још нас стигли који смо се одмах до 26. јануара пријавили. Надати се да је државна власт Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у свом погледу неће бити толико строга да се тачно држи рока и да ће се остали помиловати и дозволити им да и они оптирају односно селе...“

Парох из Ловре Стеван Ђурђевић услед исељења сегединског пароха Лазара Шевића у Аду постављен је за пароха-администратора у селима тзв. *Сејединској тирокуи* и 29. јуна 1922. године доставио је извештај посланику Милојевићу о стању у Батањи, Сиригу, Мађар Чанаду, Дески, Новом Сентивану говорећи истовремено о стању пријављених за оптацију и у Ловри:

„Тамо је наш народ исто као у Ловри јако застрашен. Мађарске власти гадно поступају са онима који су оптирали за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Народ још ништа не зна да ли ће му се жеља испунити, у великој је неизвесности а мађ. власти шире вести и узбуњују народ тиме: да онај који је поднео молбу за опцију мораће безусловно ићи односно да ће се одавде истерати! Људи, који су стекли тешком муком овде себи имање још не знају да ли ће преко добити барем онолико колико овде поседују, уопште не знају још ништа а овамо се прети да ће их Маџари истерати! Тако је огорчење, такав страх ушао у народ да је крајње време да Господин Министар са једном изјавом умири и утеши људе. Или писмено или да изволите послати кога у Сегедин одакле би дотични могао лако ухватити везу са тим селима; није то ништа велико само да изјавите ово: да за кога неће бити повољно решење нека се не боји, неће му се опција спровести мађар. властима односно који су се и код мађ. власти пријавили нека се не боје неће их нико силом терати. Ових неколико речи је довољно да се умире духови... Ваљда би најбоље било да позовете из сваког села по двојицу па да им лично саопштите, лично их умирите.“

„У месецу јануару се ипак почиње спровођање опције но с тиме – да је она условна тј. ако се удовољи жељи овдашњег народа, онда се сматрају правим оптантима“ наведено је у Летопису Српске православне парохије у Ловри за 1922. годину. „Поднет је један меморандум на Минист. Савет Краљ. С.Х.С.. Пошто до маја на меморандум још никаквог одговора нема двојица овдашњих оптаната Димитр. Богдан и Живко Шакрак отпућују доле за Београд; врате се разочарани јер ништа позитивно нису дознали и ништа друго не чуше осим „причекајте“. Иста околност јављена је посланику др. Милојевићу...“ За оптацију 1922. године из Ловре се пријавило 47 породица са 199 лица. Фебруара 1922. године 47 оптаната из села упутило је представку Министарском Савету Краљевине СХС и председнику Николи Пашићу. Посланик Краљевине СХС др. Милојевић реаговао је на текст „За Мађарску Црњу“ у београдској *Полицији* од 9. априла 1922. године у којем је Министар за аграрну реформу Крста Милетић предлагао да се мађарском становништву из овог села дају већи комплекси земље са поседа Андрије Чекоњића за узгој дувана. Др. Милојевић је сматрао да то земљиште треба населити српским оптантима из Мађарске, пре свега из Ловре. Представници оптаната из Ловре и Сент Андреје из разговора у Министарству за аграрну реформу закључили су 1922. године да њихова оптација је у застоју и да могу добити највише 5 к.ј. земљишта без икаквих погодности на земљу.¹²

До оптације српског становништва из Ловре дошло је у јесен 1924. године у оквиру организованог пресељења српских оптаната из околине Будимпеште у Краљевину СХС. Шлеповима Бродарског синдиката СХС испловила је октобра 1924. године 81 породица са 220 чланова из Сент Андреје и Ловре. Из Ловре је било 35 породица са 102 члана, из Чобанца 21 породица, из Калаза 9 породица, из Сент Андреје 9 породица са 33 члана, из Помаза 7 породица.¹³ Оптантаци су путовали бродом *Александар*.¹⁴ Претходно оптантаци из Ловре 13. октобра 1924. године направили су

¹² Мицић 2020: 74–78.

¹³ Маловић 2010: 388.

¹⁴ Писарев РОМС.

спискове ствари које ће понети у сеобу а то је оверено од стране Генералног конзулата Краљевине СХС у Будимпешти 15. октобра 1924. године са напоменом да се ствари „могу пренети у Краљевину без наплаћивања царине.“¹⁵ У извештају поджупана Пештанске жупаније од 20. октобра 1924. године наводи се да „ови становници који су се јавили да желе да се иселе намерно су заобишли мађарске власти те су своје пасоше непосредно добили у српском конзулату у Будимпешти те су отишли српским бродом.“¹⁶ Број оптантских породица које су кренуле из Ловре вероватно је био већи од 35 породица колико је доспело до Новог Сада. Шлеп са оптантима стајао је у Вуковару а међу листовима са стварима које су понели оптанти а који су написани 13. октобра 1924. године у Ловри налазили су се и листови Милана Колонића и Тедора Коларевића који се нису налазили на списку оптаната који су из Ловре стигли у Нови Сад¹⁷ а који су се вероватно искрцали у Вуковару. Милан и Јефта Колонић 1924. године населили су се у колонију Липовача, у општини Бршадин, на велепоседу Јакова Елца, а породице Теодора, Ане и Марије Коларевић из Ловре у колонији Вуковар-Преграђе на истом велепоседу.¹⁸ У Жупанијском аграрном уреду у Новом Саду 21. октобра 1924. године представници оптаната из Ловре Голуб Аврамовић и Б. Видаковић дали су следећу изјаву:

„Јутрос нас је приспело из Мађарске 35 оптантских породица са укупно 102 члана и још се налазимо на пристаништу у шлепу али неистоварени.

Молимо у име 35 оптантских породица да нам се додели земља на поседу Котекових у Футогу као што је и осталим оптантима додељена и као што смо били обавештени од нашег посланства у Будим Пешти.“¹⁹ Очигледно оптантима из Ловре обећано је од стране југословенског посланства земљиште на Котековом велепоседу у Футогу и 21. октобра 1924. године наведен је списак од 35 породица „Срби оптанти села Ловре из Мађарске селе се за Ст .Футог“ састављен у Жупанијском аграрном уреду у Новом Саду,²⁰ али је дошло до застоја јер њихово насељавање на Котеков велепосед у Футогу очигледно није било предвиђено. На списку се није налазила породица Божицара Видаковића перовође црквеног одбора у Ловри и заступника оптаната на разговорима у Жупанијском аграрном уреду у Новом Саду²¹ а двојица оптаната без породица Светозар и Никола Абжић који су се налазили на списку ловранских оптаната били су по рођењу из Помаза, досељени су у Ловру као синови из првог брака Еуфимије Хранисављевић из Дунајпантелије удате у Ловру за Николу Хранисављевића²² тако да је број ловранских породица доспелих шлепом Дунавом у Нови Сад октобра 1924. године износио 38.

На 27 листа са списковима ствари 27 оптантских породица из Ловре које су путовале из родног села у сеобу ка Краљевини СХС налазио се инвентар ловранске

¹⁵ АВ, ф.98, к.189 а.ј,12 726–12 730.

¹⁶ Lakos 2002: 58.

¹⁷ АВ, ф.98, к.189 а.ј,12 726–12 730 .

¹⁸ Маловић 2010: 43–54.

¹⁹ АВ, ф.98, к.189 а.ј,12 726–12 730.

²⁰ АВ, ф.98, к.189 а.ј,12 726–12 730.

²¹ АВ, ф.98, к.189 а.ј,12 726–12 730.

²² Писарев РОМС - Насељавање у Мољу.

оптације у Краљевину СХС. Списак ствари је списак породичних интимности које су се селиле са севера у Мађарској на југ ка Краљевини СХС из старих кућа у непознату а обећану земљу.

На шлепу Бродарског синдиката СХС налазиле су се 83 столице, 59 кревета, 5 канабеа, 40 столова, 15 ормана, 10 шублона, 13 пећи, 7 шиваћих машина, 5 малих столица, 2 корпе за постељину, 4 полице, 11 сандука алата, 100 комада земљорадничког алата, 27 сандука посуђа, 3 клупице, 21 корито, 24 сандука постељине, 13 сандука са оделима, 16 касни, 6 комплета дасака за кревет, 21 корито, 11 наћви, 9 запрежних кола, 5 дрљача, 3 бране, 9 плугова, 5 комплета коњске опреме, 1 вангла, 2 ручне машине за прекрупу, 1 тамбура, 4 траље, 1 кофер, 1 пањ за тоциљ, 4 поњаве, 3 сита, 2 помоћнице за запрежна кола, 5 чивилука, 5 стелажа („штелажија“), 1 ногаре, 1 лампа, 1 опаклија, 1 дечија колица, 1 колевка, 3 рава за посуђе, 1 машина за млеко, 4 косишта, 6 таљига, 1 машина за сечење репе, 2 корпе за дрва, 1 шавољ, 1 шпорет, 1 огледало, 3 даске за тесто, 1 ручна машина за круњење, 1 ћебе, 2 канте, 5 комада стакла, 1 машина за сечење сечке, 2 слике, 1 сандук са гимназијским књигама; па 20 сандука са патлићаном, сандук разне хране, корпа и врећа паприке, 2 сандука киселих паприка, мало буре киселих паприка, сандук краставаца, 115 кг. пасуља и врећа и џак пасуља, 150 кг. лука; па 10 врећа лука, и џак лука, 105 кг. кромпира, котарица кромпира, 5 врећа кромпира, 2 џака кромпира.²³

Живојин Шакрак Нинић насељен 1924. године у колонији Мол носио је следеће ствари у сеоби за Краљевину СХС:

„2 стола, 9 столица, 3 кревета, 2 „шамље“, 1 канабе, 1 кола дечија, 1 колевку, 1 орман, 2 шублона, 1 каслу, 1 пећ, 1 машину шиваћу, 1 рав за посуђе, 2 корита, 1 наћве, 2 сандука постељне хаљине, 2 сандука одела, 4 сандука кухињског посуђа, 1 машину за млеко, 1 сандук алата, 2 сандука патлићана, 1 плуг, 1 таљиге, 1 дрљачу, 1 кола са сицом, 1 плуг за копање, 1 џак „крумпле“, 1 џак лука, 1 џак брашна, 1 корпу зелени, 1 пар опреме за коње, 1 сноп земљорадничког алата, 1 купусно буре, 2 поњаве.“

Теодор Коларевевић насељен 1924. године у колонији Вуковар-Предграђе носио је следеће ствари селећи се у Краљевину СХС:

„2 стола, 1 клупу, 1 канабе, 5 столица, 4 кревета, 1 орман, 1 шублон, 1 шиваћу машину, 1 пећ, 2 мале столице, 1 лопату, 14 земљорадничких алата, 1 столац, 1 сандук одела, 1 корпу постељне хаљине, 1 сандук патлићана, 1 сандук постељне хаљине, 25 кг. брашна, 25 кг. пасуља, 25 кг. кромпира, 40 кг. лука, 1 корпу паприке, 1 кухињску касну, 1 полицу, 1 сандук алата, 3 бурета, 1 качицу, 1 сандук посуђа, 1 мердевине, 1 тестеру, 3 корпе, 3 клупице.“

Донча Тодоровић насељен 1924. године у колонију Мол носио је са собом у сеобу у Краљевину СХС следеће ствари:

„1 сто, 2 столице, 1 касну са постељином, 1 шублон, 1 шиваћу машину, 2 кревета, 1 сандук постељне хаљине, 2 сандука кухињског посуђа, 1 сандук патлићана, 1 сандук леквора и паприке, 1 пакет дасака за кревет, 1 котарицу „крумпле“.“

Милош Малуш насељен 1924. године у колонији Мол носио је следеће ствари:

„1 сто, 3 столице, 2 кревета, 1 орман, 1 клупу, 1 наћве, 1 кола, 1 плуг, 1 таљиге,

²³ АВ, ф.98, к.189 а.ј, 12 726–12 730.

1 корито, 1 качицу, 1 лопату, 1 сандук постељне хаљине, 1 сандук одела, 2 сандука патлиџана, 1 сандук посуђа, 6 комада лата, 1 врећу лука, 1 комад опреме за коња.²⁴

Тек током боравка у Новом Саду оптанти на шлеповима сазнали су да неће бити насељени на велепоседу Котека у Футогу како су очекивали и како им је било речено већ на општинским поседима у Ади и Мољу, али међутим те општине нису биле обавештене о доласку оптаната из околине Будимпеште тако да су ловрански оптанти остали два дана на шлепу у Мољу. Једини оптанта који је остао у Футогу била је удовица Наталија Павловић.²⁵ У Мољу их нико није дочекао и општинске власти имале су неповерење према непознатим особама које долазе у њихово место.²⁶ Министарство за аграрну реформу 24. октобра 1924. године послало је телефонско наређење Жупанијском аграрном уреду у Новом Саду да се оптантима додели земља и привремени станови у Мољу и Ади.²⁷ Министарство унутрашњих дела 27. октобра 1924. године упутило је захтев да се „предузму одмах потребне мере за смештај наших оптаната из Ловре. Разместити их за пар дана по привременим становима. Децу безуметно одмах склонити јер је констатовано лекарски неколико случајева тешког назеба“.²⁸

Првобитна одлука аграрних власти била је да се оптанти из Ловре насеље у Ади а из других места из околине Будимпеште у Мољу „У Новом Саду су сазнали да ће се Ловрани сместити у Ади, а оптанти из осталих места у Мољу. Међутим, за време путовања ноћу оптанти из Помаза, Чобанца, Буда Каласа и Збега су одлучили да изиграју одлуку власти о месту насељавања јер су чули у Новом Саду да је Ада лепше место од Мола, па су се договорили да шлеп са Ловранима откаче у Мољу. Тако је и било. Ловрани су остали у Мољу а остали оптанти су отишли у Аду и тамо се населили.“²⁹

Одлуком Жупанијског аграрног уреда бр. 12.916 од 25. октобра 1924. године одређено је место насељавања оптаната. На саслушању у Жупанијском аграрном уреду 10. децембра 1924. године Ђура Јевремовић, оптанта из Збега, и Јосиф Мегаљевић, оптанта из Чобанца, представници оптаната из колоније Ада, образлагали су да је до тога дошло „непажњом бродарских власти ми који смо упућени за општину Мол будемо истоварени на пристаништу Ада, а оптанти упућени за Аду остављени у пристаништу Мол.“³⁰

У насељу Мол формирана је уз старо насеље „у делу званом *Дудара*, колонија коју су називали и *Мала Ловра*. По подацима Мирјане Писарев у колонији Мол живеће су 52 породице и то 37 из Ловре, под 4 из Каласа и Деске, 2 из Помаза и по 1 из Батање, Медине, Салке, Сент Андреје и Сирига.

Поред колоније у Мољу оптанти из Ловре били су појединачно расути у колонијама у Вуковару, Липовачи, Бајши, Хоргошу, Сенти, Бачком Брестовцу, Горњој

²⁴ АВ, ф.98, к.189 а.ј, 12 726–12 730.

²⁵ Маловић 2010: 50.

²⁶ Писарев РОМС - Насељавање у Мољу.

²⁷ Гаћеша 1968: 204–205. АВ, ф.98, к.189 а.ј, 12 726–12 730.

²⁸ Архив Града Новог Сада (у даљем тексту: АГНС), ф.150 Градско поглаварство Нови Сад (1919–1941) а.ј.36 926/24.

²⁹ Писарев РОМС - Насељавање у Мољу.

³⁰ АВ, ф.98, к.191, а.ј. 16 318.

Мужљи.³¹ Према списку оптаната из Ловре које је објавио Гојка Маловић за оптацију се пријавило 189 породица са 514 лица, 10 породица са 39 чланова је одустало од оптације тако да је оптирало 179 породица са 475 лица.³² Према подацима Младене Прелић из Ловре се иселило око 150 становника. Према попису из 1920. године Ловра је имала 632 становника, а према попису из 1930. године 506 становника што је 126 становника мање у односу на претходни попис.³³

* * *

За покрете народа на простору Средње Европе и правцем Средња Европа-Балкан (као и обрнуто) простор Подунавља био је кључна миграциона траса. У историји српског народа сеоба са Балкана ка простору Средње Европе ишле су дунавским приобаљем као тачком оријентације у кретању српског народа ка северу.

Суштина српског историјског постојања и српског идентитета су сеобе. Модерно биће српског човека обликовала су миграциона кретања од XV–XX века. Турска најезда и уништење српске средњовековне државе, као и борба између хришћанских сила (Аустрије, Млетачке Републике) и Османске државе на простору Балкана и Подунавља од XVI–XVIII столећа утицала је на српска кретања са Балканског полуострва ка северу.

Сеоба становника Ковина 1440. године Дунавом ка острву Чепел у близини Будима микро је сеоба која може бити парадигма српских сеоба, али она указује на правце будућег српског кретања услед османско-хабзбуршке борбе за превласт на Балкану и у Подунављу. *Велика сеоба* 1690. године као кључни правац кретања српске елите и српских маса има правац југ-север дунавским приобаљем до Будима, Сент Андреје и Чепелског острва. Померање српског војничког staleжа ка новим границама према Турском царству почетком XVIII века ишло је такође, знатним делом, обалама Дунава, правцем север-југ.

Идентитет српског народа на простору у околини Будима и Сенте Андреје темељио се на снажном историјском памћењу, моћном утицају српске цркве на моделовање тог идентитета а самим тим о самосазнању о сопственој верској, језичкој и етничкој различитости у односу на окружење. Село Ловра, почетку XX столећа, једино насеље на простору будимпештанског Подунавља насељено искључиво Србима показало је у страном окружењу изванредну могућност прилагођавања њему уз очување своје самобитности и карактера. Снага ловранске српске популације манифестовала се у асимилацији мушкараца бугарске националности који су Дунавом долазили у околину Будимпеште, па и у Ловру, као повртари.

Двадесети век и исход *Великој раји* (1914–1918) године донео је крупне промене српском становништву које је остало, после цртања нових европских граница, у оквиру нове мађарске државе. Национална и социјална неизвесност у Мађарској и југословенска послератна аграрна реформа покретале су српско становништво из Мађарске (њих око 14.000, или две трећине српске популације) на

³¹ Маловић 2010: 43–54.

³² *Ibid.*, 43–54.

³³ Прелић 1995: 73–74.

оптацију, односно сеобу у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. За Србе из околине Будимпеште па и за становнике Ловре правац сеобе 1924. године опет је био Дунавом само сада правцем север-југ. Путовање Ловрана Дунавом у Краљевину СХС било је драматично а ствари које су носили са собом приликом сеобе указивале су на дубоку интимну драму пресељеника.

Необјављени извори

Архив Војводине

ф. 98, Комисија за ликвидацију аграрне реформе Нови Сад (1919–1941)

Архив Града Новог Сада

ф. 150 Градско поглаварство Нови Сад (1919–1941)

Рукописно одељење Матице српске

Писарев, Мирјана. *Насељавање у Мољу 19266, Рукописно одељење Матице Српске*, Нови Сад.

Објављени извори

Гаћеша, Н. *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад: Матица српска, 1968.

Давидов, Д. *Споменици Будимске епархије*, Београд, Нови Сад: Просвета, Републички завод за заштиту споменика културе, Балканолошки институт САНУ, Матица српска 1990.

Маловић, Г. *Сеоба у матицу*, Нови Сад, Будимпешта: Матица српска, Самоуправа Срба у Мађарској 2010.

Мицић, М. *Ловра – од рајна до општинске (1914–1924)*, Ловра 2020.

Прелић, М. *Срби у селу Ловри у Мађарској током 20. века*, Будимпешта 1995

Lakos, Á. *Lórév*, Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. 2002.

Miskei, A. *A ráckevei szerb ortodox templom*, Ráckeve: Sophia Nostra Kiadó 2008.

MILAN MICIĆ

Matica srpska, Novi Sad

DANUBE AS THE MAIN MIGRATION ROUTE OF SERBS FROM CSEPEL ISLAND

Summary

The paper discusses the Danube as the main migration route of the Serbian population that inhabited Csepel Island near Budapest in the period from the 15th to the 19th centuries and who moved along the Danube toward the Kingdom of SCS (Yugoslavia) within the new migration wave in the period between the two world wars. The paper deals with Serbs in Serbian Kovin and Lórév (Lovra). Serbian Kovin or Upper Kovin was settled by Serbian population from Kovin in 1440, after the first fall of Smederevo under the Turkish rule. The Great Migration of Serbs from 1690 went along the Danubian littoral toward Buda and Szentendre, and in 1924 a segment of the population from Serbian Kovin and Lovra chose the optation, that is the possibility to live in the Kingdom of SCS, thus moving toward south using the Danube route.

Keywords: Danube, Serbs, Czepel, Serbian Kovin, Lovra, Great Migration, optation.

ДЕСПОТ ЂУРАЋ БРАНКОВИЋ И СМЕДЕРЕВСКА ТВРЂАВА У ВИЗУЕЛНОЈ КУЛТУРИ: ПОВОДИ И ФЕНОМЕНИ У ПЕРИОДУ 1930–1940

Апстракт: Српска средњовековна престоница у Смедереву и њен оснивач деспот Ђураћ Бранковић су били важна тема у књижевној, музичкој и визуелној култури, од изградње до данашњих дана. Циљ истраживања овог рада је био усмерен на поводе и феномене у њиховом представљању у визуелној култури четврте деценије XX века. Најзначајнији иницијални догађај међу њима је био обележавање јубилеја пола миленијума постојања Смедеревског града 1430–1930. У то време је урађена и прва копије Есфигменске повеље деспота Ђурђа Бранковића, неколико година потом осликан је саборни смедеревски храм Светог Георгија са представом Преноса моштију Светог Луке у Смедерево, музичка драма „Ђураћ Бранковић“ браће Настасијевић премијерно је била изведена у Народном позоришту у Београду 12. јуна 1940. године, док је у дневним новинама Време током 1940. године у наставцима објављиван стрип Ђорђа Ђуке Јанковића „Ђураћ Смедеревац“. Рад дефинише бројне феномене у визуелној култури који су се изразили у различитим медијима у области ликовне уметности, дизајна, урбанизма, сценографије и стрипа. У оквиру обележавања јубилеја издвајају се изложба слика Василија Николајевича Резникова и монографија Споменица петстогодишњице Смедеревског Града деспота Ђурђа Бранковића. Тумачење наведених повода и њихових феномена у ширем друштвеном контексту, под утицајем Друштва уметника Зограф и руских уметника емиграната, доприноси бољем разумевању значаја личности деспота Ђурђа Бранковића и Смедеревског града у времену у коме су настала и видовима њихове интерпретације у националној визуелној култури.

Кључне речи: Смедерево, Резников, Споменица, Дикиј, Ђураћ Бранковић, Настасијевићи, Петар Ј. Поповић, стрип, опера, Виети-Виоли, Есфигменска повеља, Зограф.

Средњовековни двораци деспота Ђурђа Бранковића, сазидан на ушћу Језаве у Дунав 1430. године, са основом у облику троугла, шест високих кула и репрезентативном двораном за пријеме, и потоња изградња Смедеревског града са деветнаест кула на укупној површини од готово 11 хектара, представљали су изазов за путописце, књижевнике и уметнике, од изградње до данашњих дана.¹ Сведоче о томе многобројни рукописи, графичке представе, цртежи и платна са

¹ Брокијер 1950; Ламартин 2006; Каниц 1985: 132–164; Спремић 1999; Кашанин 2014: 228, 254–273; Михајловић 2018; Настасијевић 1938; Настасијевић 1976.

мотивом Смедеревског града.² Трагична историјска личност деспота Ђурђа Бранковића и његове породице уносила је посебну атмосферу у њихово визуелно представљање.³

Обележавање јубилеја пола миленијума Смедеревског града 1930. године, био је повод одржавања бројних привредних и културних манифестација које су осим локалног имале много шири национални значај.⁴ Тако је у организацији Друштва пријатеља старина из Београда, тадашњи кустос Музеја савремене уметности у Београду, др Милан Кашанин, историчар уметности, у Смедеревском граду одржао предавање о историји средњовековне престонице.⁵ У визуелној култури четврте деценије XX века то је био догађај, који је иницирао настанак вредних ликовних дела у оквиру изложбене, издавачке и сценске делатности, у чијем фокусу је био деспот Ђурађ Бранковић и његов Смедеревски град.⁶

У годинама које су непосредно претходиле обележавању наведеног јубилеја у ликовном животу Смедерева веома активан је био руски емигрант Василиј Николајевич Резников (Вороњез, Русија, 1897–Аделејд, Аустралија, 1991).⁷ У његовом ликовном изразу су доминирала платна са мотивом Смедеревског града, који је сликао у свим годишњим добима, од јутра до вечери, од монументалних до минијатурних формата.⁸ Поводом јубилеја прославе петстоте годишњице Ђурђевог града, у организацији изложбеног одбора, 1930. године управо је њему као истакнутом сликару Смедеревског града припала част да изложи своје радове у репрезентативном здању новог Општинског дома, саграђеног 1927. године према пројекту руског архитекте Николаја Краснова.⁹ У дневном листу *Политика*, о овој изложби је записано следеће: „У сали општинског дома у Смедереву биће изложена збирка платна и картона сликара г. Василија Резникова, познатог песника смедеревског града и смедеревских старина.“¹⁰

Данас се слике Василија Николајевича Резникова са мотивом Смедеревског града чувају у збиркама Музеја у Смедереву¹¹, Музеју Војводине у Новом Саду¹² и Народном музеју у Панчеву¹³, Регионалном заводу за заштиту споменика културе у

² Павловић 1980; Миленковић 2001; Лазић 2016, 119–131; Милетић 2016: 75–99; Милетић 2018: 57–79; Цветковић 2010; Цветковић 2018.

³ Симић-Миловановић 1955: 377–428; Makuljević 2017: 117–126; Timotijević, Mihailović 2004; Боловић 2009; Цветковић 2017.

⁴ Лазић 2017: 135–155.

⁵ *Ibid.*, 137–139.

⁶ Аноним 1930б: 13; Петровић, Поповић 1931.

⁷ Цветковић 2022.

⁸ Ст. 1927; Цветковић 2022.

⁹ Аноним 1930б, 13.

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ Василиј Н. Резников, *Смедеревска тврђава*, 1924, уље на платну, 41 x 62,5 cm, сигн.д.д.ћир.: В. Резников 1924, ИУ-Л-9, вл. Музеј у Смедереву, Смедерево; Василиј Н. Резников, *Смедеревски град*, око 1924, уље на платну, 54,5 x 81,5 cm, сигн.д.д.ћир.: В. Резников, ИУ-Л-170, вл. Музеј у Смедереву, Смедерево.

¹² Василиј Н. Резников, *Смедеревска тврђава*, 1920/30, уље на платну, 124 x 184 cm, сигн. д.д.ћир.: В. Резников, инв. бр. Л-447, вл. Музеј Војводине, Нови Сад

¹³ Василиј Н. Резников, *Смедерево – тврђава*, 1920/30, уље на платну каширано на картон, 15 x 20 cm, Збирка ликовних уметности, инв. бр. 588, вл. Народни музеј, Панчево.

Смедереву¹⁴, Архиву Војводине у Новом Саду¹⁵, Градској управи у Смедереву¹⁶ као и у приватним колекцијама.

Не можемо са сигурношћу да потврдимо да ли су све слике са мотивом Смедеревског града које наводимо у овом раду биле и изложене на изложби Василија Николајевича Резникова 1930. године, али сматрамо да је њихово објављивање веома важно ради обједињавања његовог смедеревског циклуса, који је настао у међуратном периоду и несумњиво представља један од ликовних феномена визуелне културе Смедерева наведеног доба.

О уметничком образовању Василија Николајевича Резникова у Русији немамо довољно података, а на основу мотива и стилских карактеристика његове уметности можемо да закључимо да се формирао под утицајима передвижника и да је прихватао уметност француских импресиониста. Излагао је на готово свим заједничким изложбама руских уметника у Београду у међуратном периоду, а самосталну изложбу је имао 1940. године у павиљону „Цвијета Зузорић“ у Београду.¹⁷

Централна прослава јубилеја пола миленијума Смедеревског града била је одржана 5. октобра 1930. године. У дневном листу *Политика*, на четвртој страни, тим поводом је био објављен текст преузет из књиге Чедомиља Мијатовића о деспоту Ђурђу, под насловом *Петстогодишњица Смедеревског града*, са цртежом *Смедеревски град* нашег најбољег графичара тог периода Љубомира Ивановића (1882–1946).¹⁸

Поводом обележавања ове изузетно значајне годишњице објављена је капитална монографија Смедеревског града *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића*, чији је уредник био архитекта Петар Ј. Поповић (1873–1945), начелник Архитектонског одељења у Министарству грађевина у периоду између 1914–1927. године.¹⁹ Ова *Споменица* има посебну вредност захваљујући ликовној опреми архитекте Поповића који је оставио дубок печат у историји конзервације српских средњовековних споменика као и у ликовној опреми монографских издања споменика овог периода. За рад на *Споменици* добио је награду из задужбине архимандрита Нићифора Дучића коју му је доделила Српска краљевска академија.²⁰

У предговору књиге је наведено да је „илустрације по природи, графичке

¹⁴ Василиј Н. Резников, *Смедеревска тврђава*, 1920/30, уље на платну, 100 x 183 cm, вл. Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево.

¹⁵ Василиј Н. Резников, *Пејзаж Смедеревског града 1*, 1920/30, уље на платну, 80 x 160 cm, вл. Архив Војводине, Нови Сад; Василиј Н. Резников, *Пејзаж Смедеревског града 2*, 1920/30, уље на платну, 54 x 104,7 cm, вл. Архив Војводине, Нови Сад; Василиј Н. Резников, *Пејзаж Смедеревског града*, 1920/30, уље на платну, 59 x 108, 5 cm, сигн. д.д.ћир.: В. Резников вл. Архив Војводине, Нови Сад.

¹⁶ Василиј Н. Резников, *Смедеревски град*, око 1924, уље на платну, 49 x 90 cm, сигн.д.л.ћир.: В. Резников Смедеревски град, вл. Град Смедерево.

¹⁷ Косик 2010: 45, 75; Цветковић 2022. Видети слике од 1–9 у прилогу.

¹⁸ Аноним 1930а; Лазић 2017: 151–152; Покушај утврђивања места чувања оригиналног цртежа Љубомира Ивановића са представом Смедеревског града за сада је остао без резултата. Видети слику 10 у прилогу.

¹⁹ Петровић, Поповић 1931; Милошевић 2019.

²⁰ Петровић, Поповић 1931. Видети слику 11 у прилогу.

композиције и остале архитектонске цртеже радио Пера Ј. Поповић, архитект²¹ Управо „илустрације по природи“ у овој књизи имају посебан печат у историји визуелне културе Смедеревског града. Њих, укупно четрнаест, рађених у комбинацији оловке, пастела и акварела, током јула 1930. године доносе нам уједно веродостојни и уметнички приказ смедеревских кула капија и бедема.

У одељку *О илустрацијама* у овој *Споменици*, записао је: „Знајући да фотографски снимци не дају увек оно што на њима желимо да видимо, то сам – поред фотографија – дао и цртеже, које сам радио по природи. – На тим цртежима је потенцирано све оно о чему се говори, тако да су то цртежи више архитектонски, а тек у другом реду уметнички“²²

Осим наведених цртежа, архитекта Поповић је био аутор корица књиге, које је решио према кожном повезу књиге која се чувала у библиотеци у Хиландару на Светој Гори, као и оквира за текст користећи орнаменталне мотиве са Смедеревског града.²³

Заслуга архитекте Поповића била је и у објављивању фигуративне представе деспота Ђурђа Бранковића у *Споменици*, аутора Ивана Дикија (око 1896–1990), руског уметника, који је тих година био упућен у манастир Есфигмен ради израде копије Есфигменске повеље деспота Ђурђа Бранковића на којој су били представљени деспот Ђурађ Бранковић, деспотица Јерина, њихове кћери Мара и Кантакузина и синови Гргур, Стефан и Лазар.²⁴ Копија Есфигменске повеље је рађена за потребе израде мозаика са представама владарских портрета у маузолеју династије Карађорђевић, у цркви Светог Ђорђа на Опленцу.²⁵ Тако је стицајем околности у години јубилеја петстоте годишњице Смедеревског града настала и прва копија Есфигменске повеље аутора Ивана Дикија.²⁶

Такође претпостављамо да је у години јубилеја настала и слика/икона са групним портретом деспота Ђурђа Бранковића и његове породице, сликара и иконописца Ивана Дикија, инспирисана њиховим представама на Есфигменској повељи, која се данас чува у Уметничкој збирци Музеја у Смедереву у коју је ушла из предратне збирке Смедеревца Милана Јовановића Стојимировића.²⁷

У времену актуелизовања средњовековне историје, приликом осликавања саборног храма Светог Георгија у Смедереву, на западном зиду изнад галеријског простора руски академски уметник Андреј Биценко 1935–36. године насликао је историјску композицију *Преноса моштију Светог Луке у Смедерево*, на којој је представио деспота Ђурђа Бранковића са супругом Јерином, ћерком Маром, снахом Јеленом и синовима испред бедема Смедеревског града око ковчега са моштима апостола и јеванђелисте Луке.²⁸ Представљање аутентичног историјског догађаја из

²¹ Петровић, Поповић 1931.

²² *Ibid*, 135.

²³ *Ibid*, 135.

²⁴ Поповић, Смирнов 1932: 66–97; Межински-Миловановић 2016: 52–54; Цветковић 2022: 94–95.

²⁵ Межински-Миловановић 2016, 52–54; Цветковић 2022: 94–95.

²⁶ Копија Есфигменске повеље Ивана Дикија чува се у Музеју српске православне цркве у Београду, инв. бр. ОРГ 247. Видети слику 12 у прилогу.

²⁷ Цветковић 2022: 94–95. Видети слику 13 у прилогу.

²⁸ Марковић 2005: 137–148; Мркић 2007; Марковић 2012; 141–169.

1453. године на зидовима савременог храма имало је за циљ оживљавање значаја и улоге средњовековног владара и светих моштију. Деспот Ђураћ Бранковић и чланови његове породице су представљени у средњовековној одежди коју носе и на Есфигменској повељи, са реалистичним представљањем архитектуре Смедеревског града у позадини. Андреј Биценко је свечани догађај представио испред бедема града, не водећи рачуна да у време приказаног догађаја није постојала угаона полигонална кула, која је зидана после пада Смедерева 1459. године.²⁹

У овом временском периоду осим интересовања историчара, уметника, историчара уметности и архитеката за Смедеревски град и историјску улогу деспота Ђураћа Бранковића у драматичним околностима сумрака српске средњовековне државе, интересовали су се и политичари и истакнути југословенски интелектуалци. Међу њима се издваја Смедеревац, Милан Јовановић Стојимировић и његови текстови и лично ангажовање да се Смедеревски град обнови.³⁰ У Музеју у Смедереву у Уметничкој збирци чува се план за уређење Смедеревског града, италијанског архитекте из Милана Паола Виети-Виолија (*Paolo Vietti Violi*) из 1937. године, који потиче из оставштине Милана Јовановића Стојимировића.³¹ Архитекта Виоли је посетио Смедеревски град 23. јуна 1937. године и том приликом је изјавио да би се у Смедеревском граду могло поставити и тркалиште за коњске трке, стадион за параде, фудбалско игралиште, игралиште за тенис и амфитеатар, што се касније све и нашло на његовом плану урбанистичког решења које је покљонио председнику југословенске владе Милану Стојадиновићу.³²

Од историјске драме „Ђураћ Бранковић“, мађарског писца Кароља Оберњика, која је у Београду у Кнежевини Србији први пут била изведена на свечаном отварању Народног позоришта 10. новембра 1868. године,³³ до опере „Ђураћ Бранковић“ према музици Светомира Настасијевића,³⁴ либрету његовог рођеног брата Момчила,³⁵ планираним цртежима и сликама сценографије Живорада Настасијевића³⁶ и премијери у Народном позоришту у Београду 1940. прошле су 72 године.³⁷ Нисмо утврдили због чега се одустало од сценографија Живорада Настасијевића, пошто су на поставци опере у Народном позоришту у Београду, биле постављене сценографије чији је аутор био сликар Станислав Сташа Беложански, који је радио као сценограф у Народном позоришту.³⁸ „Последња Беложанскијева велика инсценација јесте Настасијевићева опера „Ђураћ Бранковић“ која је код критике доживела веома леп успех“. ³⁹ Нажалост, нисмо успели да утврдимо где се данас налазе и да ли су сачуване његове сценографије и нацрти за ову оперу. Изглед једне од сценографија нам је

²⁹ Видети слику 14 у прилогу.

³⁰ Јовановић 1929: 34–43; Лазић, Ђорић 2012: 169–205; Јовановић 2000: 141.

³¹ Цветковић 2010: 84–85.

³² Јовановић 2000: 141; Цветковић 2010: 84–85. Видети слику 15 у прилогу.

³³ Петровић 1993.

³⁴ Настасијевић 2012; Крајачић н. г.

³⁵ Настасијевић 1958.

³⁶ Боловић 2009; Цветковић 2017.

³⁷ Петровић 1993.

³⁸ Кулунџић 1940: 664–676.

³⁹ *Ibid.*, 667, 671.

познат из новинског текста Зорана Кулунџића који је објавио у Београдским општинским новинама.⁴⁰

Најмлађи брат, пак, Славомир Настасијевић, аутор је историјског романа *Тешко побеђенима*, који је објавио 1976. године, а који представља живот и време деспота Ђурђа Бранковића.⁴¹ Тиме су се заокружила вишедеценијска истраживања браће Настасијевић средњовековног периода и улогом деспота Ђурђа Бранковића у њему.

Повод да се браћа Настасијевић посвете овој теми свакако има везе са њиховим пореклом из Горњег Милановца, подно Рудника, који је био сведок и чувар баштине деспота Ђурђа и његове породице.⁴² Такође, Друштво уметника *Зограф*, којој су браћа Настасијевић припадали, као чланови и оснивачи, својим програмским усмерењем била је посвећена обнови духа српске средњовековне ликовне, архитектонске и музичке традиције.⁴³

Покретач оснивања Друштва уметника *Зограф* био је сликар Живорад Настасијевић, његов брат Момчило је био редован члан, незванични естетичар и идеолог групе, док је Светомир био пријатељ групе. Члан *Зографа* је био и Станислав Беложански.⁴⁴

Први рад Живорада Настасијевића везан за средњовековно Смедерево било је платно малих димензија са представом тврђаве са Дунава из 1908. године.⁴⁵ У то време он је похађао Уметничко-занатску школу у Београду, а Бранковићима ће се вратити после три деценије током којих се ликовно формирао и остварио пуну уметничку зрелост.⁴⁶ За оперу „Ђурађ Бранковић“ познато нам је његових пет акварела за сценографију опере са следећим представама: Београдски град, Зидане Смедеревског града, Летњиковац Ђурђа Бранковића у Некудиму, Унутрашњост Смедеревског града и Капела Светог Луке у Смедереву. Опера „Ђурађ Бранковић“ је имала пет чинова: Монах, Зидане Смедерева, Мара, Повратак слепих синова и Бдење.⁴⁷ Упоредјујући називе чинова са ликовним представама на акварелима као предлошцима за сценографије Живорада Настасијевића можемо да закључимо да се они само делимично подударaju.⁴⁸

Уочљиво је да најтрагичнији догађај у животу деспота Ђурђа Бранковића, повратак ослепљених синова Гргура и Стефана у Смедерево, не видимо на постојећим

⁴⁰ Кулунџић 1940: 667, 671. Видети слику 16 у прилогу.

⁴¹ Настасијевић 1976.

⁴² У Музеју у Смедереву је у периоду од 20. маја до 20. септембра 2017. године била постављена изложба *Деспот Ђурађ Бранковић у делу браће Настасијевић: сусрет Рудника и Смедерева*, чији су аутори били кустоси Музеја у Смедереву, историчар Мирослав Лазић и историчарка уметности Снежана Цветковић. Ова поставка је гостовала у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу у периоду од 7. марта до 10. априла 2018. године. Поводом изложбе је публикован информативни изложбени каталог, видети више: Цветковић 2017.

⁴³ Стојаковић 1974: 58–67; Гвозденовић 2011.

⁴⁴ Стојаковић 1974: 58–67.

⁴⁵ Живорад Настасијевић, *Град Смедерево*, уље на платну, 18, 4 x 27 цм, Музеј савремене уметности Београд, инв. бр.1374; Боловић, Мокровчак Глишовић 2016: 39; Цветковић 2018.

⁴⁶ Кулунџић 1941: 27–35; Боловић 2009; Чупић 2009: 70–78.

⁴⁷ Крајачић н. г.

⁴⁸ Видети слике од 17–21 у прилогу.

идејним решењима сценографија. Он је представљен на два сликама, као и на једном цртежу Живорада Настасијевића који нам је познат само из новинског текста у коме је објављен поводом премијере опере „Ђураћ Бранковић“, 12. јуна 1940. године.⁴⁹ Платно мањих димензија није датовано, док је веће настало 1954. године, што нам говори да се он овој теми враћао и у познијем животном и ликовно зрелом добу.⁵⁰

Две године касније, 1940, уочи премијере опере „Ђураћ Бранковић“, архитекта и композитор Светомир Настасијевић извео је више десетина цртежа, којима је скицирао сценографију драме.⁵¹

Оберњикова драма „Ђураћ Бранковић“ била је изведена у Смедереву 2. августа 1901. године у част рођендана краља Александра Обреновића.⁵² Опера „Ђураћ Бранковић“ браће Настасијевић, иако је била планирана да се постави у Смедеревској тврђави, услед избијања Другог светског рата, није била изведена.

Деспот Ђураћ Бранковић у овом временском периоду је добио свој лик и у уметности стрипа. У дневним новинама *Време*, у периоду од 15. фебруара 1940. године до 18. јула 1940. године, у двадесет и два наставка објављиван је стрип под називом *Ђураћ Смедеревац*, чији је аутор био илустратор и стрип цртач Ђорђе Ђука Јанковић (Јазак, 1908–Јоханесбург, 1974), који је био и аутор сценарија.⁵³ На три места, аутор се потписао средњим именом Ђука, ћирилицом у два реда или само иницијалом имена.⁵⁴ Стрип је заснован на историјским чињеницама. Стиче се утисак да је нагло прекинут, односно да није завршен, с обзиром да се стрип прекида након описа Преноса моштију Светог Луке у Смедерево и да није назначен његов крај.⁵⁵

Враћање темама и личностима из српског средњег века у овом периоду уочавамо и код прве српске вајарке Вукосаве Вуке Велимировић (Пирот, 1888–Београд, 1965).⁵⁶ На заједничкој изложби југословенских уметника који су живели у Паризу, крајем 1932. године је изложила бисту Мајке Југовића, да би већ током следеће године приступила изради читавог циклуса са представама српских средњовековних владарки, међу којима је била и деспотица Јерина Бранковић.⁵⁷ На изложби југословенских сликара и вајара у Паризу 1939. године у галерији *Bernheim* је изложила бисту Деспотице Јерине.⁵⁸ У дневним новинама *Време*, о овој бисти аутор текста *Амбасадорка југословенских жена скулптора, Вајар Вука Велимировић и њено стварање*, записао је следеће: „Биста деспотице Јерине право је ремек-дело. И ако по

⁴⁹ М. М. 1940, 3. Видети слику 22 у прилогу.

⁵⁰ Боловић 2009: 42–43. Видети слике 23 и 24 у прилогу.

⁵¹ Цртежи/скице Светомира Настасијевића се чувају у Легату браће Настасијевић у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. Видети слике 25 и 26 у прилогу.

⁵² Петровић 1993.

⁵³ *Време*, 15. фебруар, 28. фебруар, 29. фебруар, 7. март, 14. март, 21. март, 28. март, 4. април, 11. април, 25. април, 9. мај, 16. мај, 23. мај, 30. мај, 7. јун, 14. јун, 20. јун, 27. јун, 4. јул, 11. јул, 18. јул, 1940, Београд; Драгинчић, Зупан 1985.

⁵⁴ *Време*, 21. март, 4. април, 18. април, 1940.

⁵⁵ Видети слику 27 у прилогу.

⁵⁶ Микић 1990: 113–123; Манолчов 2018.

⁵⁷ Микић 1990: 116–117. Ова скулптура је уништена током Другог светског рата у париском атељеу Вукосаве Вуке Велимировић, а њен изглед нам је познат из новинског чланка који смо навели у фусноти број 56.

⁵⁸ Микић 1990: 117.

предању нашег народа зла жена, Јерина је била високообразована, носилац византиске културе“.⁵⁹

На основу изложеног прегледа представа Смедеревске тврђаве и деспота Ђурђа Бранковића у визуелној култури у четвртој деценији XX века, можемо да закључимо да је она била заснована на средњовековној традицији и оживљавању њеног духа. Повод за усмеравање пажње на средњовековни Смедеревски град и деспота Ђурђа Бранковића као његовог градитеља и утемељивача, несумњиво је било повезано са обележавањем јубилеја петстоте годишњице од изградње града. Јубилеј се преклапа са настајањем и деловањем *Друштва уметника Зограф* које је било окренуто средњовековној уметности као инспирацији, као и деловању руских ликовних уметника емиграната. Овој атмосфери су доприносиле припреме за израду мозаика са ликовима српских средњовековних владара за маузолеј династије Карађорђевић на Опленцу. Захваљујући томе је настала прва копија Есфигменске повеље деспота Ђурђа Бранковића. Са друге стране светски политички догађаји стварали су атмосферу неизвесности у очекивању војних сукоба који су се убрзо и догодили. Будући последњи српски средњовековни владар, који се борио за опстанак земље, сведок трагичних владарских и породичних догађаја био је личност у коме је друштво четврте деценије XX века налазило утеху и инспирацију на веома широком фону визуелне културе. У релативно кратком временском периоду низ значајних уметника бавио се темом смедеревских Бранковића и Смедеревским градом, што је у потпуности превазишло локалне оквире града Смедерева.

Литература:

- Аноним, „Петстогодишњица Смедеревског града“, *Политика*, 5. 10. 1930а.
Аноним, „Г. В. Резников у Смедереву“, *Политика*, 5. 10. 1930б, 13.
Боловић, А. Мокровчак Глишковић, М. (ур.), *Успомене Живорада Настасијевића*, приредиле, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2016.
Боловић, А. *Живорад Настасијевић 1893–1966, уметност као судбина породице*, Горњи Милановац: Завичајни музеј, 2009.
Брокијер, де ла Б. *Путовање преко мора*, Београд: Научна књига, 1950.
Гвозденовић, Ж. (ур.) *Друштво уметника Зограф*, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2011.
Драгинчић, С. Зупан, З. *Историја југословенског стрипа I – до 1941. године*, Нови Сад: Форум, 1985.
Јанковић, Ђ. Ђ. Смедеревац, Ђ. (стрип), *Време*, 15, 28, 29 - фебруар, 7, 14, 21, 28 – март, 4, 11, 25 – април, 9, 16, 23, 30 – мај, 7, 14, 20, 27 – јун, 4, 11, 18 – јул, 1940, Београд.
Јовановић, С. М. „Обнова Смедерева (са три фотографске снимке и једним нацртом Смедеревског града“, *Рашка*, I, 1929, 34–43.
_____. *Дневник 1936–1941*, Нови Сад: Матица српска, 2000.
Каниц, Ф. *Србија земља и становништво, од римског доба до краја 19. века*, Београд: Српска књижевна задруга, 1985.
Кашанин, М. *Градови и дворци у средњовековној Србији*, Београд: Народни музеј, 2014.
Косик, И. В. *Русские краски на балканской палитре: Художественное творчество русских на*

⁵⁹ Л. В. 1940: 12.

- Балканах (конец XIX–начало XXI века)*, Москва: Институт Славяноведения Российской академия наук, 2010.
- Крајачић, Г. *Опере и балети Светомира Настасијевића*, непознато.
- Кулунџић, З. „Сликар Живорад Настасијевић“, *Београдске општинске новине*, 1. јануар 1941, 27–35.
- _____. „Сликар и сценограф Сташа Беложански“, *Београдске општинске новине*, 1. јул 1940, 664–671.
- Л. В. „Амбасадорка југословенских жена скулптора, вајар Вука Велимировић и њено стварање“, *Време*, 14. јул 1940, 12.
- Лазић, П. М. „Виногради смедеревски као зелени венацловора око зидина Смедеревског града, Смедерево у путопису дописника часописа Даница Хорватска, Славонска и Далматинска“, *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 51, 2016, 119–131.
- _____. „Обележавање петстогодишњице од зидања Смедеревског града у Смедереву 1930. године“, у: А. Кадијевић, С. Бјелица, Д. Милошевић (ур.), *Смедеревски крај 1918–1941*, Смедерево: Историјски архив, 2017, 135–155.
- Лазић, П. М. Ђорић, М. „Избори за народне посланике у Подунавском срезу 1938“, *Смедеревски зборник*, 3, 2012, 169–205.
- Ламартин, де А. *Списи о Србима*, Београд: Утопија, 2006.
- М. М. „Грандиозни приказ Србије у борби за опстанак после Косова“, *Наша линија*, 23. јун 1940, 3.
- Манолчов, Ј. *Вукосава Вука Велимировић, прва српска вајарка*, Београд: УЛУС 2018.
- Марковић, А. „Живопис Андреја Васиљевича Биценка у храму Светог великомученика Георгија у Смедереву“, *Mons Aureus, часопис за књижевност, уметност и друштвена питања*, 7, 2005, 137–148.
- _____. „Црквено сликарство Андреја Биценка у смедеревском крају“, *Смедеревски зборник*, 3, 2012, 141–169.
- Межински-Миловановић, Ј. „Лик деспота Ђурђа Бранковића из Есфигменске повеље и Иван Петровић Дикиј (1896? – 1990), Ликовни уметници – руски емигранти у Србији и Света Гора“, у: З. Ракић, С. Пириватрић (ур.), *Девета казивања о Светој Гори*, Београд: Друштво пријатеља Свете Горе Атонске; Задужбина манастира Хиландара, 2016, 52–54.
- Микић, В. П. „Вајарка Вука Велимировић (1888–1965)“, *Зборник Народног музеја, Историја уметности*, XIV/2, 1990, 113–123.
- Миленковић, С. (ур.), *Смедерево у огледалу путописаца*, Смедерево: Фото Дунав, 2001.
- Милетић, Г. „Смедерево и околина у путописима страних путописаца 15, 16. и 17. века“, *Смедеревски зборник*, 5, 2016, 75–99.
- _____. „Смедерево у путописима европских аутора деветнаестог века“, *Смедеревски зборник*, 6, 2018, 57–79.
- Милошевић, Д. *Архитекта Петар Ј. Поповић (1873–1945)*, докторска дисертација, Београд: ауторско издање, 2019.
- Михајловић, В. В. *На границама Балкана, Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2018.
- Мркић, В. „Архивска грађа о раду Андреја В. Биценка на живописању храма Св.Ђорђа у Смедереву“, *Гласник ДКС*, 31, 2007.
- Настасијевић, М. *Музичке драме*, Београд: Издање пријатеља, 1938.
- _____. *Песме, приповетке, драме*, Нови Сад, Београд: Матица српска, Српска књижевна задруга, 1958.
- Настасијевић, С. *Момчило Настасијевић, човек и уметник*, Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја, 2012.
- _____. *Тешко побеђенима*, Београд: Српска књижевна задруга, 1976.

- Павловић, Л. *Систорија Смедерева у речи и слици*, Смедерево: Музеј, 1980.
- Петровић, Ж. *Репертоар Народног позоришта у Београду 1868–1914*, Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 1993.
- Петровић, Љ. Поповић, П. Ј. *Споменица петстогодишњице смедеревскога града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд: Државна штампарија, 1931.
- Поповић, Ј. П. Смирнов, С. „Повеља Деспота Ђурђа манастиру Есфигмену у Светој Гори“, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. XI, 1932, 66–97.
- Симић-Миловановић, З. „Сликари Леон Коен“, *Годишњак града Београда*, 2, 1955, 377–428.
- Спремић, М. *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд: Слио, 1999.
- Ст, А. „Смедеревски град на платну – Са изложбе једног руског сликара у Смедереву“, *Време*, 1927.
- Стојаковић, А. „Живорад Настасијевић и Друштво Зограф“, *Зограф*, 5, Београд 1974, 58–67.
- Цветковић, С. *Дела руских уметника у Музеју у Смедереву. Слике и иконе од краја 17. до средине 20. века*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2022.
- _____. *Деспот Ђурађ Бранковић у делу браће Настасијевић*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2017.
- _____. *Оставићина Милана Јовановића Стојимировића у Уметничкој збирци Музеја у Смедереву*, Смедерево: Музеј, 2010.
- _____. *Смедерево – град и људи у уметности 20. века*, Смедерево: Музеј у Смедереву, 2018.
- Чупић, С. „Шест градова Живорада Настасијевића: О колективној митологији и магији места у српском сликарству 1910–1920“, у: О. Стошић Ракић (ур.), *Тајне Настасијевића*, Београд, Горњи Милановац: Културни центар Београда, Музеј рудничко-таковског краја, 2009, 70–78.
- Makuljević, N. „Leon Kojen: Son of the Serbian Nation“, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* 28, 2017, 117–126.
- Timotijević, M. Mihailović, R. *Katarina Ivanović*, Београд: Војноиздавачки завод, Народни музеј, 2004.

ПРИЛОЗИ:

Слика 1. Василиј Н. Резников, *Пејзаж Смедеревског града 1*, 1920/30, уље на платну, 80x160 цм, вл. Архив Војводине, Нови Сад

Слика 2. Василиј Н. Резников, *Пејзаж Смедеревског града 2*, 1920/30,
уље на платну, 54x104,7 цм, вл. Архив Војводине, Нови Сад

Слика 3. Василиј Н. Резников, *Пејзаж Смедеревског града*, 1920/30,
уље на платну, 59x108, 5 цм, сигн. д.д.ћир.: В. Резников вл. Архив Војводине, Нови Сад

Слика 4. Василиј Н. Резников, *Смедеревска тврђава*, 1920/30, уље на платну, 124x184 цм, сигн. д.д.ћир.: В. Резников, инв. бр. Л-447, вл. Музеј Војводине, Нови Сад

Слика 5. Василиј Н. Резников, *Смедеревска тврђава*, 1924, уље на платну, 41x62,5 цм, сигн.д.д.ћир.: В. Резников 1924, ИУ-Л-9, вл. Музеј у Смедереву, Смедерево

Слика 6. Василиј Н. Резников, *Смедеревски град*, око 1924, уље на платну, 54,5x81,5 цм, сигн.д.д.ћир.: В. Резников, ИУ-Л-170, вл. Музеј у Смедереву, Смедерево

Слика 7. Василиј Н. Резников, *Смедеревски град*, 1920/30, уље на платну, 49x90 цм, сигн.д.л.ћир.: В. Резников Смедеревски Град, вл. Град Смедерево

Слика 8. Василиј Н. Резников, *Смедеревска тврђава*, 1920/30, уље на платну, 100x183 цм, вл. Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево

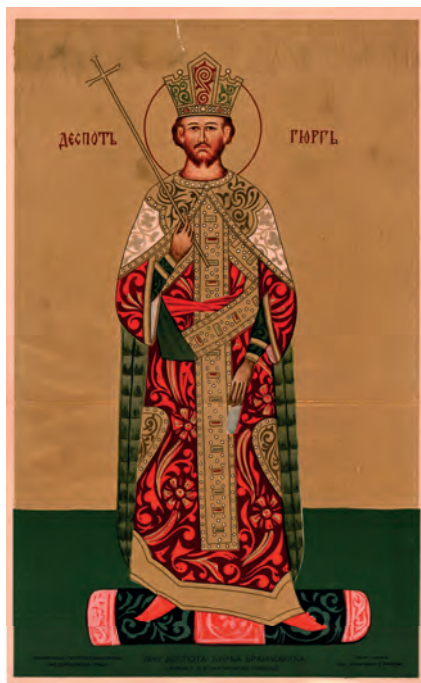
Слика 9. Василиј Н. Резников, *Смедерево - тврђава*, 1920/30, уље на платну каширано на картон, 15x20 цм, Збирка ликовних уметности, инв. бр. 588, вл. Народни музеј, Панчево

Слика 10. Љубомир Ивановић, *Смедеревски град*, око 1930, цртеж/оловка, објављено у дневном листу Политика, 5. октобар 1930, 4

Слика 11. Петар Ј. Поповић, *Споменица петстогодишњице Смедеревскога града деспота Бурђа Бранковића*, насловна страна, 1930.

Слика 12. Иван Дикиј, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 1930, офсет штампа, Споменица петогодишњице Смедеревскога града деспота Ђурђа Бранковића

Слика 13. Иван Дикиј (?), *Деспот Ђурађ Бранковић са породицом*, око 1930, темпера на дрвету, 48x50 цм, ИУ-И-28

Слика 14. Андреј Биценко, *Пренос моштију Светог Луке у Смедерево*, 1935/36, алсеко, Храм Светог Георгија у Смедереву, фото Владимир Гогоћ

Слика 15. Паоло Виети-Виоли, *План за уређење Смедеревске тврђаве*, колорисани цртеж/папир, 1937, 63x74 цм, ИУ-ЛУ-148, вл. Музеј у Смедереву, Смедерево

Слика 16. Станислав Сташа Беложански, *Сценографија за оперу „Ђурађ Бранковић“*, II чин, 1940, објављено у Београдским општинским новинама, 1. јул 1940.

Слика 17. Живорад Настасијевић, *Сценографија за оперу „Ђурађ Бранковић“*, I чин, 1938, акварел, 25х35,5 цм, Музеј рудничко-таковског краја, л-424

Слика 18. Живорад Настасијевић, *Сценографија за оперу „Ђурађ Бранковић“*, II чин, 1938, акварел, 25х35 цм, инв. бр. 30544/1, Музеј позоришне уметности, Београд

Слика 19. Живорад Настасијевић, *Сценографија за оперу „Ђурађ Бранковић“*, III чин, 1938, акварел, 25х35 цм, Музеј рудничко-таковског краја, л-425

Слика 20. Живорад Настасијевић, *Сценографија за оперу „Ђурађ Бранковић“*, IV чин, 1938, акварел, 26х35 цм, инв. бр. 30544/2, Музеј позоришне уметности, Београд

Слика 21. Живорад Настасијевић, *Сценографија за оперу „Ђурађ Бранковић“*, V чин, 1938, акварел, 26х35 цм, 30544/3, Музеј позоришне уметности, Београд

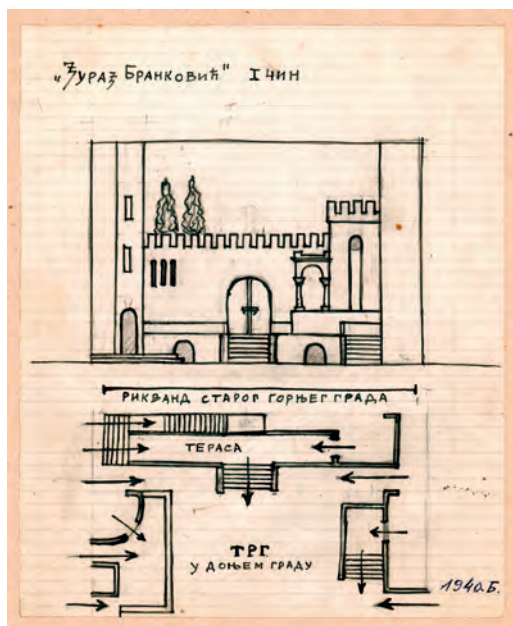
Слика 22. Живорад Настасијевић, *Деспот БУРАЋ БРАНКОВИЋ дочекује следе синове*, цртеж, око 1938–40, објављено у: *Наша линија*, 23. јун 1940, 3

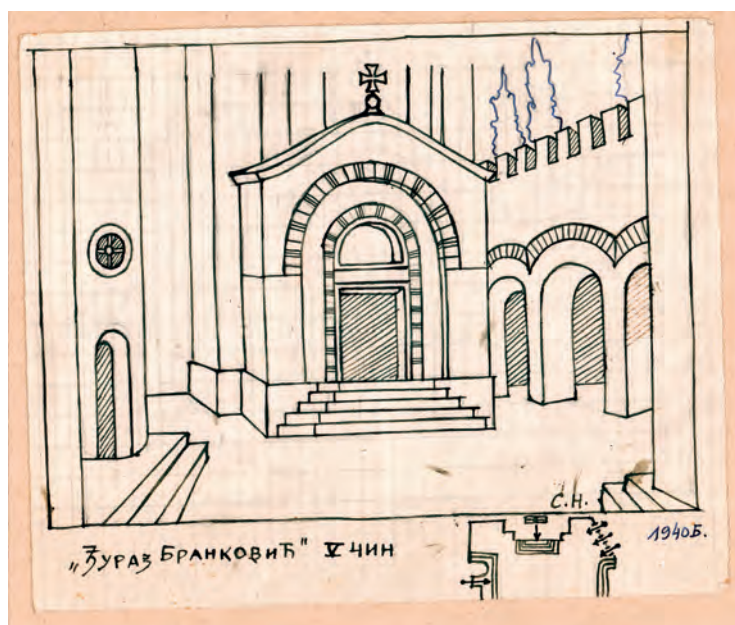
Слика 23. Живорад Настасијевић, *Повратак слепих синова БУРАЋ БРАНКОВИЋА* (Сцена из опере Светомира Настасијевића), уље на лесониту, 33x45 цм, л-820, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Слика 24. Живорад Настасијевић, *Повратак у Смедерево ослепљених синова Ђурађа Бранковића*, уље на платну, 1954, 81,5x100 цм, л-421, Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Слика 25. Светомир Настасијевић, *Цртеж за сценографију Првог чина опере „Ђурађ Бранковић“*, 1938, вл. Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Слика 26. Светомир Настасијевић, *Цртеж за сценографију Првог чина опере „Бураћ Бранковић“*, 1938, вл. Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац

Слика 27. Ђорђе Јука Јанковић, *Ђураћ Смедеревац*, цртеж/стрип, 1940, објављено у новинама Време, 21. март 1940.

SNEŽANA A. CVETKOVIĆ
Museum of Smederevo, Smederevo

**DESPOT ĐURAĐ BRANKOVIĆ
AND THE FORTRESS OF SMEDEREVO IN VISUAL CULTURE:
MOTIVES AND PHENOMENA IN THE PERIOD 1930–1940**

Summary

Serbian Medieval capital in Smederevo and its founder despot Đurađ Branković were important topics in literary, music and visual culture from the time of establishment to nowadays. The aim of the research in this paper is directed at the motives and phenomena in their representation in visual culture of the fourth decade of the 20th century. The most important initial event among them was the jubilee commemoration of the half-millennial existence of the town of Smederevo 1430–1930. The event was an impetus for directing the attention to the time, importance and role of the despot Đurađ Branković, around which politicians, journalists, artists and art historians focussed.

The preparation for the jubilee commemoration overlapped with the work and activities of the *Society of Artists Zograf*, which turned to medieval art as an inspiration, and under whose influence in this period a series of works with Despot Đurađ and the town of Smederevo in focus were created. This atmosphere was also influenced by the production of mosaics with the images of Serbian medieval rulers for the Mausoleum of the Karađorđević dynasty on the Oplenac Hill. Consequently, the first copy of the Esphigmenou charter of Despot Đurađ Branković, was created by a Russian artist Ivan Dikiy. Within the jubilee commemoration in the field of visual culture the following two works should be mentioned: the exhibition of paintings of Vasily Nikolayevich Reznikov and the monograph *Memorial for the 500 years of Đurađ Branković's Town of Smederevo*, which was edited and graphically designed by an architect Petar J. Popović, who was also the author of the drawings with representations of the towers of Smederevo.

On the other hand, Serbian political events created an atmosphere of insecurity in the expectation of military conflicts which soon occurred. The last Serbian medieval ruler who fought for the survival of the land, the witness of tragic political and family events, despot Đurađ Branković was the person in whom the society of the fourth decade of the 20th century found comfort and inspiration within a broad field of visual culture. In a relatively short time span a group distinguished artist dealt with a theme of Smederevo's Branković family and the Town of Smederevo, which entirely surpassed the local framework.

At the same time the Cathedral temple of St. George was being painted, on whose western wall above the gallery a historical composition was painted. The composition portrays the translation of relics of St. Luke to Smederevo, where a part of the Town of Smederevo was presented as well as Despot Đurađ Branković with his family.

A music play 'Đurađ Branković' by brothers Nastasijević was performed in the National theatre in Belgrade on the 12th of June 1940 with a scenography by an artist Stanislav Staša Beložanski. There unperformed sketches for scenography by a painter Živorad Nastasijević preserved, as well as his paintings with the representation of Despot Đurađ Branković and his blinded sons.

In the daily paper *Time* during 1940 a comic by Đorđe Đuka Janković named 'Đurađ Smederevac' was released in sequels.

And the first Serbian female sculptor, Vukosava Vuka Velimirović, made a bust of Despotess

Jerina in this period.

The paper defines many phenomena in visual culture, which expressed themselves in various media in the domain of visual art, design, urbanism, scenography and comics. Their interpretation in broader social context contributes to better understanding of the character of Despot Đurađ Branković and the town of Smederevo in the time when they were created and the modes of their interpretation in national visual culture.

On the basis of the presented review of the presentations of the Fortress of Smederevo and Despot Đurađ Branković in the visual culture of the fourth decade of the 20th century, we can conclude that it was founded on medieval tradition and revitalisation of its spirit marked by *spiritus movens* of the Society of Artists Zograf and Russian immigrants.

Keywords: Smederevo, Reznikov, Memorial, Dikiy, Đurađ Branković, the Nastasijević, Petar J. Popović, comics, opera, Vietti-Violi, Esphigmenou charter, Zograf.

АНГАЖОВАЊЕ ДИМИТРИЈА ЉОТИЋА НА ПОЉУ ПРОПАГАНДЕ ТОКОМ НЕМАЧКЕ ОКУПАЦИЈЕ СРБИЈЕ 1941–1944. ГОДИНЕ

Апстракт: Димитрије Љотић је у међуратном периоду и током читавог периода немачке окупације Србије био идеолошко, политички и пропагандно ангажован. Као изванредни комесар за обнову Смедерева и у свакодневном раду са српским добровољачким одредима, бавио се пропагандним радом, у одређеној мери следећи смернице Одељења државне пропаганде Председништва Министарског савета, као носиоца пропагандне активности домаће управе. Колаборационистички листови „Наша борба“, „Ново време“, „Обнова“ и „Српски народ“ објављивали су Љотићеве говоре, пропагирали његове текстове и књиге у складу са зборашком идеологијом, уз стандардну антисемитску, антимаасонску, антикомунистичку и прогерманску садржину већине објављених прилога. Овај рад је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије. Анализирани су сегменти пропаганде домаће управе, рад Одељења државне пропаганде, његова повезаност са немачким пропагандним апаратом, идеолошко-политички рад „Збора“, ангажовање носилаца пропаганде активности, првенствено Димитрија Љотића, као и специфичности пропагандних садржаја презентованих јавности окупиране Србије.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, Смедерево, колаборација, домаћа управа, Димитрије Љотић, пропаганда.

Конфронтација дијаметрално супротних идеологија, друштвених и политичких норми и интереса великих сила и њихових савезница у Другом светском рату била је потпуна и могуће је илустровати њену суштину кроз текст декрета фелдмаршала фон Кајтела „*Ноћ и мајла*“ којом је покореној Европи је наметнут страх од опште незаштићености.¹ На конференцији одржаној у Бечу 24. априла 1941. године је одлучено да Србија треба да „остане што мања и да се предузму све мере да се заувек онемогући понављање недавне издаје клике завереника“.² Окупирана српска територија била је предмет економске, идеолошко-политичке, културне и репресије у сфери информисања. Колаборација са окупатором³ у Србији у Другом светском рату

¹ Kalvokorezi 1987.

² Зборник НОР-а, XII-1 1973: 72.

³ Поповић 1984; Davies 2010: 247.

прошла је кроз две институционалне фазе: Савет комесара и „Влада народног спаса“, у којима је значајну улогу имао главни идеолог и вођа покрета „Збор“ Димитрије Љотић.

1. Идеологија „Збора“ и политичко ангажовање Димитрија Љотића у међуратном периоду

Српски следбеници европске органске мисли осуђивали су тековине Француске револуције и продор европских утицаја на „домаће неискварено тле“.⁴ Управо је критика западних идеја утицала и на развој органске филозофије која је доминирала у схватањима десничарских кругова и уз комбинацију са идеологијом нацизма и фашизма представљала окосницу пропагандног деловања током окупације.⁵ Најзначајнији идеолози „Збора“, поред Димитрија Љотића,⁶ били су Милосав Васиљевић, др Димитрије Најдановић и Момир Николић. Општа места у њиховој идеологији била су негације парламентарне демократије, либералне политичке и економске доктрине Запада, индивидуализма, као и уздизање традиционалних вредности, Светосавља, српског сељака, заједништва и култа вође. У Љотићевој идеологији⁷ Слободан Јовановић и Драгољуб Јовановић проналазили су елементе монархо-фашизма, а самог Љотића окарактерисали су као монархисту.⁸ Бранко Петрановић је овај покрет окарактерисао као „антикомунистичку организацију под снажним идеолошким утицајем националсоцијализма и фашизма, малу, али фанатично борбену“.⁹ Вишеслојност идеологије „Збора“ резултат је утицаја који су на Димитрија Љотића и друге идеологе покрета оставиле идеје Шарла Мораса,

⁴ Константиновић 2004: 164.

⁵ Жутић 1999: 147.

⁶ Димитрије Љотић (1891–1945) био је син Владимира Љотића, народног посланика и дипломатског чиновника који је био генерални конзул Србије у Солуну и управник Смедерева. Породица Љотић била је традиционално одана династији Карађорђевић, што је Љотићу омогућило постављање на одређене државне функције. Школовање је почео у Српском лицеју у Солуну, а наставио у Паризу након Балканских ратова. Након Великог рата завршио је Правни факултет у Београду. Током школовања у Француској дошао је у додир са органском филозофијом и политичким теоријама сталешке државе. За време диктатуре краља Александра Љотић је био на месту министра правде у влади генерала Петра Живковића. Лист „Збор“ покренуо је 1934. године, а у том периоду постао је један од најангажованијих десничара југословенске оријентације. Љотић је живео у Смедереву, где је у својству председника Савеза вођарских задруга организовао откуп пољопривредних добара путем задруга што му је донело велику политичку подршку у Смедереву. Љотићеви следбеници почели су у избегличком логору Еболи са прикупљањем и објављивањем његових списа и радова након његове погибје. У емиграцији су приређивали његове текстове које је објављивала издавачка кућа „Искра“ из Минхена. Прва свеска Љотићевих списа у емиграцији „Говори и чланци“ објављена је у априлу 1948. године. Збирке Љотићевих текстова или исечака из текстова објављиване су 1949.-, „Светска револуција“, 1952.-, „Из мога живота. Говори и чланци“, 1961.-, „У револуцији и рату“, 1963.-, „Закони живота“, 1976.-, „Видело у тамни, Одабрана дела“, прва књига и „Одабрана дела“, друга књига у више издања. Издавачка кућа „Нова искра“ из Новог Београда објавила је 2003. године „Сабрана дела“ Димитрија Љотића у 8 књига, са укупно 701 насловом, од Љотићевих личних списа, објављених прилога и текстова у штампи до текстова предавања, меморандума, депеша и брошура.

⁷ Љотић 1981.

⁸ Јовановић 1997: 306.

⁹ Петрановић 1981: 141.

италијанског фашизма и националсоцијализма.¹⁰

Идеје италијанског фашизма оставиле су значајан печат на идеологију „Збора“ у виду критике марксизма и заступања увођења задружно-планске привреде и корпоративизма прилагођеног задругарству.¹¹ Националсоцијализам утицао је на више начина на развој идеологије „Збора“ преко расистичко-дарвинистичке теорије, глорификације села, критике интелигенције и антисемитизма.¹² Прве Љотићеве анализе „Јеврејског питања“ у штампи „Збора“ објављене су 1935. и 1936. године. У питању су били чланци: „Дијалог са Јеврејином“¹³ и „Одговор Малхут Јизраелу“.¹⁴ У наведеним чланцима Љотић се брани од оптужби јеврејске заједнице за антисемитизам. У текстовима који су објављивани након наведених радова све је доминантнији утицај нацистичког антисемитизма, који је очигледан у предавању које је Љотић одржао 1939. године на тему: „Драма савременог човечанства“. У наведеном предавању Јевреји су приказани као кривци за предстојећи ратни сукоб, са циљем да изазову светску револуцију и подвлашћивање свих европских земаља од стране Совјетског Савеза, којим у ствари управљају Јевреји.¹⁵ У брошури под насловом: „Сад је ваш час и област таме“¹⁶ објављеној у Београду 1940. године, Љотић је по угледу на Хитлера, оптужио Јевреје за све негативно што се догодило у Европи од времена Француске револуције, Првог светског рата, Октобарске и Шпанске револуције до настанка хрватског сепаратизма и немачког напада на Пољску. Интересантно је да су припадници „Збора“ у међуратном периоду негирали преузимање идеја фашизма и националсоцијализма.¹⁷ Након 1939. године услед јачања антисемитизма у Европи мења се призма кроз коју су идеолози „Збора“ посматрали друштвено-политичку ситуацију у Европи.

Љотићев положај био је јак и због породичних веза са министром војске Миланом Недићем и шефом његовог кабинета пуковником Милошем Масаловићем. Генералу Милану Недићу се приписивало да је, за време док је био министар војни, у војној штампарији публиковао пропагандни материјал „Збора“. Недић се приликом саслушања од стране органа ОЗНЕ изјаснио против истинитости оптужби о штампању Љотићевог *Билтена*, као и да је поводом наведеног случаја образовао комисију која је имала задатак да спроведе истрагу.¹⁸ Резултати рада комисије били су негативни, односно нису пронађени докази који би Недића повезали са поменутиим случајем.¹⁹

¹⁰ Bosworth 2009; Петрановић 1998: 71.

¹¹ Љотић „За националну и планску привреду“, Збор, бр. 5, 12. децембар 1934; Љотић „Планска привреда и либерално демократска држава“, *Отаџбина*, бр. 64, 26. мај 1935.

¹² Детаљно о антисемитизму у Краљевини Југославији у: Кољанин 2008; Поповић 1997.

¹³ Љотић, „Дијалог са Јеврејином“, *Отаџбина*, бр. 84, 13. октобар 1935.

¹⁴ Љотић, „Одговор Малхут Јизраелу“, *Отаџбина*, бр. 126, 13. август 1936.

¹⁵ Љотић 1939.

¹⁶ Брошура „Сад је ваш час и област таме“ публикована је 2000. године у Београду.

¹⁷ Љотић, „Ни фашизам ни хитлеризам већ Збор“, Збор, број 7, 25. јануар 1935.

¹⁸ Војни архив (у даљем тексту ВА), група фондова Југословенска војска у отаџбини (у даљем тексту ЈВуО), К 269, бр. рег. 38/1.

¹⁹ „Деценијама се у југословенској и српској историографији превиђала чињеница да је поводом илегалног штампања *Билтена* вођена званична истрага у новембру 1940. године. Њом је утврђено да је забрањени лист штампан у Ковачици, где је пронађена и заплењена штампарија са великим бројем

„Збор“ никада није у потпуности организационо изграђен, правила рада покрета нису била одобрена, а већина тела која је као покрет планирао да оформи нису угледала светлост дана.²⁰ Након афере око „Техничке уније“ 1937. године дошло је до разлаза у покрету.²¹ Димитрије Љотић опонирао је новој влади Драгише Цветковића, као и претходној Милана Стојадиновића. Затражио је аудијенцију у којој би кнеза Павла упозорио на опасност у којој се налазила Југославија. Пошто је кнез Павле три пута одбио да га прими, Димитрије Љотић му је у току 1940. године упутио три отворена писма, која су изазвала велико интересовање у јавности. Ова писма су уједно била пуна критике на рачун кнеза Павла, што ће имати велике последице по будућност „Збора“. Пошто је кнез Павле поново одбио да га прими, Љотић је отпочео политичку кампању против њега. При нападу Италије на Грчку октобра 1940. године Љотић је инсистирао на заузимању става дубоке неутралности. Армијски генерал Милан Недић, који је тада био на дужности министра војске и морнарице, предао је 1. новембра 1940. године влади Цветковић-Мачек такозвани „Меморандум о стању у Југословенској Краљевској Војсци“ у коме је предлагао вођење политике дубоке неутралности. Кнез Павле је брзо реаговао. Већ 8. новембра Милан Недић је био принуђен да поднесе оставку на свој министарски положај, а стављен је и под присмотру.

Пре рата руководство „Збора“ основало је омладинску организацију „Бели орлови“ која је водила борбу против комунистички оријентисаних студената на Универзитету. Након физичког напада наведене организације на студенте Техничког факултета у октобру 1940. године страдало је неколико студената. Уследило је организовање немира у Студентском дому што су власти искористиле да забране рад „Збора“ 16. новембра исте године.²² Предметно је било само повод, док су истински разлози за забрану рада овог прогерманског и профашистичког покрета лежали у страху владајућих кругова од већих нереда који би узроковали пад режима у време највећег немачког притиска.²³ Припадници „Збора“ су након забране рада већински интернирани у Брус.²⁴ Тамо су провели три месеца и потом су пребачени у концентрационе логоре „радних батаљона“ у Сребреницу, Ивањицу и Смедеревску Паланку. Последњи је пуштен на слободу тек 1. априла 1941. године. Љотићево хапшење није спроведено, забрањене су му посете, а у његов стан уселили су се агенти.

примерака листа, а одговорни су приведени органима правосуђа.“ Стојановић 2013: 111–134. Стојановић се позива на архивски документ који се чува у Архиву Југославије под сигнатуром: АЈ, фонд: Министарство унутрашњих послова /14/, фасцикла 22, документ 170.

²⁰ Tomašević 2001.

²¹ Искључен је и главни тајник зборашке омладине Димитрије Суботин.

²² Бранислав Глигоријевић, *Напади љотићеваца на студенте Техничког факултета у Београду, у октобру 1940. године и растурање Љотићевог „Збора“*, Историјски гласник, 2, 1963, 52–81. Одлуком председника владе и заступника министра унутрашњих послова Драгише Цветковића, забрањено је постојање ЈНП „Збор“, а при томе је одобрење од 8. 11. 1935. године о начелном допуштању за оснивање овог покрета стављено ван снаге.

²³ Константиновић 1998: 626–627.

²⁴ У току октобра и новембра 1940. године полицијске власти похапсиле су више од 160 чланова „Збора“. Између осталих, ухапшени су: Ратко Живановић, старешина „Омладине Збор“-а, Сименон Керечки и Владимир Ленац, чланови Врховног старешинства „Белих орлова“, др Велимир Даниловић, председник Месног одбора у Београду и други.

Љотић је напустио свој стан и отишао у Смедерево. Агенти полиције су га и тамо пратили. Међутим, по извештају агената управнику Града Београда, Љотић је већ пре 15. новембра уточиште нашао у једном женском манастиру у Срему. Разлог свога бекства Љотић је правдао информацијом да су власти хтеле да га се реше тако што ће га послати у душевну болницу на посматрање. Билтен ЈНП „Збор“ штампан је и достављен је лично кнезу Павлу, члановима владе и Управи Града Београда. У време највећег прогона Димитрије Љотић је 25. децембра 1940. године упутио кнезу Павлу треће писмо пуно горчине због поступања власти. Након пуча 27. марта 1941. године део присталица „Збора“ пуштен је из затвора.²⁵

2. Идеолошко-политичко ангажовање Димитрија Љотића у периоду Савета комесара

Део представника десничарских струја, посебно припадника „Збора“ који су били ангажовани на пољу политике и културе у међуратном периоду укључио се почетком окупације у рад колаборационе управе и учествовао у изради политичких пројеката и у организовању пропагандног рада. Немачке власти су почетком окупације забраниле рад свих политичких организација, сем „Збора“. Антисемитизам и антикомунизам одредили су спољнополитички програм и даљу судбину ове организације.²⁶ У есеју под називом „Став `Збора`“ објављеном почетком ратних дешавања, Љотић је презентовао основне идеолошке карактеристике покрета, као и став према вођењу спољне и унутрашње политике, као и у погледу привредних планова.²⁷

Паралелно са организовањем немачког окупационог апарата у Србији формиран је специфичан режим комесарске управе техничко-административног карактера у циљу што брже нормализације услова и прилика у окупираној Србији, посебно у Београду.²⁸ Комесари су као функционери били задужени да воде рад министарстава и одговарали су немачким окупационим властима.²⁹ Наредба о оснивању Савета комесара од 22. априла 1941. године ступила је на снагу 1. маја 1941. године. У Савету комесара нашли су се представници најважнијих предратних српских странака које су биле прогермански оријентисане. Савет комесара чинило је десет комесара од којих су комесари у МУП-у и у Министарству просвете имали помоћнике. Милан Аћимовић био је на челу Савета комесара и на месту комесара за

²⁵ Ђурић 1998: 214.

²⁶ У чланцима под насловом: „Самоуништење Шпаније“, „Јунаци Алказара“, „Како умиру националисти у Шпанији“ и другим чланцима објављеним у време Шпанског грађанског рата у листу *Отаџбина* отворено се подржава Франциско Франко и његови савезници.

²⁷ ВА, група фондова Српска влада Милана Недића (у даљем тексту Нда), К 27, бр. рег. 1/9.

²⁸ ВА, група фондова Нда, К 53, бр. рег. 15/2-12., ВА, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, NAV-N-T-75, 69/1012-271. Саопштење о наименовању комесара за бивша министарства објављено је у београдским *Општинским новинама* 2. маја 1941. године. Истоветни текст објављен је у Збирци наредаба и закона немачких и домаћих власти за април-мај 1941. године у издању Привредног регистра., Воžović 1988: 89.

²⁹ Харалд Турнер је ову политику образложио на следећи начин: „Пошто није било довољно војних снага, морало се покушати са уклапањем српских снага.“ Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, док. 154, 406. К 53, бр. рег. 15/2-12.

Министарство унутрашњих послова. Димитрије Љотић није постављен на место лидера домаће управе, али је током окупације био „сива еминенција колаборационих установа“. У састав Савета комесара ушли су и представници предратне организације „Збора“: Милосав Васиљевић као комесар за Министарство привреде и др Стеван Иванић као комесар за Министарство социјалне политике.³⁰ Услед нагомиланих проблема политичке природе и борбе за цивилну власт међу немачким присталицама, два месеца након оснивања извршена је реконструкција Савета комесара приликом које су представници „Збора“ задржали постојеће ресурсе.³¹

Извештај који је Милан Аћимовић поднео Управном штабу војног заповедника у Србији за мај 1941. године значајан је за проучавање стања у Србији под окупацијом, као и за разматрање постигнутих резултата Савета комесара.³² Већ од капитулације у Априлском рату почео је континуирани прилив избеглица, од којих су поједини били депортовани или организовано пресељавани.³³ Савет комесара успео је да за кратко време побољша функционисање целокупног управног апарата, обнови локалну управу,³⁴ организује пријем и збрињавање првих избеглица из НДХ и других крајева и формирање српског Црвеног крста.³⁵

Окупационе власти имале су на располагању низ могућности када се радило о уплитању у рад домаћих привредних, културно-просветних организација, као и у рад новопостављених комесара, министарстава и целокупне администрације.³⁶ Формирана је служба Пресбирео на челу са Ђорђем Перићем као привремено одељења које је било задужено за пропаганду.³⁷ У оваквим условима и оквирима деловао је пропагандни апарат домаћих власти чији је основни задатак био да поткрепе и одрже тезу континуитета комесарске управе са предратним органима државне власти.

У овом периоду Милан Аћимовић је, након инструкција добијених од немачког управног апарата, основао Комисију за испитивање догађаја који су земљу увели у рат. Комисија је отпочела свој рад 27. маја 1941. године. Комисија је у истрази испитала више политичара, укључујући Александра Цинцар-Марковића, Димитрија Љотића, генерале Петра Пешића и Петра Кошића, бившег гувернера Народне банке Митка Кошића, Живка Топаловића и друге личности. Након подробних испитивања комисија је 5. септембра 1941. године објавила завршни извештај у којем су окривљени изазивачи преврата.³⁸

Након експлозије складишта муниције у Смедереву која је 5. јуна 1941. године нанела велике људске жртве и материјалну штету³⁹ агенција „Рудник“ указала је

³⁰ Božović 1988: 89.

³¹ *Ново време*, 11. јул 1941.

³² ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 6/1–12.

³³ Највећи део чинили су Срби, Словенаца је било око 9.000, Керкез 2009: 78–80.

³⁴ Petranović 1992: 135–136., Харалд Турнер је о статусу домаће управе дао изјаву званичној немачкој агенцији „DNB“: „Задаци домаће управне власти“, *Ново време*, 1. јун 1941.

³⁵ ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 8/1.

³⁶ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3–1

³⁷ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 1/3–2.

³⁸ ИАБ, УГБ,СП, К 588, Ф. 7.

³⁹ Милошевић 2021: 16.

јавности на брзину реакције немачких органа управе на санирању последица експлозије и спремност да помогну становништву Смедерева.⁴⁰ Напор домаће управе да обнови Смедерево коришћен је као пропагандни локални мотив и пример обнове порушене земље у глобалу.⁴¹ Савет комесара, а потом и „Влада народног спаса“ Милана Недића посветили су велику пажњу организовању смештаја, прехране и рада избеглих Срба.⁴² Ради решавања положаја избеглица и санирања последица велике експлозије која је угрозила Смедерево у јуну 1941. године, основани су *Централни одбор за збрињавање Срба избеглица*,⁴³ и *Изванредни комесаријат за обнову Смедерева*.⁴⁴ Димитрије Љотић је постављен на дужност изванредног комесара за обнову Смедерева. Имао је ингеренције над свим институцијама власти, као и над Градским поглаварством. Основан је и Фонд за обнову Смедерева. Уредник *Обнове* је дан након одржаног Љотићевог говора обавио интервју са изванредним комесаром за обнову Смедерева како би добио изјаву о смислу српске националне обнове.⁴⁵ Основна порука у Љотићевој изјави односила се на потребу обнове државног живота на принципима духовности и повратка традицији.

Почетак јула 1941. године протекао је у знаку саботажа и немачких репресалија према становништву.⁴⁶ Без обзира на казнене мере, пропагандни рад Савета комесара и нове одмазде, учестале су саботаже, а дошло је и до првих оружаних акција. Комунистичка партија упутила је 4. и 12. јула 1941. године позив народу да крене у борбу против фашиста, организује партизанске одреде, уништава и оштети све што користи окупатору. У прогласу од 12. јула су поименично осуђени као сарадници окупатора Димитрије Љотић, Милан Аћимовић, Драги Јовановић, Ђорђе Космајац и поједини припадници Специјалне полиције.⁴⁷ Током јула у Београду, Ваљеву, Чачку, Ужицу, Смедеревској Паланци и још неким градовима и местима стрељано је више од 400 талаца због повећаних саботажа.⁴⁸ Обавештајно-безбедносна служба и полиција су на разне начине долазиле до података о четничком покрету, вођама, саставу, војно-политичким циљевима, као и о четничкој пропаганди и повезивању са официрима и војницима који нису отишли у заробљеничке логоре, Михаиловићевом и Пећанчевом

⁴⁰ *Ново време*, 25. јун 1941, „Експлозија у Смедереву“, *Ново време*, 7. јун 1941, 2, „Изјава комесара Министарства пошта, телеграфа и телефона, г. др. Душана Пантића, Српски народ је свестан да смо истрајним радом и срдачном сарадњом са немачким војним властима може подићи земљу из рушевина“, *Ново време*, 30. јун 1941, 1, 3.

⁴¹ „Већ први дан прикупљања прилога за избеглице и обнову Смедерева дао је одличне резултате“, *Ново време*, 27. јун 1941, 1, „Акција Обреновца за помоћ избеглицама и за обнову Смедерева“, исто, 3, „Прикупљање прилога за избеглице и обнову Смедерева“, *Ново време*, 27. јун 1941, 3, „Јуче је 100.000 Београђана приложило за Србе избеглице“, *Ново време*, 29. јун 1941, 1, 3.

⁴² ВА, група фондова Нда, К 19, бр. рег. 8/1.

⁴³ Љ. С., „У Србији се налази око 40. 000 избеглица из свих крајева бивше Југославије“, *Ново време*, 18. јун 1941, стр. 2.; Љ. С., „У Београду је основан Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева“, *Ново време*, 19. јун 1941, 1, 3.

⁴⁴ *Обнова*, 15. јул 1941. године.

⁴⁵ *Обнова*, 6. јул 1941. године, 3.

⁴⁶ *Ново време*, 6. јул 1941; Živković 2003: 44., Зборник НОР-а, том I, књ.2, 304–305, *Обнова*, 17. јул 1941., Зборник НОР-а, том I, књ. 1, 345–346.

⁴⁷ Зборник НОР-а, том I, књ.1, стр. 11–21.

⁴⁸ О томе више у: Glišić 1970: 35.

ривалству.⁴⁹ Домаће државне установе приказане су као центри непријатељске „пропаганде шапутањем“ из које се немачке присталице отпуштају из службе.⁵⁰

У периоду управе Савета комесара организована је једна од првих комплексних пропагандних акција. У питању је био „Апел српском народу“, објављен путем штампе и преко радија 13. августа 1941. године.⁵¹ Одјек „Апела“, према оцени представника комесарске и жандармеријске власти, није постигао жељени ефекат на јавно мњење.⁵² Сасвим супротно од очекиваног постао је пропагандно оружје у рукама комуниста.

Популарисање смене Савета комесара вршено је кроз пропагирање потребе о успостављању стабилне организације унутрашње управе у Србији која би била достојна немачког новог поретка.⁵³ Димитрије Љотић се залагао за пад Савета комесара. У меморандуму генералу Данклеману 20. августа 1941. године предложио је да се на место председника владе постави ауторитативнија личност од Милана Аћимовића, као и да се новој влади обезбеди самосталнији статус и шира овлашћења. Након три дана уследила је оставка Љотићевих представника у Савету комесара.⁵⁴ Комесари у оставци су указали на „потребу образовања нове владе која би самосталније управљала земљом, уз поштовање легитимних и политичких права и економских интереса Рајха“. ⁵⁵ Сплет војно-политичких околности, несналажење комесарске владе у решавању питања битних за немачку окупациону управу, првенствено привредних и проблема изазваних устанком у Србији у августу 1941. године, утицали су на разрешење кризе Савета комесара 29. августа 1941. године његовим распуштањем.

3. Улога Димитрија Љотића и „Збора“ у политичком и пропагандном раду „Владе народног спаса“ (специфичности пропагандних садржаја)

Образовање „Владе народног спаса“,⁵⁶ је представљало покушај немачког државног и политичког врха да услед немогућности ангажовања додатних немачких трупа преко домаће управе онемогући ширење устанка у Србији у августу 1941. године.⁵⁷ У приватној посети Милану Недићу, 19. августа 1941. године, Аћимовић и Љотић предочили су му сву тежину ситуације, уз опаске да је он „најбоље решење да Срби поврате сами ред и мир на своме тлу“ иначе ће услед наставка немачког

⁴⁹ Извештаји Кисела и Бенцлера од 23. јула 1941. године, Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, 225–230.

⁵⁰ Извештај центра везе Вермахта, Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, 245–248.

⁵¹ Листу потписника апела објавило је *Ново време* 13, 14. август 1941. године.

⁵² ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 3–17.

⁵³ Милан С. Јовановић, „Србија земља логике“, *Обнова*, 7. јул 1941, 5.; П. И., „Против хаоса за нови поредак!“, *Обнова*, 7. јул 1941, 5.

⁵⁴ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 2/3–1., ВА, група фондова Нда, К 27, бр. рег. 3/5, Записник о саслушању др Георга Кисела од 25. октобра 1946. године.

⁵⁵ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 2/3.

⁵⁶ Формирање „Владе народног спаса“ одобрено је наредбом генерала Данкелмана, војног заповедника у Србији, 28. августа 1941. године.

⁵⁷ О почецима грађанског рата у Србији: Petranović 1992: 264–265; Nikolić 1995: 45–58. О историографији везаној за грађански рат 1941–1945: Bjelajac 1997: 129–144; Mile Bjelajac 2010: 283–296.

пustoшења Србија бити претворена у „спаљену земљу“.⁵⁸ Милан Аћимовић сазвао је конференцију ширег састава којој су присуствовали политичари, представници јавног живота, установа и удружења. Приликом одржавања конференције изнет је заједнички захтев за успостављање нове владе.⁵⁹

У тренутку доласка на власт генерал Милан Недић⁶⁰ имао је иза себе релативно добро организован домаћи и немачки пропагандни апарат, а испред себе масу незадовољног народа оптерећеног ратном ситуацијом, драстичним немачким репресалијама, активностима покрета отпора, као и великим бројем избеглица које су у таласима пристизале у Србију.⁶¹ Образовање владе представљено је јавности као догађај од далекосежне важности, историјска нужност, једина логична и могућа солуција.⁶² Назив „Влада народног спаса“ требало је да народу улије поверење у новоформирану институцију као вазалну алтернативу која је хтела да заустави крварење српског народа и за њега обезбеди повољније решење у „новој Европи“.⁶³

⁵⁸ Љотић је своје виђење генерала Недића, његове улоге као министра војног и као каснијег председника владе у периоду окупације образложио у једном од предавања: „Пре рата генерал Недић је свом снагом желео својој земљи да овде Немци не дођу, али била је друга политика која је желела да Немци овде дођу и та политика је победила. Због тога је генерал Недић пао као министар војни. Када су дошли Немци генерал Недић се трудио и водио такву политику да би овде било што мање Немаца, по могућству да остане само један Немац-немачки посланик....Он није обичан председник владе, он је, заиста, далеко више нешто и веће од тога. Он врши функцију преседника владе, али он је у ствари отац српског народа, и као сваки отац он би желео да сви синови тога народа сложено иду тим путем.“, ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 41/2–106, 107.

⁵⁹ ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 38/1–5.

⁶⁰ ВА, група фондова ВКЈ, Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије, персонални досије Милана Ђ. Недића, К 1187, бр. досијеа 332. Војничка каријера генерала Недића приказана је у: Бјелајац 2004: 224–225; Мраовић 2019.

⁶¹ Дан након Недићевог постављења у *Обнови* је објављен говор генерала Харалда Турнера у којем је нагласио следеће: „Кад се овде иступило против окупационе војне силе, према Лењиновим упутствима о наоружаној побуни...следи колективно уништење српског народа, ако српска егзекутива не успе уништити комунисте у целој земљи!“; непотписани чланак: „Задатак нове српске владе. Говор државног саветника Г. Др. Турнера“, *Обнова*, 30. август 1941, 5.

⁶² Непотписани чланак, „Образована је нова српска влада“, „Пријем нове српске владе код војног заповедника“, *Ново време*, 30. август 1941, 1, „Пријем нове српске владе код војног заповедника у Србији“, „Биографије нових министара“, „Говор г. Милана Недића“, 3, 4. *Обнова* је писала о „великом преокрету у унутрашњем политичком животу Србије“ и о приоритетним задацима нове владе. Наравно, уз фотографију и говор генерала Данкелмана на насловној страни, непотписани чланак, „Велики преокрет у нашем унутрашњем политичком животу. Образована је српска влада на чијем је челу армиски генерал г. Милан Недић. Нова влада има задатак да скупи око себе све конструктивне снаге, заведе ред и мир и поведе земљу ка бољитку и напретку.“, *Обнова*, 30. август 1941, 1, „Увођење нове српске владе у дужност. Говор војног заповедника Србије ваздухопловног генерала г. Данкелмана.“, *Обнова*, 30. август 1941, 3.

⁶³ Декларација Владе народног спаса српском народу објављена је у *Новом времену* 2. септембра 1941. године. Донет је и Правилник о пословању Председништва Министарског савета, а посебним уредбама био је регулисан рад сваког појединог министарства., Декларација Владе народног спаса српском народу, 2. септембар 1941. године, Говори генерала Милана Недића-председника Владе народног спаса, Београд 2006, стр. 4–5. Приликом саслушања Недић је изјавио да су се основни задаци Владе заведени у Декларацији односили на: умирење земље, спречавање грађанског рата и стабилизацију поретка: „1. септембра ја сам саопштио народу да је образована нова влада преко радија у виду једне декларације. Та је декларација штампана, колико се сећам, у Новом времену, Службеном листу, а излепљена је како

„Влада народног спаса“ није била политички јединствена. Осим постојећих подела унутар саме владе, управљање земљом отежавао је велики утицај појединаца над којима влада није имала контролу: Димитрија Љотића, Драгог Јовановића и Танасија Динића. Четвртину владе чинили су генерали. Недић је носио титулу министра-председника, а његови сарадници титуле министара. Влада је била подељена на три политички диференциране групе. У првој групи, био је Недић, као министар-председник са својим присталицама: Милош Тривунац, Јосиф Костић, Огњен Кузмановић и генерал Ђура Докић. Касније је Тривунца заменио на положају Велибор Јонић, који се од раније разишао са Љотићем. Другу струју представљао је министар унутрашњих послова Милан Аћимовић, усамљен у влади, али у добрим односима са Немцима, као присталица Милана Стојадиновића. Његов положај у новој влади био је угрожен услед веза које је имао са Равногорским покретом. Припадници „Збора“ су константно радили на Аћимовићевом дискредитовању. Немачке власти су окарактерисале наведену активност против Аћимовића као „неистинито клеветање, по методи која је само на Балкану обичај“.⁶⁴ Трећу, групу Љотићевих присталица, представљао је у влади Михајло Олћан (остао је у влади као министар без портфеља, а након што је одбио да потпише један од меморандума издачен је из владе крајем 1942. године). У овој групи био је и министар правде Чедомир Марјановић. Милан Недић је постепено потиснуо из владе присталице „Збора“, као и Милана Аћимовића, а умањио је утицај Драгог Јовановића и Танасија Динића. Првобитни састав „Влада народног спаса“ током окупације измењен је неколико пута, смењивањем појединих министара или њеном реконструкцијом.

Неколико дана након формирања „Влада народног спаса“ је објавила своју Декларацију⁶⁵ у којој се представила као вазална алтернатива која је хтела да заустави крварење српског народа и за њега обезбеди повољније решење у „новој Европи“.⁶⁶ Генерал Милан Недић се залагао за идеју стварања Велике Србије уз помоћ немачких власти и српског народа путем нове државне организације и спровођења радикалних реформи на свим државним нивоима, а у складу са захтевима новог поретка.⁶⁷ После привремено успешног сузбијања устанка на територији окупиране Србије „Влада народног спаса“ консолидовала је своју власт и реорганизовала управне и државне институције на свим нивоима.⁶⁹

у Београду, тако и у унутрашњости на многим местима.“ ВА, група фондова ВуО, К 269, бр. рег. 38/1–19.

⁶⁴ Божовић 2003: 135.

⁶⁵ Декларација Владе народног спаса српском народу, 2. септембар 1941. године, Говори генерала Милана Недића-председника Владе народног спаса, Београд 2006, 4–5.

⁶⁶ *Ново време*, 15. септембар 1941.

⁶⁷ Комунистичке власти су биле свесне изузетне важности пропагандног рада Недићеве владе па се тако у Оптужници против Милана Недића из 1946. године (тачка 3.) наводи као једна од кључних тачака његово пропагандно деловање одмах након образовања Владе народног спаса., ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 26/1–5.

⁶⁸ „1. септембра ја сам саопштио народу да је образована нова влада преко радија у виду једне декларације. Та је декларација штампана, колико се сећам, у Новом времену, Службеном листу, а излеплена је како у Београду, тако и у унутрашњости на многим местима.“ ВА, група фондова ВуО, К 269, бр. рег. 38/1–19.

⁶⁹ Тезу да је Трећи Рајх након операција у Поморављу, Шумадији и западној Србији сматрао да је

На основу начина на који су припадници Владе презентовали идеолошка и политичка уверења и ставове, можемо закључити да је постојала њихова инструираност од стране немачких власти у извесној мери.⁷⁰ Истовремено, била је присутна одређена пропагандна компонента намењена управо Немцима, која је требало да окупатора држи у убеђењу да ништа не може бити пласирано без његовог одобрења ни креирано ван постављених оквира пропагандних садржаја. „Влада народног спаса“ преузела је идеолошке поставке националсоцијализма о потреби заштите чистоте „крви и расе“, као и тезу о кривици јеврејства, масонерије, комунизма и демократије за уништење нације. Припадници јеврејског и ромског народа, масони, комунисти и присталице демократског уређења сматрани су непријатељским елементима и били су предмет широке пропагандне активности домаћих власти. Део српске интелигенције такође је декларисан као отворени непријатељ српског народа који га „под утицајем јудео-масонских и туђинских тенденција“ шаље у пропаст, чиме је ова група постала „највећи издајник свога народа“.⁷¹

Пропаганда је креирана не само у немачком центру и Одељењу државне пропаганде, већ је у одређеној мери била резултат деловања идеолога и припадника покрета „Збор“ међу омладином и народом. Креирању слике рата, слике непријатеља и ширењу антисовјетске и антисемитске пропаганде свакако су у великој мери допринели идеолози „Збора“ Димитрије Љотић, инжењер и доцент Филозофског факултета Милосав Васиљевић, др Димитрије Најдановић, др Ђоко Слијепчевић и други. Димитрије Љотић је као главни идеолог и духовни вођа „Збора“ водио развијену пропагандну кампању преко наведене организације и преко Одељења државне пропаганде. У већини домаћих листова, као и у иностраној штампи, често је приказиван као ослонац председнику владе и његов саветник. „Бели орлови“ су се као васпитно-пропагандна јединица у оквиру „Збора“ такође бавили пропагандом путем усмене или писане речи, растурали пропагандне брошуре и преко чланова омладинаца или припадника грађанства.⁷² Љотић је „европску обавезу“ очувања немачке државе доживљавао као српску.⁷³ Истовремено са борбом против „жилаве и врло агресивне комунистичке организације“ на српској територији популарисао је пружање помоћи немачкој држави у борби против „варварског бољшевизма“. У једном од интервјуа који је дао Ласлу Хорију, дописнику будимпештанског листа *Esti Kurir*, вођа „Збора“ приказан је као „тајанствени човек, Недићев пријатељ и човек српске будућности“, а његова партија као „чврст темељ председника Недића“.⁷⁴

устанички покрет савладан потврђује наређење о премештају генерала Франца Бемеа (главнокомандујућег у Србији, са проширеним овлашћењима у циљу гушења устанка) и његових снага 3. децембра 1941. године, након чега је успостављена Војно-управна команда на челу са генералом Паулом Бадером, *Zbornik NOR-a*, XII-1, str. 711–718., Стојановић 2013: 158.

⁷⁰ Мраовић 2017ц: 123–159.

⁷¹ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 1/9-4, Пропагандна брошура „Да погледамо истини у очи“.

⁷² ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 8/3-1, „Распис бр. 17 месним организацијама и повереништвима Белих орлова у земљи“.

⁷³ ВА, група фондова Нда, К 50 А, бр. рег. 19/4-1, Мемоар Димитрија Љотића упућен Војном заповеднику у Србији.

⁷⁴ ВА, група фондова Нда, К 50 А, бр. рег. 10/4-1. Љотићев интервју дописнику будимпештанског листа *Esti Kurir* Ласлу Хорију од 16. маја 1942. године.

Инжењер Милосав Васиљевић, комесар за Министарство привреде, био је аутор великог броја пропагандних текстова и брошура у међуратном периоду и током окупације на тему критике југословенске међуратне политике, демократије и међународног јеврејства.⁷⁵ Био је и сарадник листа *Просветни иласник*. У првим месецима окупације објављена је и Васиљевићева брошура *“Како је наш народ обавештаван о совјетској владавини и комунизму”*.⁷⁶ Делови Васиљевићеве књиге *„Истина о СССР“* објављивани су периодично у *Новом времену*.⁷⁷ Заступао је тезу потпуне промене радних навика и схватања читавог народа, односно „новог духа који мора да прожме народ и његов живот”.⁷⁸ У преписци коју је Милосав Васиљевић водио са професором Универзитета у Београду Адамом Лазаревићем током маја 1943. године сачувана је и његова анализа идеологије Равногорског покрета.⁷⁹ Милосав Васиљевић је, као изузетно активан припадник „Збора“ одржао низ предавања питомцима Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.⁸⁰ Управа Завода сматрала је кључном подршку истакнутих српских јавних радника за „дубљи политички притисак“ на испитанике.⁸¹

Др Ђоко Слијепчевић, сарадник листа *Наша борба* и члан Управног одбора Антикомунистичке лиге, био је један од „посебних“ сарадника немачке Групе активне пропаганде Пропагандног одељења Југоисток.⁸² У једном од чланака Слијепчевић се бавио анализама значаја пропагандног деловања и услова које домаћа пропаганда

⁷⁵ Приликом народног збора у Ваљеву 10. маја 1942. године Васиљевић је окупљеном народу говорио о улози међународног јеврејства у светској политици., ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 19/1–1.

⁷⁶ ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 13/1.

⁷⁷ Крајем јуна 1941. године поводом публикавања истоимене Васиљевићеве књиге објављен део из поговора који је написао Димитрије Љотић., чланак: *„Истина о Совјетској Русији“*, *Ново време*, 24. јун 1941, 3. Након тога објављени су делови о спољној политици, индустрији и радништву, животу у Москви и организацији Јевреја у Москви., чланак: *„Спољна политика СССР“*, делови поглавља из књиге М. Васиљевића, *Ново време*, 25. јун 1941, 3; Наставак објављивања извода из Васиљевићеве књиге, објављена поглавља: *“Живот у Москви”* и *„Јевреји држе најбоље плаћене положаје у Москви”*, *Ново време*, 26. јун 1941, 2; *„Индустрија и радништво у СССР”*, *Ново време*, 27. јун 1941, 2.

⁷⁸ „Говор г. Милосава Васиљевића комесара за привреду. Нов дух мора да прожме наш народ и његов живот. „Да бисмо могли да организујемо рад за све, а то морамо, неопходно је да изменимо извесна своја схватања“, *Ново време*, 29. мај 1941, 1.

⁷⁹ У овом периоду видна је подршка коју је овај идеолог „Збора“ пружао четничком покрету, поготово након постепене промене савезничке политике и окретања Титу. Наведени покрет, по Васиљевићу може постати јединствени српски народни покрет уколико одоли нападима спољних и унутрашњих непријатеља., ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 4/2-5, Писмо Милосава Васиљевића Адаму Лазаревићу од 30. маја 1943. године.

⁸⁰ Обавезна литература била је књига Милосава Васиљевића: *„Истина о СССР”* која се редовно читала и тумачила на часовима., ВА, група фондова Нда, К 169, Ф 3, бр. рег. 3-2. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Записник са саслушања бивше питомце Весне Бутијер, 8. фебруар 1945. године.

⁸¹ Током читавог периода рада Завода вршене су редовне анкете путем којих је провераван учинак предавања. Захтевано је да сваки питамац изнесе своје мишљење о спорним питањима, како би се утврдило да ли је променио однос према комунистичкој идеологији. Поводом предавања Велибора Јонића одржаног у Заводу на тему: *„Материјалистичко и идеалистичко схватање света и живота”*, сви питомци писали су реферат на тему: *„Моји утисци о предавању Министра просвете”*, ВА, група фондова Нда, К 155, Ф 2, бр. рег. 1–18.

⁸² ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52.

мора испунити у циљу што бољег учинка на становништво - смисао за пропаганду, животна и идеолошка увереност у истину онога што се пропагира, отвореност, односно неанонимност пропаганде. Такође, иза сваке пропаганде морала би стајати личност од ауторитета као гаранција становништву за истинитост онога што се пропагира. Слијепчевић је као последњи неопходни услов истакао је органски развој пропаганде.⁸³ Србију је видео као кључ за освајање Балкана, односно „срце Балкана“ без којег су били узалудни Титови покушаји извођења тоталне револуције на Балканском полуострву.⁸⁴

Ратни пејзаж је у виђењу носилаца пропаганде постепено добијао потпуно другачији облик у односу на првобитно, реално стање ствари. Њихов основни задатак и крајњи циљ био је преношење визије коју су имали или која им је наметнута, као и слике коју су стварали током читавог периода окупације на што више прималаца пропагандних садржаја, односно на што већи број становника окупиране српске територије. Стил пропагандних порука, њихов језик и садржај био је подложен променама у зависности од развоја ратне ситуације.

Простор окупиране Србије захваћен ратним дејствима, народним устанком и грађанским ратом, пропаганда је приказивала на потпуно другачији начин. Време окупације називано је „временом после рата у коме се требало обрачунати са непријатељима новог поретка“. Популарисана је теза да је рат за Србију завршен у априлу 1941. године и да је наступило време мира, просперитета и реализације социјалног програма председника владе. Животни простор Нове Србије⁸⁵ угрожавале су само присталице „англо-америчке плутократије“ и „јудео-масонске интернационале“. Истицани су успеси српских оружаних одреда у заједничким акцијама са немачком војском на уништавању комунистичких елемената и партизанских јединица. Пласирана је и теза о победи Немачке на Источном фронту и Јапана на Далеком Истоку. Ширене су вести о скором завршетку рата. Српски народ припреман је за улазак у Нову Европу свакодневним глорификовањем немачке војске и идеја националсоцијализма. Вести које би евентуално могле допринети рушењу пласиране слике нису биле објављиване или су презентоване у измењеном облику.

Слика простора била је надограђивана сликама пријатеља и непријатеља српског народа. Подршка Трећег Рајха Србији, оправдавање борбе његових савезника за животни простор и уверавање у неминовност победе Тројног пакта, писање о свакодневном напредовању немачких трупа и губицима савезника биле су неизоставни део насловних и првих страница у већини престоничких листова. У даљем нијансирању слика простора је употпуњавана извештајима о раду „Владе народног спаса“ и њених представника, писању о акцијама Српске државне страже против припадника партизанског покрета, четницима Косте Пећанца, Љотићевцима, одржавању збора, конференција, пружању помоћи избеглицима и сиротињи, решавању привредних проблема и приказима културних дешавања у Београду и Србији. Известан простор био је посвећен дешавањима у НДХ, углавном у контексту

⁸³ *Обнова*, 27. април 1942. године, стр. 7.

⁸⁴ Чланак Ђоке Слијепчевића: „Порука добровољаца“, *Ново време*, *Обнова*, 6. маја 1944., стр. 2.

⁸⁵ Мраовић 2017а, 127–150.

анализе политике нових усташких власти и њиховог односа са Немачком, као и решавања избегличког питања.⁸⁶ Истицана је активност на пружању помоћи Немачкој ангажовањем радне службе у Србији и слањем радника у Немачку. Председник владе покушавао да потенцирањем сарадње са Немцима обезбеди што већу аутономност „Владе народног спаса“. Влада се декларативно изјашњавала у корист немачких захтева ради задобијања немачког поверења и у циљу ублажавања положаја државних службеника, као потенцијалних чланова покрета отпора.

Као изванредни комесар за обнову Смедерева Димитрије Љотић је одржао низ идеолошки обојених говора током свог рада на поменутом месту, као и у пропагандном раду са српским добровољачким одредима и омладинцима. Изузев сарадње присталица „Збора“ у домаћој штампи, наведена организација која је планирала да покретањем сопственог листа допринесе ширењу идеја Димитрија Љотића. Нови лист чији је први број изашао 7. септембра 1941. године⁸⁷ Добио је назив по „Main Kampf“: *Наша борба*. У листу је током окупације објављен највећи број Љотићевих говора, уз пропагирање његових текстова и књига, као и уз стандардну антисемитску, антимасонску, антикомунстичку и пронемачку садржину већине објављених прилога (као и лист *Зайиси*). Главни уредник био је Ратко Парезанин, а уредници су били др Димитрије Најдановић и Ратко Обрадовић. Поводом годишњице излажења у листу је објављен чланак „Година дана *Наше борбе*“ са списком свих сарадника листа.⁸⁸ Последњи број листа изашао је 6. септембра 1942. године. У уводном чланку првог броја листа под називом *Наша борба*, чији је аутор др Димитрије Најдановић, истакнути су десетогодишњи напори љотићеваца да пробуде народну свест и да покрену народну револуцију. „У уводнику првог броја почасно место имао је интервју главног уредника са Димитријем Љотићем под називом „Како ће српски народ изићи из данашњих тешкоћа“ у коме је Љотић апеловао на народ да одабере прави пут и одупре се комунистима и анархији у привредним и социјалним односима, као и да пронађе сопствени духовни народни пут. Лист је организовао дописништва у свим већим местима у унутрашњости Србије која су између осталих задатака били ангажовани на прикупљању материјала против „партизана и других бандита и њихових помагача. “Пропагирано је постојање велике потражње за листом, а вршено је и доштампавање.⁸⁹ Популарисана је улога колпортера у процесу дистрибуције штампе⁹⁰ и објављен је велики број прилога и пригодних бележака о излажењу и садржини *Наше борбе* у другим домаћим листовима. Дистрибуирање листа вршено је преко Генералног заступства за продају новина и часописа, а служба претплате на лист била је након одобрења немачких власти проширена и на

⁸⁶ Мраовић 2017б, 131–146; Мраовић, Вигњевећ 2018: 221–233.

⁸⁷ Укупно је објављено 53 броја. *Наша борба* штампана је у штампарији „Луч“ једном недељно. Обим листа износио је 12 страна, али поједини празнични бројеви садржали су и више страна. Редакција и администрација листа налазила се у Његошевој улици бр. 1.

⁸⁸ *Наша борба*, 30. август 1942. године.

⁸⁹ Објављена је белешка да су доштампана три издања првог броја *Наше борбе*, као и да су сва три распродата углавном на територији Београда.

⁹⁰ Објављена је репортажа „Нови колпортери *Наше борбе* у којој се истицало залагање националне омладине у улози “нових и необичних продаваца листа”.

заробљенике у немачким логорима.⁹¹

У листовима *Ново време*, *Обнова* и *Српски народ* објављивани су Љотићев текстови. У даљој анализи поменућемо одређене Љотићеве говоре које сматрамо кључним за приказивање његових основних ставова о Недићевој влади и о начину на који српски народ треба да очува свој интегритет у рату.

3.1. Сукоби великих сила и место Србије у новом поретку

Догађај који је почетком окупације иницирао активност „Збора“ на пољу пропаганде био је почетак немачко-совјетског сукоба. Љотић је одржао неколико говора у којима се дотакао питања суштине сукоба, унутрашње организације и начина функционисања совјетске државе, предвиђања тока и краја борбе, а наведено је искористио да поручи народу како би требало да се понаша у сукобу великих сила. У том контексту поменули бисмо говор који је Љотић одржао приликом гостовања у емисији Радио-Београда под насловом: „Из савремених догађаја“.⁹² У уводном делу говора Љотић је публику покушавао уверити у своју далековидост и моћ предвиђања. Као пример је употребио догађај приликом једног од предавања које је држао у Крагујевцу током фебруара 1940. године, када су га органи жандармерије онемогућили у држању говора окупљеним слушаоцима на великом тргу исекавши жице гласноговорника. Основна порука у одржаном говору односила се на упозорење српском народу да приступи процесу обнове земље и духовне обнове, прихвати немачку подршку и помоћ и окрене се од Совјетског Савеза јер „не постоји још Русија, већ само Совјетија“. Совјетски пораз био је услов за слободу српског народа. Љотић је крајем јула и почетком августа 1941. године одржао преко Радио-Београда неколико говора по питању српског става према сукобу између Немачке и СССР-а. Ови говори објављени су у брошури под насловом: „Пут ка слободи“. Делови Љотићевих предавања односили су се на живот сељака и радника у СССР-у, као и на анализу совјетске политике почетком ратних сукоба са Немачком.⁹³

Уредник „Обнове“ је дан након поменутог Љотићевог говора обавио интервју са изванредним комесаром за обнову Смедерева како би добио изјаву о смислу српске националне обнове.⁹⁴ Основна порука у Љотићевој изјави односила се на потребу обнове државног живота на принципима духовности и повратка традицији. У говору од 19. јула своја претходна излагања о тешком положају српског народа поткрепио је вестима о страдању Срба преко Дрине и Саве: „Зар нисте чули шта се дешава преко Дрине? Зар не знате, заиста, за ствари које изгледају невероватне кад Вам хиљаде избеглих сведока не би то посведочили? Зар нисте чули ствари које ниједно срце не могу оставити мирним и ниједне очи сувим? И на другим местима пати наш несрећни

⁹¹ Месечна претплата износила је 12, тромесечна 36, а полугодишња 72 динара. Цена једног примерка била је 2 динара.

⁹² „Синоћни говор г. Љотића. Од какве је важности исход немачко-совјетске борбе за Србе и Србију?“, *Ново време*, 6. јул 1941. године, 1. Текст говора објављен је и у брошури „Пут ка слободи“ под насловом: „Говор одржан 5. јула 1941 г.“; Београд, 1941, 3–14.

⁹³ ВА, група фондова Нда, К 48, бр. рег. 29/1–48.

⁹⁴ *Обнова*, 6. јул 1941. године, 3.

народ, али преко Дрине и Саве су патње без мере. То зауставља дах и саму мисао потпуно кочи. Зар нисте чули да тамношњи говоре о Европи и њеној култури, која изгледа, по њима, престаје на Дрини и Сави...“.⁹⁵ Након гушења устанка у Србији Љотић је дао изјаву уреднику *Наше борбе* о виђењу положаја српског народа и његове непосредне будућности.⁹⁶ Интересантна је његова интерпретација комунистичког покрета који назива „спољном манифестацијом духовне пометености и разбуктале себичности“. У поруци упућеној народу позива га да се врати на прави духовни пут и искорени „изданке комунизма“, а исто је учинио и у поруци „Побуњеним осуђеницима о Божићу“.⁹⁷

3.2. Карактер рата у перцепцији Димитрија Љотића

Виђење „Збора“ о карактеру рата било је преузето из радова и анализа Димитрија Љотића као производ његових органских ставова и потребе да се наведени ставови прилагоде друштвено-политичком тренутку, уз уважавање немачке пропагандне линије. Почетком рата објављена је брошура под насловом „Драма савременог човечанства“ у којој су обједињена Љотићева предавања држана од 1938. године до почетка рата. Вођа „Збора“ описао је ратни сукоб као „слом западних демократија и грандиозни сукоб двеју највећих сила Европе на Истоку, рат највећи и најстрашнији, за какав човечанство не памти, а који је дело Јевреја и његове служинчади масонерије и комунизма...“.

Димитрије Љотић је у оквиру пропагандне активности домаћих власти и „Збора“ одржао током марта 1944. године неколико предавања на Коларчевом универзитету на којима се бавио анализом ратне ситуације и предвиђањем даљих догађања у окупираној Србији и у свету.⁹⁸ Наведена предавања објављена су касније у виду публикације под називом „Позадина рата и њен господар“.⁹⁹ У овим предавањима, користећи уобичајену фразеологију покрета Љотић је настојао да окупљеним слушаоцима дочара визију поодмакле фазе рата. Рат је приказао као дуготрајан и тоталан, са тамном позадином у којој се крио и њен господар,

⁹⁵ „Од нас зависи да ли ће српском народу бити светлије или црње“, *Ново време*, 20. јул 1941. године, 3. Текст говора објављен је и у брошури „Пут ка слободи“ под насловом: „Говор одржан 19 јула 1941 г.“; Београд, 1941, 14-33.

⁹⁶ „До крајње и поједине победе!“, *Наша борба*, 30. август 1941, брошура „Народни пут“, Београд, 1942, 46-48.

⁹⁷ *Српски народ*, Божићно издање 1942, 3.

⁹⁸ „Предавање Димитрија Љотића“ на Коларчевом универзитету, три предавања о рату и кривици Јевреја за изазивање рата: „Тамна позадина рата и њен господар“, *Ново време*, 4. март 1944, 2., „Тамна позадина рата и њен господар“, *Ново време*, 5. март 1944, 2., „Друго предавање Димитрија Љотића: „Рат, његово развијање и прајање“, *Ново време*, 8. март 1944, 2., „Друго предавање Димитрија Љотића: „Рат ће дуго трајати: иако каже технички план, иако политички а иако и духовни план“, *Ново време*, 8. март 1944, 2., „Друго предавање Димитрија Љотића: „Рат, његово развијање и прајање“, *Ново време*, 8. март 1944. године, стр. 1, „Треће предавање Димитрија Љотића“, *Ново време*, 14. март 1944, 2., „Има ли иће ићи добро да за Србина ише?“, „Треће предавање Димитрија Љотића: „Бесмртне заслуге генерала Недића за спас српског народа. „Пут генерала Недића донеће позитиван одговор српском народу и на ишћење слободе и на ишћење јединства“, *Ново време*, 15. март 1944, 2.

⁹⁹ ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 41/1.

истовремено изазивач рата који вуче све конце на ратној позорници. како би дочарао боју рата слушаоцима користио је обиље метафора уз драмске моменте у говору. Покушао је дочарати боју рата као боју крви, уоквирену беличастом мутним димом, са позадином тамном као ноћ: „Јер кад бих био сликар, не знам како бих рат представио, не знам да ли бих га представио као она четири апокалиптична коњаника, или као хуку, буку, вреву, борбе у којој су мртва и жива телеса измешана, или пак као пустош коју оставља за собом...“¹⁰⁰ Нови светски рат осликан је као последично стање погрешних политичких мера, а земље које су ушле у рат не воде више своју политику јер су одступиле од основних закона свога бића. Према виђењу вође „Збора“ улазак Велике Британије у рат против Немачке „која јој није непомирљиви непријатељ“ био је непотребан. У једном од бројних предавања Димитрије Љотић је детаљно разматрао разлоге слома 1941. године. „Слом је дошао зато што се није хтело право, здраво, снажно решење. Нису се хтели горки лекови, него се прибегавало, напротив, лаким, популарним лековима, при чему се није могло видети да то у ствари значи помагање болести, гурање нашег сопственог народа нашим сопственим рукама у пропаст.“¹⁰¹

3.3. Пропагирање физичке и духовне обнове земље

Изјава коју је Љотић као изванредни комесар за обнову Смедерева дао новинарима на годишњицу оснивања Комесаријата значајна је за посматрање начина његовог пропагандног рада на подстицању физичке и духовне обнове земље.¹⁰² Љотић је страдање Смедерева доживео као ударац за цео српски народ. Страдање града посматрао је кроз теолошко-филозофску призму, те се и главна порука коју је „упутио“ народу односила се на потребу духовне обнове након упозорења више силе, посебно омладини за коју је везан наведени процес. Окупатор је узео учешћа у обнови српских културних институција, превасходно због успостављања контроле над њима и вођен сопственим интересима,¹⁰³ док је пропаганда користила прилику да Немце прикаже као добротворе и обновитеље српске културе.¹⁰⁴ Обнова града Смедерева

¹⁰⁰ ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 41/2-3, Прво Љотићево предавање: „Тамна њозагина рајна и њен јосјодар“.

¹⁰¹ ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 41/81, Љотићево предавање на Коларцу под називом „Има ли иђе иишја добро да за Србина иише?“ од 13. марта 1944. године.

¹⁰² „Година дана рада на обнови Смедерева. Резултатии једне њлодоносне актиивностии. Изјава изванредној комесара, Димитирија Љотића“, *Обнова*, 15. јун 1942, 3.

¹⁰³ Мраовић 2021: 201–215.

¹⁰⁴ Међу сликовитије примере оваквог поступања може се уврстити новчани прилог од милион динара који је Војни заповедник у Србији генерал Шредер уплатио за обнову Смедерева (*Ново време*, 20. јули 1941, 1), као и случај када се командант града Београда, немачки пуковник фон Кајзенберг (Ernest Moritz von Keisenberg) лично ангажовао око обнове порушене зграде Народног позоришта, обилазећи градилиште готово свакодневно, што је истакнуто и у колаборационистичкој штампи (*Српска сцена*, 16. октобар 1941. године, 39–40). Фон Казенберг дао је и једну опширну изјаву *Српској сцени*, на основу које се може назрети карактер и стварна улога немачке помоћи у обнови српске (*Српска сцена*, бр. 3, 1. новембар 1941. године). Лицемерје немачке и колаборационистичке пропаганде у овом погледу верно илуструје и чланак: Е. Мазнер, „Победник који не уништава“, *Обнова*, 8. јул 1941, 4, у коме се истиче да „Немачка побеђује али не уништава, јер она у деструктивну ратну радњу уноси конструктивну идеју“.

постала је након експлозије приоритет у раду Савета комесара. Напор домаће управе да обнови Смедерево коришћен је као пропагандни локални мотив и пример обнове порушене земље у глобалу. Слика која је у јавности креирана о смедеревској експлозији и ублажавању њених последица није у том контексту одударала од основних немачких смерница. Потенцирана је брзина реакције немачких органа управе на санирању последица експлозије и спремност да помогну становништву Смедерева. Димитрије Љотић је као изванредни комесар за обнову Смедерева предводио активности на обнови града, а уз наведено одржао и низ идеолошки обојених говора током свог рада на поменутом месту, као и у пропагандном раду са добровољачким одредима.

Љотић је повремено држао и предавања омладинцима, углавном на тему њихове улоге у обнови земље и избављењу српског народа из духовне тамнице. У том контексту специфично је његово предавање одржано средњошколцима пред Ускрс 9. априла 1943. године.¹⁰⁵ Омладинцима је настојао указати на околности које су довеле српски народ до пада у „духовну тамницу“ са Немцима као тамничарима и Божанским провиђењем као господарем. Духовна нота коју је Љотић приписивао српском страдању била је у његовим говорима доминантна управо у покушају да на слушаоце остави утисак тежине и безизлажности ситуације уколико не поступају у духу моралних и хришћанских вредности и не окрену се од комунизма и интернационализма. Приликом освештења нове основне школе у Смедереву крајем 1943. године након обавезног позивања на улогу Светог Саве као духовног издавитеља и просветитеља српског рода упутио је поруку учитељима да само у том духу васпитавају децу.¹⁰⁶

3.4. Креирање позитивне слике о припадницима Српске добровољачке команде

Пропаганда је покушавала створити позитивну слику о припадницима добровољачких одреда и у том циљу објављивани су Љотићеви говори. Карактеристични су били говори које је држао добровољцима приликом свечаног полагања заклетве, као и говори на комеморацији погинулих припадника добровољачких одреда.¹⁰⁷ На примеру полагања заклетве добровољаца Првог српског добровољачког одреда у Смедереву можемо анализирати основне тог типа говора. Љотић се обратио окупљеним добровољцима и народу, након извршеног верског обреда и заклетве. Пре полагања заклетве обавезно се вршио верски обред. Тиме је полагање попримало духовну и традиционалну ноту (вршење државне и војне власти уз сагласност цркве и њен благослов).¹⁰⁸ Говорио је о одмаздама немачких власти у Мачви и Ваљеву које су уследиле након комунистичких акција. Пропагирао је тезу по којој се главни задатак добровољачких одреда састојао у „спречавању анархије и

¹⁰⁵ ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 3-10, Други део., Љотићево предавање средњошколцима: „Српски народ у тамници“.

¹⁰⁶ *Обнова*, 17. децембар 1943, 3.

¹⁰⁷ „У сјомен погноредника-добровољца Петра В. Грујића. Говор Д. Љотића одржан при преносу тела из Лесковца у Смедерево 13-1-42 г.“, *Наша борба*, 25. јануар 1942, 3.

¹⁰⁸ *Обнова*, 8. октобар 1941, *Ново време*, 9. октобар 1941.

безвлашћа, као и проналажење криваца за материјалну и крвну штету нанесену српском народу“. Добровољцима је сугерисао да врше поштен националан посао и користе народу, упркос оптужбама од стране „рушилачких елемената“ да служе окупатору.

Почетком фебруара 1944. године Љотић је одржао предавања у Ваљеву на теме: „Српска национална омладина и комунизам“, „Борба против српског народа за опстанак“ и „Најважнији проблеми данашњице и став српског народа према њима“.¹⁰⁹ У контексту анализе Љотићевих говора интересантно је поменути и чланак М. Милошевића о предавањима Димитрија Љотића на Коларцу која је Милошевић назвао „речима разума и осећајности“ уз критику разорног деловања несавесне пропаганде против Димитрија Љотића.¹¹⁰

3.5. Антисемитска пропаганда

„Влада народног спаса“ преузела је расну теорију националсоцијализма која је у својој основи имала антисемитизам.¹¹¹ Активност „Збор“-а на пољу антисемитске пропаганде била је подједнако значајна јер је немачка обавештајно-безбедносна служба, посебно Абвер, ангажовала велики број припадника „Збор“-а као тајне агенте. Обавештајна служба „Збор“-а, такозвани Одсек „С“ на централном нивоу и обавештајни одсеци на локалном нивоу добровољачких одреда имали су разгранату мрежу. Антисемитска пропаганда била је стално присутна у листовима *Обнова* и *Наша борба*. Путем свакодневне пропаганде креирана је слика јеврејске завере која је изазвала рат и јеврејског народа као узрочника свих несрећа које су задесиле европско друштво. Антисемитизам на немачком ратном плакату повезивао је читаву пропагандну конструкцију. Антифашистичка коалиција повезивана је са јеврејском завером. Пропагандисти су аргументовали своје тврдње користећи се „историјским чињеницама“ према којима су Јевреји још у Христово време покушавали да завладају светом. Француска револуција била је исто тако јеврејско дело. У штампи је осуђиван и Берлински конгрес који је давањем независности Србији условио изједначавањем права Срба са правима Јевреја. Јавност је уверавана у рад међународног јеврејства на уништавању српског народа, ширењу материјалистичког духа међу омладином, у продор западних демократија у Србију и на организовању демонстрација 27. марта. Масонство је приказивано као инструмент јеврејства.

Димитрије Љотић је приликом предавања одржаних на Коларцу у марту 1944.

¹⁰⁹ Љотићева предавања у Ваљеву 5. и 6. фебруара 1944, ВА, група фондова Нда, К 25, бр. рег 30/2-1. Успело предавање Димитрија Љотића у Ваљеву: „Смисао садашњих историјских обрачуна војнички, политички и духовни разлози одијају дрз свршењак рајна.“, *Ново време*, 10. фебруар 1944, 2., „Друго предавање Димитрија Љотића у Ваљеву. Пути генерала Недића има снагу да ће мудрости враћати оно што је изгубљено лудошћу“.

¹¹⁰ *Ново време*, 20. март 1944, 2.

¹¹¹ Гај Винт и Питер Калвокорези у „Тоталном рату“ дефинишу немачки антисемитизам као израз мржње према људима који су инсистирали на својој различитости и који су одбијали да буду асимилловани. Канцелар Бизмарк користио је расне предрасуде у политичке сврхе, а потом их је развио руски цар Александар III. Антисемитизам постао је врста „културолошког родног појма“ у коме су били садржани демократија, комунизам, либерализам, интелектуална и аристократска елита, међународне финансије и хришћанство, 25.

године детаљно разматрао порекло јеврејства и његову повезаност са масонеријом, користећи уобичајену фразеологију „Збор“-а. Анализирао је брз успон јеврејског народа на светској друштвеној лествици, и поред његове малобројности. Доказивао да су Јевреји дуго времена радили на припреми рата како би уклонио две највеће препреке: „национализам, као закон живота тела и крви људске“ и „хришћанство, као закон живота духа људског“. Уз тајни рад и помоћу полуга: капитализма, демократије, масонерије и марксизма Јевреји су радили на остваривању својих циљева: „Јеврејство масонеријом држи невидљиво, јер тајно, врхове друштва. Кроз њу убацује своје мисли и приморава своју вољу.“¹¹² Главна порука у првом од Љотићевих предавања на Коларцу, које је и у највећој мери било одржано у антисемитском духу, била је да су Јевреји у ствари „господари тамне стране позадине рата“ уз изношење „доказа“ да даље продубљивање „расплателих националних страсти“ и економских супротности, може одвести српски народ само у „међународно јеврејство“. У првој половини 1944. године из штампе је изашла књига Георгија Павловића „Под шестокраком звездом“ коју је Димитрије Љотић препоручио присутнима на предавању као обавезну литературу. Аутор наведене књиге анализирао је постојеће везе између масонерије и јеврејства, уз појашњавање јеврејског плана о стварању британске империје изнетог у Беконовој „Новој Атлантиди“. Штампа је, осим детаљне анализе Љотићевих говора, објавила и неколико коментара водећих пропагандиста и идеолога на наведена предавања, у похвалном тону. Као један од примера можемо навести чланак М. Милошевића објављен у листу *Српски народ* под насловом: „Речи разума и осећајности“ у коме се критикује „разорно деловање несавесне непријатељске пропаганде против Димитрија Љотића.“¹¹³

3.6. Антимасонска пропаганда

Домаће власти су се у антимасонској кампањи¹¹⁴ користиле главним тезама немачке идеологије и пропаганде, примењујући их на српски модел и друштво.¹¹⁵

¹¹² ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 41/2-37, Љотићево предавање на Коларцу од 3. марта 1944. године.; „Предавање Димитрија Љотића“ на Коларчевом универзитету, три предавања о рату и кривици Јевреја за изазивање рата: „Тамна позадина рата и њен господар“, *Ново време*, 4. март 1944, 2.; „Друго предавање Димитрија Љотића: „Рат, његово развијање и трајање“, *Ново време*, 8. март 1944, 2.; „Треће предавање Димитрија Љотића“, „Има ли иђе ишта добро да за Србина пише?“, *Ново време*, 14. март 1944, 2.

¹¹³ „Чланак М. Милошевића објављен у „Српском народу“ о предавањима Димитрија Љотића на Коларцу: „Речи разума и осећајности“, *Ново време*, 20. март 1944, 2.

¹¹⁴ У југословенској и српској историографији теми организовања и контекста Антимасонске изложбе била је делимично посвећена истраживачка пажња. Надежда Јовановић објавила је 1972. године научни рад на поменутој тему, Јовановић 1972: 201-213. У појединим историографским радовима аутори су писали фрагментарно о наведеној изложби анализирајући је у оквиру тематике која се односила на идеологију, колаборационизам, холокауст и пропаганду, Јовановић 1971: 77-107, Ненезић 1987: 475-477; Манојловић-Пинтар и др 2013: 74-76; Мраовић 2015: 533-541; Александар Стојановић се детаљно посветио анализи поменуте изложбе у чланку под насловом „Антимасонска изложба у Београду 1941. у контексту нацистичке антимасонске активности у окупираној Европи 1939-1945“, ВИГ 1/2015, 93-122.

¹¹⁵ Масони су у нацистичкој немачкој проглашени „продуженом руком јеврејства“ и интернационалном организацијом која је одговорна за пораз Немачке у Првом светском рату. Сматрани су природном

Масонство је приказивано као инструмент јеврејства уз главну тезу о јеврејској, јудео-масонској и јудео-масонско-бољшевичкој завери упереној против немачког народа.¹¹⁶ Током јуна 1941. године престоничка штампа је одређени број чланака посветила питањима одстрањивања масона из друштвеног и политичког живота у европским државама¹¹⁷ и објављивању доказа о повезаности Рузвелта са светским јеврејством и слободним зидарима, међу којима и са југословенском ложом.¹¹⁸

Др Лазар Прокић је детаљно анализирао рад масона у Краљевини Југославији и почетком рата. Као један од начина борбе против масона предлагао је крајем јула широку пропаганду активност и организовање једне изложбе антимасонског, антијеврејског и антикомунистичког карактера којом би се обичном становништву „приближила и појаснила“ улога јеврејства, масонерије и комунизма.¹¹⁹

Почетком јула 1941. године представници предратног „Збора“ одржали су седницу на којој је донета одлука о припреми антимасонске изложбе.¹²⁰ Циљ изложбе био је да објасни широј јавности појам масонерије и њене везе са комунизмом и јеврејством. Одељење државне пропаганде је у сврху припреме и организације изложбе ангажовало не само припаднике „Збора“ већ и друге водеће пропагандисте, новинаре и публицисте, уз инструкције немачког Пропагандног одељења.¹²¹ Штампа је била укључена у праћење припрема и организације изложбе у виду низа објављених чланака. Радни комитет антимасонске изложбе издао је 19 пропагандних брошура/памфлета пре отварања изложбе у тиражу од преко 200.000 примерака.¹²² У брошури под насловом „Протоколи сионских мудраца или јеврејска завера“ објављен је један од докумената који је наводно у руску јавност доспео крајем деветнаестог века идентичан са документом из тајне архиве руског Министарства унутрашњих послова под насловом „Старешинама Сиона“.¹²³ У брошури под насловом „Слободно зидарство или масонерија“ у издању Радног комитета антимасонске изложбе анализирано је деловање масонерије на разарању једног националног друштва.¹²⁴

савезницима комуниста, либерала и плутократа и по том основу вршен је њихов систематски прогон. Рајхард Хајдих и Алферд Розенберг сматрали су масонску организацију инетрнационалистичком организацијом повезаном уско са Јеврејима.

¹¹⁶ Александар Стојановић, „Антимасонска изложба у Београду 1941. у контексту нацистичке антимасонске активности у окупираној Европи 1939-1945“, ВИГ 1/2015, 107.

¹¹⁷ Чланак „Сузбијање слободног зидарства у Француској“, „Генерал Денц распустио је слободне зидарске ложе у Сирији“, *Ново време*, 8. јун 1941, стр. 1.; „Строге мере против слободних зидара у Белгији“, *Ново време*, 26. август 1941, стр. 1.; Извештај агенције ДНБ о доношењу Уредбе којом се укидају све слободнотидарске ложе у Белгији, као и забрану оснивања било каквих тајних удружења.

¹¹⁸ „Присне везе Рузвелта са јеврејством и слободним зидарима. Депенша југословенске масонске ложе председнику САД“, *Ново време*, 24. јул 1941, 1. . „Влада народног спаса“ преузела је расну теорију националсоцијализма која је у својој основи имала антисемитизам.¹¹⁸

¹¹⁹ Чланак Лазара Прокића: „Наша катастрофа и масонерија“, *Ново време*, 14. септембар 1941, стр. 3.

¹²⁰ Јовановић 1972: 204.

¹²¹ ВА, група фондова Нда, К 154, бр.рег. 1/10-1, Извештај бр. 5 о раду на дан 4. јула 1941. године за друга Председника (израдио главни секретар М. Мојић).

¹²² Према наводима Надежде Јовановић на пословима припреме пропагандног материјала било је ангажовано преко 50 цртача, сликара и лица за техничку подршку; Јовановић 1972: 204.

¹²³ ВА, група фондова Нда, К 48, бр.рег. 2/1-181.

¹²⁴ ВА, група фондова Нда, К 47, бр.рег. 7/1., чланак под насловом: „Порекло масонерије у бившој

Радни комитет антимаасонске изложбе прикупио је и документацију о угледним грађанима на које је падала сумња да су били чланови масонске ложе, другим речима о грађанима који су били неподобни за постављање на дужности у новом режиму или је било непожељно њихово учешће у јавном животу. У листу *Наша борба* су током септембра и октобра 1941. године, у оквиру антимаасонске кампање присталица „Збор“–а најављивано је излагање из штампе списка масона, а потом су објављивана имена виђенијих чланова масонске ложе, међу којима и професора Београдског универзитета.¹²⁵ Израда списка масона завршена је и припремљена за штампу у првој половини октобра 1941. године као „аутентична листа слободних зидара“ у облику брошуре са преко хиљаду имена.¹²⁶

Отварању антимаасонске изложбе у Београду дат је велики публицитет.¹²⁷ Колику су важност домаће власти придавале организовању изложбе и начину њеног презентовања можемо видети на основу податка о припреми новинара за извештавање јавности.¹²⁸ Велика масонска ложа била је смештена у кући у Гарашаниновој улици број 8.¹²⁹ Љотић је у пратњи секретара Бошка Костића и Гаврила Албијанића посетио изложбу последњег дана октобра.¹³⁰ Посетиоцима изложбе дељени су поклони на сваких десет хиљада посета. *Ново време* је објављивало њихове фотографије и награде које су добијали у складу са оскудицом у храни која је владала.

Престоничка штампа се након затварања изложбе 8. јануара 1942. године позабавила и статистичким подацима: бројем посетилаца, бројем написаних чланака, објављених и продатих брошура и издатих летака. У листу *Ново време* објављено је преко 30 чланака посвећених изложби, а у листу *Обнова* око 15. Листови *Наша борба* и *Српски народ* објавили су такође велики број чланака и прилога на поменутој тему. Након затварања изложбе Лазар Прокић је организовао конференцију за штампу испред Одељења за пропаганду.¹³¹ Организација и реализација антимаасонске и антикомунистичке изложбе изазвала је и реакције суседних земаља, па су тако безбедносне службе НДХ известиле руководство о њеном антихрватском карактеру. Грађанима Земуна забрањено је да посећују изложбу.¹³² Антимаасонска изложба била је

Југославији“, аутор Стева Клуић, објављен у *Времену* 20. октобра 1940. године; чланак „Масонерија против монархије“, аутор Лазар Прокић, објављен у *Времену* 1. октобра 1940. године, чланак „Историјат масонерије“ објављен у *Времену* 6. новембра 1940. године

¹²⁵ *Ново време* извештава о објављивању листе масона у *Нашој борби*, чланак под насловом „Дипломатима масони Јевреји и њихови помагачи“ од 28. септембра 1941. године.; Најава завршетка и изласка из штампе списка масона, *Ново време*, 10. октобар 1941, стр. 5.

¹²⁶ Чланак под насловом: „Списак масона“, *Ново време*, 12. октобар 1941.

¹²⁷ Александар Стојановић назива антимаасонску изложбу „једним од највећих колаборационистичких пропагандних подухвата током целог трајања Другог светског рата на простору Србије“, Стојановић 2015: 93–122.

¹²⁸ Чланак под насловом: „Ове недеље отвара се антимаасонска изложба у Београду“, *Ново време*, 21. октобар 1941. године.

¹²⁹ „Председник владе г. М. Недић посетио јуче изложбу“, *Ново време*, 28. октобар 1941, стр. 3.

¹³⁰ „Г. Д. Љотић на изложби“ у пратњи Бошка Костића и Гаврила Албијанића уз честитке Радном комитету, *Ново време*, 31. октобар 1941, стр. 3.

¹³¹ „Завршена најуспелија изложба. Антимаасонска изложба у знаку статистике...Изјава шефа пропагандне службе г. др Прокића у вези са затварањем ове значајне изложбе“, *Ново време*, 21. јануар 1942, стр. 3.

¹³² ВА, група фондова НДХ, К 235, рег.бр. 29/2-91.

саставни део пропагандне кампање немачких и домаћих власти усмерене на гушење устанка на територији окупирани Србије.¹³³

3.7. Слика покрета Драже Михаиловића

Слика покрета Драже Михаиловића која је током 1942. године пласирана углавном путем штампе, као и извештаји са терена, подударали су се у великој мери у процени организације, начина борбе и положаја јединица Равногорског покрета. Један од примера који говори у прилог наведеној тези јесте Љотићево виђење унутрашње политичке ситуације у окупираној Србији. У интервјуу који је Љотић дао дописнику будимпештанског листа "Ешти курир" изнео је тврдње према којима су комунисти били најјачи у октобру 1941. године, када су држали четири петине територије и имали власт у 80 % општина. Ситуација се битно изменила у мају 1942. године, тако да комунисти нису контролисали ни једну петину територије. Дошло је до „оздрављења народа који је спознао праву суштину комунистичког покрета“. Интересантно је Љотићево виђење односа Драже Михаиловића и мајора Дангића према комунистима. Дража је својим држањем у другој половини 1941. године несвесно помагао комунисте, иако га је Љотић два месеца упозоравао на опасност: „Изглед за Михаиловићев устанак још су мањи данас него јесенас. Он и неће, по мом сазнању да се бори са Немцима. Његов је циљ да прибере снаге и да их задржи да оно време када Немци, по свршетку рата напусте државну територију. Онда би он желео да поседне извесне важне тачке и да преузме власт“.¹³⁴ Љотић је у чланку објављеном у *Нашој борби* анализирао и личност Драже Михаиловића у коментару на агитацију лондонске пропаганде против генерала Недића. У анализи се користио упоређивањем Недићеве и Дражине личности, при чему је већина негативних особина приписана четничком вођи: „Он није хтео да буде заробљеник, а није имао храбрости да постане отворено ни одметник. Чекао је да се Немци повуку како би направио ред, а тиме је отворио пут комунистима да се под његовим окриљем домогну утицаја на народ и повуку Западно Србију у анархију и несрећу...Да није било Драже комунисти не би добили јесењи замах; није хтео да наређује мобилизацију и напада Немце, није хтео устанак, али је ипак то наредио; потом је као краљевски генералштабни пуковник склопио два споразума са комунистима како би се домогао оружја, муниције и новца опљачканог у Ужицу.“¹³⁵

3.8. „Преваспитавање кроз рад“

Важан чинилац у привредној обнови Србије током окупације, свакако су биле разни облици „обавезног“ и „принудног“ рада¹³⁶ организовани у складу са немачким

¹³³ Ristović 2010.

¹³⁴ ВА, група фондова НДА, К 50 А, бр. рег. 10/4-2.

¹³⁵ Коментар чланка Д. Љотића објављеног у *„Нашој борби“* под насловом: „*Недић и неко друји*“, *Ново време*, 26. април 1942, 3.

¹³⁶ Gruenfelder 2007: 14.

ратним потребама.¹³⁷ У лето 1941. године основана је Добровољна радна служба Министарства социјалне политике. Димитрије Љотић је као комесар за обнову Смедерева најавио и оснивање обавезне радне службе како би се „омладина из разних делова Србије и различитих сталежа међусобно упознала и допринела обнови Србије“. Милан Недић је у својој Декларацији приликом ступања на дужност најавио увођење обавезне радне службе са циљем „да врати земљу дисциплинованом националном раду“. Генерал Бадер је од августа 1941. године на иницијативу Франца Нојхаузена припремао образовање радне службе.¹³⁸ Према *Уредби о обавезном раду и о ограничавању слободе ујослења* уведена је радна обавеза за све способне, а неколико дана касније објављена је *Наредба и обавезном раду и о ограничавању слободе ујослења физичких радника у рудницима уља*. Доношење наведених регулатива у време када су домаће власти радиле на образовању Националне службе за обнову Србије било је очигледан доказ постојања јединственог програма ангажовања радно способног становништва за ефикаснију службу окупатору. Пропаганда је развила теорију о раду као моралној обавези Срба према Немцима. Истовремено, пласирана је теза о непрестаном раду као светој дужности према „мајци Србији“.¹³⁹ Изградња инфраструктуре и рудника доприносила је бољој привредној експлоатацији земље, иако је штампа истицала у први план чињеницу да ће сви објекти остати у Србији, односно на употребу српском народу и након рата.¹⁴⁰ Део идеологије Недићевог режима односио се на преваспитавање кроз рад. У том контексту био је повезан са идеологијом „Збора“ која је узроке националне катастрофе видела у моралној декаденцији. Морално-васпитна улога физичког рада била је једно од средстава националног препорода, које је било стављано у први план онда када се радило о популарисању Националне службе за обнову Србије. Национална служба за обнову Србије основана је средином децембра 1941. године¹⁴¹ као врста увода у „обавезни рад“, а на иницијативу Харалда Турнера,¹⁴² шефа Војноуправног штаба, са циљем да се неангажовано радно способно становништво уклони са улица и употреби за мелиорационе радове у корист немачких привредних интереса.¹⁴³

¹³⁷ Према *Уредби о обавезном раду* обавезни рад уведен је за све способне мушкарце између 17 и 45 година старости, а лица која би побегла или прекршила правила током боравка на „обавезном“ раду била су слата на „принудни“ рад. *Уредба о обавезном раду, Службене новине*, 30. децембар 1941, 1.; Зоран Јањетовић у дефиницији принудног рада, под истим подразумева све облике радног ангажовања током окупације, уз градацију различитих врста принудног рада по тежини, трајању и строгости поступка, Јањетовић 2012: 22.

¹³⁸ Aleksić 2010: 137.

¹³⁹ „Племство рада“, *Обнова*, 16. март 1943, 3.

¹⁴⁰ „Посећа министира просвете Националној служби у Смедереву“, *Обнова*, 1. јун 1942. године, насловна страна.

¹⁴¹ Ђуро Котур, „Национална служба за обнову Србије“, *Ново време*, 16. децембар 1941, 1.

¹⁴² Узор оснивању Националне службе била је Радна служба Рајха која је популарисана кроз режимску штампу, а служба у НСОС била је приказивана као национална дужност. Немачка се наводила као пример у којој је омладина била национално васпитавана од детињства до зрелог доба., чланак Д. С. В. : „Немачка радна служба – „школа народа“, *Ново време*, 11. април 1942, 2, „Прослава рођендана вође Радне службе Констанијина Хирла“, *Ново време*, 26. фебруар 1944, 3.

¹⁴³ Зборник НОР-а, том I, књига 4, Београд, 1954, стр. 269.

4. Закључак

Део представника десничарских струја, посебно припадника „Збора“ који су били ангажовани на пољу политике и културе у међуратном периоду укључио се почетком окупације у рад Савета комесара и „Владе народног спаса“, учествовао у изради политичких пројеката и у организовању пропагандних активности. Политичка и пропагандна активност „Збора“ и идеолошког и формалног вође покрета Димитрија Љотића, била је од самог почетка окупације обележена чињеницом да су немачке окупационе власти забраниле рад свих политичких организација, изузев „Збора“.

Димитрије Љотић није постављен на место лидера колаборационе управе, али је током окупације био „сива еминенција колаборационих установа“. Једина званична дужност коју је обављао током читавог периода окупације била је дужност изванредног комесара за обнову Смедерева, уз ингеренције над Градским поглаварством, институцијама власти у граду и учешће у раду Фонда за обнову Смедерева.

Пропаганда је креирана не само у немачком центру и Одељењу државне пропаганде, већ је у одређеној мери била резултат деловања идеолога и припадника покрета „Збор“ међу омладином и народом. Креирању слике рата, слике непријатеља и ширењу антисовјетске и антисемитске пропаганде свакако су у великој мери допринели идеолози „Збора“, посебно Димитрије Љотић као главни идеолог и духовни вођа. У већини колаборационих листова, као и у страниој штампи, често је приказиван као ослонац председника „Владе народног спаса“ и његов саветник. Као изванредни комесар за обнову Смедерева Димитрије Љотић је одржао низ идеолошки обојених говора током свог рада на поменутом месту, као и у пропагандном раду са српским добровољачким одредима и омладинцима. У листу *Наша борба* је током окупације објављен највећи број Љотићевих говора, уз пропагирање његових текстова и књига, као и уз стандардну антисемитску, антимасонску, антикомунстичку и пронемачку садржину већине објављених прилога. Главни корпус тема које су преовладавале у Љотићевом „пропагандном опусу“, а које можемо сматрати кључним за приказивање његових основних ставова о Недићевој влади и о начину на који српски народ треба да очува свој интегритет у рату, односио се на следеће садржаје: сукоби великих сила и место Србије у новом поретку, карактер рата, пропагирање физичке и духовне обнове земље, антикомунизам, антимасонство и антисемитизам, „преваспитавање кроз рад“ и покрети отпора.

Анализом садржаја чланака и разних прилога објављиваних осим у *Нашој борби* и у *Новом времену*, *Српском народу* и *Обнови*, као најтиражнијим листовима у време окупације, можемо доћи до закључка колико је слика презентована јавности од стране идеолога „Збора“-а у одређеним случајевима била тешко одржива, односно каква је била њена пријемчивост за примаоце пропагандних садржаја.

Библиографија:

Необјављени историјски извори:

Војни архив

Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива).

Група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива).

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону.

Објављени историјски извори:

Београдски крвави Ускрс, документа о британско-америчком ваздушном терору. Београд 1944, репринт 1993.

Маријана М. Петар Ђ. приређивачи зборника и аутори уводне студије, Едиција „Злочини Независне државе Хрватске 1941-1945. Том I, Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941-1945 године, књига 1 (1941-1942)“, Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Нови Сад 2020.

Petranović, V. Tutić N. (prir.) 27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata. Beograd 1990.

Петрановић, В. Зечевић М. (прир.). Југославија 1918–1988: тематска збирка докумената. Београд 1988.

Литература:

Алексић, Д. „Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату“, у: А. Животић (ур), *Ослобођење Београда 1944. године*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 52–72.

Божовић, Б. *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2014.

Девић, Н. *Смедерево у Другом светском рату*, Београд: Институт за савремену историју, 2015.

Димитријевић, Б. *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1944*, Београд: Институт за савремену историју, 2011.

Ђурић, В. *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, Београд: В. Ђ. Ђурић, 1998.

Јањетовић, З. *У складу са наредбом о редоследу... Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2012.

Јовановић, Н. „Антимасонска и антикомунистичка изложба у Београду 1941. године.“, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1972, 201–213.

_____. „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941–1942“, *Годишњак града Београда*, 18, 1971, 77–107.

Керкез, С. *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш: Центар за балканске студије, 2004.

_____. *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш: Центар за балканске студије, 2009.

Кољанин, М. *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју, 2008.

Константиновић, М. *Политика сорадувања-дневничке белешке 1939–1941*, Нови Сад: Прометеј, 1998.

Љотић, Д. *Драма савременог човечанства*, Београд: Слободна књига, 1998.

Манојловић-Пинтар, О. и др. *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941–1944. Приручник за читање града*, Београд: Форум за примењену историју, 2013.

Матић, М. *Штампа у Србији у Другом светском рату 1941–1944*. Београд: М. Матић – докторска дисертација, 1990.

- Милошевић, Д. *Издрисани ѓраг*, каталог изложбе, Смедерево: Историјски архив Смедерево, 2021.
- Мраовић, М. „Организација позоришног живота у окупираном Београду у духу програма националне обнове и духовног препорода 1941–1944. године“. *Зайиси-Годишњак Историјској архива Пожаревац*, година X, бр. 10, 2021, 201–215.
- _____. „Нова Србија у „Новој Европи“ на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса“, у: Г. Жигић (ур.) *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, том 1, Ниш: Универзитет у Нишу, 2017а, 127–150.
- _____. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године“. *Војно-историјски гласник*, бр. 2/2017б, 131–146.
- _____. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године“. у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*, Београд: Музеј жртава геноцида, 2017ц, 123–159.
- _____. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019.
- _____. *Пропаганда Владе Милана Недића 1941–1944*, Београд: М. Мраовић – докторска дисертација 2015.
- Мраовић, М. Вигњевић З. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској“, *Зайиси-Годишњак Историјској архива Пожаревац*, година VII, бр. 7/2018, 221–233.
- Ненезић, З. Д. *Масони у Југославији (1764–1980). Преглед историје слободног зидарства у Југославији. Прилози и грађа*, Београд: Народна књига 1987.
- Николић, К. *Немачки райни йлакай у Србији 1941–1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- _____. *Страх и наџа у Србији 1941–1944. йодине: свакодневни живой йод окуйацијом*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Павловић, С. *Хитлеров нови анйийоредак. Друйи свейски рай у Јујославији*, Београд: Клио, 2009.
- Петрановић, Б. *Историографске конйроверзе*, Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
- Поповић, Н. *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју, 1997.
- Ристановић, Р. *Акције комунистичких илејалаца у Београду 1941–1942*, Београд: Филип Вишњић, 2013.
- Стојановић, А. „Антимасонска изложба у Београду 1941. у контексту нацистичке антимасонске активности у окупираној Европи 1939–1945“, *Војно-историјски гласник*, бр 1/2015, 93–122.
- _____. „Екстремна српска међуратна десница идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, у: З. Јањетовић (ур.), *Историјска тйрибина: истраживања младих сарадника Инстйишйта за новију истйорију Србије*, Београд: Институт за новију историју, 2013, 111–134.
- Стојановић, А. и др. *Колаборационистичка шйтамйа у Србији 1941–1944*, том I, Београд: Филип Вишњић, 2015.
- Стојановић, А. и др. *Колаборационистичка шйтамйа у Србији 1941–1944*, том II, Београд: Филип Вишњић, 2017.
- Aleksić, D. „Prinudni rad u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, у: Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951“, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.
- Bjelajac, M. „Istoriografija o грађанском ratu у Jugoslaviji 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 15, 1/1997, 129–144

- _____. „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945–komparativna istraživanja“, u: D. Gavrilović (ur.), *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, Novi Sad: Centar za istoriju, demografiju i pomirenje, 2010, 283–296.
- _____. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.
- Božović, B. *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988.
- Glilić, V. *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944*, Beograd: Rad, 1970.
- Gruenfelder, A.-M. „U radni stroj Velikoga njemackoga Rajha!“ *Prisilni radnici i radnice iz Hrvatske*, Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- Kalvokorezi, P. Vint, G. *Totalni rat*, Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1987.
- Kreso, M. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- Mihailović, V. *Propaganda i rat*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.
- Nikolić, K. „O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941“, *Istorija 20. veka*, 13, 1/1995, 45–58.
- Petranović, B. *Istoričar i savremena epoha*, Beograd: Stručna knjiga, 1997.
- _____. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Ristović, M. „Jews in Serbia during World War Two: Between ‘the final solution to the Jewish question’ and ‘the Righteous among Nations’“, in: M. fogel, M. Ristović, M. Koljanin (eds.), *Righteous among Nations*, Zemun: Jewish Community, 2010.
- _____. *Nemački „Novi poredak“ i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45 – planovi o budućnosti i praksa*, Beograd: Službeni glasnik, 2005.
- Tomašević, J. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.
- Živković, N. *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Beograd: Službeni list, 2003.

Штампа и периодика:

Лист уредби војног заповедника у Србији
 Службене новине
 Ново време
 Наша борба
 Обнова
 Понедељак
 Српски народ

MARIJANA T. MRAOVIĆ

Military archive of the Ministry of Defense of the Republic of Serbia

**ENGAGEMENT OF DIMITRIJE LJOTIĆ IN THE FIELD OF PROPAGANDA
DURING THE GERMAN OCCUPATION OF SERBIA
1941–1944**

Summary

In the inter-war period as well as the entire period of German occupation of Serbia Dimitrije Ljotić was ideologically, politically and propagandistically engaged. As an extraordinary commissioner for the reconstruction of Smederevo and through the daily work with Serbian volunteer squads he conducted propagandistic activities, following to an extent the guidelines of the Department of State Propaganda by the Presidential Board of the Ministry Council, as the instigator of the propagandistic activity of home government. Collaborationist papers 'Naša borba' (Our Strife), 'Novo vreme' (Our Time), 'Obnova' (Renewal) and 'Srpski narod' (Serbian People) published Ljotić's speeches, spread his texts and books in concordance with the United Militant Labour Organization (ZBOR)'s ideology, armed with the standard anti-Semitic, anti-masonry, anti-communist and pro-German content in the published material.

This paper was written primarily on the basis of archival sources in the Military Archive of the Ministry of Defence of the Republic of Serbia. It analysed segments of the propaganda used by the home government, the activities of the Department of State Propaganda, its connection with German propagandistic apparatus, ideological-political work of the United Militant Labour Organization (ZBOR), the engagement of carriers of propagandistic activities, especially Dimitrije Ljotić, as well as specific propagandistic contents presented to the public in occupied Serbia.

Keywords: Serbia, World War II, Smederevo, collaboration, home government, Dimitrije Ljotić, propaganda.

СУСРЕТИ, КОНФЛИКТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ ОДНОСА СРБА И НЕМАЦА НА ПРОСТОРУ БАЧКЕ ПАЛАНКЕ

Апстракт: У времену након Великог бечког рата историју Доњег Подунавља обележила је колонизација више народа који су ту донели своју културу, религију и животну свакодневницу. Протоком времена између различитих народа изградиле су се дуготрајне и сложене везе. Посебно су биле динамичне везе и односи између Срба и Немаца, условљене бројним ратовима који су вођени у Доњем Подунављу. У ратовима против Османског царства Срби и Немци су били савезници, док су у два светска рата оба пута били на супротним странама. Постојање ових вишеструких веза током историје условило је стварање сложених и променљивих стереотипа једних о другима. Ови стереотипи су свакако много више били присутни код Срба, пошто је интересовање мањег народа за већи по природи много интензивније. Српско виђење Немаца је противречно и варира од дивљења и признавања квалитета, до страха и непријатељства. Намера нашег рада је да на примеру Бачке Паланке града на левој обали Дунава, прикажемо сусрет, конфликт и перспективе односа Срба и Немаца. Сматрамо да је то важно јер само преко сазнања о међусобним односима на микро простору можемо доћи до шире слике односа између два народа. Бачка Паланка нам се намеће као насеље и срез где су Немци до 1944. године били већинско становништво, док данас њихов број не прелази 0,2% од укупног броја становника. Овакво стање отвара питање перспективе односа између два народа.

Кључне речи:

Срби, Немци, привредно-културни утицај, сукоби, перспектива односа.

Завршетком Великог бечког рата 1699. године део српског народа заувек се ослободио од османске власти. Малобројним потомцима Срба који су се доселили у Панонску низију током XV и XVI века, придружили су се придошли у Великој сеоби Срба 1690. године. Србе који су се настанили на територијама ослобођеним од Османлија дочекала је велика неизвесност и несигурна будућност. Од Хабзбуршке монархије која је победила у Великом бечком рату Срби су тражили да се јасно одреди по питању њихове будућности као поданика Бечког двора. Током преговора Срби су се позивали на привилегије које је Српска Православна Црква стекла под Османлијама, јасно нагласивши да иста права траже и од Хабзбуршке монархија. Овакви захтеви, упућени цару лично, били су тешко прихватљиви јер су готово сасвим заобилазили права угарских сталежа и Угарског сабора, али ипак су прихваћени због виших државних интереса. Генерално посматрано питање српских

привилегија било је уско повезано с целокупним развојем Хабзбуршке монархије. Један од битних фактора развоја била је равнотежа моћи између европских сила која је зависила од честих исцрпљујућих ратова у којима су Срби коришћени као војници. Пресудила је чињеница да су Срби на хабзбуршком државном подручју, тачније на територијама које су чиниле саставни део Хрватске и Славоније, доравили од XVI века. Они су ту већ били укључени у одбрамбени систем Војне границе, а за обављање војничких дужности имали су одређене привилегије.

Према времену настанка Бачка Паланка не спада међу старија насеља на територији Доњег Подунавља. Историјски развој данашњег насеља започиње управо у време Великог бечког рата, тачније 1687. године када је војска Хабзбуршке монархије од Турака преузела територију Јужне Бачке. На левој обали Дунава, наспрам тврђаве Илок, који је био седиште некадашње турске нахије, налазило се мало утврђење које је имало задатак да контролише прелаз преко реке. Утврђење у облику четвороугла било је саграђено од земље и набоја, а унутар њега налазили су се станови за војну посаду и осматрачница (чардак). Оваква утврђења су била честа појава у Османском царству и називала су се „паланке“.¹ На војногеографској карти која је настала у време Великог бечког рата насеље је убележено под именом Паланка. То име насеље ће задржати до данашњих дана.² Оснивањем Посавско-подунавске војне границе 1702. године, Паланка се нашла у њеним оквирима као место где се налазила стражарница (чардак). У прво време овде је службовало тридесет људи, а шест стражарница чинило је једну компанију *Tschardagen kompagnie* (посаде су назване *Tschardagenvolk*).³ После гушења Ракоцијевог устанка 1711. године број становника Паланке почео је да се повећава. Према првом попису из 1720. године, насеље је имало 189 домова са 2.793 становника и по величини се налазило на четвртом месту у Бачкој иза Сомбора, Суботице и Титела. Насеље је давало две компаније војника: једну коњичку, под командом капетана Секуле Витковића, и једну пешадијску, под командом дукатора (поручника) Крсте Станисављевића. Паланка је била насељена Србима који су се доселили за време Велике сеобе, док је мањи део водио порекло од становника који су ту били још за време османске власти.⁴

Свакодневни живот Срба насељених у Паланци почетком XVIII века није био лак. Граничарска породица је на уживање добијала по пола сесије земље, док су официри и подофицири добијали и веће земљишне поседе. Земља у околини Паланке није била квалитетна; углавном је то било подводно и слатинасто тле. Насеље је било окружено ливадама, пашњацима, шумама и општинском земљом, док је граничарска земља била удаљена, што је отежавало њену обраду. Становништво је било оптерећено обавезама око издржавања војске, различитим наметима и порезима које су убирали

¹ Челеби 1979: 61–70.

² Карту на којој се први пут види насеље под именом Паланка нацртао је гроф Луиђи Фердинандо Марсиљи (Luigi Ferdinando Marsigli 1658–1730), италијански географ, који се налазио у дипломатској служби Хабзбуршке монархије. Учествовао је у изради картографског материјала који је настао приликом спровођења одлука Карловачког мира (1699) о разграничењу између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Видети: Marsigli 2004.

³ Поповић 1990: 98–99.

⁴ Јовин 1988: 14.

царски чиновници. Стање се нарочито погоршало за време рата с Османским царством 1716–1718. године, када је због недостатка радне снаге земља остала необрађена. На све то, у наредне две године суша је уништила род због чега је завладала глад. Због ових околности велики број српских породица напушта Паланку.⁵

Насеље је 1740. прикључено Сремској граничарској команди, да би одлуком Бечке дворске канцеларије 1744. године Паланка била развојачена и припојена Бачко-бодрошкој жупанији. Војна посада напустила је насеље 1. јула 1745, а цивилна власт успостављена је 23. октобра исте године. Краљевска комисија, коју су чинили представници цивилних и војних власти, пописала је 107 граничарских домаћинстава, од којих су се само четири изјаснила да желе да наставе с војном службом. Нови попис становништва извршен је 1747. године и тада је у Паланци било укупно 3.024 становника. Уписано је 119 пореских обвезника и сви су по националности били Срби. Пореске приходе је убирала Краљевска дворска комора.⁶

Територије које је Хабзбуршка монархија освојила ратовима са Османским царством вођеним у периоду 1683–1739. године биле су релативно слабо насељене. У њима су живели већином Срби и Румуни, нису постојали већи градови, привреда није била развијена, а малобројно становништво измучено дуготрајним ратовима, болестима и глађу. Да би се ови проблеми решили двор у Бечу започео је процес колонизације почетком XVII века, да би се он наставио све до првих година XIX века. У историографији уобичајена подела је на три велике сеобе: Каролинску (од 1723. до 1726. године) у време владавине цара Карла VI, Терезијанску (од 1764. до 1771. године) за време царице Марије Терезије и Јозефинску (од 1784. до 1787. године) током владавине цара Јосифа II.⁷ У овом периоду на просторе Јужне Угарске из свих делова Немачке, организовано је дошло више од 150.000 колониста. У за њих обећању земљу колонисти су путовали Дунавом, сабирали су се у Улму и Регензбургу, док се део њих укрцавао и у мањим пристаништима. Из разлога што је део колониста био пореклом из Швапске, историчари ће касније почетком XX века све немачке досељенике назвати заједничким именом Подунавске Швабе (*Donauschwaben*), а њихово досељавање „сеобом Шваба“ (*Swabenzüge*). Међутим међу немачким колонистима највише их је било из покрајина Лотарингије, Фалачке и Трира, након чега су следиле Швапска, Баден–Виртемберг, Алазас, Лорена, Саксонија, Тирингија, Хановер и Вестфалија.⁸

Прве породице немачких колониста у Паланку су стигле 1742. године. Дошле су након готово двомесечне пловидбе дрвеним сплавовима на које су се укрцале у Улму. Међу досељеницима већина су били сиротиња и занатлије због чега им је била неопходна помоћ Дворске коморе. Своје куће су подигли на обали Дунава. Према попису становништва у Паланци је било 258 српских и 47 немачких кућа. Забележено је да су се два народа узајамно уважавала и поштовала, упркос постојања језичке баријере, а у прво време немачки насељеници су верску службу вршили у Православној цркви Рођења Светог Јована Крститеља.⁹

⁵ Јовин 1988: 15.

⁶ Хеп 2021: 71.

⁷ Митровић 1984: 195–247; Кршев 2013: 127–132.

⁸ Рил, Стојчић 2017: 15.

⁹ Хеп 2021: 72–76.

Врло брзо немачки колонисти су се обратили коморским властима са молбом да им се дозволи пресељење на нову локацију која се налазила на обали Дунава, али пар километара узводно од Паланке. Њиховој молби је удовољено, куће које су подигли продају Србима, а око 1754–55. године подили су насеље које је добило име Нова Паланка (*Neupalanka*). Од тог времена првобитно насеље Паланка које су подигли Срби почиње да се назива Стара Паланка (*Altpalanka*). У првим матрикулама Римокатоличке жупе у Новој Паланци из 1765. године забележена су имена 75 старешина немачких породица, док је у први катастарски извод Нове Паланке уписано 130 немачких кућа.¹⁰

У време Јозефинске колонизације на празном простору између Старе и Нове Паланке 1780. године подигнуто је ново насеље које је од жупанијских власти 21. марта 1807. године добило статус самосталне општине под именом Немачка Паланка (*Deutschpalanka*). У првом реду су насељене две улице у непосредној близини Дунава и то колонистима који су без изузетка припадали занатлијском staleжу. Мањи део становника Немачке Паланке били су Срби, а катастарском попису из 1808. године било је 310 кућа.¹¹

Колонизација Немаца у Паланку у време владавине царице Марије Терезије одвијала се на темељима Патента о насељавању ког је она издала 1755. године. За то време карактеристично је да успех колонизације зависи од моћи владара.¹² Патент о насељавању био је истовремено путна исправа за емисаре као и за породице које су водили са собом. Немачким породицама које су се насељавале у Бачку се морао доделити комад земље на простору који је био обезбеђен са довољно шума, здраве воде, плодних ораница и ливада. Од суседних места поседи немачких колониста требали су се разграничити посебним каменима међашима. Колонисти су у потпуности били ослобођени од свих царско-краљевских земаљских пореза, као и од уконачавања војске и подвоза, током пуних шест година од њиховог насељавања. Такође били су ослобођени и од свих пореза на земљу или других земљишних давања током три наредне године. Колонисти су заувек стицали положај непосредних царских и краљевских поданика. Као такви њихове општине у целини, нити породица или нарочито поданик се нису могу неке друге препустити куповином, разменом или поклоном. Поред тога нису се могли држати и сматрати кметовима, већ су морали бити поштовани као слободни царски поданици. Свакоме ко је хтео да засади виноград морало се без надокнаде доделити не само за то погодно место, већ га шест година ослободити од свих општих као и жупанијских пореза, односно десетка и пореза на земљу. Осим потребне окућнице, свакоме насељенику било је без надокнаде додељено и препуштено само онолико јутара оранице и ливада колико је он био у могућности да обради. Преко тога свакој општини био је додељен и посебан комад земље на погодном месту, довољан за испашу њихове теглеће и млечне стоке. За изградњу потребних стамбених кућа и осталих зграда за домаћинство и привреду, царска и краљевска власт (жупанија) свакој колонистичкој породици бесплатно је

¹⁰ *Palanka an Der Donau – Band II 1764–1944* 1992: 77–80.

¹¹ Xen 2021: 87–95.

¹² Schieder 2013: 216.

обезбедила потребно грађевинско дрво.¹³

Као последица политике фаворизовања немачких колониста од стране двора у Бечу током процеса колонизације долази до појаве сукоба и нетрпељивости између Срба и Немаца. Пошто су раније дошли Срби су морали Немцима да уступају своју земљу, као и да им помажу при насељавању, у подизању кућа и сличним пословима. Поред овога били су оптерећени порезима и дажбинама. Овај проблем је покушао да ублажи цар Јосиф II спречавањем присилног пресељавања у корист Немаца, подстицањем чиновника на опрезније поступање, школским просвећивањем и применом казне само у нужди.¹⁴ Срби су у време колонизације Немаца били претежно сточари и сматрали су се староседелачким становништвом Јужне Угарске. Срби досељени 1690. године осећали су се ту више староседеоцима од Немаца који су у неким случајевима дошли тек неколико деценија касније. Овај конфликт је у суштини вукао корене из цивилизацијског развоја где се јавља сукоб између сточара (који губе земљу) и земљорадника (који је на рачун сточара добијају). Због тога се у овом случају није радило о националном сукобу у правом смислу, већ о конфликту две различите социјалне групе. Протоком времена овај конфликт ће ипак бити посматран као сукоб између два народа, иако су они почели једни од других да уче. Немци привредно способнији, подржани од стране двора у Бечу економски су брже напредовали што је прво изазивало завист, а потом и страх код Срба. Тако је створен нови потенцијал за конфликт у будућности.¹⁵

За кратко време Немци су у Паланци постали већинско становништво. Према попису из 1781. у Паланци је било 2.800 Срба и 506 Немаца, 1803. побројано је 3.000 Срба и 2.075 Немаца, а 1844. године уписано је 4.067 Немаца, док је Срба било 3.326 чиме су они постали мањинско становништво.¹⁶ Прве деценије XIX века донеле су на просторе Јужне Угарске идеје просветитељства, одјеке Француске револуције, као и дух напретка покренутог индустријском револуцијом. Све то је довело до повећања броја становника, почетка урбанизације насеља, ширења прогресивних идеја, као и до привредног развоја условљеног повећаном потражњом прехранбених и индустријских производа, одеће, односно сировина. Ове промене су имале за последицу грађански преображај друштва у Хабзбуршкој монархији.¹⁷

Паланка у ово време започиње са својим привредним развојем који захвата пољопривреду, трговину и занатство, а насеље Царско-краљевском привилегијом бр. 5734 од 12. маја 1826. године постаје трговиште. Према Земаљском пореском попису Бачко-бодрошке жупаније из 1828. године, Паланка је имала статус вароши. Између Старе и Нове Паланке настала је централна улица у којој су се налазиле трговачке и занатске радње, углавном у власништву Немаца и Јевреја. Српско становништво се бавило пољопривредом и узгојем стоке, обрадива земља је била на цени, а мањи део се бавио трговином и занатством. Највећи број Срба у Старој Паланци био је у кметском положају, припадали су Угарској дворској комори, што им је давало бољи

¹³ Хеп 2021: 50–54.

¹⁴ Јанкулов 1961: 47–50.

¹⁵ Јањетовић 1996: 55–57; Јањетовић 2022.

¹⁶ Видети: Eimann 1928.

¹⁷ Ђере 2013: 248–249.

положај у односу на кметове који су били власништво крупног племства. Њихове обавезе су биле мање и блаже, док су са правне стране били много сигурнији. На територији Бачко-бодрошке жупаније коморско земљиште је било подељено на четири провизората Сомборски, Сантовски, Кулски и Паланачки. Коморским земљиштем управљали су чиновници који су се трудили да унапреде укупан привредни живот жупаније. Најпознатији производ српских пољопривредника у Старој Паланци било квалитетно жито, а у првој половини XIX века бележимо почетак производње индустријског биља и кукуруза. На овај начин плодне земљишне површине боље су се користиле и доносиле су већу зараду. Занимљиво је да су у то време око Паланке подигнути многобројни виногради који су производили вино лошијег квалитета.¹⁸

Срби као староседеоци на простору Паланке познавали су климатске и географске одлике свога завичаја, локалну флору и фауну. Та сазнања су била од користи новопридошлим Немцима и у њиховом свакодневном сусрету са Србима одиграла се плодна размена. До културног трансфера долазило је код гајење биљних култура, домаћих животиња, коришћења пољопривредних алатки, метода обраде пољопривредног земљишта, припремања хране, израде и прихватања одевних предмета, изградње и уређења куће, а касније током XIX века код оснивања задруга, штедионица, политичког организовања и деловања. Једна од најзначајнијих биљка чије гајење су немачки колонисти преузели од српског становништва био је кукуруз. У вези са гајењем кукуруза Немци су преузели и начине његовог складиштења и то заједно са називима хамбар, чардак или котарка. Ове решеткасте дрвене оставе биле су уздигнуте на стубовима односно зидовима. Простор испод њих могао се користити као шупа или свињац. Немци су брзо увидели предности таквог начина складиштења кукуруза, тако да су чардаци постали саставни део сваког њиховог дворишта. Остале биљке које су Немци преузели од Срба и Мађара биле су дуван, паприка и диње. Гајење винове лозе на просторима Војводине датирало је из римског доба, а немачки колонисти су му уз државну помоћ дали нови подстицај. Из свог старог завичаја донели су нове сорте винове лозе и модерније методе рада. Међутим веома брзо су прихватили сорту лозе која је потицала из српског села Сланкамен у Срему. То је био типичан пример преузимања сорте која је боље прилагођена локалним климатским и педолошким условима. Слично је било и са преузимањем најчешће гајене врсте свиња мангулицом. Она је стигла из Србије пошто се показало да најбоље одговара климатским условима који су владали у Подунављу. Као свиња изузетно богата салом, мангулица је остала доминантна сорта до почетка XX века. Тада се појавила повећана тражња за меснатим свињама, тако да су мангулицу постепено почеле да потискују нове расе свиња увезене из Немачке. Како су немачки колонисти долазили из привредно напреднијих крајева, трансфер оруђа и метода рада углавном је ишао од њих ка Србима. Ипак једну важну фазу у узгоју и преради жита вршидбу Немци су преузели од Срба. У немачким земљама сељаци су вршидбу обављали ручно, млатилицама, што је било прилично напорно. Доласком у Јужну Угарску од Срба су видели вршидбу коњима, покошено жито би се расуло по гумну, да би га онда коњи

¹⁸ Баљ, Вајагић 2016: 51–52; Ђеџе 2007: 99–103, 192.

привезани за једну мотку идући у круг изгазили.¹⁹

У сусрету свих народа који су се нашли на простору Јужне Угарске током XVIII и XIX века међу којима су битне улоге имали Срби и Немци настала је „колониистичка“ или „панонска“ кућа, како се назива у немачкој, односно српској литератури. У том времену и у Паланци су грађене куће које су биле окренуте ужом страном према улици. Распоред просторија био је такав да је према улици била једна соба са кухињом у коју се улазило из дворишта. Временом када се јавила потреба за стамбеним простором собе су биле дограђиване у наставку дворишта, док је соба према улици постала тзв. гостинска. Услед несташице дрвета оно је било коришћено само за греде, врата и кровиште, а зидови су били од набоја, док се кров у почетку покривао сламом, трском или шибљем. Током XIX века куће су постајале шире, ослањале су се на стубове који су омогућили постојање наткривене веранде. Она је лети пружала заштиту од Сунца, а у јесен и зиму од кише и снега. Као креативни спој локалне и немачке градитељске традиције, уз контролу власти развиле су се нове врсте кућа тзв. „кућа на лакат“ или „куће на фронт“. Развијањем индустрије цигала мења се и материјал за градњу, а покривање кућа се врши црепом. Генерално гледано куће у Паланци, нису се разликовале од оних на простору Јужне Угарске, биле су добро прилагођене климатским условима, расположивим грађевинским материјалима и финансијским могућностима њених становника.²⁰

У првој половини XIX века народе који су живели у Хабзбуршкој монархији захватио је процес националних препорода. Јачање свести о припадности одређеној нацији постаје важнија од других видова припадности попут верске, класне или територијалне. Друштвене супротности су 1848. године довеле су до *Пролећа народа*, како се још називају револуционарна дешавања у којима су основни захтеви били успостављање грађанских слобода и укидање феудализма. Поједини народи ће поред ових изнети и захтев за уједињењем у националну државу. Један од тих народа били су и Мађари који су захтевали независност Угарске. Револуционарна дешавања у Пешти марта 1848. године наишла су на одобравање Срба који су живели у угарској престоници. Окупљени око Матице српске, Срби у Пешти су од угарских власти тражили грађанску равноправност, слободу вере, право на употребу српског језика и управу над школама. Истовремено са дешавањима у Пешти немири и покрети захватили су српски народ у Бачкој, Срему и Банату. Српски сељаци су иступали против феудалних обавеза, док су становници слободних градова у Војној граници захтевали веће грађанске слободе и смањење пореза. Један од вођа Мађарске револуције Лајош Кошут, током разговора са српском делегацијом инсистирао је на томе да у Угарској може постојати само један народ – Мађари. Овакав став је изазвао незадовољство Срба, а даљи преговори су били прекинути, да би војни сукоб између два народа отпочео јуна 1848. године.

На појаву мађарског национализма Срби, Хрвати, Словаци и Румуни су одговорили стварањем сопствених националних покрета. Код Немца и Јевреја оваква реакција је изостала, ова два народа нису пружали отпор политици мађаризације, већ

¹⁹ Јањетовић 2009: 21–24.

²⁰ *Ibid*, 25–26.

су се великим делом асимиловали у Мађаре. Код Немца асимилацијом највише је било захваћено грађанство, док су масе сељачког становништва, затворене у својим сеоским заједницама биле поштеђене овог процеса. Немци су као колонисти већином били насељени на државним поседима, чиме су непосредно подређени цару који је и сам био немачке народности. Због тога су немачки сељаци испољавали чврсту веру у свој привилегован положај који му је био обезбеђен царевом бригом и заштитом.²¹ Немци су били више окренути ка Мађарима, поштовали су начело „реда, мира и рада“, избегавали су да активно учествују у револуционарним догађајима, осим када би на то били приморани. Немци су се на простору Јужне Бачке надали да ће им револуционарне мађарске власти дати грађанске и привредне слободе. Због тога су више били окренути ка Пешти, него ка српском Главном одбору, који је од несрпских насеља тражио да му предају оружје и да подрже борбу коју су водили Срби. Тамо где тај захтев није био испуњен, насеља су на силу заузимања. У таквим околностима Немци су се чешће налазили на супротној страни од Срба, иако они са њима, за разлику од Мађара, нису имали никакав директан сукоб интереса.²²

Насеља Јужне Бачке била су окружена револуционарном мађарском војском која је била стационирана у Новом Саду и Футогу, са подршком гарнизона који се налазио у Петроварадинској тврђави. Почетни успеси Срба у борбама око Србобрана и у Шајкашкој довели су до одмазде револуционарне мађарске војске над цивилним становништвом Јужне Бачке. Мађарски револуционари имали су подршку од Немаца из Новог Футога, а да би држали Србе под контролом у Паланци и Футогу организовали су војне логоре. По селима око Паланке где су Срби били већина непрекидно су крстариле патроле Мађарске револуционарне гарде.²³ Над цивилним становништвом Јужне Бачке злочини су били почињени у различитим временским периодима у зависности од догађаја на ширем подручју на којем су се дешавала ратна дејства. Први злочин догодио се у Руменки на Велику Госпојину, 28. августа 1848. године и у њему су страдала 43 житеља овог места. Срби из Старе Паланке су страдали након пораза мађарске револуционарне војске лета 1849. године када је војска одана Бечком двору под командом бана Јосипа Јелачића ушла у Нови Сад. Уследило је мађарско бомбардовање Новог Сада са Петроварадинске тврђаве 12. јуна 1849. године у коме је град порушен и спаљен до темеља. Током повлачења мађарске револуционарне војске уз Дунав страдали су Срби из Старе Паланке, Бегеча и Кисача. У Старој Паланци убијени су Богдан Богданов, Лазар Ђуркаш, Максим Шијак, Мита Шијак и Илија Шијак.²⁴

Током друге половине XIX века Паланка пролази кроз убрзани развој чији су носиоци били Немци. Обале Дунава између данашње Бачке Паланке и Илока од најстаријих времена биле су повезане речним саобраћајем, у почетку чамцима, да би 1877. године прорадила парна скела. Први воз је из Паланке кренуо 1896. године, а у годинама које су следиле изграђена је мрежа железничких пруга које су насеље повезивале са Новим Садам, Сомбором и Суботицом. Прво еснафско удружење у

²¹ Антоловић 2009: 186–187.

²² Јањетовић 2022.

²³ Гавриловић 1994: 33.

²⁴ Маодуш 2018: 309–314.

Паланци основано је 1818; а оно ће бити замењено Занатлијским удружењем које је 1886. године које је бројало 240 чланова. Врхунац технолошког напретка Паланка ће доживети 1923. године када у рад буде пуштена у рад електрична централа. У свим овим токовима напретка Немци су имали водећу улогу, док су Срби били ти који су дух модернизације прихватили и користили све његове бенефите.

Притисак на немађарске народе у Угарској настављен је 1907. године, када је донет Апоњијев закон (*Lex Aponyi*), који је прописао обавезно изучавање мађарског језика у школама. Срби и Немци су се тако заједно нашли под ударом мађаризације, а реакције су биле у правцу пружања отпора оваквој политици. Овај закон је у случају Немаца био катализатор њиховог политичког активирања када из редова њиховог грађанства настаје један интелектуални круг који почиње да се бори против даљих притисака и асимилације. Међутим код Немаца у Угарској тада је дошло до поделе на оне који су прихватили мађарску државну идеју и изјашњавали су се као Мађари немачког порекла (*Deutschungarn*) и супротно њима оне који су свој национални идентитет градили на припадности немачкој нацији.²⁵ За разлику од Немаца Срби су се током читавог XIX века, а нарочито од издијања Мађарске револуције, то јест од 1848. до 1912. године успешно бранили од мађаризације која је имала за циљ да од национално хетерогене државе створи велику и етнички чисту Мађарску.²⁶

Нова тачка конфликта Срба и Немаца настала је у ратним дешавањима током Првог светског рата. Вест о Сарајевском атентату и смрти престолонаследника надвојводе Франца Фердинада изазвала је велики страх код војвођанских Срба. Слутећи велико зло и несрећу, они су на све начине покушавали да ублаже последице атентата. У циљу тога Срби су готово у свим местима на простору данашње Војводине давали изјаве лојалности и привржености Аустроугарској монархији и династији Хабзбурга. Првих дана рата ове манифестације поданичке лојалности су се наставиле.²⁷ Своје новчане прилоге Срби из Бачке су првих месеци рата предавали Црвеном крсту, а на то их је позивао својим апелом и епископ бачки Митрофан Шевић.²⁸ Срби из Старе Паланке су се одазвали мобилизацији аустроугарске војске и у њеним редовима борили су у Галицији, на Источном фронту против Русије, на Италијанском фронту, на фронту с Румунијом, а чак је забележено и њихово учешће у борбама на Западном фронту. У тим борбама велики број Срба је погинуо, а велики број је био рањен или је нестао, док је део њих дезертирао, или је пао у заробљеништво руске царске војске. Један број српских ратних заробљеника прихватио је позив српске владе да приступе добровољачким јединицама српске војске.²⁹ Немачко становништво у Паланци вођено осећањем лојалности према држави и владару – цару Францу Јозефу, спремно одазвало позивима на војну мобилизацију, испуњавајући своју патриотску дужност. У саставу аустроугарске војске паланачки Немци су се борили на свим европским ратиштима, истичући се по својој поузданости и храбрости. Године заједничког ратовања Немаца из Угарске са сународницима из Немачког Рајха имале

²⁵ Антоловић 2009: 196–200.

²⁶ Крстић 2014: 473–474.

²⁷ Васин 2013: 300–302; Крстић 2014: 477.

²⁸ Вајагић 2016: 144–145.

²⁹ Баљ, Вајагић 2016: 81.

су за последицу пораст националног самопоуздања, као и јачање свести о припадности немачком народу. У исто време, угарски Немци су се упознали са незадовољством које је код различитих народа монархије постојало у односу према заједничкој држави. Потакнути новим идејама и руковођени искуством стеченим током ратних година, Немци су, по окончању ратних сукоба, изашли са новим погледима у односу на свој положај у земљама наследницама Аустроугарске монархије.³⁰

Улазак српске војске на територију Срема, Баната, Бачке и Барање новембра 1918. године представља кулминацију успешне офанзиве која је започела пробојем Солунског фронта. Низ догађаја који је уследио после пробоја Солунског фронта довео је до потпуног слома војне моћи Централних сила и њихове капитулације. Напредујући кроз Војводину српска војска је у насељима са српским становништвом била дочекана са одушевљењем. Са друге стране у насељима са већинским мађарским и немачким становништвом у српским војницима је виђена снага која је повратила поштовање реда и закона. Српска војска је на просторима бивше Аустроугарске монархије које је заузела зауставила анархију која је почела да узима маха после распада некада моћног царства. Та анархија била је присутна и у Паланци, а иза плачки и убистава стајао је тзв. „зелени кадар“ ког су чинили дезертери и бивши војници аустроугарске војске. Пошто вод српске војске смештен у Паланци са њима њије могао да изађе на крај стигла је помоћ у виду веће јединице француске војске.³¹ Посебно је важно истаћи да у документима није забележен нити један инцидент од стране српске војске према цивилном становништву. По томе се српска војска разликовала од аустроугарске војске која је починила многобројне ратне злочине према српском цивилном становништву током Првог светског рата. Било каква врста реваншизма према мађарском и немачком цивилном становништву је изостала.³²

У границама новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца живело је приближно пола милиона Немаца који су од народа постали национална мањина. Током првих година нове југословенске власти су испољиле благонаклон однос према Немцима, чиме су намеравали да их придобију и тако супротставе мађарској националној мањини, односно ревизионистичкој политици коју је водила Мађарска држава. Захваљујући томе већ 1919. године Немци су добили дозволу да покрену штампање дневног листа *Deutsches Volksblatt*. Одмах потом 1920. године је дошло до оснивања централне организације Немаца у Краљевини СХС, Швапско-немачког просветног савеза – Културбунда (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*). Ова организација је под својим окриљем организовала више привредних, просветних и спортских организација. Политички и културни центар Немаца у Краљевини СХС постао је Нови Сад, тако да су Немци у Паланци били најближи свом центру. Следећи корак је било укључивање у политички живот Краљевине СХС оснивањем Немачке странке (*Partei der Deutschen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen*). Странка се у свом политичком деловању залагала за остваривање немачке школске аутономије. Са посебном пажњом Немци су развијали задрugarство, а до нарочитог замаха у том послу

³⁰ Антоловић 2009: 201.

³¹ Riemann 1981: 39.

³² Вајагић 2018: 576.

дошли је 1922. године оснивањем „Аграрије“ у Новом Саду. Као кровна организација она је окупљала немачке задруге, из које се 1927. године издвојила Централна позајмна каса преко које се одвијао целокупан робно-новчани промет немачких задруга.³³

Увидом у Дефинитивне резултате пописа становништва од 31. јануара 1921. у срезу Бачка Паланка, односно на простору данашњег града већину су имали Немци, а по бројности су за њима следили Срби, Словаци, Мађари, Хрвати и остали. Од три паланачке политичке општине Немци су били већина у Бачкој и Новој Паланци, а Срби у Старој Паланци. Територијално срезу Бачка Паланка припадала су насеља (општине) Бачко Ново Село, Букин (Младеново), Буљкес (Бачки Маглић), Гајдобра, Нова Гајдобра, Обровац, Параге, Плавна, Силбаш, Товаришево и Чид (Челарево). У овим насељима Немци нису били већинско становништво у Товаришеву, Силбашу и Парагама.³⁴

Срез Бачка Паланка							
Немаца	Срба	Словака	Хрвата	Мађара	Руса	Остали	УКУПНО
23.070	12.040	2.124	2.051	1.606	165	156	41.212
Општина Бачка Паланка							
Немаца	Срба	Словака	Хрвата	Мађара	Руса	Остали	УКУПНО
4.480	308	244	85	369	43	47	5.576
Општина Стара Паланка							
Немаца	Срба	Словака	Хрвата	Мађара	Руса	Остали	УКУПНО
800	3.976	351	247	69	20	1	5.464
Општина Нова Паланка							
Немаца	Срба	Словака	Хрвата	Мађара	Руса	Остали	УКУПНО
1.615	20	4	3	64	12	15	1.733
Бачка Паланка – укупно							
Немаца	Срба	Словака	Хрвата	Мађара	Руса	Остали	УКУПНО
6.895	4.304	599	335	502	75	63	12.773

Табела 1. Резултати пописа становништва у срезу Бачка Паланка 31. јануара 1921. године.

Немци су се у Краљевини СХС суочавали чињеницом да су били означени као одговорни за непопуларну политику коју је Бечки двор водио према Србима током векова постојања Хабзбуршке монархије. У Бачкој Паланци, као и широм Бачке и Баната долазило је до судара српских и немачких економских интереса. Том приликом већа економска и привредна способност Немаца изазивала је завист и страх код Срба. Оно што Срби нису могли да опросте Немцима односило се на њихово ржање према Мађарима у годинама Револуције 1848/49; приликом развојачења Војне границе, као и у догађајима јесени 1918. године када су дали подршку Мађарима. Све ове тачке конфликта су за последицу имале стално подозрења код Срба у чијим рукама су биле

³³ Антоловић 2017: 197.

³⁴ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године 1932: 360–361.

полуге власти у југословенској краљевини између два светска рата.³⁵ Као већина Немци су односили победе на изборима у Паланачком срезу у периоду парламентарне демократије до 1929. године. На првим изборима где им је било дозвољено учешће 18. марта 1923. године кандидат Немачке странке др Ханс Мозер³⁶ однео је убедљиву победу освојивши 3.775 гласова (49,7%) од изашлих бирача.³⁷ Победу је однео још два пута, на парламентарним изборима који су одржани 8. фебруара 1925. године када је у Новосадском изборном округу освојио 6.045 гласова,³⁸ као и на парламентарним изборима који су одржани 11. септембра 1927. године када је у Паланачком срезу освојио 3.424 гласа (укупно 6.125 у Новосадском изборном округу).³⁹ Завођењем режима личне власти краља Александра I Карађорђевића 1929. године наступиле су промене у политичком животу. Све политичке странке, укључујући и Немачку странку биле су забрањене, а већина Немаца се у новом административном уређењу нашла у границама Дунавске бановине. Немачка странка, као национална странка, била је угашена и више није обнављала свој рад, немачки политички прваци нису сарађивали са опозиционим грађанским странкама. Они су потпуно пружали подршку владиној политици, за шта су успевали да добију одређене уступке, пре свега по питању школства на немачком језику.⁴⁰ Тако се у Паланачком срезу на изборима за Народну скупштину Краљевине Југославије 8. новембра 1931. године поново нашао др Ханс Мозер, али овога пута на владиној листи. Освојио је укупно 1.839 гласова, док је већину од 6.352 гласа добио др Геден Дунђерски.⁴¹ Као народни посланик др Ханс Мозер ће представљати Паланчки срез у периоду 1932–1935. године. Поново ће се наћи као кандидат владине листе чији је носилац био њен председник Богољуб Јевтић на изборима 5. маја 1935. године, освојиће укупно 2.173 гласа, али неће добити посланички мандат. Највише гласова бирача добио је кандидат владине листе православни свештеник Милоје Марцикић, парох у Старој Паланци.⁴² Политички прваци Немаца су у Народној скупштини дали подршку Милану Стојадиновићу приликом формирања већине, а након тога улазе у састав владине странке Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Колико је Паланачки срез био важан владајућој ЈРЗ говори и чињеница да је председник Среског одбора био управо министар просвете Димитрије Магарашевић.⁴³ Управо у овом месту је одржао свој први партијски

³⁵ Јањетовић 2000: 386; Јањетовић 1999: 241–244.

³⁶ Ханс Мозер (Hans Moser, 1889–1980) је рођен у Земуну. Правни факултет завршио је у Загребу. Био је оснивач Немачке странке, посланик у Народној скупштини 1923–1929. и 1932–1935. и најближи сарадник председника Немачке странке др Штефана Крафта. Током Другог светског рата био је градоначелник Земуна који је тада припадао тзв. Независној Држави Хрватској. Након рата живео је у Линцу и Хорну где је преминуо у дубокој старости.

³⁷ *Сјайишћика избора народних йосланика 18. марџа 1923 1924*: 133–134.

³⁸ Анон., [Избори по покрајинама], *Полићика*, (год. XXII, бр. 6034), 10. 2. 1925.

³⁹ Анон., [Избори у унутрашњости], *Полићика*, (год. XXIV, бр. 6959), 12. 9. 1927; Анон., [Коначни избори по окрузима], (год. XXIV, бр. 6960), *Полићика*, 13. 9. 1927.

⁴⁰ Антоловић 2017: 198.

⁴¹ *Сјайишћика избора народних йосланика за Прву Јујословенску Народну скуйишћину одржаних 8. новембра 1931. йод. 1935*: 215.

⁴² *Сјайишћика избора народних йосланика за Народну скуйишћину Краљевине Јујославије извршених 5. маја 1935. йодине 1938*: 129–130.

⁴³ Димитрије Магарашевић (1888–1948) је рођен у Сремским Карловцима где је завршио гимназију, а студије је похађао у Бечу, Загребу и Београду. Као професор и директор школа радио је у Новом Саду ,

збор 4. априла 1938. године, осврнуо на ситуацију у Европи, констатујући да су многе државе биле забринуте за своју судбину и државне границе. Његов говор је одржао на немачком језику, а он је уследио након што је Адолф Хитлер извршио Аншлус Аустрије.⁴⁴ Коначно на последњим парламентарним изборима у Краљевини Југославији који су одржани 11. децембра 1938. године Немци из Паланачког среза гласали су за листу ЈРЗ чији је носилац био министар просвете др Димитрије Магарашевић, а његов заменик паланачки индустријалац др Јозеф Тришлер.⁴⁵ Током предизборних активности владини кандидати су подијелили немачким гласачима многобројним обећањима стављајући им у изглед решавање захтева немачке мањине након избора. На предизборном митингу у Бачкој Паланци, 5. децембра 1938. године, министар просвете Димитрије Магарашевић се присутнима обратио на немачком језику. Том приликом он је обећао присутним немачким бирачима развој немачког мањинског школства.⁴⁶ Листа је однела убедљив тријумф са освојених 8.416 гласова, а др Јозеф Тришлер је добио посланички мандат.⁴⁷

Нови правац политичког деловања немачке мањине на простору данашње Војводине био је одређен спољнополитичким успесима нацистичке Немачке – Аншлусом Аустрије у марту и припајањем Судетске области у јесен 1938. године. Немачки Трећи рајх на челу са Адолфом Хитлером стекао је огроман углед међу Немцима у Југославији, док је идеологија националсоцијализма стекла велики број присталица, највише међу припадницима млађих генерација. Процес нацификације немачке мањине у Југославији био је вођен и контролисан од стране Немачке, а започео је остваривањем потпуног јединства у оквиру Културбунда, на чије чело августа 1939. године долази др Сеп Јанко. Из политичког живота су уклоњени представници умерене политике, а након што су прихватили националсоцијализам као поглед на свет Немци су започели општу акцију подређивања нацистичкој идеологији. Истовремено са ширењем нацизма вођство Културбунда је вршило наоружавање свог чланства, организовале су се паравојне јединице које су увежбаване по војним логорима. На тај начин Немци су се припремили за евентуални војни напад на Краљевину Југославију, док је деловање Културбунда био параван за изградњу немачке обавештајне службе у Југославији.⁴⁸

Многим Србима који нису били навикнути на национално експонирање Немаца, свака њихова национална манифестација је сметала. Минијестације у организацији Културбунда су почеле све више да попримају нацистички карактер уз све изазовније држање Немаца, што је изазвало опште негодовање Срба. Оваква

Славонској Пожеги, Загребу, Вировитици и на Сушаку. Сарађивао је у националној омладинској акцији са „Словенским југом“ и Народном одбраном у Београду, због чега му је за време Првог светског рата суђено пред Аустроугарским Војним судом. У Краљевини СХС био је начелник одељења средњошколске наставе у Министарству просвете, а затим и помоћник министра.

⁴⁴ Вајагић 2016: 229–230.

⁴⁵ Јозеф Тришлер (Josef Trischler 1903–1975) је рођен у Обровцу, као политички представник Немаца био је изабран за народног посланика у Скупштини Краљевине Југославије. Након Другог светског рата био је изабран за посланика у првом сазиву Бундестага Савезне Републике Немачка као кандидат Странке слободних демократа (нем. Freie Demokratische Partei – FDP).

⁴⁶ Вајагић 2016: 257–258.

⁴⁷ Анон., [Резултати избора за народне посланике], *Политика*, (год. XXXV, бр. 10972), 13. 12. 1938.

⁴⁸ Антоловић 2017: 200–202; Јањетовић 1999: 250–256.

атмосфера је за последицу имала заоштравање националних односа и стварање општег страха и неповерења. Срби су Немце сагледавали кроз јавне манифестације и деловање Културбунда, а великим делом и кроз Хитлерову експанзију у Европи. Са друге стране Немци су Србе посматрали кроз призму политике вођене од стране југословенских власти где су српски представници доминирали.⁴⁹ Савременици тих дешавања оставили су записе у којима бележе агресивно и изазивачко понашање Немаца који су се свуда јавно појављивали у црним униформама и чизмама. Униформе су свуда у Војводини и Барањи биле једнаке, носили су их млади људи, који су викендима по својим селима приређивали војне вежбе. Посете разних друштава из Немачке давале су им још више подстрека у активностима и деловању. Свакога дана је неко од насеља са немачким становништвом славило годишњице од колонизације, верску годишњицу или датум рођења значајне личности. Срби су са великом пажњом слушали говоре Адолфа Хитлера на радију уз обавезно коментарисање њиховог садржаја и одјека.⁵⁰

Немци у југословенској краљевини имали су све услове за слободан развој својих привредних, а делимично и културних активности. Вођа Културбунда у Паланци др Јозеф Рајтер⁵¹ је о својим комшијама Србима оставио следећи запис: „Наши добри српски земљаци су један сасвим трезвен, пријазан и богобојажљив свет са посебно снажно развијеним осећајем части. За време мог службовања као лекара, имао сам пуно прилика да продрем у најинтимније сфере тог народа и да о њему стекнем један сасвим повољан суд. Наше српске породице живе су још увек у једном старинском строгом патријархату од кога је потицао узоран хијерархијски ред и чистоћа обичаја, као и привредна стабилност. Имали су све разлоге да буду свесни свог порекла и да буду испуњени националним поносом. Иако су своје швапске комшије поштовали и ценили, а њихову ваљаност без зависти признавали, ипак су поседовали један осећај надмоћи који се није могао уздрмати. Расно, они су представљали најлепши и најбољи српски тип и били су духовно отворени. Са завишћу морам да утврдим да су наши српски земљаци имали јаче профилисане личности и да су у јавном животу имали више грађанске храбрости него ми Немци“.⁵² У месецима пред улазак Краљевине Југославије у Други светски рат односи између Срба и Немаца нису били претерано блиски, комшије су се помагала и посећивале, у насељима где су живели измешани бележени су инциденти, али физички сукоби су били ретки. Немцима се приписивала издаја и улога „пете колоне“ што је било прихватано од млађих генерација Срба. Слично је било и са немачке стране где су млади иступали са позиција нацистичке идеологије чиме су навлачили мржњу јавности на целу немачки мањину.⁵³

⁴⁹ Јањетовић 2022.

⁵⁰ Поповић 2019: 145–151.

⁵¹ Др Јозеф Рајтер (1904–?) лекар, рођен у Новој Паланци, обављао је дужност председника паланачке организације Културбунда. Његова кућа се налазила у Уској улици (центар Бачке Паланке) и у њој се данас налази Основна музичка школа „Стеван Христић“. Након завршетка Другог светског рата емигрирао је у Сједињене Америчке Државе где је и умро.

⁵² Reiter 1958: 9

⁵³ Јањетовић 1996: 64.

Након извођења војног пуча 27. марта 1941. године и одлуке Адолфа Хитлера да војно нападне и као државу уништи Краљевину Југославију активирана је немачка мањина у Југославији. Вођство Културбунда је радио везом затражило од Берлина да се из авиона баци оружје на претходно припремљеним локацијама у широм Војводини како би наоружало своје чланство. Такође упутило је и обавештење о знацима распознавања за случај спуштања падобранаца немачке војске. Испорука оружја тражена је за између осталих и за Нову Паланку, Букин, Гајдобру, Нову Гајдобру, Чиб, Илок, Буљкес, Бачко Ново Село и Деспотово. У случају спуштања немачких падобранаца као знак распознавања немачких борбених група требало је да послужи бело платно квадратног облика 6х6 cm. У супротном, ако би се на платну појавио кукасти крст то би био знак да је посреди провокација тј. опасност.⁵⁴ Након што је Немачка заједно са својим савезницима из Тројног пакта 6. априла 1941. године напала Југославију према унапред утврђеном плану у Петроварадин је доведено 500 Немаца који су узети као таоци. Међу њима налазили су се и Паланачки Немци, а вођству Културбунда које се налазило у Новом Саду било је дозвољено да заточеним лицима достави неопходну храну и ћебад. Убрзо потом 11. априла сви Немачки таоци били су предати вођству Културбунда, при чему нико заточеника није убијен.⁵⁵

Капитулацијом војске Краљевине Југославије њена територија је раскомадана између Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске. Територија Бачке се нашла под окупационом управом Мађарске што није наишло на одобравање млађих Немаца. То се најбоље видело приликом прве акције регрутације добровољаца у *Waffen-SS* јединице, када је од укупно 17.860 регрутованих 1942. године, чак 9.416 дошло са територије Бачке.⁵⁶ Један од разлога за овакав одзив лежи у чињеници да су Немци у Бачкој имали жељу да се боре за Трећи рајх који им је био идеал. Такође они су одбијали да буду мобилисани у мађарски *Honved*. Пораз Немаца код Стаљинграда, као и све већи број погинулих на фронту уздрмао је веру у сигурну победу. Током друге акције из Бачке је регрутовано 8.500 људи, а Немци који нису хтели да се пријаве као добровољци били су привођени од стране немачких паравојних формација. Захваљујући томе до краја 1943. године било регрутовано 90% предвиђених годишта. Последња трећа акција регрутације за *Waffen-SS* јединице изведена је у пролеће 1944. године после окупације Мађарске, када је одбачена маска добровољне регрутације, а њом су обухваћени сви Немци између 17 и 63 године. Током лета 1944. године основане су јединице Домовинске заштите (*Heimatschutz*) које су последњој фази рата учествовале у борбама против партизана.⁵⁷

Већина Немаца који су били регрутовани у *Waffen-SS* упућени су састав 7. добровољачке брдске дивизије „Принц Еуген“ (7. *SS-Freiwilligen Gebirgs Division „Prinz Eugen“*).⁵⁸ Ова јединица се специјализовала за борбу са герилским покретима отпора,

⁵⁴ Антоловић 2017: 182.

⁵⁵ *Ibid*, 183.

⁵⁶ Немци у Источној Европи нису имали држављанство Немачког Рајха због чега формално нису могли бити мобилисани јединице *Wehrmacht*, регуларне немачке армије.

⁵⁷ Јањетовић 1999: 256–259; Рил, Стојчић 2017: 23–25.

⁵⁸ 7. *Waffen-SS* добровољачке брдске дивизије Принц Еуген је формирана 1. марта 1942. године у Белој Цркви. Бројно стање дивизије је износило између 20.000 и 22.000 војника и официра.

пре свега са партизанима. Током четворогодишњег рата на подручју Југославије дивизија „Принц Еуген“ је стекла репутацију најозлоглашеније немачке јединице чији су припадници починили многобројне ратне злочине према цивилном становништву, док су заробљене партизане по правилу стрељали, укључујући и рањенике. Увидом фотографски материјал који се налази у двотомној споменици *Palanka an der Donau* већина Немаца из Паланке који су били мобилисани налазили су се у саставу дивизије „Принц Еуген“. Такође фотографије нам показују да су Немци из Паланке у саставу *Waffen-SS* јединица борили на фронтима у Русији и Француској, као и у немачкој Ратној морнарици, а тек мањи део њих био је у регуларним јединицама немачке војске.⁵⁹ Према немачком попису из Немачке и Старе Паланке је погинуло 160 војника и официра, док је из Нове Паланке погинуло њих 76.⁶⁰

Током мађарске окупације у Паланци нису били забележени случајеви насиља над српским становништвом. Јесени 1942. године преко Дунава у суседном Илоку партизани су убили паланачког индустријалца Франца Георга Ајзенхута.⁶¹ Он је убијен током ноћи у винограду пред члановима своје породице.⁶² Међутим, један догађај из јесени 1943. године нарушио је мир који је владао у ратним годинама. Неколико стотина метара од Цркве Рођења Светог Јована Крститеља, у кући породице Стојаковић, налазила су се два тајна скровишта, тзв. базе. Овим скровиштима су се служили илегалци, припадници партизанског покрета отпора приликом прелазака из Бачке у Срем и обрнуто. Агенти мађарске полиције открили су базе 12. новембра 1943. године, а у оружаном сукобу који је уследио погинуло је троје чланова Комунистичке партије Југославије: Клара Фејеш, Милош Видовић и Живко Поповић.⁶³

У првим данима мађарске окупације у Бачкој Паланци је био организован сабирни логор у коме је од последица мучења и батинања умрло неколико Паланачких Срба.⁶⁴ Према увиду у непотпун списак страдалих Паланчана током Другог светског рата у немачким затворима и концентрационим логорима убијено је преко 50 људи. У ратном заробљеништву умрло је око 10 Паланчана војника Краљевине Југославије. Као припадници партизанског покрета отпора или јединица Југословенске армије у борбама је погинуло више од 60 Паланчана.⁶⁵ Пред избијање Другог светског рата у Паланци и околним селима је живело близу 300 Јевреја, они су до марта 1944. године били остављени на миру, али њихов положај се погоршао након што је Немачка окупирала Мађарску. Већ 5. маја 1944. године сви Јевреји из Паланке и околних села су похапшени и возовима транспортовани у нацистичке логоре смрти, при чему је већина њих убијена у логору Аушвиц. Активну улогу у Холокаусту на југословенском

⁵⁹ *Palanka an der Donau, Band I 1764–1944* 1986: 472–491; *Palanka an der Donau, Palanka an der Donau, Band II 1764–1944* 1992: 477–490.

⁶⁰ *Palanka an der Donau, Band I 1764–1944* 1986: 487–488.

⁶¹ Франц Георг Ајзенхут (1903–1942), отац му је био познати сликар Франц Ајзенхут (1857–1903). Фабрику кожне галантерије „Меркур“ у Новој Паланци основао је 1926; квалитетни производи су брзо освојили тржиште, а фабрика је запошљавала око 500 радника.

⁶² Knedel 1958: 191.

⁶³ Баљ, Вајагић 2016: 115.

⁶⁴ Mirković 2005: 521.

⁶⁵ *Жртве рата: 1941–1945: попис из 1964. године* 1992: 18–22.

простору узели су и Паланачки Немци, између осталих Фриц Штраке са чином *SS Untersturmführer*⁶⁶ био је у сектору IV-D београдског Гестапоа задужен за истребљење Јевреја и масона. Два најпознатија ратна злочинца из Паланке и околине су Франц Рајт (Franz Reith)⁶⁷ и Јакоб Еликер (Jakob Elicker).⁶⁸ Холокауст је преживело само 37 Јевреја из Паланке, који 1948. године одлазе у Израел.⁶⁹

Јесени 1944. године немачка окупациона војска је доживела пораз на простору Србије и Војводине због чега је била приморана да започне повлачење пред партизанским јединицама помогнутим од стране Црвене армије. Заједно са немачком војском повлачио се и део војвођанских Немаца. Од преко 6.800 Немаца који су живели у Паланци 11. октобра 1944. године организовано је отишло њих око 3.500. Између 2.800 и 3.000 је успело да се укрца на бродове на којима су отпловили узводно Дунавом ка Аустрији, одакле су железницом превезени у Немачку. Партизане и Црвену армију у Паланци је сачекало око 3.000 Немаца, од чега је око 850 страдало у месецима који су уследили. У логорима је од болести и лоших услова за живот умрло њих 599, у одмаздама партизана и осудама преких судова револуционарних власти страдало је 182, приликом покушаја бекства из логора страдало је њих 44, док је радним логорима у СССР–у умрло њих 15.⁷⁰

Одлукама Другог заседања АВНОЈ–а новембра 1943. у Јајцу и одлуком Председништва АВНОЈ–а од 21. новембра 1944. године у Београду Немци у Југославији су лишени свих права и прописана је конфискација њихове целокупне покретне и непокретне имовине. Под удар одлука АВНОЈ–а су долазили сви они који су се под окупацијом декларисали или важили као Немци, без обзира да ли су пре рата као такви иступали или су важили као асимилирани Срби, Хрвати и Словенци. Истовремено нису се одузимала грађанска права и имовина држављанима немачке народности или немачког порекла или презимена: а) који су били у партизанима или су били војници у народноослободилачкој борби, или су били активни у раду Народноослободилачких одбора; б) Србима, Хрватима, Словенцима који су пре рата били асимилирани, а за време рата нису приступили нити су иступали као чланови Културбунда; в) који су за време рата одбили да се декларишу као припадници

⁶⁶ поручник

⁶⁷ Франц Рајт (Franz Reith, 1901, Обровац – 1947, Зрењанин) генерал *Waffen-SS* и полицијски перфек Баната. Пре рата био је адвокат у Оџацима и Кули, један од вођа Културбунда. На почетку окупације је постављен за Полицијског префекта Баната под немачком управом, Од почетка 1942. године, префектура је стављена под команду *SS*–а, где је добио чин генерала. Био је задужен за координацију и извођење свих антипартизанских операција у окупираном Банату. Учествовао је у акцији хапшења и убиства Жарка Зрењанина. Након рата осуђен на смртну казну због почињених ратних злочина.

⁶⁸ Јакоб Еликер (Jakob Elicker 1908, Буљкес – ?). Пре рата активан у Културбунду, као адвокатски приправник радио је у Бачкој Паланци. За време Априлског рата организовао је немачке органе власти у Паланци. У тзв. НДХ постављен је јула 1941. за великог жупана Вука, самоуправне јединице за Немце. За шефа политичке полиције поставио је бившег Паланачког општинског бележника Отмара Шилда (Othmar Schilda). Под његовом командом широм Срема је вршен бруталан терор над Србима, Јеврејима, комунистима и другим антифашистима. Након немачког војног пораза склонио се у Западну Немачку где је радио као судија.

⁶⁹ Гужвица 2016: 109–125.

⁷⁰ *Palanka an der Donau, Band II 1764–1944* 1992: 569–577; Riemann 1981: 47.

немачке народносне групе; г) Немцима који су ступили у брачне односе са припадницима других признатих народности.⁷¹ Куће и земљишни поседи Немаца који су били конфисковани ушли су у фонд за извођење колонизације која је спроведена у Бачкој Паланци.⁷² Први колонисти су почели да пристижу крајем 1945; да би највећи број њих дошао током 1946. године. Бачка Паланка је насељена колонистима са простора Босанске Крајине из срезова Дрвар, Босанско Грахово, Бихаћ, Цазин и Босански Петровац, а укупно је колонизовано 469 породица.⁷³ Епилогом Другог светског рата дошло је до трајне промене састава становништва, Немци који су били већинско становништво у Бачкој Паланци нестају, а њихов број се на првом попису након Другог светског рата свео на испод 2%.

	Срби	Хрвати	Мађари	Словаци	Немци	остали	УКУПНО
срез	30.070	1.240	3.271	5.919	717	514	41.731
град	8.623	612	2.058	1.039	202	296	12.830

Табела 2. Резултати пописа становништва у срезу и граду Бачка Паланка⁷⁴
(Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948, књ. 9, Београд, 1954, 210.)

Према резултатима последњег пописа становништва из 2011. године у граду Бачка Паланка било је 74 Немаца, док је њихов број у целој општини био 105.⁷⁵ Немцима је данас у Републици Србији признат статус националне мањине и сва права која из тога проистичу. У центру Бачке Паланке је 1. јуна 2019. испред римокатоличке цркве Безгрешног зачећа Богородице Марије свечано откривено спомен обележје под називом *Сећање и разумевање*. Ово спомен обележје посвећено је Подунавским Швабама које су овде живеље у периоду од 1764. до 1944. године. Иницијатива за подизање овог обележја дошла је од локалног Удружења Подунавских Шваба, она је подржана од стране локалне самоуправе и надлежног министарства Владе Републике Србије које је дало потребну дозволу за подизање споменика. На свечаном откривању окупљеним грађанима су се обратили Ханс Суприц – председник Савезног удружења Подунавских Шваба Немачке и Паланачких Шваба у Немачкој, Иштван Пастор – председник Скупштине Аутономне Покрајине Војводине, Бранислав Шушница – председник општине Бачка Паланка и Михаел Плац – Председник Националног савета немачке националне мањине у Србији. У свом обраћању Иштван Пастор је истакао како је откривање спомен-плоче у знак сећања на припаднике немачке заједнице који су у три општине Стара, Нова и Немачка Паланка живели скоро два века, чин који има за циљ да у човеку који стоји до нас видимо оно што нам је заједничко и што нас повезује, јер једино тако можемо сви заједно градити будућност.

⁷¹ Историјски архив града Новог Сада, Фонд 335, кутија 79, 1543/45 СНО Бачка Паланка Одељак за унутрашње послове 15. јун 1945.

⁷² Након ослобођења 20. октобра 1944. године три политичке општине Стара Паланка, Нова Паланка и Немачка Паланка су формирале једну општину Бачку Паланку.

⁷³ Краљ, Радовић 1988: 151–152.

⁷⁴ Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948 1954: 210.

⁷⁵ Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији 2012: 36.

Пастор је том приликом поручио како „искрено верује да су Савезно удружење Подунавских Шваба у Немачкој, Удружење Подунавских Шваба из Бачке Паланке и Општина Бачка Паланка овим гестом направили један мали корак у поправљању света и грађењу заједничке будућности“. Додао је да се линија која раздваја добро и зло не протеже се између народа, држава, раса, него у савести свакога од нас понаособ у којој се бије битка и доноси одлука јесмо ли људи и остајемо ли и даље припадници те врсте која се зове људски род, а да је наша дужност и част да сачувамо и пренесемо сећање на Подунавске Швабе и на генерацију која ће доћи после нас, и све оне који ће доћи и после њих.⁷⁶ Споменик је тространог облика, текст је написан на три језика – немачком, енглеском и српском. На споменику пише: „Ово спомен обележје је подигнуто у знак сећања на припаднике немачке заједнице који су у Бачкој Паланци живели између 1764. и 1944. године. Ово спомен обележје подигла је заједница Подунавских Шваба Бачке Паланке из целог света. Бачка Паланка 2019. година.“ На споменику се такође налазе три грба – Нове Паланке (1775), Старе Паланке (1774) и Немачке Паланке (1829).

Срби као староседеоци и Немци као колонисти на простору Бачке Паланке сусрели су се током XVIII века. Почетак суживота обележила је заједничка борба на култивисању простора Јужне Бачке. Врло брзо Немци су постали економски доминантнији од Срба, а при томе су уживали сталну заштиту и подршку од стране Бечког двора. Први већи конфликт одиграо се током дешавања у Револуцији 1848/49. године када су Немци већином стали на страну Мађара у њиховом оружаном сукобу са Србима. У годинама након гушења Револуције 1848/49. године Срби и Немци ће се наћи под једнаким притиском политике асимилација немађарских народа која је вођена од стране угарских власти. Нови конфликт између два народа избио је након Сарајевског атентата и почетка Првог светског рата. Срби и Немци су се нашли као народи на супротним странама у рату. Након што се простор Бачке и шире данашње Војводине нађе у оквирима нове државе Краљевине СХС Немци ће преко ноћи од народа постати национална мањина. Срби који су контролисали токове власти у југословенској краљевини од почетка нису имали поверење према Немцима. Њихова економска снага и везе које су имали са матичном државом, нарочито од 1933. године када је на власт дошао Адолф Хитлер само су још више јачале подозрење југословенских власти. Ипак у то време је остварена сарадња на политичком пољу када су Немци преко својих посланика у Народној скупштини подржавали владину политику. Ово је нарочито било изражено током мандата владе Милана Стојадиновића, када су немачки политичари били на изборним листама владине странке ЈРЗ. Приближавањем Другог светског рата Паланачки Немци су прошли кроз процес нацификације који је завршен постизањем потпуног јединства у оквиру Културбунда. Након подређивања нацистичкој идеологији вођство Културбунда је започело тајно наоружавање свог чланства, а затим је уследила његова војна обука. Војно спремни Немци су дочекали Априлски рат 1941. године током кога су у

⁷⁶ ТАНЈУГ, [Откривен споменик Подунавским Швабама у Бачкој Паланци], *Политика*, (год. CXVI, бр. 37.925), 1. 6. 2019.

позадини вршили обавештајно–диверзантске задатке. За време трајања окупације 1941–1944. године Немци у Бачкој Паланци нису починили злочине над Србима. Као војни обвезници Паланачки Немци су већином били у саставу *Waffen-SS* јединица које су починиле многобројне ратне злочине. У данима који су претходили ослобођењу више од половине Немаца из Бачке Паланке се повукло заједно са немачком војском. Око 3.000 Немаца је сматрало да немају разлога за страх од нових револуционарних власти. Међутим они ће се суочити са последицама колективне одговорности Немаца као народа за држање током Другог светског рата на простору Југославије, а пре свега за почињене злочине над српским цивилним становништвом. У последњем конфликту Паланачки Немци ће бити логорисани, а преживели протерани из социјалистичке Југославије. Део њих ће изгубити живот у логорима или као жртве одмазди и преких револуционарних судова. Данас на простору града и општине Бачка Паланка живи мали број Немаца који у укупном становништву чине тек 0,2%. Перспектива односа Срба и Немаца данас свела се на историјско памћење везано за немачко присуство у Бачкој Паланци. Као прилог томе јесте откривање спомен обележја под називом *Сећање и разумевање* 2019. године, које представља место културе сећања на Немце у Бачкој Паланци, односно 2021. године и објављивање српског превода монографије Nikolausa Hepp-a, *150 Jahre Bačka Palanka. Die Geschichte der drei Schwestergemeinden Palanka bis zur Gegenwart*. Сваке године крајем августа Удружење Подунавских Шваба из Бачке Паланке организује манифестацију Штрудл фест на којој промовише културно–историјско наслеђе Немаца на овом простору.

Архивска грађа:

Историјски архив града Новог Сада, Фонд 335

Објављени извори:

Дефиницијни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево: Државна штампарија, 1932.

Жртве рата: 1941-1945: попис из 1964. године, СР Србија. [СРБ 3], САН Војводина, Београд: Музеј жртава геноцида, 1992.

Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948, књ. 9, Београд: Савезни завод за статистику, 1954.

Попис становништва, домаћинства и странаца 2011. у Републици Србији, књ. 1, Национална припадност, Београд: Републички завод за статистику, 2012.

Поповић, Д. *Сећања*, Нови Сад, Бачка Паланка: Прометеј, Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2019.

Стакмислика избора народних посланика 18. марта 1923, Београд: Народна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1924.

Стакмислика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије извршених 5. маја 1935. године, Београд: Народна скупштина Краљевине Југославије, 1938.

Стакмислика избора народних посланика за Прву Југословенску Народну скупштину одржаних 8. новембра 1931. год., Београд: Штампарија "Југославија", 1935.

Хеп, Н. 150 година Бачке Паланке: Историја немачкој насељавања у њири сесийринске ойишћине Паланке до савременој доба, прир. П. Вајагић, Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, Културни центар Бачке Паланке, 2021.

Челеби, Е. *Путопис: одломци о јуџословенским земљама*, пр. Х. Шабановић, Сарајево: Веселин Маслеша, 1979.

Marsigli, L. F. *Danubius Pannonico mysicus. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza*, T.1, sz. Simán Katalin, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvtár, Budapest, 2004.

Riemann, A. *Ortssippenbuch Palanka in der Batschka*, Frankfurt am Main: Zentralstelle für Personen und Familiengeschichte, 1981.

Литература:

Антоловић, М. „Немци у Јужној Угарској у XIX веку“, *Зборник Маџице српске за историју*, 79–80, 2009, 183–202.

_____. *Немачка Маџина у Војводини (1918–1941) грушћиво и џолићика*, Сомбор: Педагошки факултет, 2017.

Баљ, В. Вајагић, П. М. *Црква Свећој Јована Крсћићеља у Бачкој Паланци*, Бачка Паланка: Српска православна црквена општина, 2016.

Вајагић, П. М. „Ратни зајмови Аустроугарске на простору Војводине 1914–1918“, у: Д. Катић, М. Јаћимовић (ур.), *Архив, медија и култура сећања у Првом светском рату*, Нови Сад: Архив Војводине, 2016, 139–161.

_____. „Улазак српске војске у Војводину новембра 1918.“, *Војно дело* 70/2, 2018, 559–577.

_____. *Банови Дунавске дановине*, , Нови Сад, Бачка Паланка: Академска књига, Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2016.

Васин, Г. „Нестанак и смрт патријарха Лукијана Богдановића у пречанској политичкој јавности“, *Српске сћудије*, 4/4, 2013, 285–303.

Гавриловић, С. *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад: Матица српска, 1994.

Гужвица, С. „Јевреји у Бачкој Паланци“, у: Владимир Баљ (ур.), *Зборник радова о насћанку, џрошлости и историјском развоју рада Бачке Паланке*, Бачка Паланка: Група за развој и унапређење културе – ГРУК, 2016, 109–125.

Ђере, З. „Бачка варошка насеља према земаљском пореском попису из 1828. године“, *Истћраживања*, 24, 2013, 247–266.

_____. *Градови и вароши Бачке џочейком XIX века*, Нови Сад: Филозофски факултет, 2007.

Јанкулов, Б. *Прећлед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад: Матица српска, 1961.

Јањетовић, З. „О нацификацији војвођанских Шваба“, *Токови историје*, 1/4, 1999, 241–244.

_____. „Однос Срба и Немаца у Војводини (XVIII–XX век)“, *Токови: часопис Инстћићућа за новију истћорију Србије*, 1/2, 1996, 55–71.

_____. „Срби и Немци у Војводини: негативна искуства заједничког живота“, Друштво за српско немачку сарадњу, Београд, <https://www.scribd.com/doc/117651228/Z-Janjetovic-Srbi-i-Nemci-u-Vojvodini-Negativna-Iskustva-Zajednickog-Zivota>. [приступљено 31.05.2022].

_____. „Српски утицаји на свакодневну културу Немаца у Војводини“, *Ѓодишњак за грушћивену истћорију*, 16/2, 2009, 19–32.

Јовин, С. „Бачка Паланка – историјски развој насеља“, у: Р. Радовић (ур.), *Зборник радова о насћанку, џрошлости и историјском развоју рада Бачка Паланка*, Бачка Паланка: Књижевни клуб "Дис", 1988, 13–26.

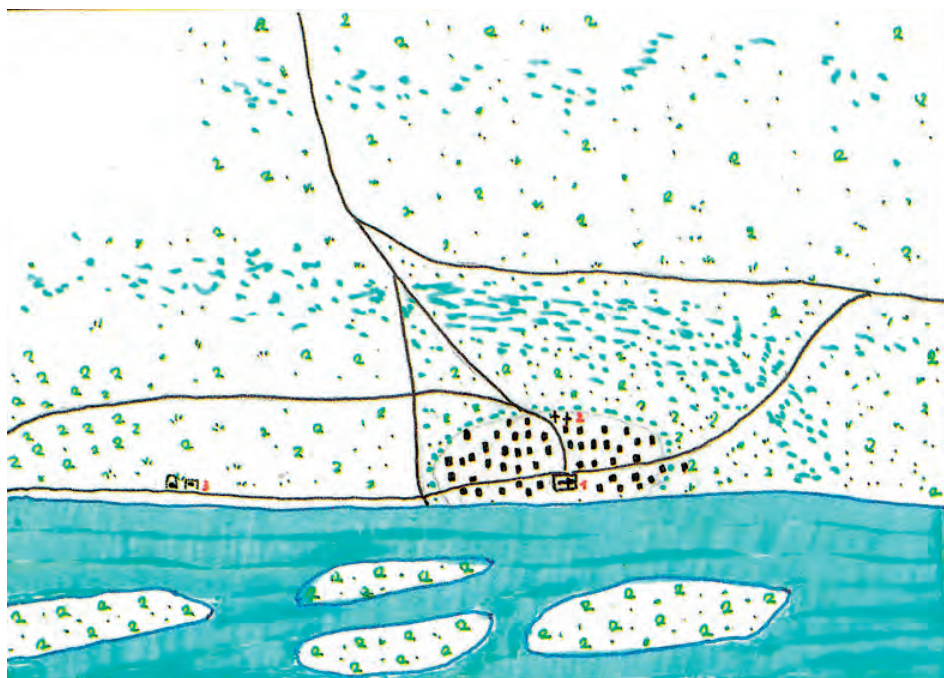
Краљ, Ђ. Радовић, Р. „Колонизација Бачкопаланачког среза и Бачке Паланке 1945/46. год.“, у: Р. Радовић (ур.), *Зборник радова о насћанку, џрошлости и истћоријском развоју рада Бачка Паланка*, бр. 1, Бачка Паланка: Књижевни клуб „Дис“, 1988, 151–156.

- Крстић, В. *Срби у Ујарској 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска, 2014.
- Кршев, Б. „Миграциона политика аустроугарских и југословенских власти у Војводини као основа њене мултикултуралности“ у: *IV међународни скупа Мултикултуралност и савремено друштво*, Нови Сад: Висока школа „Правне и пословне академске студије др Лазар Вркатић“, 2013, 127–145.
- Маодуш, Д. „Спискови жртава насељаних места јужне Бачке у Револуцији 1848/49.“, *Археон*, 1/1, 2018, 309–316.
- Митровић, М. „Насељавање и колонизација Војводине: 1690–1945“, *Годишњак Друштва историчара Војводине за 1982. годину*, 1984, 195–247.
- Поповић, Д. Ј. *Срби у Војводини. Од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*, књ. 2, Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Рил, Х. Стојчић, М. *На тирају Подунавских Немаца у Војводини*, Београд, Сарајево: Центар за ненасилну акцију, 2017.
- Eimann, J. *Der deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph dem Zweyten in den Jahren 1783 bis 1787: absonderlich im Königreich Ungarn in dem Bacser Comitat*, Crvenka: A. Welker, 1928.
- Janjetović, Z. „Istorijski uzroci odnosa Hrvata i Srba prema nacionalnim manjinama u jugoslovenskoj državi 1918–1941“, у: H.-G. Flek, I. Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara* 2, Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, 379–394.
- Knedel, M. „Das erste Palankaer Partisanenopfer“, у: A. K. Gaus (Hrsg.), *Erinnerungen an Palanka*, Freilassing: Pannonia-Verlag, 1958, 191.
- Mirković, J. „Žrtve Vojvodine u logorima 1941–1945. prema do sada izvršenoj reviziji popisa 1964. Godine“, у: H.-G. Flek, I. Graovac (ur.), *Dijalog povijesničara-istoričara* 9, Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2005, 509–530.
- Palanka an Der Donau - Band I 1764–1944*, Ulm: Heimatortsausschuss Palanka, 1986.
- Palanka an Der Donau - Band II 1764–1944*, Ulm: Heimatortsausschuss Palanka, 1992.
- Reiter, Josef. „Palankaer mosaic“, у: A. K. Gaus (Hrsg.), *Erinnerungen an Palanka*, Freilassing: Pannonia-Verlag, 1958, 7–13.
- Schieder, T. *Frederick the Great*, New York: Longman, 2013.

Новински чланци:

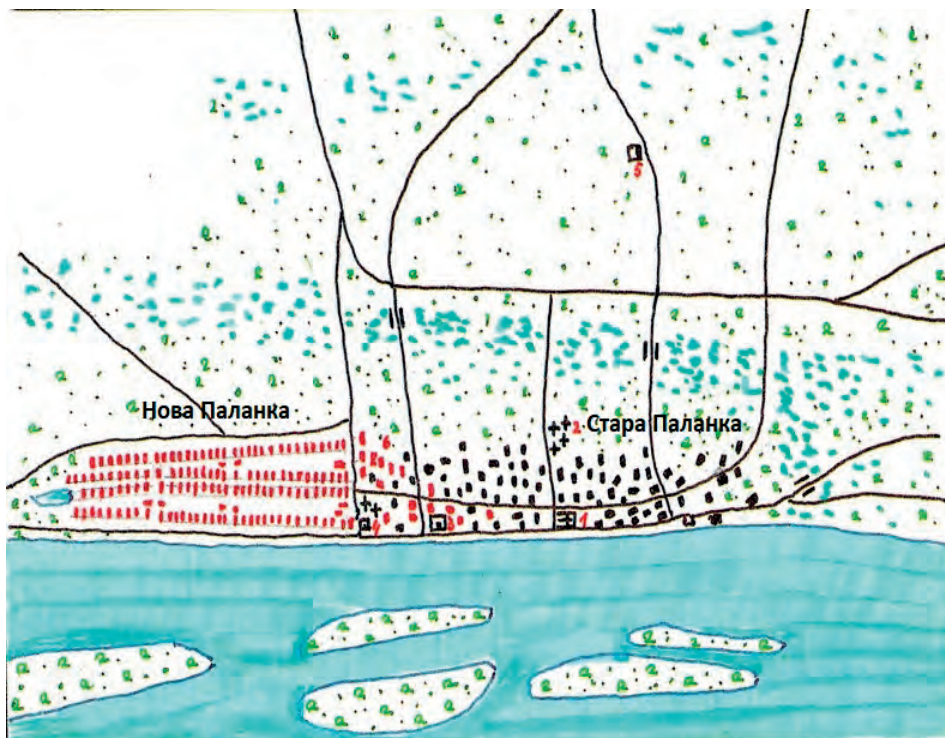
- Анон. [Избори по покрајинама], *Политика*, (год. XXII, бр. 6034), 10. 2. 1925.
- Анон. [Избори у унутрашњости], *Политика*, (год. XXIV, бр. 6959), 12. 9. 1927;
- Анон. [Коначни избори по окрузима], *Политика*, (год. XXIV, бр. 6960), 13. 9. 1927.
- Анон. [Резултати избора за народне посланике], *Политика*, (год. XXXV, бр. 10972), 13. 12. 1938.
- ТАНЈУГ, [Откривен споменик Подунавским Швабама у Бачкој Паланци], *Политика*, (год. CXVI, бр. 37.925), 1. 6. 2019.

ПРИЛОЗИ:

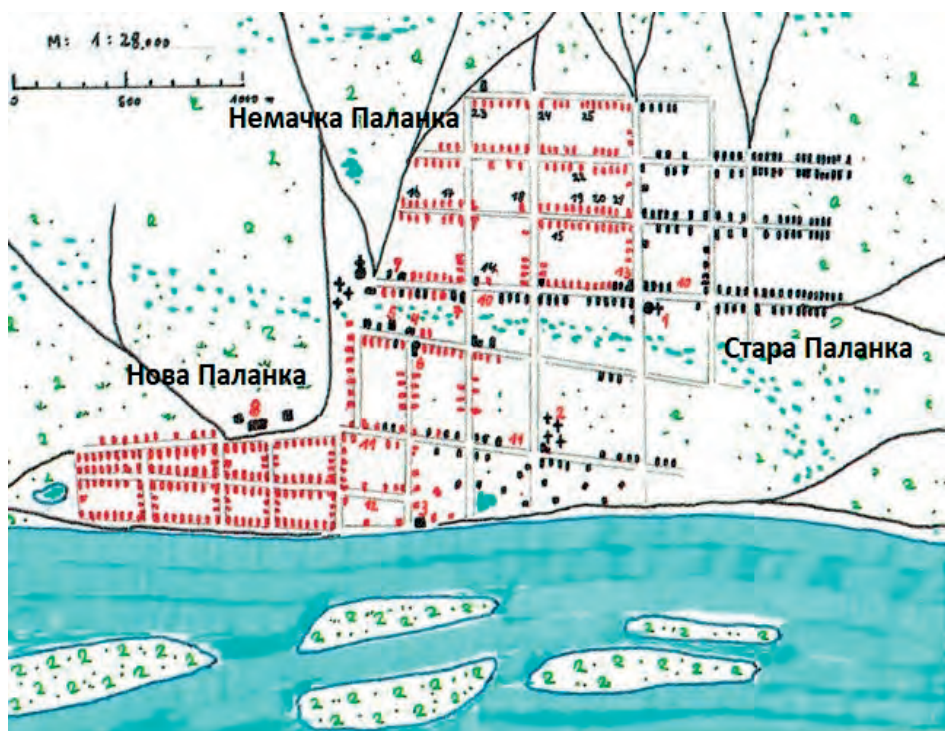
Карта 1. Паланка у Војној граници 1702–1750.⁷⁷

⁷⁷ Легенда на мапи насеља: 1. православна црква 2. православно гробље 3. мала лука, место за истовар терета. (*Palanka an Der Donau – Band II 1764–1944* 1992: 141)

Карта 2. Стара и Нова Паланка 1764–1770.⁷⁸

⁷⁸ Легенда на мапи насеља: црне тачке – српске куће, црвене тачке – немачке куће, 1. православна црква 2. православно гробље 3. управникова кућа 4. римокатоличко гробље 5. Зечки брег 6. централна површина. (*Palanka an Der Donau – Band II 1764–1944 1992: 143*)

Карта 3. Стара, Нова и Немачка Паланка 1788–1808.⁷⁹

⁷⁹ Легенда на мапи насеља: црне тачке – српске куће, црвене тачке – немачке куће, 1. нова православна црква 2. старо православно гробље 3. управникова кућа на обали Дунава 4. нова управникова кућа 5. четврт с канцеларијама за издавање 6. шумска управа 7. банка 8. магацини за житарице и дуван 9. нотар 10. главна улица 11. Калаш 12. Рибља улица 13. гостионица. (*Palanka an Der Donau – Band II 1764–1944*, 1992: 145)

Слика 1. Смотра Културбунда у паланачком хотелу Касина
(*Palanka an der Donau, Band I 1764–1944 1986: 317*)

Слика 2. Окружна смотра омладине Културбунда на стадиону у Паланци 1941. године
(*Palanka an der Donau, Band I 1764–1944 1986: 319*)

Слика 3. Спомен обележје Сећање и разумевање

PREDRAG M. VAJAGIĆ
The Ministry of Education
The School Administration of Novi Sad

**MEETINGS CONFLICTS AND PERSPECTIVES OF RELATIONS BETWEEN
SERBS AND GERMANS IN THE AREA OF BAČKA PALANKA**

Summary

In the period after the Great Viennese War, the history of the Lower Danube region was marked by the colonization of several peoples who brought their culture, religion and everyday life there. Over time, long-lasting and complex ties have been built between different peoples. The ties and relations between Serbs and Germans were especially dynamic, conditioned by the numerous wars that were fought in the Lower Danube region. In the wars against the Ottoman Empire, Serbs and Germans were allies, while in two world wars they were on opposite sides both times. The existence of these multiple connections throughout history has led to the creation of complex and changing stereotypes about each other. These stereotypes were certainly much more present among Serbs, since the interest of smaller people in larger ones is much more intense by nature. The Serbian view of the Germans is contradictory and varies from admiration and recognition of quality, to fear and hostility. The intention of our work is to show the encounters, conflicts and perspectives in relations between Serbs and Germans on the example of Bačka Palanka, a city on the left bank of the Danube. We believe that this is important because only through the knowledge of mutual relations in the micro space we can get a broader picture of the relations between the two peoples. Bačka Palanka imposes itself on us as a settlement and county where the Germans were the majority population until 1944, while today their number does not exceed 0.2% of the total population. This situation raises the question of the perspective of the relationship between the two nations.

Keywords: Serbs, Germans, economic and cultural influence, conflicts, perspective of relations.

ЈОСИП БРОЗ ТИТО У СМЕДЕРЕВСКОЈ ПАЛАНЦИ ДЕЦЕМБРА 1952. МЕЂУНАРОДНИ И ЛОКАЛНИ АСПЕКТИ ПОСЕТЕ

Апстракт: У раду се на основу доступних извора, литературе и оновремене штампе анализира посета маршала Југославије Јосипа Броза Тита Смедеревској Паланци децембра 1952, као и њени међународни и домаћи одјеци. Као град у коме је вођа социјалистичке Југославије живео и радио у фабрици вагона током 1926. и 1927, Смедеревска Паланка била је важно место за изградњу његовог култа у Србији. Баш тада родила се и идеја да се обнови радионице у којој је он радио. С друге стране, Броз је говор окупљеним грађанима искористио и за обраћање великим силама пре свега западним савезницима. То је било време када је Тршћанска криза била у пуном јеку, сукоб са Ватиканом везано за случај Степинца био на врхунцу, док је разлаз са Источним блоком још увек трајао. Његов оштар тон довео је до бројних коментара страних дипломата и међународне штампе а тадашњи председник владе ФНРЈ је своје речи морао да објашњава у директном контакту са амбасадором САД у Београду.

Кључне речи:

Јосип Броз Тито, Хладни рат, Смедеревска Паланка, штампа, култ личности.

Посета Јосипа Броза Тита тада председника владе ФНРЈ Смедеревској Паланци долази у веома сложеној међународној ситуацији за социјалистичку Југославију. Сукоб са Источним блоком започет резолуцијом Информбироа 1948. још увек је трајао. Тршћанско питање било је актуелно и отворено а напетост са Италијом изражена. Посебна околност у том периоду била је прекид дипломатских односа са Ватиканом због проглашења надбискупа Алојзија Степинца за кардинала 3. новембра 1952. непосредно пре ове посете.¹ Такође, у то време припремала се Брозова посета Великој Британији што је требало да буде његов први одлазак у неку западну престоницу након консолидације власти у земљи. То је требало на неки начин да представља пробијање изолације у којој се земља нашла услед сукоба са Источним блоком с једне стране и Италијом и Ватиканом с друге. Позив да посети Лондон добио је од британског министра спољних послова Ентонија Идна (Anthony Eden) који је током септембра 1952. боравио у Југославији, када је између осталог посетио и Смедерево. То је, иначе, била прва посета неког западног министра спољних послова

¹ О прекиду дипломатских односа видети: Akmadža 2003: 171–202. Један новији преглед односа Југославије и Ватикана: Radić 2014: 691–702.

након свршетка Другог светског рата.² На све поменуто треба додати и приближавање Југославије Турској и Грчкој током 1952. и припреме за потписивање споразума који ће водити формирању Балканског савеза.³

Званични разлог посете Смедеревској Паланци био је подношење извештаја од стране Броза са Шестог конгреса Комунистичке партије Југославије који је одржан од 2. до 7. новембра у Загребу.⁴ Ради се о конгресу где је, између осталог, донета одлука да се партија преименује у Савез комуниста Југославије. Јосип Броз је на том конгресу формално наступао као делегат фабрике вагона Драгослав Ђорђевић Гоша из Смедеревске Паланке, како се наводи фабрике у којој је некад „радио и политички деловао”. Молбе радника фабрике, као и комуниста среза јасеничког публикованих и у штампи, да буде њихов заступник на партијском конгресу упућене су током септембра 1952. Наравно, те молбе биле су услишене.⁵

Јосип Броз Тито је у Смедеревској Паланци живео у периоду од јесени 1926. до пролећа 1927. Пре тога он је радио у бродоградилишту у Краљевици близу Ријеке али је одатле отпуштен. Када је дошао у Београд тамошње партијско руководство га је упутило у Смедеревску Паланку јер је тамо било потребе за радном снагом. Броз је то тумачио и као жељу да га склоне из престонице. Паланка је то време имала нешто више од 4.000 становника а у тадашњој фабрици „Јасеница А.Д.“ радило је око 400 радника. По пријему у ту фабрику Броз је распоређен на радно место бравара-алатничара. У тих неколико месеци боравка у Паланци он је оставио сведочење у којем је субјективно говорио о својој тадашњој борби за права радника и честим сукобима са руководством, који су на крају и довели до његовог отпуштања. Занимљиво је рећи да је истакао своју тадашњу жељу да упозна српско радништво и српску историју. Након окончања кратког боравка, он је закључио да је тада на Србију гледао „из перспективе Паланке“, сиромашну и заосталу „отприлике, на степену развоја од пре сто година“. По сопственој тврдњи, коју је записао његов секретар Тихомир Станојевић, након одласка из Паланке Броз није имао контакте са радницима са којима је тамо радио.⁶ Његов први повратак у ту средину била је управо посета децембра 1952, дакле након више од две и по деценије.

² Ентони Идн је боравио у Југославији од 17. до 23. септембра 1952. Поред Београда и Смедерева Идн је посетио и Дубровник и Блед. Разговарао је са председником владе Брозом и министром спољних послова Едвардом Кардељом. Теме разговора биле су општа питања одржања мира односно опасност од могуће агресије СССР на Југославију, италијанско-југословенски односи, с тежиштем на питању Трста. Bekić 1988: 425–432; Spehnbjak 2001: 604.

³ Више о томе: Bogetić 2000: 141–154.

⁴ Важно је напоменути да се по инвентару Архива Југославије грађа везано за ову посету налази у фонду Кабинет маршала Југославије фасцикла II-1/46. И поред најбоље воље нисмо успели да консултујемо ту грађу јер се по речима архивиста она не налази у архиву. Оно што можемо закључити да се у фасцикли налазио поред концепта Брозовог говора (20 страна) објављеног у едицији „Говори и чланци“ и белешка Тихомира Станојевића (21 страна) чије је најважније делове аутор сам објавио у књизи „Тито у Паланци“ коју смо користили у овом раду. Издање, иначе, поред бројних детаља око саме посете садржи и велики број оригиналних фотографија са посете.

⁵ Станојевић 1984: 175–176.

⁶ Станојевић 1984: 11–16.

Броз је пристигао возом и одмах се са станице пешице упутио у фабрички круг. У пратњи председника владе био је Слободан Пенезић Крцун министар унутрашњих послова владе Народне републике Србије, као и бројни локални партијски и фабрички руководиоци. Присутни су били: председник радничког савета „Гоше“ Слободан Петковић и председник Управног одбора фабрике Сава Петковић, секретар среског комитета СКЈ Милорад Симић, секретар фабричког комитета Милосав Милановић, директор фабрике Милан Милетић, председник среског народног одбора Живорад Радојковић, председник одбора Градске општине Обрен Шљивић, представник Савеза бораца Јован Симић и представник АФЖ Милица Бајазит. На уласку у фабрику рапортирао му је командант гарнизона у граду мајор Срдић. Током обиласка постројења и радионице у којој је некад радио, а која је трајала више од сата, Броз је са старијим радницима размењивао сећања на некадашњу фабрику и некадашњи распоред машина и просторија. Међу онима које је познавао као радник фабрике били су Чеда Адамовић и Владимир Митровић. Они су се придружили групи приликом обиласка. Око 11.30 уследило је обраћање на импровизованој говорници у кругу фабрике.⁷

Дугачак Брозов говор у Смедеревској Паланци може се грубо поделити на две целине: осврт на одлуке Шестог конгреса КПЈ и анализа међународног положаја Југославије крајем 1952. Говор је почет помињањем боравка у Паланци током двадесетих година када је радио како се наводи у „много горим условима“ него што је то случај са радницима у социјалистичкој Југославији. Говорећи о партијском конгресу посебно је нагласио дужност да поднесе извештај онима који су га изабрали да буде њихов представник. Један сведок касније је забележио да су те речи оставиле посебан утисак на окупљени свет.⁸ Очекивано, Брозов говор је често прекидан аплаузима, узвицима одобравања и скандирањем њему, партији и Југославији.

Део говора који се односио на партијски конгрес био је краћи па је и он сам често пресецао спољном политиком. У њему су објашњење одлуке које је Броз назвао „хисториске“ и да су оне показале осталим земљама „с ким имају посла“. У суштини међународни положај Југославији био је централна тема говора. Највише су критиковани с једне стране СССР-а с друге стране Италија и посебно Ватикан. Што се тиче водеће земље Источног блока посебно индикативан моменат у говору било је питање: *Хоћете ли да ми будемо савезници или нећете? Нека нам одговоре. Ми силом нећемо бити ничији савезници. Ако нас овај или онај неће за савезнике ми имамо и други излаз. Не да кренемо назад, не да пријетимо Совјетском Савезу и његовим следбеницима јер нам и они стављају нож под грло, него имамо други излаз из тога, док не увиде да су на погрешном путу.*⁹ Ова речи биле су и порука западним савезницима да је Југославија спремна да оде на виши ниво сарадње на свим пољима, него што је то до тада био случај. Развој догађаја током наредне 1953. која је била година значајног успона односа са Западом недвосмислено је то потврдио. Ипак, ове речи, нису наишле

⁷ Анон., „Ми смо спремни да будемо увек с оним земљама које ће се исто као и ми супротставити агресији и бранити од ње“, *Политика*, 17. 12. 1952, 1.

⁸ Станојевић 1984: 181.

⁹ Јосип Броз Тито 1959: 349.

на разумевање у иностранству, а видећемо, имаће и различито тумачење у зависности од тога ко их је тумачио.¹⁰

У критици Ватикана се каже да он „мрзи социјализам“ и ради „све могуће“ против Југославије, што се посебно односи на покушај да се „ратном злочинцу“ Степинцу „стави кардиналски шешир“. Истакнута је спрега између италијанске владе која доприноси ватиканској доминацији, док он с друге стране помаже „италијанске империјалистичке аспирације“. Помињани су и снови о обнављању Римске империје, а пре свега се мислило на Далмацију и Средоземље као на главне мете италијанске владе која је фактички изједначавана са оном фашистичком. Такође је наглашено и ангажовање Ватикана да се спречи његова предстојећа посета Енглеској и да то ради у савезу са „међународном реакцијом“ а да су на том задатку посебно ангажовани свештеници у Великој Британији. Наглашено је да се ипак верује да је већина становништва Енглеске позитивно расположена према Југославији и да није тако да посете не би ни било. Што се тиче саме посете Броз је истакао да неће ићи тамо да расправља о унутрашњим питањима земље који се „тамо никога не тичу“. Наведено се пре свега односило на ситуацију везано за верске заједнице у Југославији, евентуално пуштања осуђених свештеника којима је требало дати „масне плате“ и питања везано за Степинца.¹¹

У говору посебно место заузима Брозово схватање демократије и на томе се вреди задржати. У његовој генералној критици Запада наведено је како је њихова демократија само „декларативна“, док је она у Југославији не само „политичка већ и економска“ и да „без демократије нема социјализма“.¹² У говору је детаљније образложио „југословенску демократију“ речима: *Појединци морају бити дисциплиновани чланови заједнице. Они не смију живјети само за себе, не смију бити људи којих се не тичу интереси читаве заједнице. У томе је демократија. Демократија и свијест људи морају да се прожимају међу собом. У наставку Броз наглашава: Било би недемократски кад би једна мала група угњетавала и присиљавала људе да би им утварила у главу оно што је за њих боље. То би било погрешно и не би било демократски. Али кад већина прими идеју о бољем друштвеном уређењу, онда је демократски ако она жели да убеди мањину. Ако мањина осећа принуду, и потребно је. Нико јој ту не може помоћи. Зашто није свесна да се старо не може вратити.*¹³ У говору је наглашена и позиција Југославије као пример и подстицај другим малим земљама које се још нису избориле за своју независност, дакле могле су се чути и неке назнаке везане за будући покрет несврстаности.

Након првог говора Броз је обишао и Градски народни одбор у Смедеревској Паланци. После повратка у фабрику и ручка одржао је и други говор. Обраћање у форми здравице базирало се на неким аспектима тренутног развоја државе и друштва, питање суше, али се на крају опет говорило о спољнополитичкој ситуацији, Тршћанској кризи и односима са Италијом али и СССР. Још једном се дотакао и

¹⁰ Историчар Драган Богетић наводи да су речи упућене Ватикану и западним силама. Bogetić 2000: 53–54.

¹¹ Јосип Броз Тито 1959: 353.

¹² Анон., „Наша демократије није само политичка већ и економска“, *Политика*, 17. 12. 1952, 2.

¹³ Јосип Броз Тито 1959: 345–346.

питања помоћи западних земаља када је поручио „ако нам нећете дати помоћ – не треба нам“.¹⁴ Овај излив пркоса био је у супротности са стварном ситуацијом и значајном потребом за помоћи коју је земља у том тренутку имала.

Радници „Гоше“ су му на растанку за успомену даривали макету радионице у којој је некад радио. Испод покретног крова макете урађена је и минијатурна Титова слика из времена када је радио у у Паланци. Боравак се окончао посетом Дому ратне сирочади у граду којима је након разгледања просторија и услова у којима живе даровао 100.000 динара.¹⁵ Пре повратка у Београд свратио је у Младеновац где се такође обратио окупљеним грађанима. Следећи пут поново ће посетити фабрику „Гоша“ новембра 1970, док је у Смедеревској Паланци кратко боравио током 1959. на пропутавању када се присутнима обратио из „Плавог воза“ који је делом конструисан у „Гоши“.¹⁶

Одјеци говора у Смедеревској Паланци забележени су како међу страним дипломатама, тако и у иностраној штампи. То се посебно односило на реакције САД и америчке штампе. Јосип Броз је лично нашао за сходно да реагује на текст *Њу Јорк Тајмс* наводећи како су у њему његове речи „погрешно прочитане и погрешно интерпретиране“. По ономе што се може прочитати у домаћој штампи наводно су речи из говора пренете као претња да ће отказати посету Енглеској уколико британско свештенство и јавност не престану да критикују његово тумачење верских питања и како се она решавају у Југославији. Лист је закључио како Тито мисли да је он потребнији Западу него Запад њему. На крају је *Њу Јорк Тајмс* тражио опрез везано за сарадњу са једним режимом који и поред привремене спремности на сарадњу са Западом још увек има за циљ „његово уништење“.¹⁷

Реаговала је и америчка дипломатија. Подсекретар министарства иностраних послова Дејвид Брус (David Kilpatrick Este Bruce)¹⁸ је разговарао са југословенским амбасадором у Вашингтону Владимиром Поповићем 7. јануара 1953.¹⁹ Управо је говор у Смедеревској Паланци навео као „драстичан пример одсуства воље југословенског руководства да се унапреди пријатељство и сарадња са САД“. Брус је сматрао да су интереси обе земље паралелни, „особито од како су САД и остали свет угрожени од стране СССР-а“. Тражио изјашњење везано за последње иступе југословенског руководства везано пре свега за његову земљу. Он је такође изразио забринутост због појачаног трвења између Југославије и савезнице из НАТО Италије. Поповић је одбацио оптужбе Американаца и рекао да и поред тога што они званично не условљавају своју помоћ политичким условима својим конкретним поступцима, ипак, то чине. Он је истакао да би потенцирање тога да је Италија члан НАТО алијансе

¹⁴ Јосип Броз Тито 1959: 362.

¹⁵ Анон., „Посета Дому ратне сирочади“, *Политика*, 17. 12. 1952, 4. У дому су живела 43 ратна сирочета.

¹⁶ Воз је израђен 1959. делом у „Гоши“ а делом у фабрици „Борис Кидрич“ у Марибору.

¹⁷ Анон., „Реакција“, *Борба*, 22. 12. 1952, 1.

¹⁸ Дејвид Брус (1898–1977) био је амерички дипломата који је једини амерички амбасадор који је службовао на челу дипломатске мисије у Француској, Западној Немачкој и Великој Британији.

¹⁹ Владимир Поповић (1914–1972) био је истакнути дипломата социјалистичке Југославије, учесник Шпанског грађанског рата и народни херој Југославије. Од бројних важних функција које је обављао истичу се: амбасадор у Москви (1945–1948), помоћник министра спољних послова (1948–1950), амбасадор у САД (1950–1954) и амбасадор у Кини (1955–1958).

могла да је подстакне „да не иде путем споразума“ што би могло да код југословенске стране пробуди сумње у одбрамбене циљеве те организације.²⁰

Јасно је било да је морало доћи да конкренатог разјашњења и то са највише инстанце. Броз је о свему говорио са америчким амбасадором у Београду Џорџом Аленом (George V. Allen) почетком јануара 1953.²¹ Амбасадор је примљен на сопствени захтев. Његово запажање било је да Тито није повукао оно што је рекао (користи се израз „појео врану“ – *ate crow*, који би значео да је неко признао да је погрешео или да је потучен) и да је тражио да се његов говор прочита у оригиналу. Ипак, енглески дипломата тврди да Брозово дугачко објашњење говори о томе да је био потпуно свестан да је у говору у Смедеревској Паланци прешао одређене границе. Он је истакао да иако се политике две земље разликују имају заједничку политику по питању совјетске претње а да је њему то сасвим довољно. Броз се правдао да делови говора који су узбуркали америчку јавност нису били уперени против САД већ да је главна мета била Италија. Посебно је битно нагласити да је он саопштио америчком амбасадору Алену да су неутралност и изолационизам немогући у актуелном тренутку у свету, што је овог посебно обрадовало па је то нагласио на крају свог извештаја Стејт департменту.²² Америчка страна је и поред одређених различитих погледа на тренутну ситуацију могла бити задовољна након овог сусрета.

Југословенски извори о овом разговору се опширнији и делимично се разликују од америчких али се може рећи да се у најважнијим тачкама слажу. Амбасадор Ален је навео да су речи које је изговорио маршал дошле у тренутку када се у САД решавало питање помоћи за санацију последица суше у Југославији и да су неки кругови управо због речи изречених у Смедеревској Паланци били против да се додели било каква помоћ. Ипак, одлучено је да се додели помоћ у вредности од 20 милиона долара а да то није условљено политичким уступцима југословенске стране. Та помоћ није била онаква какву је југословенска страна очекивала, што су констатовала оба саговорника (употребљена је алузија на пудинг где је амбасадор рекао да се о пудингу треба судити онда када се он проба). Ален је закључио да председник владе ФНРЈ треба допринесе смиривању односа са Италијом а не њиховом погоршању. Броз је објаснио изречено око тога да не жели да натура никоме савезништо тиме да су оне упућене Италији, а да су неки то тумачили као повратак Совјетском Савезу. Оба документа се слажу да је маршал Југославије одбацио било какво враћање СССР-у и изјавио да „неутрализма нема и не може бити“.²³ Из свега се могло закључити да једино око Тршћанског питања није било приближавања ставова између Југославије и САД-а јер се југословенска страна никако није слагала са планом да се допусти Италији да у име западних савезника окупира Зону А.

И поред критика делова британске штампе Броз је добио поруку британске

²⁰ ДАМСП, ПА, 1953, САД, ф. 5, 35. Такође видети: Bogetić 2000: 58.

²¹ Џорџ Ален (1903–1970) био је амерички дипломата. Пре доласка у Југославију био је амбасадор у Ирану (1946–1948) а у Београду је боравио од 1949. до 1953. Након тога био је и амбасадор у Индији и Грчкој.

²² FRUS, 1952–1954, Eastern Europe; Soviet Union, Eastern Mediterranean, VIII, The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Department of State, No. 669, 786. MSP/1/853: Telegram, 1133–1135.

²³ AJ, KMJ, I-2/108. Такође видети: Bekić 1988: 489–491.

дипломатије да без обзира на оно што је писала штампа његова посета није доведена у питање. Занимљиво је што је у том документу посебно наглашено да његов садржај никако не сме да процури у штампу. Јасно је да политика Форин офиса и покушај привлачења Тита на своју страну није имала једнодушну подршку у земљи али да је влада одлучила да направи снажан корак у том правцу. О тој решености говори и једна анализа Форин офиса са почетка 1953. у којој се каже: *Основно обележје југословенске позиције, да је она пређаињи совјетски сателит који се ослободио властитим напорима од совјетске доминације. У томе је она јединствена. Отуд Титов режим има важан политички и стратешки, али једнако тако и идеолошки значај. У интересу је ове земље да омогући Југославији да задржи своју независност.*²⁴

С обзиром на то да се ради о времену када је југословенска штампа чврсто следила смернице руководства везано за сва битна питања сасвим очекивано, она је дала огroman публицитет посети Смедеревској Паланци и у целости донела опширне говоре председника владе на првим странама својих бројева. На овом месту само ћемо се осврнути на неке пропагандне елементе извештавања најзначајних листова *Политике* и *Борбе* односно њихов избор наслова и на текст који је пратио говоре председника владе. Оно што је заједничко свим текстовима је потенцирање снажне везе између Паланке и Тита. То је истакнуто на више примера у текстовима у штампи. Писано је о томе како се он одмах упутио према фабрици у којој је радио, да је наводно шетајући кроз њу случајно наишао на радника Владимира Митровића са којим је некада радио а који је био за стругом, одвојио се од групе и отишао да га поздрави. У понашању Броза, као и реакцијама присутних, домаћа штампа је желела да нагласи спонтаност и искреност. Наравно, одушевљење радника „Гоше“ и грађана Смедеревске Паланке због доласка „најдражег госта“ било је опште место.

У новинским насловима истакнуте су поруке из говора како је Југославија спремна да буде са оним земљама које ће се „супротставити агесији и бранити од ње“, да је она „светао пример свим поробљеним народима како се брани слобода“, као и да Југославија хоће да покаже да „комунизам претставља срећу за човечанство“.²⁵ Везано за посету дому ратне сирочади новинари су написали констатацију да се радило о тренутку „највеће радости у њиховом младом животу лишеном нежности родитеља“.²⁶ Закључак који се наметао након читања текстова објављених том приликом био је да је Југославија и поред одређених тешкоћа у развоју, које се не крију ни од народа ни од света, једина на правом путу, док су и Исток и Запад у мањој или већој мери на погрешном. Ипак, земља је спремна на сарадњу са свима на бази „равноправности и суверене једнакости“ зарад очувања мира у свету.

У првим данима након посете југословенска штампа је преносила писање енглеских листова али само оних који су позитивно оцењивали говор у Паланци, као и предстојећу посету Великој Британији, чији је премијер као и за време Другог

²⁴ Цитирано према: Spehnjak 2001: 608, 612.

²⁵ Анон., „Ми смо спремни да будемо увек с оним земљама које ће се исто као и ми супротставити агесији и бранити од ње“, *Политика*, 17. 12. 1952, 1; Анон., „Ми хоћемо да покажемо да комунизам претставља срећу за човечанство“, *Борба*, 27. 12. 1952, 1.

²⁶ Анон., „Посета Дому ратне сирочади“, *Политика*, 17. 12. 1952, 4.

светског рата био Винстон Черчил.²⁷ Наведено је како се посебно истиче искреност маршала Југославије поводом пута у Британију. Из полузваничних кругова штампа је пренела наводно расположење „огромне већине“ народа у корист посете, док су као њени противници наведени само представници католичке цркве у Енглеској којима је дат исувише велики публицитет у чему се наводно слажу и представници енглеских листова.²⁸

Нешто касније *Борба* је одговорила и на поменуто писање *Њу Јорк Тајмса*. Наведено је да је главни напад из тог текста упућен ка друштвеном систему у Југославији а не због, како се наводи, угрожених верски слобода. Аутор тврди да је Запад потребан Југославији „бар толико“ колико и она њему, и да нема илузија да се са њом сарађује зато што је онда социјалистичка земља. Он се пита шта би било да је током рата Енглеска била окупирана а да је у њој један бискуп сарађивао са квислиншким режимом и „у прекрштавању и убиствима стотина хиљада људи“. Текст се завршава закључком да се сарадња може остварити само на основу међусобног уважавања, поштовања независности и немешања у унутрашње послове.²⁹

Посета Јосипа Броза Тита Смедеревској Паланци децембра 1952. била је важна за јачање његовог култа у Србији. Тада се родила и идеја да се обнови радионица у којој је он радио током двадесетих година. Касније је и кућа у којој је тада живео проглашена за музеј.³⁰ С друге стране, говор одржан том приликом, у коме се фактички обраћао водећим западним земљама али и СССР-у, има своје место у време трансформације спољне политике социјалистичке Југославије. Неспоразуми који су десили том приликом брзо су превазиђени, а дошло је до значајног напретка сарадње између Југославије и Запада у наредним годинама.

²⁷ Черчил се вратио на место премијера Велике Британије 1951. и на том месту остао до 1955.

²⁸ Давичо 1952: 2.

²⁹ Анон., „Реакција“, *Борба*, 22. 12. 1952, 1.

³⁰ Табла на кући је постављена октобра 1977. са натписом: „У овој кући је крајем 1926. и почетком 1927. године као радник фабрике вагона станова председник СФРЈ Јосип Броз Тито“.

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ), Кабинет маршала Југославије (КМЈ), I-2/108; II-1/46.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1953, САД, ф 5, 35.

Објављени извори:

Броз Тито, Ј. *Говори и чланци 1941–1957*, књига 7, 1. I - 31. XII 1952., Београд: Београдски графички завод, 1959,

Foreign Relations of the United States (FRUS), 1952–1954, Eastern Europe; Soviet Union, Eastern Mediterranean, Volume VIII, The Ambassador in Yugoslavia (Allen) to the Department of State, No. 669, 786. MSP/1/853: Telegram, 1133–1135.

Штампа:

Аноним, „*Ми смо сиремни да будемо увек с оним земљама које ће се истио као и ми суйројсџавијџи ајресији и дранији од ње*“, Политика, 17. 12. 1952, 1.

Аноним, „*Наша демократије није само политичка већ и економска*“, Политика, 17. 12. 1952, 2.

Аноним, „*Међународна реакција на челу са Ватиканом озгорчени су непријатељи интереса наше земље*“, Политика, 17. 12. 1952., 2.

Аноним, „*Ми хоћемо да покажемо да комунизам претставља срећу за човечанство*“, Борба, 17. 12. 1952, 1.

Аноним, „*Посета Дому ратне сирочади*“, Политика, 17. 12. 1952, 4.

Аноним, „*Реакција*“, Борба, 22. 12. 1952, 1.

Давичо, Л. „*Лондонски политички кругови о говору маршала Тита*“, Политика, 18. 12. 1952, 2.

Литература:

Акмадџа, М. „Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine.“, *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 27, No. 52, 2003, 171–202.

Bekić, D. *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955.*, Zagreb: Globus, 1988.

Bogetić, D. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd: Službeni list SRJ, 2000.

Radić, R. „Jugoslavija i Vatikan 1918–1992. godine“, *Annales ser.hist. sociol.*, 24, 2014, 4, 691–702.

Spehnjak, K. „Posjet Josipa Broza Tita Velikoj Britaniji 1953. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2001, 597–631.

Станојевић, Т. *Тито у Паланци*, Смедеревска Паланка: Општина, 1984.

BOJAN V. SIMIĆ

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

**JOSIP BROZ TITO IN SMEDEREVSKA PALANKA IN DECEMBER 1952.
INTERNATIONAL AND LOCAL ASPECTS OF THE VISIT**

Summary

In the second half of 1952 Yugoslavia finds itself in a very complex situation. The threat of the Soviet block invasion was still a possibility, the question of Trieste still unresolved. In addition, Yugoslavia severed diplomatic relations with Vatican due to the nomination of Archbishop Alojzije Stepinac as cardinal. At this point, the leader of Socialist Yugoslavia Josip Broz Tito visited Smederevska Palanka in December 1952. This was the town in Serbia, where he worked as locksmith during the 1920s. Smederevska Palanka was an important place for the construction of Tito's cult in Serbia. During this visit the idea was born to renovate the workshop in which he worked. On that occasion he addressed workers of the Goša factory. He praised accomplishments of Yugoslav communism and criticized both Soviet Union and western countries for their politics towards Yugoslavia. Tito used his speech to convey messages to Great powers, primarily the western Allies. His sharp tone led to numerous comments from foreign diplomats and the international press. The Prime Minister of Yugoslavia had to explain his words in direct contact to the US ambassador in Belgrade. Misunderstanding between Yugoslavia and the West was overcome very soon due to a mutual interest which led to a fruitful cooperation in the following years.

Keywords: Josip Broz Tito, Cold War, Smederevska Palanka, press, Cult of personality.

